

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

ZGODOVINSKI
ČASOPIS

HISTORICAL REVIEW
ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

GOSPODARSKA,
KULTURNA
IN ZGODOVINSKA
KRONIKA

ZBORNIK
OBČINE
GROSUPLJE

ČASOPIS ZA ZGODOVINO
IN NARODOPISJE
Review for History and Ethnography

KRONIKA
časopis za slovensko krajevno zgodovino

NOTRANJSKI

LISTI

Žirovski
občasnik

PRIMORSKA
SREČANJA

JEKLO IN LJUDJE

JESENIŠKI ZBORNIK

PTUJSKI ZBORNIK

Kronika Pomurja

KAMNIK

CELJSKI ZBORNIK

1229-1979

Loški razgledi

ZBORNIK OBČINE
SLOVENSKA BISTRICA

bistriški
zapisi

ORMOŽ
SKOZI STOLETJA

KRANJSKI ZBORNIK

GORIŠKI LETNIK

ZBORNIK GORIŠKEGA MUZEJA

RUŠKA
KRONIKA

idrijski
RAZGLEDI

BOHINJSKI
ZBORNIK

Poleg Zgodovinskega časopisa, Časopisa za zgodovino in narodopisje ter Kronike, časopisa za slovensko krajevno zgodovino poznamo na Slovenskem še vrsto krajevnih zbornikov. Nekateri živahno izhajajo, drugi kakor, da so zamrli. V poročilih o novih publikacijah skuša Kronika opozoriti na nove številke krajevnih zbornikov, za spodbudo pa smo pripravili kolaž njihovih naslovníc.

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

A Magazine for Slovene Local History

36. letnik Ljubljana 1988 številka 3

ČLANKI IN RAZPRAVE ARTICLES AND TREATISES

- Božo Otorepec:** Šenčur in okoliški kraji v srednjem veku 147—158
Šenčur and its Neighbourhood in Middle Ages
- Vasko Simoniti:** Cesarska (deželno knežja) orožarna v Ljubljani 159—168
The Principal Arsenal in Ljubljana
- Andrej Hozjan:** Zapisi o poštne prometu in prvih poštah na slovenskem Štajerskem 169—174
The Records on Postal Traffic and the first Post Offices in Slovene Styria
- Branko Šlanov:** Blaž Kumerdej 175—184
Blaž Kumerdej
- Boris Golec:** Iz življenja malih graščakov Čopov v obdobju 1748—1848 185—194
From the Life of the Čop Little Lords in the Period 1748—1848
- Tomaž Simčič:** Società di Minerva v Trstu in oblikovanje italijanskega narodno liberalnega gibanja 1860—1878 195—205
Società di Minerva in Trieste and the Formation of the Italian National Liberation Movement 1860—1878
- Marjan Drnovšek:** Nekatere evidence o izseljevanju v Ameriko pred prvo svetovno vojno 205—217
Some Evidences Regarding the Emigration to America before the First World War
- Janez J. Švajncar:** Slovenski planinski polk (Ob 70-letnici nastanka slovenske vojske 1918) 218—225
The Slovene Mountain Regiment (At the 70th Anniversary of the Formation of Slovene Army in 1918)
- Boris Rozman:** Hazena — ženska športna panoga 225—231
Handball (Hazena) — Women's Sports Discipline
- Andrej Vovko:** Šolstvo v Šenčurju po letu 1945 232—239
Schools at Šenčur after 1945

ZAPISKI IN GRADIVO NOTES AND MATERIALS

- Sergij Vilfan:** Poročilo o kontroli krčmarskih meril iz leta 1579 240—242
The Report on the Inkeeper's Measures Control in 1579
- Branko Šuštar:** O razširjenosti Organizacije jugoslovanskih nacionalistov na Slovenskem do sredine leta 1924 242—246
Upon the Expansion of the Organization of Yugoslav Nationalists in Slovenia until the Middle of 1924
- Marinka Dražumerič:** Življenje na novomeškem Bregu 246—252
The Life on the Breg (of Novo mesto)

IZ STARIH FOTOGRAFSKIH ALBUMOV PHOTO FROM OLD ALBUMS

- Mirko Kambič:** Avgust Berthold (1880—1919) in njegov fotografski atelje 253—257
Avgust Berthold (1880—1919) and his Photo Studio

DELO NAŠIH ZAVODOV IN DRUŠTEV NOTES ON THE ACTIVITY OF OUR INSTITUTES AND ASSOCIATIONS

- Branko Reisp:** Dragocene pridobitve knjižnice Narodnega muzeja v letih 1983 do 1988 258—261
The Valuables of the National Museum Library acquired in Years 1983 to 1988
- Metka Nussdorfer-Vuksanovič:** Zgradili bomo Novo Gorico. Razstava Pokrajinskega arhiva v Novi Gorici 261—262
We shall build Nova Gorica. The Exhibition of the Regional Record Office in Nova Gorica
- Vinko Demšar:** Tri stoletja starejšega ljubljanskega arhiva. Rokopisne knjige — vir za zgodovino Ljubljane od začetka 16. stoletja do leta 1850 263—265
Three Centuries of the Old Record Office of Ljubljana. Manuscript-Books — the Source for the History of Ljubljana from the Beginning of the 16th Century to 1850.

JUBILEJI — ANNIVERSARIES

- Branko Reisp — šestdesetletnik (Ignacij Voje) 266—267**
Branko Reisp — A Sexagenarian

NOVE PUBLIKACIJE — NEW PUBLICATIONS

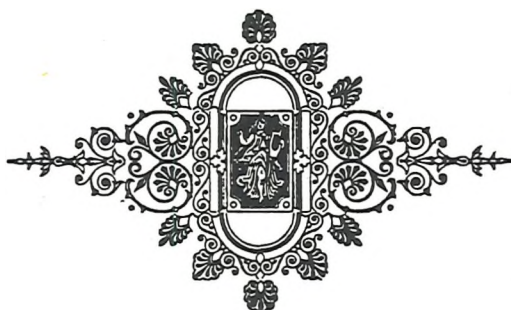
- Maria Visintini:** Storia friulana e vita nazionale nei nomi delle strade. Comune di Corno di Rosazzo, Udine 1982 (*B. Marušič*) 268
- Guida agli archivi e biblioteche privati del Friuli e Venezia Giulia, Udine 1982 (*B. Marušič*) 268**
- Kulturno društvo Rdeča zvezda Salež 1945—1985. Trst 1985 (*M. Gombač*) 268—269**
- Antifascismo e Ritenza nel Friuli Occidentale. Pordenone 1985 (*B. Marušič*) 270**
- Giovanni Russignan: Testamenti di Isola d'Istria (dal 1391 al 1579), Trieste 1986 (*D. Mihelič*) 270—271**
- Bibliografia storica friulana 1895—1915, Udine 1987 (*B. Marušič*) 271**
- Orieta Altieri: Società e ambiente a Capriva del Friuli tra Settecento e Ottocento, 1987 (*B. Marušič*) 271—272**
- Silvio Domini: Staranzano, Staranzano 1987 (*B. Marušič*) 272**
- Spazi della storia. Spazi della memoria. Il Quartiere dei Ferrovieri racconta... Vicenza 1988 (*B. Marušič*) 272—273**
- Loški razgledi 34, Škofja Loka 1987 (*B. Skok*) 273—274**
- Arhivski dokumenti iz zgodovine Novega mesta, Novo mesto 1988 (*S. Granda*) 274**
- Idrijski razgledi XXXIII, Idrija 1988 (*A. Vovko*) 274—275**
- Žirovski občasnik 14, Žiri 1988 (*A. Vovko*) 275—276**

Časopis za zgodovino in narodopisje 59, n.v. 24,
št. 1, Maribor 1988 (*M. Novak*) 276—277
Kronika Pomurja, glasilo Zgodovinskega društva za
Pomurje, št. 1, Murska Sobota 1988
(*M. Fujs*) 277—278
NAVODILO SODELAVCEM 278
INSTRUCTIONS TO OUR CONTRIBUTORS

LETNO KAZALO Kronika 36/1988 279—281
ANNUAL CONTENTS

IZVLEČKI — ABSTRACTS

Izvillečki iz rubrik »Članki in razprave« in »Zapiski
in gradivo«, Kronika 36, št. 3, 1988 ... IX—XVI
Abstracts from »Articles and Treatises« and »Notes and
Materials«, Kronika 36, No. 3, 1988

Ureja uredniški odbor. Glavni urednik Marjan Drnovšek, odgovorni urednik mag. Stane Granda.
Tehnični urednik Branko Šuštar. Zunanja oprema Julijan Miklavčič. Upravnica časopisa Majda Čuden.
Prevod: Jelka Arh.

Za strokovnost prispevkov odgovarjajo avtorji. Ponatis člankov in slik je mogoč le s privolitvijo avtorja in uredništva ter navedbo vira. Redakcija zvezka je bila zaključena 5. 11. 1988.

Ustanovitelj, izdajatelj in založnik: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, sekcija za krajevno zgodovino. Sofinancirata Raziskovalna in Kulturna skupnost Slovenije. — Tisk: Razmnoževanje Pleško, Ljubljana — Uredništvo: Inštitut za slovensko izseljenstvo, ZRC SAZU, Novi trg 4, 61000 Ljubljana (tel.: 061/331-021 int. 77), uprava: Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva 12/1, 61000 Ljubljana (tel.: 061/332-611 int. 209). *Prispevke za objavo pošiljajte na naslov uredništva, revijo pa lahko naročite na upravi.* — Tekoči račun: 50101-678-49040 (Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Aškerčeva 12, Ljubljana — za »Kroniko«). — Naročnina za leto 1988 znaša za posameznike 11.000 din, za ustanove 18.000 din, za študente 5500 din in za upokojence 8000 din. Višina naročnine velja do 31. 12. — *Cena te številke je 6000 din.* — Naklada 1000 izvodov.

ČLANKI IN RAZPRAVE

ŠENČUR IN OKOLIŠKI KRAJI V SREDNJEM VEKU

BOŽO OTOREPEC

Področje vzhodne Gorenjske med Savo na jugu in Kokro na zahodu je staro naseljeno ozemlje. To dokazuje še pred-slovenski imeni za Savo in Kokro, pa tudi bližnje Lahovče so imenovane po starih pred-slovenskih prebivalcih Romanih ali Vlahih oziroma Lahih.¹ Na te kažejo tudi najdeni arheološki preostanki iz rimskih časov v samem Šenčurju in ob poti med Šenčurjem in Vogljami.²

Po prihodu v te kraje v VI. in VII. stoletju so se Slovenci naselili predvsem tja, kjer so že prejšnji prebivalci izkročili iz gozdov polja in pridobili plodno zemljo. Po mnenju našega znanega zgodovinarja kolonizacije, pokojnega akademika Milka Kosa, je treba šteti zlasti selišča pod planinami od Kamnika pa vse do Jesenic med najstarejše slovenske naselbine na Gorenjskem.³ Precej neposeljene pa so ostale obsežne gozdne površine na ravnini med Kokro in Smledniškim hribom.⁴

Slovenske pokrajine so v srednjem veku bile pod oblastjo nemških vladarjev in ti so podeljevali velike komplekse naše zemlje bodisi raznim škofijam (Salzburg, Freising, Brixen), bodisi velikim plemiškim rodbinam iz Nemčije, da bi to ozemlje kolonizirali in tako izvlekli iz njega čim večje dohodke. V naše kraje so zato pripeljali tudi svoje ljudi; največ jih je bilo iz Bavarske. Grofje, imenovani po gradu Andechs na južnem Bavarskem, so imeli v XII. in v prvi polovici XIII. stoletja največ posesti na ozemlju med Kranjem in Kamnikom, kjer je bilo tudi središče te njihove posesti, tako da so se včasih imenovali tudi »grofje Kamniški«. Ti Andeški grofje so imeli pod seboj mnogo nižjih plemičev, imenovanih tudi vitezov, ki so za opravljanje vojaške službe dobili posest skoraj v vseh vaseh med Kranjem in Kamnikom, tako predvsem v Šenčurju, Olševku in Vogljah ter se po teh vaseh tudi imenovali. Najbolj znani so bili vitezi, imenovani včasih po Velesovem, kjer so imeli obširno posest, v glavnem pa po Kamniku, kjer so kot gradiščani upravljali tamkajšnji andeški grad. V grbu so imeli orla z razpetimi peruti po grbu svojih andeških gospodov. Leta 1238 so ustanovili samostan dominikank pri svoji stari cerkvi sv. Marjete v Velesovem in mu podarili veliko svoje dedne posesti tudi v Šenčurju in okoliških krajih.⁵

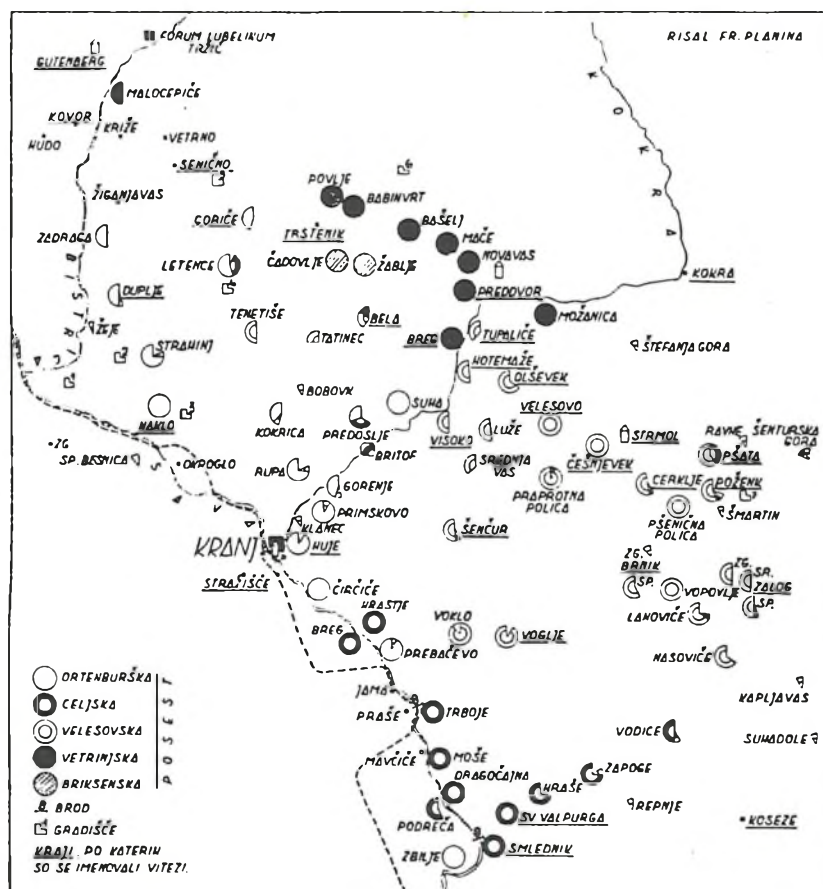
Posest grofov Andeških je prišla v teh krajih kasneje delno na koroške Ortenburžane, delno pa na Žovneške (od 1341 grofe Celjske), po njihovem tragičnem koncu leta 1456 pa na Habsburžane kot deželne kneze Kranjske.⁶ Vendar so na primer vse vasi tja do Kokre na zahodu in Save na jugu še v XVI. stoletju

spadale pod kamniško deželsko (krvavo) sodišče, izpod njega je bil izvzet le velesovski samostan.⁷

Z nemško nadoblastjo nad Slovenci je bilo izvedeno tudi dokončno pokristjanjenje. Glavni temelji cerkvene uprave so bile tako imenovane prafare, cerkve-matice z zelo obširnimi ozemlji. Tudi šenčursko faro moremo šteti med take prafare, saj je obsegala nekoč vse ozemlje od Olševka pa do Save.⁸ Leta 1238 je med šenčursko in cerkljansko faro nastala župnija novega velesovskega samostana, oglejski patriarh pa je za vzdrževanje dominikank tedaj združil šenčursko faro, leta 1353 pa tudi cerkljansko s samostanom, ki je od tedaj prejemal farne dohodke, moral pa je skrbeti za vikarja.⁹

Glavni zemljiški posestnik v srednjem veku v Šenčurju in okoliških krajih je bil torej velesovski samostan. Njegova posest je obsegala po približnih ocenah skoraj vso vas Velesovo, Češnjevke, obe Polici, Vašce, Voglje in Voklo, dalje skoraj dve tretjini Olševka, polovico Brnikov, Cerkelj, Šenčurja, Visokega, Hotemaž in Luž, tretjino Tupalič in Srednje vasi pri Šenčurju, manjše drobce pa je imel samostan tudi drugod, tako n.prim. vinograde na Dolenjskem.¹⁰

Ohranjen je urbar samostana iz leta 1458, ki podrobno našteva samostanske podložnike po vaseh in njihove letne dajatve.¹¹ Zanimivo je, da se v urbarju naštevajo samo cele kmetije in da še ni opaziti drobitve na polovične in četrtinske kmetije. Večkrat pa se omenjajo puste tj. neobdelane kmetije, katerih posamezne dele je samostan dajal drugim kmetom v obdelavo, seveda za primerne dajatve. Kmetje so morali samostanu odrajtovati določene dajatve in služnosti, delno v denarju, delno v naturalijah. V denarju se je plačeval redni zemljiški davek, katerega višina je bila odvisna od velikosti kmetije, ter desetina. Od dajatev v naturalijah je bilo na prvem mestu žito, predvsem oves, ki je bil takrat najbolj razširjen na tem področju, predvsem zaradi hladnega vlažnega podnebja in tal. Manj je bilo pšenice, v glavnem so jo oddajale večje kmetije v Cerkljah, Šenčurju, Voklem, Vogljah, Lužah in Visokem. Kot zanimivost tega urbarja iz 1458 velja, da je rž, v drugih urbarjih navedena običajno kot nemški »rogen«, tu navedena kot slovenska »resch«, oddajana običajno skupaj s pšenico. Ječmen, proso in ajda so se takrat gojili veliko manj, samo nekaj podložnikov je oddajalo tudi eno od teh žitnih vrst. Pač pa se je v veliko večji meri prideloval lan, potreben za domača oblačila kmetskih prebivalcev. Skoraj vsak podložnik je moral oddajati po deset šopov lanu ali pa denar za njegovo vrednost. Razen

Karta »Zemljiška gospodstva v 14. in 15. stoletju«, iz knjige J. Žontar, Zgodovina mesta Kranja, str. 21.

teh so bile seveda še dajatve v živini oziroma v njenih izdelkih. Vendar je zanimivo, da se v tem velesovskem urbarju sir sploh ne omenja, v zvezi s kozjerejo je nekajkrat omenjena dajatev nekaj skled skute. Veliko bolj je bila razvita ovčereja, o čemer pričajo mnoge dajatve v ovcah in jagnjih ob sv. Juriju, zlasti v Voklem, Vogljah, Šenčurju, Lužah in drugod. Mnogo so redili perutnino: skoraj vsak podložnik je letno oddal po šest kokoši ter po 20–25 jajc. Kljub vsem tem dajatvam pa je bila velesovskim podložnikom prihranjena velika nadloga, saj se opravljanje tlake za samostanske potrebe v urbarju skoraj nikjer ne omenja. Samo en podložnik na Štefanji gori je moral obvezno opravljati štiri dni tlake cerkljanskemu župniku. Samostan torej očitno ni imel večjega lastnega gospodarstva, ki bi ga obdeloval z obvezno tlako podložnih kmetov, temveč je skoraj vse potrebno dobival od njih v obliki dajatev. Za obdelovanje samostanskega vrta so očitno zadostovali štirje vrtnarji, ki se omenjajo v urbarju. Od tlaki podobne služnosti se omenjajo le vožnje za vino, običajno enkrat letno, najverjetneje v samostanske vinograde na Dolenjskem.¹²

Razen velesovskemu samostanu so kmetje na tem področju v veliko manjšem številu bili podložni tudi drugim zemljiškim gospodom. V ortenburški zemljiški urad v Primskovem je spadalo 11 podložnikov v

Prebačevem in eden v Voklem, smledniškemu gospostvu Žovneških-Celjskih pa so bili podložni štirje kmetje v Šenčurju, eden v Lužah ter vsa vas Hrastje.¹³ Ostanek kmetov je bil last raznih manjših zemljiških gosposk pa tudi nekaterih bogatejših meščanov Kranja, Škofje Loke, Kamnika in Ljubljane.

Veliki turški napadi, ropanja in prisilni odgoni v sužnost kmečkih podložnikov v XV. stoletju niso prizanesli tudi Šenčurju in okoliškim krajem, čeprav so ležali stran od velikih vpadnih poti. Prvič so Turki pridrli tod mimo v začetku junija 1471, ko je en del turške vojske krenil od Ljubljane proti Kranju ter spotoma opustošil Škofjo Loko in baje porušil tudi samostan v Velesovem.¹⁴ Koroški kronist Jakob Unrest pa nam poroča, da so dve leti kasneje — na dan 24. septembra 1473 — Turki zopet vdrli z Dolenjskega mimo Ljubljane proti Šenčurju, od tod pa krenili ob Kokri čez Jezersko na Koroško.¹⁵ Hude čase so Šenčurjani in sosednje vasi takrat posredno čutili s stalnim naraščanjem davkov in dajatev. Tako so bile leta 1526 za plačevanje protiturške deželne obrambe pobrane cerkvene dragocenosti in porabljene za kovanje potrebnega denarja. Posebne deželnoknežje komisije so hodile od fare do fare in od cerkve do cerkve ter popisovale in pobrale monštrance, kelihe, križe in drugo iz dragocenejših kovin. To se je zgodilo v farni cerkvi v Šenčurju pa tudi v njenih

podružnicah sv. Jerneja v Voklem, sv. Simona v Vogljah, sv. Vida na Visokem, sv. Urha v Hotemazah, sv. Radegunde v Srednji vasi, sv. Mihaela v Olševku, sv. Mateja v Hrastju in sv. Križa na Prebačevem.¹⁶ O takratnih hudih časih priča tudi slovenski vzklík »Wog owari napasti«, zapisan leta 1544 na platnicah prej omenjenega velesovskega urbarja iz leta 1458.¹⁷

V srednjem veku ni ohranjenih poročil o udeležbi kmečkih podložnikov iz Šenčurja in okolice v kmečkih uporih, tudi ne v slovenskem kmečkem puntu leta 1515, verjetno zaradi sorazmerno ugodnejšega položaja kmetov pod velesovskim samostanom, ko še vedno ni bilo večje tlake. V XVI. stoletju pa se začne tudi tu položaj slabšati zaradi večanja dajatev in močnega dviga rednih in zlasti izrednih davkov, s tem pa naraščanju uporniškega razporedenja kmetov. Tako je znano, da so ob velikem slovensko-hrvatskem kmečkem uporu leta 1573 kmetje med 1. in 6. februarjem pri Velesovem napadli nekega fevdalca in ga ubili.¹⁸ Ob slovenskem kmečkem puntu leta 1635 imamo poročilo, da so se takrat vzdignili tudi kmetje pri Velesovem.¹⁹

ŠENČUR

Vas Šenčur je primer naselja, ki je dobilo ime po farnem patronu sv. Juriju (Šent + Jurij) in njemu posvečeni cerkvi, zgrajeni verjetno že v XII. stoletju ali tudi prej. Glede na zemljiško razdelitev uvršča dr. S. Ilešič vas Šenčur med tista zanimiva naselja, kjer ima značaj tako imenovane farne vasi, to je naselja, kjer so hiše razvrščene v gruči okrog osrednjega prostora ob cerkvi, samo del vasi pri cerkvi, drugi, severni del vasi pa je razvrščen v strogem vrstnem redu (kar kaže na kasnejšo preureditev naselja) na obeh straneh nekdanjega Šenčurskega potoka, ki je pritekal od severa, medtem ko so ob poteh, ki vodijo iz farnega dela vasi, bili nekoč naseljeni kajžarji. Kot kaže sam naziv Šenčur pa tudi omenjena zemljiška razdelitev, je torej treba imeti za starejši tisti del vasi okrog farne cerkve.²⁰ Farni patrocinij sv. Jurija spada namreč na Slovenskem nedvomno med najstarejše. Običajno je ne daleč tudi cerkev sv. Marjete, ki ji je bilo posvečenih mnogo cerkva, zlasti na močvirnem zemljišču, kjer so se našim prednikom radi prikazovali zmaji, ki jih je potem premagal vitez sv. Jurij.²¹ Tak primer imamo s sv. Jurijem v Nevljah in sv. Marjeto na kamniškem Malem gradu. V našem primeru gre seveda za staro cerkev sv. Marjete v Velesovu.

O zelo stari poselitvi tega kraja priča tudi najdba rimskega groba v sarkofagu in napisom na njem v sami vasi in najdba rimskega bronastega novca iz let 235–238 ob rimski poti Šenčur–Voglje.²² V ohranjenih in danes znanih pisanih zgodovinskih virih pa se kraj prvič omenja šele leta 1221, ko se med pričami poravnave med vetrinjskim samostanom na Koroškem in vitezom Valterjem iz Gorič navaja tudi Friderik iz Šenčurja (»Fridericus de Sancto Georio«),²³

eden od tistih po večjih vaseh imenovanih vitezov, ki je imel svoj sedež, običajno imenovan dvor, v tej vasi.²⁴ Pri teh dvorih gre le za malo večja posestva, navadno v obsegu 2–4 kmetij in malo večjim stanovanjskim poslopjem. Morda je treba med take manj pomembne viteze šteti tudi tistega Petra iz Šenčurja, ki se omenja kot priča v listinah iz leta 1300 in 1302.²⁵

Malo več zvezo o vasi iz ustanovitvene listine samostana v Velesovem iz leta 1238. Cerkev sv. Marjete v Velesovem, ki so jo vitezi Kamniški podarili svoji novi ustanovi, je imela takrat že 28 kmetij, med njimi so bile štiri tudi v Šenčurju (»ad sanctum Georium«), ki jih je bil podaril menški župnik Veriand Kamniški.²⁶ Verjetno je tudi tistih pet kmetij »in Carniola apud Sanctum Georium« (na Kranjskem pri Sv. Juriju), ki jih je Henrik Svibenjski leta 1264 podaril samostanu dominikank v Studenicah pri Poljčanah ob vstopu hčerke Neže v ta samostan,²⁷ bilo v našem Šenčurju, saj se posest Svibenjsko-Planinskih v Smledniku in okolici omenja tudi še v XIV. stoletju.²⁸

Omenili smo že, da je treba šenčursko faro šteti med prafare, ki je obsegala skoraj vse kraje, o katerih bo govor v tem sestavku.²⁹ V pisanih virih se omenja prvič leta 1238, ko je bila ob ustanovitvi Velesovega združena s samostanom.³⁰ Kasneje se omenja tudi v najstarejšem desetinskem seznamu iz leta 1296.³¹ Prvi, po imenu znani župnik je Ulrik, ki je leta 1297 podaril po svoji smrti velesovskemu samostanu, zato da bi bil tam pokopan in da bi zanj obhajali maše-obletnice, svojo kmetijo v Šenčurju, ki jo je takrat obdeloval kmet Marhne in ki jo je bil preje kupil od samostana.³² Škoda je, da je danes izgubljen njegov pečat, obešen na to listino; po analogiji smemo sklepati, da je na njem bila podoba farnega patrona sv. Jurija.³³ Ta župnik Ulrik se omenja kot priča tudi v več listinah iz let 1298 in 1299.³⁴ Leta 1304 je kupil kmetijo v Šenčurju, na kateri je bil kmet Jurij, za vzdrževanje večne luči v farni cerkvi.³⁵ Dve leti kasneje je bil šenčurski župnik oziroma vikar neki Tomaž, ki se omenja kot priča ob prodaji dveh kmetov-kosezov v Olševku,³⁶ leta 1321 pa Jakob.³⁷ Leta 1359 je oglejski patriarh Ludvik potrdil za šenčurskega župnika oz. večnega vikarja Majnharda, sina pokojnega viteza Friderika s Strmola, ki ga je bil prezentiral velesovski samostan kot lastnik fare.³⁸ Že dve leti kasneje pa je postal župnik njegov sorodnik Viljem s Strmola,³⁹ ki je bil tu še leta 1364, ko je bil Majnhard že župnik v Cerkljah.⁴⁰ Pred 1377 je bil šenčurski župnik Ulrik Dienger iz Zapric pri Kamniku, to leto pa je po njegovi smrti faro dobil domačin Nikolaj iz Velesovega.⁴¹ Leta 1399 je faro vodil Jakob Peutel,⁴² za njim pa je l. 1400 postal župnik duhovnik Lovrenc iz Otoč, vendar pa je iz ohranjenih virov videti, da se je za faro potegoval tudi Marin iz Kranja.⁴³ Leta 1400 je papež potrdil inkorporacijo šenčurske fare samostanu v Velesovem po nekdanjem patriarhu Bertoldu leta 1238.⁴⁴ Za Marina iz Kranja se je pozneje izkazalo, da je ponaredil neko listino v škodo velesovskega sa-

mostana.⁴⁵ V farni cerkvi je bil leta 1426 oltar sv. Jakoba, kateremu je kranjski meščan Herman Zalokar zapustil njivo med Kranjem in Rupo, da bi se na njem opravljale maše. Ob tej pobožni ustanovi so bili navzoči poleg župnika Petra tudi šenčurski cerkveni ključarji župan Jurij, Mikše Petronel in čevljar Gregor.⁴⁶ Za leto 1451 je zabeleženo, da je vitez Erazem s Kamna prodal šenčurski soseski za farno cerkev velik travnik, imenovan »na selih«.⁴⁷

Prva srednjeveška listina, za katero je izrecno navedeno, da je bila napisana in izdana v Šenčurju, je tista iz leta 1300, ko je vitez Vulfig iz Podkrnosa na Koroškem podelil loškemu meščanu Bertoldu, imenovanem »Srebrna vreča«, kmetijo v Šenčurju, ki jo je takrat obdeloval neki Oton in ki jo je preje imel od Vulfiga v fevdu Rutlib iz Sostrega.⁴⁸ Tudi listina o prodaji štirih kmetov na Visokem leta 1302 je bila izdana v Šenčurju.⁴⁹

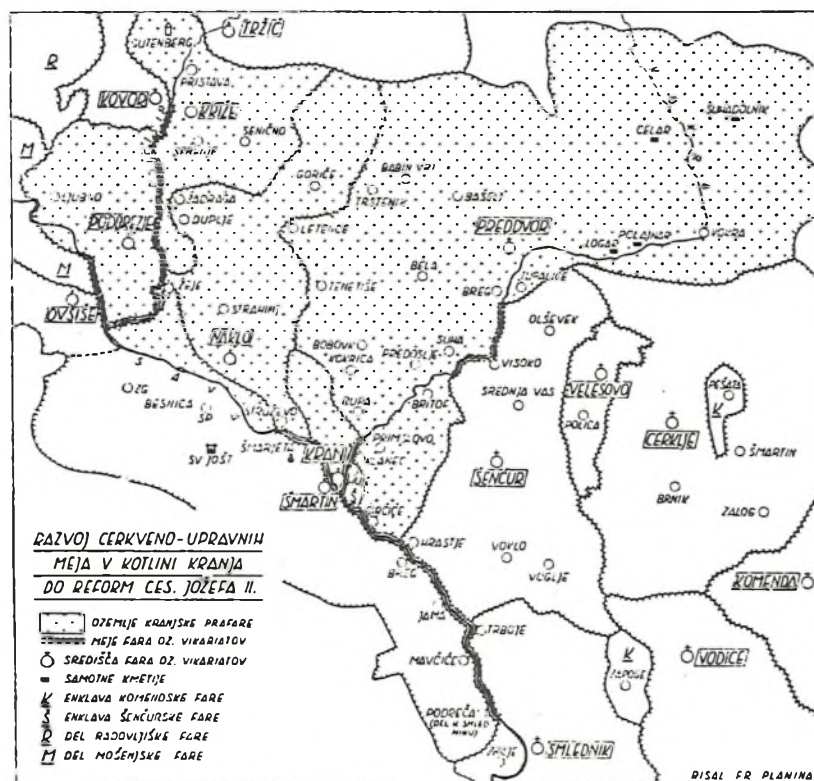
Velesovski samostan je svojo posest v Šenčurju počasi večal z darovi in nakupi. Vsak plemič, ki je poslal svojo hčer v ta samostan, ji je za preživljanje podaril tudi kako kmetijo, ki je po njeni smrti seveda ostala samostanu.⁵⁰ Pa tudi z nakupi je rastla samostanska posest. Leta 1321 so nune kupile od viteza Rapota Šravasa še eno kmetijo v Šenčurju s kmetom Konradom Janoherjem; Šravas je imel kmetijo v fevdu od Svibenjsko-Planinskih.⁵¹ Zanimivo je, da se dva Janoherja leta 1458 omenjata v velesovskem urbarju kot podložnika v Srednji vasi.⁵² Leta 1329 so dominikanke kupile od koroških Gradnikov kar pet kmetij,

od katerih je bila ena s kmetom Andrejem tudi v Šenčurju.⁵³ Nadaljnjo kmetijo v vasi je samostan pridobil leta 1353, ko je na njej živela in delala vdova Nedeljka z otroki.⁵⁴ Na drugi strani pa se je samostan l. 1359 odpovedal kmetiji, na kateri je bil kmet Lovro, ker se je ugotovilo, da je bil pravi lastnik Martin iz Kranja, ki je kmetijo kupil od vdove nekega kranjskega meščana.⁵⁵ Z zamenjavo so nune prišle 1366 do nadaljnje kmetije v Šenčurju, na kateri so bili kmet Mihael in njegovi otroci.⁵⁶

Že omenjeni vitezi Grádniki s Koroškega — enako kot tisti iz Podkrnosa — so imeli precej kmetij na tem področju. Leta 1368 so prodali kartuzijanskemu samostanu v Bistri pri Vrhniki poleg dveh kmetij v Cerkljah in Srednji vasi kar pet kmetij v Šenčurju. Na teh so takrat »sedeli«, kot se je reklo, kmetje Jakob, Pavel, Vidan, čevljar Jurček in njegov brat Jakob.⁵⁷

Martin, sin Gorjupa je kmetoval na posestvu v Šenčurju, ki ga je l. 1375 vitez Pencel Šempeterčan prodal dvema nunama v Velesovem, po njuni smrti je kmetija pripadla samostanu.⁵⁸ Drugi dve nuni sta 1383 kupili od tržiškega župnika Hansa Blagoviškega in njegove sestre dve kmetiji v Šenčurju, ki sta ju bila podedovala po materi. Na kmetijah sta bila takrat Mihael in Peter.⁵⁹ Kasneje je denar za kmetiji prispevala še tretja nuna Doroteja Galensteinska, tako da je kmet Peter postal do njene smrti njen podložnik.⁶⁰

Šenčur in okoliške vasi so od XII. stoletja dalje mejili na zahodu na veliko zemljiško posest samostana v Vetrinju na Koroškem, katere upravno središče je bil

Cerkvena razdelitev do druge polovice 18. stoletja, ravno tam, str. 52.

Preddvor.⁶¹ Leta 1402 je prišlo do prve razsodbe v sporu med skupnostjo v Šenčurju in vetrinjskimi podložniki zaradi paše, gmajne, gozdov in meja, zlasti pri Povljah; vetrinjski opat je trdil in z listino grofice Hedvike Bogenske tudi dokazal, da je vas Povlje že od leta 1156 vetrinjska in da so šle meje njegove posesti od potoka Kamnjeka pri Preddvoru do hriba sv. Lovrenca in s tem zmagal v tej pravdi.⁶² Toda 35 let kasneje je prišlo do ponovnih sporov med Vetrinjem in šenčursko skupnostjo zaradi gmajne, gozdov in meja pri Povljah. Šenčurske zahteve so bile sicer odbite, pač pa so smeli še naprej voziti čez most v Predosljah v svoje gozdove pri Čadovljah ter v gmajne proti potoku Milka, Studenčah, Gradišču, Volčjem potoku, Bobovku pa vse tja do Bele.⁶³ Še leta 1454 ta spor ni bil končan in poravnal.⁶⁴

Po že omenjenem velikem velesovskem urbarju iz leta 1458 je imel samostan tedaj v Šenčurju 21 podložnikov, ki so predstavljali skoraj pol vasi. Bili so to: 1. Marin Bidun, 2. Martin Gulic, 3. Jurij Martinic, 4. Matija Muhič, 5. Matevž Šalovič, 6. Simon Piher, 7. Jurij Pajer, 8. Lenart Pajer, 9. Peter Pajer, 10. Mikše Birkot, 11. Jernej, 12. Jurše Stirog, 13. Jakob Kerhel, 14. Mihael Šuster, 15. Gregor Sirovič, 16. Matija Banko, 17. župan Koderman, 18. Pokaj, 19. Kristan, 20. Gregor in 21. vdova Katra. Kaplaniji Rešnjega telesa v Šenčurju pa je še posebej pripadalo pet podložnikov: 1. Križe Snedel, 2. neobdelana kmetija (kasneje Jakob Flišer), 3. Jurše Stirog, 4. Janez in 5. Peter Recel.⁶⁵

Poleg Velesovega so imeli, kot rečeno, svoje podložnike v Šenčurju tudi druge zemljiške gospodke in posamezniki. Omenili smo že pet kmetij kartuzijanskega samostana v Bistri.⁶⁶ Gospodje Žovneški, od 1341 grofje Celjski, so leta 1337 kupili od nekdanjega kranjskega deželnega vicedoma Gralanta šest in pol kmetij, od katerih so bile tri v Šenčurju, ena v Srednji vasi, dve v Olševku in polovica v Predosljah.⁶⁷ Nikolaj Smrekar, ki je sredi XIV. stoletja bil lastnik številnih kmetij in gradov na Kranjskem, je leta 1358 kupil tudi kmetijo v Šenčurju s kmetom Gregorjem, ki jo je pa že leta 1360 zamenjal, obenem s kmetijo v Lahovčah, za dve drugi, njemu bližji kmetiji v Preski pri Medvodah.⁶⁸

Mesto Kranj je kupilo leta 1364 kmetijo v Šenčurju, na kateri je nekoč »sedel« lomilec kamnov Urban. Letni dohodki od te kmetije so šli za vzdrževanje mostu čez Savo pri mestu.⁶⁹ Leta 1444 je imela vas Šenčur najmanj 28 kmetij, vsaj toliko jih je moralo plačevati desetino deželnemu knezu, to je Habsburžanom, oziroma zakupnikom te desetine.⁷⁰ Tretjino desetine od 25 kmetij v vasi je na primer leta 1475 imel v zakupu vitez Andrej Ižanski.⁷¹

SREDNJA VAS

Srednja vas ima tako ime zaradi svojega položaja med vasema Šenčur in Lužami, ki sta obe glede na ime zato starejšega nastanka. Temu v prid bi govorila

tudi zemljiška razdelitev na grudaste delce.⁷² Zato ni čudno, da se Srednja vas omenja v ohranjenih zgodovinskih virih prvič že leta 1260, ko je kartuzija v Bistri dobila iz zapuščine nekdanjega kranjskega vicedoma, mengeškega župnika Verianda Kamniškega poleg drugih posestev tudi šest kmetij v Srednji vasi.⁷³ Leta 1298 je njegov nečak Nikolaj Kamniški podelil v fevd loškem meščanu Petru, imenovanem »Srebrna vreča«, kar petnajst kmetij v Srednji vasi, ki jih je preje imel neki Topelstajn, a jih je vrnil. Te kmetije je kasneje moral dobiti na neki način velesovski samostan, kajti gornja lista se hrani danes med drugimi listinami tega samostana.⁷⁴ Naslednje leto 1299 je vitez Konrad Gall prodal Henrikmu Poljanu iz Kranja dve kmetiji v Srednji vasi, na katerih sta bila takrat kmeta Alhne in Jakob, ki ju je kasneje Henrik podaril velesovskemu samostanu.⁷⁵

Leta 1330 je Elizabeta Mekinjska, iz rodu Gamberških, podarila hčerki Neži, nuni v Mekinjah, doživljenjsko svojo kmetijo v Srednji vasi s kmetom Janezom, ki pa je po Nežini smrti pripadla zopet Viljemu Gamberškemu.⁷⁶ Friderik Žovneški je leta 1337 kot kranjski deželni glavar kupil poleg kmetij v Šenčurju, Olševku in Predosljah tudi eno v Srednji vasi,⁷⁷ njegov sin Herman I pa drugo »pri Križu«.^{77a} Kartuzijanci v Bistri so leta 1368 dokupili še eno kmetijo s kmetom Erkom,⁷⁸ tako da jim je v srednjem veku pripadalo skoraj dve tretjini Srednje vasi.⁷⁹

Viljem Lamberški je zamenjal 1393 velesovski nuni Elizabeti iz Loža kmetijo v Srednji vasi, naslednje leto pa ji je prodal še drugo, na kateri je bil kmet Janez, ki je po Elizabetini smrti pripadel velesovskemu konventu.⁸⁰ Štiri leta kasneje se je ta kmet Janez odkupil in osvobodil od dotedanje osebne fevdalne podložnosti bratov Naimhoferjev iz Kranja in se podvrgel velesovskemu samostanu,⁸¹ tako da sta odtlej kmetija in kmet pripadala istemu zemljiškemu gospodu tj. Velesovemu. Kmet Janez je bil morda z ene od tistih Naimhoferjevih kmetij v Srednji vasi, ki jih je kranjski mestni sodnik Friderik Naimhofer enkrat podaril kaplaniji sv. Lenarta v Kranju.⁸² Isti je leta 1402 prodal še eno svojo kmetijo v Srednji vasi, na kateri je bil Tomaž Kotnik, velesovskemu samostanu za vzdrževanje pokopališke kapele sv. Štefana.⁸³

Pod celjske grofe in njihov grad Turn pri Novem gradu v Kokri je 1436 in 1464 spadal del odvetščine v Lužah in Srednji vasi.⁸⁴ Gamberški so imeli 1436 in 1469 v fevdu od Celjanov oziroma po 1456 od Habsburžanov tudi desetine v »Srednji vasi pred gozdom«, kar priča, da je vas takrat bila še precej obdana od gozdov. O precejšnji razpotegnjenosti Srednje vasi že v srednjem veku bi pričala lista iz leta 1452, ko je kranjski špitalski kaplan oddal v najem gostilničarju Hermanu kmetijo, na kateri je kmetoval sam Herman in ki je bila v »Srednji vasi na spodnjem delu te vasi«⁸⁶ tj. verjetno bolj v smeri proti Šenčurju.

Velesovske nune so imele po svojem urbarju iz leta 1458 v tej vasi le še dva podložnika, in sicer Jurija in Janeza Janoherja,⁸⁷ od katerih je bila Janezova kmetija tista, ki je leta 1402 kupljena za vzdrževanje

kapele sv. Štefana v Velesovem.

Cerkev sv. Radegunde, podružnica šenčurske farne cerkve, se prvič omenja šele leta 1494, ko je bil na njena vrata nabit ukaz o načinu maševanja in pobiranja darov tujih duhovnikov v tej fari.⁸⁸ Vendar pa so freske v tej cerkvi nastale ok. 1440.^{88a}

LUŽE

Vas Luže se po mnenju strokovnjakov imenuje tako po lužah, ki so morale biti nekoč tod tako značilne, da je kraj dobil po njih ime, prebivalce pa so imenovali Lužane.⁸⁹ Kraj je bil naseljen že v rimski dobi, saj nam o tem pričajo najdbi dveh rimskih žarnih grobov z ostanki amfore in kelihaste posode.⁹⁰ Luže se v srednjem veku prvič omenjajo relativno zgodaj. Med leti 1154 in 1156 je namreč grofica Hedvika Bogenska z listino, izdano in napisano v Lužah (*aput Lusse*), podarila vetrinjskemu samostanu pet kmetij pri Vipavi.⁹¹

Ob ustanovitvi samostana v Velesovem leta 1238 je Henrik, imenovan Črni iz Velesovega, poklonil novemu samostanu dominikank poleg dveh kmetij v Olševku tudi eno v Lužah (*Lausach*).⁹² Vetrinjski samostan je 1270 oziroma 1273 zamenjal s kranjskima plemičema svojih deset kmetij na Kranjskem — od tega štiri v Voklem, dve na Visokem, eno v Lužah ter po eno v Tupaličah, Dupljah in Pristavi pri Trziču — za dvanajst bližjih na Koroškem.⁹³ V Lužah je imel svoj sedež oziroma dvor manj pomemben vitez, ki se je zato imenoval *Lužan* oziroma *Lužanski*, nemško *Lausacher*. Z listino, izdano v Kranju leta 1315, je prodal Konrad Lužanski svojo kmetijo v vasi Konradu Šilherju.⁹⁴ Ta kmetija je prišla 1359 z zamenjavo na grofa Friderika Celjskega.⁹⁵

Velesovska posest v Lužah se je povečala leta 1369, ko je Ludvik Ižanski prodal svojo pusto, neobdelano kmetijo v Lužah, ki jo je nekoč imel Herman, podložnik samostana v Bistri, Katarini Kamniški, priorinji v Velesovem in konventu tamkajšnjega samostana.⁹⁶

Del celjske odvetščine nad kmetijami v Lužah je 1436 dobil v fevd obenem z deleži na Turnu pod Novim gradom v Kokri Friderik Schrot, leta 1464 pa njegov sin Jurij.⁹⁷ Del desetine v vasi je 1444 dobil Jurij Kamniški, leta 1453 pa Jakob Kamniški, po njegovi smrti pa okoli leta 1465 zadnji tega rodu Gašpar Kamniški.⁹⁸ Pol desetine od 12 kmetij v Lužah je 1444 dobil tudi kamniški meščan Ahac Pečaher.⁹⁹ Urbarski popisom kmečkih podložnikov in njihovih dajatev ter služnosti, ki so jih le-ti bili dolžni letno odrajtovati velesovskemu samostanu, sestavljen leta 1458, našteva v Lužah osem samostanskih podložnikov, ki so predstavljali skoraj polovico vasi. Bili so to: 1. Anže Knafel (kasneje Matevž Šuštar), 2. Jurij Stirog, 3. Križe Rozman, 4. Martin, 5. Kotnik (kasneje Mihael Kotnik), 6. Jane Pajer, 7. Tomaž in 8. Martinic (kasneje Miklav Pajer).¹⁰⁰

Od drugih fevdalnih lastnikov kmetij v vasi naj

omenimo še kranjsko bratovščino Rešnjega telesa, ki je 1475 kupila od Jurija Krainburgerja, meščana Judenburga, eno kmetijo v vasi, katere dohodki so služili za vzdrževanje bratovščine.¹⁰¹

OLŠEVEK

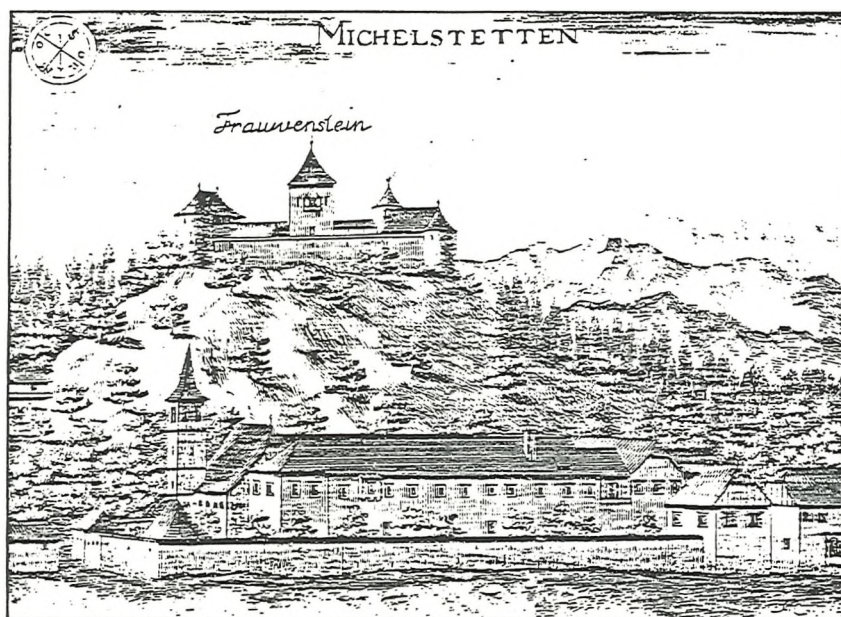
Znani jezikoslovec Luka Pintar je ime kraja razlagal od *olša* oziroma jelša, odtod Olševke, v nemški obliki tudi kot Olscheuk. Grajal je takratni poskus, kraj imenovati Viševke od viš, višava.¹⁰² Istega mnenja o imenu kraja sta bila tudi Fran Ramovš¹⁰³ in France Bezljaj.¹⁰⁴ Tudi v Olševku je najti v XII. in XIII. stoletju rod ministerialov in vitezov, ki so imeli tu svoj sedež in dvor in se imenovali po tem kraju.¹⁰⁵ Že ob prvi in doslej najstarejši znani omembi kraja iz okoli leta 1154, se v dveh vetrinjskih listinah omenjata kot priči Veriant in Erhenbert iz Olševka (*de Olswich*) kot ministeriala in viteza grofov Andeških.¹⁰⁶

V vetrinjskih listinah iz let 1207 in 1217 se omenjata kot andeška ministeriala Wernher in Reimbert iz Olševka (*de Holswich*).¹⁰⁷ Kraj sam je omenjen leta 1228, ko je gornjegrajski samostan kupil poleg 12 bivših andeških kmetij na Štefanji gori in dveh v Ihanu tudi še dve kmetiji v Olševku.¹⁰⁸ Ob ustanovitvi samostana dominikank v Velesovem leta 1238 je mengeški župnik Veriand Kamniški podaril tej novi ustanovi svoje rodbine poleg drugih pet kmetij v Olševku, njegov brat Valter eno ter Henrik, imenovan Črni iz Velesovega dve kmetiji, tako da je samostan imel že ob ustanovitvi v tem kraju osem kmetij.¹⁰⁹

Zanimivo je, da se v Olševku v XIII. stoletju omenjajo tudi kosezi, pripadniki staroslovenskega privilegirane stanu. Po mnenju Milka Kosa je med take koseze treba šteti svobodnjaka Martina iz Olševka, ki se omenja leta 1248, ko je Henrik Svibenjski podaril Velesovu podedovano odvetništvo nad kmetijo tega svobodnjaka.¹¹⁰ Nedvomno pa sta bila koseza — *«edlinge ze Olswich»* — Primož in Dimš, ki sta ju brata Ditmar in Ulrik iz Greifenfelsa na Koroškem prodala Henriku iz Podkrnosa (tudi na Koroškem) in Eberhartu iz Olševka, ki je očitno imel svoj sedež v tej vasi. Oba koseza sta pozneje prišla pod velesovski samostan, ker je gornja listina danes ohranjena med drugimi listinami tega samostana.¹¹¹ Eberhart iz Olševka se sicer prvič omenja že leta 1299 kot priča v listini o nakupu dveh kmetov v Srednji vasi.¹¹² Henrik iz Podkrnosa je svojega kmeta Jurija iz Olševka že leta 1301 prodal velesovskim nunam.¹¹³ Vitez Eberhart iz Olševka se omenja še večkrat, predvsem kot priča v raznih listinah o prodajah in darilih kmetij Velesovemu med leti 1308 in 1324.¹¹⁴

Cerkev sv. Mihaela v Olševku se v doslej znanih srednjeveških virih prvič omenja v listini iz leta 1333. Tedaj je že večkrat omenjeni Ditmar iz koroškega Greifenfelsa podaril *«dobremu sv. Mihaelu v Olševku»* za večno luč kmetijo v Olševku, na kateri je takrat *«sedel»* kmet Nikolaj. Dohodke od te kmetije je velesovska priorinja morala letno dajati za nakup

Velesovski samostan v Valvasorjevem času, Valvasor, Ehre XI, str. 366.

olja in drugo vzdrževanje te večne luči.¹¹⁵ Friderik Žovneški, od 1341 grof Celjski, je leta 1337 kupil poleg drugih tudi dve kmetiji v Olševku.¹¹⁶

Olševski »boršt« pod Štefanjo goro je Ditmar iz Podkrmosa leta 1346 podaril velesovskemu konventu, ko je bila tam priorinja Izolda Svibenjska, da bi zanj in za ženo obhajali po smrti mašo-obletnico s štirimi duhovniki v času med sv. Mihaelom in sv. Martinom.¹¹⁷ Drugi Podkrmnoški je 1376 zastavil Nikolaju iz Olševka vrt v Olševku, ki ga je takrat obdeloval neki Mihael.¹¹⁸ Spor zaradi dveh kmetov v Olševku (»ze Vlzeweg«!) po imenu Marin in Vido med ključarji kranjske farne cerkve in velesovskim samostanom leta 1414 je bil po dokazu, da pripadata kmeta že več kot sto let samostanu, rešen v korist slednjega.¹¹⁹

Po urbarju Velesovega iz leta 1458 sta samostanu takrat pripadali skoraj dve tretjini podložnikov v Olševku. Bilo jih je kar 25 in to: 1. Peter Šleht, 2. Vrban Senča, 3. Pavel, 4. Lukan, 5. Jakše Gercer, 6. Miha Zagožen, 7. Matevž Župan, 8. Jakob Zadnikar, 9. Martin Reja, 10. Jurij Zadnikar, 11. Martin Pikalnik, 12. Jakob Risar, 13. Matevž Dolin, 14. Simon, 15. Matevž Bidič, 16. Jakše Dulaher, 17. Jurij Sajovic, 18. Janez Kusič, 19. Jurij Adelman (morda kosez-edlinger?), 20. Anže Pestun, 21. Janko Šnajder, 22. župan, 23. Jernej Pestun, 24. Jurij Mofia in 25. Deržan.¹²⁰

Leta 1459 je Friderik Schrot z Novega gradu v Kokri z listino izpričal, da so kmeta Jakšeta Dulaherja, sina Jurija Dulaherja iz Olševka, njegovi predniki Schroti poklonili velesovskemu samostanu, o čemer pa samostan dotlej ni imel listinskega dokazila. V spomin na to darilo mu je moral samostan odtlej letno dajati mernik ovsu in eno kokoš.¹²¹ Dve leti kasneje je velesovska priorinja podelila v kupno pravo (kmet je mogel tako kmetijo v privoljenjem samosta-

na prodati naprej, plačati pa je bilo treba takrat deseti in dvajseti pfenig) Anšetu, sinu Jerneja Pestuna iz Olševka po očetu podedovano kmetijo, ki je stala med Dulaherjevo in Lukanovo kmetijo.¹²²

HOTEMAŽE

F. Bezljaj je mnenja, da prihajajo zloženke tipa Hotemež, Hotemaže od osebnega imena Chot6, enako kot Hotimir in podobno.¹²³ Tudi M. Kos je menil, da tiči v imenu naselja Hotemaže osebno ime, morda Hotemež.¹²⁴ Tudi v tej vasi naletimo v začetku XIII. stoletja na viteze, ki so se imenovali po tem kraju in ki so »sedeli« na manjšem dvoru v tem naselju.¹²⁵ Prva znana omemba Hotemaž je iz leta 1207, ko je vitez Vulfing z listino, izdano na Bregu ob Kokri, prodal vetrinjskemu samostanu tri kmetije; med pričami te prodaje pa se omenja tudi »*Wolhardus de Chotmosach*«.¹²⁶

Po tej omembi potem skoraj stoletje in pol nimamo nobenega zapisa o Hotemažah v ohranjenih srednjeveških listinah. V ustanovni listini Velesovega iz 1238 se nikjer ne omenja posest novega samostana v tem kraju.¹²⁷ Šele leta 1342 izvemo, da je Lenart Cepel z Gradu Gutenberga pri Tržiču prodal priorinji Marjeti Mirenski in konventu samostana eno kmetijo v vasi Hotemaže (»*dacz Chotmosach in dem dorff*«) na kateri je bil kmet Janec.¹²⁸ Za desetino v »*Hotemažah pri Kokri*« izvemo, da je leta 1387 pripadala Novemu gradu v Kokri.¹²⁹

Cerkev sv. Ulrika v Hotemažah se prvič omenja leta 1403, ko je kranjski mestni sodnik in meščan Friderik Naimhofer prodal svojo kmetijo na Visokem tej cerkvi in njenim cerkvenim ključarjem.¹³⁰ Leta 1430 je bivši loški gradiščan Hans Peysser iz Št. Petra pro-

daj isti cerkvi in takratnima ključarjema Juriju in Pavlu svojo kmetijo v Srednji vasi.¹³¹ Leta 1494 je ta cerkev sv. Ulrika »in Cotthemess« prejela ob posvetitvi kora posebno listino o odpustkih.¹³²

Poleg desetine je gosposka Novi grad v Kokri imela 1436 eno kmetijo v »Chathemesach«, enako potem 1455 in 1464 ter še leta 1495.¹³³ Pa tudi drugi so imeli desetine in posamezne kmetije v vasi. Tako je 1444 Jakob pl. Ernaud dobil od kralja Friderika IV. v fevd poleg štirih kmetij v Kokri tudi tri desetine, med njimi eno v »Kathemas«, Andrej Hohenwarter s Kolovca pa tudi eno v »Cotemesach«.¹³⁴

Po velesovskem samostanskem urbarju iz leta 1458 je imelo Velesovo takrat v vasi sedem podložnikov, kar je bila menda skoraj polovica vasi. Bili so to: 1. Kristan Kisling, 2. Urban, 3. Pavel Vprek (kasneje Kurnek), 4. Tomaž Mavrer (kasneje Valand), 5. Matevž Linica, 6. Simon Šmid in 7. Jurij Nučič.¹³⁵ Tudi kranjski meščanski špital, ubožnica in hiralnica za ostarele nepreskrbljene meščane, je imel v Hote-mažah dve kmetiji, eno od 1474.¹³⁶

VISOKO

Jezikoslovci in zgodovinarji so si edini v domnevi, da je vas Visoko dobila svoje ime zaradi visokega položaja oziroma lege nad obrežjem Kokre.¹³⁷ Že ob prvi omembi kraja leta 1239, ko je v listini, izdani v Kamniku, oglejski patriarh Bertold iz rodu Andeških inkorporiral kapelo sv. Tomaža farni cerkvi v Cerkljah za kostniško kapelo s tem, da se oltar sv. Tomaža prenese v velesovski samostan in vzdržuje od dotedanje posesti dveh kmetij v Cerkljah, tedaj imenovanih še Trnovlje, in treh »na Visokem nad bregom reke, imenovane Kokra«, je torej označena lega kraja in razumljivo njegovo ime.¹³⁸

Tudi na Visokem je imel svoj sedež rod manj pomembnih vitezov, ki so se zato imenovali po njem. Mnoge srednjeveške listine jih omenjajo.¹³⁹ Leta 1270 sta vetrinjski opat in samostan zamenjala z vite-zom Engelbertom iz Zaloga pri Novem mestu in še enim vitezom dvanajst kmetij na Koroškem, ki so bile bliže samostanu, za deset kmetij na Kranjskem, od tega štiri v Voklem, dve tu na Visokem ter po eno v Lužah, Tupaličah, Dupljah in Pristavi pri Tržiču.¹⁴⁰

Prvi štirje kmetje na Visokem se po imenu omenja-jajo prvič leta 1302, ko sta brata Ditmar in Ulrik iz Greifenfelsa z listino, izdano v Šenčurju, prodala vi-tezu Ulriku iz Poženka in bratu Henriku Poljanu štiri svoje kmetije na Visokem. Na eni kmetiji je bil Mar-tin Flek, na drugi Herman Kurto, na tretji Jančič (»Janzes«), na četrti pa je bil pokojni Matej.¹⁴¹ Isti Ditmar je s sinom dve leti kasneje prodal šenčurske-mu župniku kmetijo v Šenčurju s kmetom Jurijem; med pričami te prodaje pa se prvič omenja visoki vitez »Heidenreich von Weizoch«. Isti vitez se omenja kot priča tudi v drugi listini, izdani mesec dni kasneje. Bil je ponovno priča v listini, izdani zopet mesec dni kasneje na Visokem, ko sta brata iz Greifenfelsa pro-

dala Ulriku iz Poženka ter še dvema eno in pol kmeti-je na Visokem. Na celi kmetiji je »sedel« kmet Kure, na polovični pa Jelen (»Gelen«).¹⁴² Bil je priča tudi 1306 ob prodaji dveh kosezov v Olševku. Zadnjič se omenja kot priča v listini iz 1327 obenem s sinom Ni-kolajem, tudi imenovanem po Visokem (»von Wey-sok«).¹⁴³

Marijina kapela kostnice v Kranju je leta 1312 do-bila od Henrika iz koroškega Podkrnosa v dar kmeta Klemen, sina Kuretove sestre z Visokega, ki je moral zato od tedaj dajati letno po tri pfenige za vzdrževa-omenjene kapele.¹⁴⁴ Kranjski meščan in mestni sod-nik Friderik Naimhofer je 1403 prodal cerkvi sv. Ulri-ka v Hote-mažah svojo kmetijo na Visokem; na tej je takrat kmetoval Matija »Vinkustnik«.¹⁴⁵

Celo oddaljeni štajerski fevdalec Jakob Stubenberški je dobil leta 1407 v fevd dve kmetiji in mlin na Vi-sokem pri Kranju.¹⁴⁶ Tudi med celjskimi podložniki, ki so spadali pod grad Turn pod Novim gradom v Ko-kri, je bil leta 1436 en kmet na Visokem (»am Wy-segk«).¹⁴⁷ Največ kmetov na Visokem pa je bilo podložnih velesovskemu samostanu. Leta 1458 jih je po urbarju bilo kar devet, menda skoraj polovica va-si. Po imenu so bili to: 1. župan Andrej, 2. Jurij Pe-vec, 3. Bido, 4. Jurij (kasneje Peter Kotnik), 5. Jakob (kasneje Tyliko), 6. Lukan, 7. Jurij Vprek, 8. Janez Pravdič (kasneje Jurij Rehpergar), in 9. Anže Vprek (kasneje Andrej Pitije).¹⁴⁸

Desetina na Visokem je spadala v ortenburški zemljiški urad v Naklem. Za leto 1498 je v urbarju te-ga urada rečeno, da se ta desetina običajno daje v za-kup za letnih 14 zlatnikov, kmetje pa morajo oddaja-ti še druge desetinske dajatve kot kozličke, jagnjad in čebelne panje ter vsak po eno kokoš in deset šopov la-nu, cela vas Visoko pa je morala za uporabo paše pri Suhi letno dajati 20 mernikov ovsa kranjske mere in 20 kokoši.¹⁴⁹

Petnajsto stoletje je pomenilo s turškimi vpadi in roparskimi pohodi hudo in krvavo breme za naše prednike. Sporočeno je na primer, da je leta 1483 po-stalo na Visokem nekaj kmetij pustih, to je neobdelanih, ker so Turki odpeljali kmete z družinami vred v sužnost.¹⁵⁰

MILJE

Vas Milje, v polpretekli dobi imenovana tudi Mile, je sorazmerno novejšega nastanka, saj se v danes zna-nih zgodovinskih virih ta kraj prvič omenja šele leta 1498. Takrat je v urbarialnem popisu vasi in kmetov, ki so spadali v nekdanji ortenburški zemljiški urad Naklo, naveden tudi kmet Peter »Nycomernedey«, ki je takrat kmetoval »Na Milech« in ki je od svoje kme-tije plačeval 128 šilingov davka ter še 12 šilingov za hleve, dalje pa moral dajati dve kokoši in 10 jajc let-no, od mlina na Kokri pa je še posebej dajal letno po 100 šilingov.¹⁵¹ Njegov zanimivi priimek, ki se včasih navaja tudi kot nemški »Niemandgeber«, se je kasne-je skrčil v danes bolj znani priimek Kumerdej in je bil

v 16. stoletju znan po vsej Gorenjski. Znani slovničar Blaž Kumerdej je bil na primer iz vasi Zagorica pri Bledu.¹⁵² Ta priimek je še danes razširjen.¹⁵³

Ko so se leta 1582 uprli podložniki zemljiških uradov Primskovo in Naklo proti tedanjemu zakupniku Adamu pl. Egkh zu Hungerspach zaradi prekomerne tlake, je bil med štirimi vodji upora (*»raedelsfuierer«*) tudi Matevž Nikhomernedei, kasneje obsojen na tla-ko pri gradnji gradu v Karlovcu v Vojni krajini.¹⁵⁴

VOGLJE

Staro naseljenost tega kraja bi izpričevala najdba rimskega bronastega novca iz prve polovice III. stoletja na rimski poti med Šenčurjem in Vogljami.¹⁵⁵ Toponomastik Luka Pintar je tolmačil ime kraja od Voglje — Vogljani, to je tisti, ki bivajo v vogalu, Milko Kos pa je te Vogljane tolmačil kot prebivalce, ki so se naselili v voglu, v kotu med tamkajšnjimi gozdovi.¹⁵⁶

Vas ima tudi zanimivo zemljiško razdelitev, kjer so parcele delno ob hišah, delno pa na izkrčenem svetu.¹⁵⁷ V fevdalni dobi je bil tudi v Vogljah sedež manj pomembnega plemiča, ki se je zato po kraju imenoval Vogljan, nemško Winchler. Leta 1327 je bil to Henrik Vogljan.¹⁵⁸

Najstarejša znana omemba kraja je iz leta 1247. Takrat je andeški ministerial vitez Gerloh iz Kamnika predal velesovskemu samostanu za plačilo nekega dolga šestnajst in pol kmetij v vasi Voglje (*»in villa Winkeler«*) in eno v Cerkljah.¹⁵⁹ To je bil začetek velike velesovske zemljiške posesti v tem kraju, kjer je bilo leta 1458 kar 22 samostanskih podložnikov, največ takoj za Olševkom, kjer jih je bilo 26.¹⁶⁰ Število kmečkih podložnikov je v teku dveh stoletij počasi naraščalo. Leta 1313 je vitez Nikolaj Kamniški prodal nunam še eno svojo dedno kmetijo v Vogljah.¹⁶¹ Kmeta Marina iz Vogelja sta imeli 1344 za svojega podložnika za časa svojega življenja dve velesovski nuni, ki sta ga kupili od samostana, da bi od njegovih dajatev imeli v samostanu boljše preživljanje. Po njeni smrti je Marin prišel nazaj pod priorinjo in samostanski konvent.¹⁶²

Zanimivo pričevanje o medsebojnih odnosih med zemljiškimi gospodskami in njihovimi kmečkimi podložniki je listina iz leta 1408. Z njo je vodiški župnik Filip, komorni pisar grofov Celjskih, potrdil, da je njemu in njegovi cerkvi v Vodica dal velesovski samostan za dovoljenje, da smejo velesovski podložniki v Vogljah in drugod preko vodiške cerkvene njive do studenca pri tej njivi, drugo njivo pri Vodica.¹⁶³ Habsburžani kot deželni knezi Kranjske so imeli sredi XV. stoletja med drugimi številnimi posestvi tudi v Vogljah v lasti desetino od štirih kmetij, ki pa so jo podeljevali dalje v fevd.¹⁶⁴

Leta 1453 se je velesovski samostan poravnal z grofom Friderikom Celjskim v sporu med samostanskimi podložniki v Voklem in celjskimi v Trbojah zaradi uporabe gozda na dobravi med Smlednikom in Vogl-

jami, zato pa so prvi morali dajati celjskemu smledniškemu upravitelju od vsake kmetije po dve meri ovsa in dve kokoši letno, oni iz Trboj pa so smeli uporabljati vogeljsko gmajno, ki je pa niso smeli ograjevati in obdelati, temveč je morala ostati skupna.¹⁶⁵

Do leta 1458 je število velesovskih podložnikov v Vogljah narastlo na 22 in samostanski urbar iz tega leta jih našteva tako-le: 1. Pavel, 2. upravnik Mihael, 3. Lovre, 4. Marin Purger (kasneje upravnik Černe), 5. Jakob Lečnik, 6. Valter Zamlačnik, 7. neobdelana, 8. Matko, 9. Janez, 10. Martin Voglar, 11. župan Matevž, 12. Primož Voglar, 13. Janez, Valterjev sin, 14. Luka Stanič, 15. Simon Goliraj, 16. Jernej Lečnik, 17. Janez Rašmisel (kasneje Andrej Križanič), 18. Gregor Ašven, 19. Križe Purger, 20. Domin Burger, 21. Jurij Jakun (kasneje Janez Barle) in 22. Martin Leber.¹⁶⁶

V listini, izdani leta 1500 v Velesovem, s katero je Neža, hči plemenitega Nikolaja Kozjaka osnovala tedensko mašo v cerkvi sv. Nikolaja v Novem mestu, je med pričami naveden tudi *»Zerne alias Moawus de Voglaich«* (Černe ali Črni iz Vogelja).¹⁶⁷

VOKLO

Splošno mnenje strokovnjakov je, da je vas Voklo pravzaprav Lokev, ki se nanaša na tamkajšnjo lokev, ki je vabila k naselitvi.¹⁶⁸ Tudi srednjevisokonemška beseda *»hülbe, hulbe«*, kot se kraj imenuje v nemških srednjeveških virih, pomeni lokev, lokva, močvirna mlaka.¹⁶⁹ Še leta 1721 ob graditvi nove ceste od Broda pod Šmarno goro v Kokro se kraj imenuje *»dorff Loquo«*.¹⁷⁰ Prvotne kmetije so bile ob obeh straneh ceste med cerkvijo in lokvo. Sicer pa vas kaže po talnem načrtu in zemljiški razdelitvi na pravilne delce na mlajši, po kolonizaciji od XII. stoletja dalje nastali tip vasi.¹⁷¹

Kraj sam se prvič omenja že leta 1238 ob ustanovitvi velesovskega samostana, ko je mengeški župnik Veriand Kamniški podaril novi ustanovi poleg drugih tudi eno kmetijo v Voklem (*»in Hvolwe«*, oziroma *»apud Hvtwin«*).¹⁷² Že pred letom 1270 je imel tudi vetrinjski samostan s Koroškega tu štiri kmetije, ki jih je pa to leto zamenjal za druge bližje na Koroškem.¹⁷³

Velesovske dominikanke so pridobile nadaljnji dve kmetiji leta 1349, ko je kamniški gradiščan Gerloh prodal priorinji grofici Katarini Ortenburški in konventu svoji kmetiji v tej vasi s kmetoma Bernardom in Hermanom.¹⁷⁴ Od ljubljanskega meščana Tomaža Gubanca in brata Lenarta so leta 1368 kupile še eno kmetijo, na kateri je takrat *»sedel«* kmet Peter.¹⁷⁵ Ko je 1382 Katarina Ortenburška ustanovila v samostanu mašo-obletnico z 20 duhovniki, je za vzdrževanje te ustanove podarila kar osem kmetij v Češnjicah, Spodnjem Brniku, Srednjem Zalogu, Lahovčah, Pšati in eno kmetijo v Voklem, na kateri je kmetoval podložnik Konrad.¹⁷⁶

Leta 1436 je svobodnjak Marin Dinstman iz Vokle-

ga dobil v fevd od nekdanjih ortenburških, sedaj celjskih fevdov, kmetijo v Zgornjem Prebačevem, ki je služila v zemljiški urad na Primskovem.¹⁷⁷ Že pri Vogljah smo omenili spor, do katerega je prišlo 1453 med podložniki Velesovega v Voklem in grofov Celjskih v Trbojah zaradi uporabe dobrave med Vogljami in Smlednikom.¹⁷⁸ Skoraj cela vas Voklo je sredi XV. stoletja bila last velesovskega samostana, razen ene same kmetije, za katero smo omenili, da je služila v zemljiški urad na Primskovem.

Po velesovskem urbarju iz leta 1458 je bilo samostanskih podložnikov v Voklem skupaj 16 in to: 1. župan Mihael, 2. brat Štefan, 3. Gregor Goliraj, 4. Jurina, 5. »Bydo Ossell«, 6. neobdelana, 7. Marin Remec (to kmetijo je 1382 podarila Katarina Ortenburška), 8. Tomaž Nuner, 9. Andrej, Tomažev sin, 10. Peter Goliraj, 11. Jakše Remec, 12. isti, 13. Jurij Cugaj, 14. Marin Umek, 15. Gregor Sumerli in 16. Jakše Cival.¹⁷⁹

PREBAČEVO

Vas Prebačevo je med kraji na vzhodnem Gorenjskem, ki imajo nazive iz slovanskih osebnih imen in ki leže vsi v ravnini ali v širokih dolinah. Po mnenju F. Ramovša je v krajevnem imenu Prebačevo osebno ime s korenem *bak-.¹⁸⁰ Istega mnenja je bil tudi M. Kos. Opozoril je razen tega, da spada Prebačevo v vrsto krajevnih imen s končnico na -ovo oziroma -evo, ki kažejo na kraj, posest ali skupnost tistega oziroma tistih, katerih ime tiči v tako oblikovani krajevni označbi.¹⁸¹ Kraj se prvič omenja leta 1343 v okviru ortenburške gorenjske posesti. Takrat sta namreč grofa Oton in Friderik Ortenburška zastavila koroškemu deželnemu točaju Rajnerju z Ostrovice štiri kmetije v Strahinju in pet v Prebačevem (*»ze Pri-bêtsch«*), na katerih so bili takrat kmetje Kristan Starman, Tomaž, Jurij, Janez Ferfol in še en Kristan.¹⁸²

Štirideset let kasneje je imel Gebhart Limberški zastavljeno kmetijo v Prebačevem (*»zu Prewacz«*), na kateri je kmetoval Primož, vendar jo je grof Friderik Ortenburški odkupil nazaj iz zastave.¹⁸³ Po letu 1420 je po izumrtju Ortenburžanov njihova posest prešla na grofe Celjske in tako je leta 1436 grof Friderik Celjski podelil od teh nekdanjih ortenburških fevdov Ani, hčerki Ulrika Heilekerja, vdovi Hansa iz Loke med drugimi tudi tri kmetije v Prebačevem.¹⁸⁴ Te tri kmetije je 4. novembra 1436 dobil že drugi fevdalec, namreč vitez Jakob z Brda pri Kranju.¹⁸⁵ Eno kmetijo v zgornjem Prebačevem je isto leto dobil v fevd Marin Dinstman iz Voklega in je spadala še z drugimi desetimi kmetijami v tem kraju v nekdanji ortenburški zemljiški urad Primskovo.¹⁸⁶

Velesovski samostan v tem kraju ni imel mnogo posesti. Po urbarju iz leta 1458 je imel v Prebačevem enega samega podložnika kmeta Matevža, za katerega pa pripis v tem urbarju iz kasnejšega XVI. stoletja pove, da ga ni več. Pač pa je samostan pobiral tod

cerkveno desetino. Da bi se ne ukvarjale z izterjevanjem te dajatve, so jo nune na primer leta 1511 za deset let zastavile Štefanu Staretu iz Prebačevega.¹⁸⁷

HRASTJE

Vas Hrastje je sorazmerno mlajšega nastanka in je bila naseljena v teku mlajše poznosrednjeveške kolonizacije tega področja z značilno poljsko razdelitvijo na proge v hrastovih dobravah za Savo.¹⁸⁸ Zato pač ni čudno, da se vas v ohranjenih zgodovinskih virih prvič omenja šele v XV. stoletju.¹⁸⁹ Z listino, izdano leta 1412, je vitez Hans s Kamna pri Begunjah izprijal, da mu je stric Jurij Lambergar, gradiščan na Pustem gradu (Waldenbergu) pri Radovljici izplačal 75 zlatnikov za brata Erazma s Kamna in s tem rešil iz zastave od bratov Heilekerjev s Koroškega del ortenburške vasi Hrastje pod Kranjem (*»dorff zu Krass unter Chrainburck«*).¹⁹⁰

Leta 1436 je po celjski fevdni knjigi za nekdanjo ortenburško posest štela v vasi Hrastje osem kmetij, ki so bile tedaj podeljene v fevd Erazmu Lichtenberškemu, dvornemu mojstru grofov Celjskih. Kmalu nato jih je prodal vitez Nikolaju Gamberškemu.¹⁹¹ Po izumrtju Celjskih leta 1456 je njihova posest prišla na Habsburžane in tako je leta 1469 dobil vas Hrastje v fevd od cesarja Friderika III. — poleg mnoge druge posesti — Jošt Gamberški v imenu mlajših nečakov kot najstarejši tega rodu.¹⁹² Ko je leta 1499 Katarina, vdova viteza Gašparja Ravbarja, ustanovila v ljubljanski stolnici beneficij sv. Barbare, je za njegovo vzdrževanje darovala številne kmetije, med njimi tudi v Hrastju pod Kranjem.¹⁹³

OPOMBE

Večkrat uporabljane kratice pomenijo:

AS : Arhiv SR Slovenije v Ljubljani — Kronološka vrsta listin. — AS, Bistra : Listine kartuzijanskega samostana v Bistri iz let 1255—1742, nekoč v Haus-, Hof- und Staatsarchiv na Dunaju, repertorij II, od 1978 v Arhivu SR Slovenije. — AS, Celje : Listine grofov Celjskih iz let 1262—1456, nekoč v Haus-, Hof- und Staatsarchiv na Dunaju, od 1981 v Arhivu SR Slovenije. — AS, Velesovo : Listine samostana dominikank v Velesovem iz let 1163—1753, nekoč v Haus-, Hof- und Staatsarchiv na Dunaju, od 1978 v Arhivu SR Slovenije. — Gradivo IV : Franc Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku. IV. knjiga (1101—1200), Ljubljana 1915. — Gradivo V : Franc Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev v Srednjem veku. V. knjiga (1201—1246). Uredil Milko Kos, Ljubljana 1928. — GZL : Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku I, 1956—XII, 1968. Zbral in uredil Božo Otorepec. — HHS AW, AUR : Haus-, Hof- und Staatsarchiv in Wien, Allgemeine Urkundenreihe — Hišni, dvorni in državni arhiv na Dunaju, Splošna zbirka listin. — Ilešič, Kmetiska naselja : Svetozar Ilešič, Kmetiska naselja na vzhodnem Gorenjskem, Geografski vestnik 9, 1933, str. 3—94. — Ilešič, Sistemi : Svetozar Ilešič, Sistemi poljske razdelitve na Slovenskem. Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Razred za prirodoslovne in me-

dicinske vede. Dela 2. Inštitut za geografijo 2, Ljubljana 1950. — *IMK* : Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko I, 1891. — *Kos, Starejša naselitev* : Milko Kos, Starejša naselitev na Kranjski ravnini. Zbornik 900 let Kranja, Kranj 1960, str. 51—73. — *Kos, Velesovo* : Milko Kos, Ustanovitve samostana v Velesovem. Velesovo. Zgodovinski in cerkveni opis. Velesovo 1938. — *MDC* : Monumenta historica ducatus Carinthiae V. (1269—1286), Klagenfurt 1956. Herausgegeben von H. Wiessner, VII. Band (1300—1310), Klagenfurt 1961. — *NŠALj* : Nadškofijski arhiv v Ljubljani, splošna zbirka listin. — *Žontar, Kranj* : Josip Žontar, Zgodovina mesta Kranja, Ljubljana 1939.

Opombe: 1. Kos, Starejša naselitev, str. 51—53. — 2. Arheološka najdišča Slovenije, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Inštitut za arheologijo, Ljubljana 1975, str. 173. — 3. Kos, Velesovo, str. 5. — 4. Žontar, Kranj, str. 11. — 5. Kos, Velesovo, str. 6—8. — 6. Žontar, Kranj, str. 20. — 7. ravno tam, str. 75 (karta). — 8. ravno tam, str. 52 (karta). — 9. ravno tam, str. 53—54. — 10. ravno tam, str. 25. — 11. AS, rokopis I/49 u — Urbar Velesovega iz 1458, strani 1—103. — 12. Marija Verbič, Posest in gospodarska slika velesovskega samostana po urbarju iz leta 1458. Velesovo. Zgodovinski in cerkveni opis. Velesovo 1938, str. 14—35. — 13. Žontar, Kranj, str. 28—29. — 14. Stanko Jug, Turški napadi na Kranjsko in Primorsko do prve tretjine 16. stoletja. Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo 24, 1944, str. 13. — 15. ravno tam, str. 16. — 16. Anton Koblar, Kranjske cerkvene dragocenosti leta 1526, *IMK* 5, 1895, str. 146—147. — 17. AS, rokopis I/49u, str. 103. — 18. Bogo Grafenauer, Kmečki upori na Slovenskem, Ljubljana 1962, str. 244; isti, Boj za staro pravdo v 15. in 16. stoletju na Slovenskem, Ljubljana 1974, str. 286; isti, Razvoj programa slovenskih kmečkih uporov od 1473 do 1573, *Situla* 13, 1973, str. 31. — 19. Bogo Grafenauer, Kmečki upori na Slovenskem, Ljubljana 1962, str. 300. — 20. Ilešič, Kmetška naselja, str. 42; isti, Sistemi, str. 33—34, 53. — 21. Božo Otorepec, Grb in pečat mesta Loža, *Notranjski listi* I, 1977, str. 69—70. — 22. Glej opombo 2. — 23. Gradivo V, štev. 348. — 24. Žontar, Kranj, str. 20, 433. — 25. Listina 1300 I 14. Šenčur — AS, Velesovo; listina 1302 X 10. Šenčur, reg. MDC VII, 152. — 26. Gradivo V, štev. 698, 699; Kos, Velesovo, str. 10—11. — 27. Listina 1264 II. 19. — objavljena v Appelt-Pferschy, *Urkundenbuch des Herzogtums Steiermark* IV. Band (1260—1276), Wien 1975, Nr. 129. — 28. Žontar, Kranj, str. 26. — 29. ravno tam, str. 52—54. — 30. Gradivo V, štev. 699; Ilešič, Kmetška naselja, str. 83. — 31. K. Kovač, Ein Zehentverzeichnis aus der Diözese Aquileia vom Jahre 1296. *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* 30, 1909, str. 635. — 32. Listina 1297 V 15. Velesovo. — AS, Velesovo. — 33. Glej opombo 21, str. 65, 68. — 34. Listine 1298 XI 24. Kranj, 1299, V 9. Smlednik, 1299 XII 8. Velesovo — vse v AS, Velesovo. — 35. Listina 1304 I. 14. Velesovo — AS, Velesovo, regest MDC VII, 209. — 36. Listina 1306. s.d. — AS, Velesovo. — 37. Listina 1321 XII 21. — AS, Velesovo. — 38. Listina 1359 XI. 19. Videm — AS, Velesovo. — 39. Listina 1361 IV 30. Videm. — AS, Velesovo. — 40. Listina 1364 VII 22 — nekoč v HHStAW, AUR, Repertorium II, sedaj v AS. — 41. Listina 1377 IV 20. Oglej — AS, Velesovo. — 42. Listina 1399 V. 6. Videm, Archivio di Stato Udine, Archivio Notarile fasc. 5148, notar Henrik Preitenawer 1398—1401, fol. 50. — 43. Listina 1400 VI 13. Milje pri Trstu — AS, Velesovo; listina 1401 I 3. Rim — AS, Velesovo. — 44. Listina 1400 XII 23. Rim. — AS, Velesovo. — 45. Listina 1411 II 15. Laško. — AS, Velesovo. — 46. Listina 1426 XII 13. — nekoč v HHStAW, AUR, Rep. II, sedaj v AS. — 47. Žontar, Kranj,

str. 164—165. — 48. Listina 1300 I 14. Šenčur — AS, Velesovo. — 49. Listina 1302 X 10. Šenčur, regest MDC VII, 152. — 50. Glej opombo 12, str. 15. — 51. Listina 1321 XII 12. — AS, Velesovo. — 52. AS, rokopis I/49 u, str. 61. — 53. Listina 1329 VI 14. — AS, Velesovo. — 54. Listina 1353 IV 23. — AS, Velesovo. — 55. Listina 1359 V 18. — AS, Velesovo. — 56. Listina 1366 X 28. — AS, Velesovo. — 57. Listina 1368 IV 3. — AS, Bistra; regest Mitteilungen des Musealvereines für Krain 13, 1900, str. 64—65, št. 58. — 58. Listina 1375 I 28. — AS, Velesovo. — 59. Listina 1383 VII 22. — AS, Velesovo. — 60. Listina 1389 V. 27. — AS, Velesovo. — 61. Jože Mlinarič, Posest vetrinjskega samostana na Kranjskem, Zgodovinski časopis 35, 1981, str. 101—119. — 62. Listina 1402 VII 29. — AS; Mlinarič, omenjeno delo str. 107. — 63. Listina 1437 VI 22. — AS; Žontar, Kranj, str. 25; Mlinarič, omenjeno delo str. 107. — 64. Listina 1454 XI 8. — AS. — 65. AS, rokopis I/49u, str. 56—61. — 66. Glej opombo 57. — 67. Listina 1337 I 18. Ljubljana, regest GZL I/44. — 68. Listina 1358 IV 27. nekoč v HHStAW, AUR Repertorium III, sedaj v AS; listina 1360 II 23. — AS, Velesovo. — 69. Listina 1364 VI 18. v: F. Komatar, Kranjski mestni arhiv, Jahresbericht des k.k. Kaiser-Franz-Joseph-Gymnasiums in Krainburg für das Schuljahr 1912/1913, Krainburg 1913, str. 7—8, št. 3. — 70. HHStAW, Ms. W 724, fol. 240v. — 71. Listina 1475 VIII 4. — AS. — 72. Kos, Starejša naselitev, str. 69; isti, »Vas« in »selo« v zgodovini slovenske kolonizacije, SAZU, razred za zgodovinske in družbene vede, Razprave V. Hauptmannov zbornik, Ljubljana 1966, str. 90. — 73. Listina 1260 XI 1. — AS, Bistra — objava: F. Schumi, Urkunden- und Regestenbuch des Herzogthums Krain, II. Band, Laibach 1884, str. 211—213, št. 272, J. Žontar, Kranjski deželni vicedom, kot opomba 72, str. 281. — 74. Listina 1298 XI 24. Kranj. — AS, Velesovo. — 75. Listina 1299 XII 8. Velesovo. — nekoč v HHStAW, AUR, Rep. I, sedaj v AS; listina 1330 VII 4. Mekinje — AS. — 77. Listina 1337 I 18. Ljubljana, objava: GZL I/44. — 77a. Listina 1383 II 11 v AS, Celje. — 78. Listina 1368 IV 3. — AS, Bistra, regest kot opomba 75. — 79. Žontar, Kranj, str. 22. — 80. Listini 1393 V 20. — AS; 1394 I 27. — AS, Velesovo. — 81. Listina 1398 XI 30. — NŠALj. — 82. Žontar, Kranj, str. 63. — 83. Listina 1402 X 13. — AS, Velesovo; Žontar, Kranj, str. 24. — 84. Celjska fevdna knjiga 1436—1456, nekoč v HHStAW, Ms. B 313, fol. 79v, sedaj v AS; listina 1464 VII 17. — AS. — 85. Kot opomba 84, fol. 94v; HHStAW, Ms. W 724, fol. 276. — 86. Listina 1452 VI 12. Kranj — NŠALj. — 87. AS, rokopis I/49 u, fol. 61. — 88. Anton Koblar, Drobtnice iz furlanskih arhivov, *IMK* 3, str. 196. — 88a. France Stele, Slikarstvo v Sloveniji od 12. do srede 16. stoletja, Ljubljana 1969, str. 140. — 89. Kos, Starejša naselitev, str. 56; F. Bezljaj, Slovenska vodna imena I, Ljubljana 1956, str. 364. — 90. Glej opombo 2. — 91. Gradivo IV, štev. 339. — 92. Gradivo V, štev. 699. — 93. Listini 1270 VIII 7. in 1273 IX 5. objavljeni v MDC V, Nr. 36, 134. — 94. Listina 1315 V 25. Kranj — nekoč v HHStAW, AUR, Rep. III, sedaj v AS. — 95. Listina 1359 II 14. — AS, Celje. — 96. Listina 1369 III 21. — AS, Velesovo. — 97. Kot opomba 84, fol. 79v; listine: 1455 IX 28., 1464 VII 17. in 1495 VIII 3. v AS. — 98. HHStAW, Ms. W 724, fol. 229v, 234v, 270; listina 1453 III 7. — AS. — 99. ravno tam, fol. 257v. — 100. AS, rokopis I/49 u, str. 62—63. — 101. Žontar, Kranj, str. 57. — 102. Ljubljanski Zvon 34, 1914, str. 460. — 103. F. Ramovš, Iz slovenske toponomastike, Zgodovinski časopis 6/7, 1952/1953 — Kosov zbornik, str. 154. — 104. F. Bezljaj, Etimološki slovar slovenskega jezika I, A—J, Ljubljana 1976, str. 226. — 105. Žontar, Kranj, str. 19, 433. — 106. Gradivo IV, štev. 335, 336. — 107. Gra-

divo V, šte. 123, 276. — 108. Listina 1228 X 29. — NŠALj, objava: W., Schlögl, Die Traditionen und Urkunden des Stiftes Diessen 1114—1362, München 1967, S. 122—124, Nr. 14. — 109. Gradivo V, šte. 698, 699; Kos, Velesovo, str. 11. — 110. Listina 1248 s.d. — objava: F. Schumi, Urkunden- und Regestenbuch des Herzogthums Krain, II. Band, str. 123, št. 160; Kos, Starejša naselitev, str. 61. — 111. Listina 1306 s.d. — AS, Velesovo; prim. L. Hauptmann, Karantanska Hrvatska, Zbornik kralja Tomislava 1925, str. 306—307. — 112. Listina 1299 XII 8. Velesovo, nekoč v HHStAW, AUR, Rep. I., sedaj AS. — 113. Listina 1301 III 12. Velesovo. — AS, Velesovo. — 114. Listina 1308 III 25. Kranj, nekoč HHStAW, AUR, Rep. II, sedaj AS; listina 1324 VI 29. — AS, Velesovo. — 115. Listina 1333 VI 9. — AS, Velesovo. — 116. 1337 I 18. Ljubljana. — AS, Celje. — 117. Listina 1346 VI 15. — AS, Velesovo. — 118. Listina 1376 I 17. — AS, Velesovo. — 119. Listina 1414 X 29. Ljubljana. — AS, Velesovo. — 120. AS, rokopis I/49 u, str. 75—79. — 121. Listina 1459 VIII 16. — AS, Velesovo. — 122. Listina 1461 V 19. — AS, Velesovo. — 123. F. Bezljaj, Slovenska vodna imena I, Ljubljana 1956, str. 213. — 124. Kos, Starejša naselitev, str. 59. — 125. ravno tam, str. 61; Žontar, Kranj, str. 19, 433. — 126. Gradivo V, šte. 123. — 127. Gradivo V, šte. 699. — 128. Listina 1342 V 25. — AS, Velesovo. — 129. Listina 1387 III 31. — nekoč HHStAW, AUR, Rep. III. — sedaj AS. — 130. Listina 1403 XII 23. v NŠALj. — 131. Listina 1430 IX 4. — NŠALj; P. Blaznik, Škofja Loka in loško gospostvo, Škofja Loka 1973, str. 81. — 132. Listina 1494 VI 7. Hotemaže. — NŠALj, primerjaj J. Gruđen, Cerkevne razmere med Slovenci v XV. stoletju in ustanovitev ljubljanske škofije, Ljubljana 1908, str. 75, 146; IMK 3, 1893, str. 196. — 133. Kot opomba 84, fol. 79v; listine 1455 IX 28., 1464 VII 17., in 1495 VIII 3. v AS. — 134. HHStAW, Ms. W 724, fol. 237, 264v. — 135. AS, rokopis I/49 u, str. 74—75. — 136. Žontar, Kranj, str. 62, opomba 95. — 137. L. Pintar v Ljubljanskem Zvonu 33, 1913, str. 545; Kos, Starejša naselitev, str. 54; F. Bezljaj, Slovenska vodna imena II, Ljubljana 1961, str. 302. — 138. Gradivo V, šte. 718. — 139. Žontar, Kranj, str. 19, 433; Kos, Starejša naselitev, str. 61. — 140. Listini 1270 VIII 7. in 1273 IX 5. objavljeni v MDC V, Nr. 36, 134. — 141. Listina 1302 X 10. Šenčur, nekoč HHStAW, AUR, Rep. III, sedaj AS. — 142. Listine 1304 I. 22. Velesovo. — AS, Velesovo, regest F. Schumi, Archiv für Heimatskunde, II. Band, Laibach 1884 u. 1887, str. 264, št. 78; 1304 II 23. — AS, Velesovo; 1304 III 21. Visoko, nekoč HHStAW, AUR, Rep. III., sedaj AS, regest kot zgoraj str. 265—266, št. 84. — 143. Listini 1306 s.d. in 1327 II 24. — AS, Velesovo. — 144. Listina 1312 VIII 1. Kranj — nekoč HHStAW, AUR, Rep. II, sedaj AS; Žontar, Kranj, str. 60. — 145. Listina 1403, XII 23. — NŠALj. — 146. Listina

1407 V 9. v Štajerskem deželni arhivu v Gradcu, regest: F. Krones, Urkunden zur Geschichte des Landesfürstentums... der Steiermark 1283—1411, Graz 1899, str. 124, št. 476. — 147. Kot opomba 84, fol. 79v. — 148. AS, rokopis I/49 u, str. 64—66. — 149. Urbar urada Naklo iz 1498, nekoč Tirolski deželni arhiv v Innsbrucku, rokopis 280/1, fol. 16v—17, sedaj v AS. — 150. Žontar, Kranj, str. 42. — 151. Kot opomba 149, fol. 14. — 152. Slovenski biografski leksikon I, str. 583. — 153. Začasni slovar slovenskih priimkov. — SAZU, Razred za filološke in literarne vede, Inštitut za slovenski jezik, Etimološko-onomastična sekcija, Ljubljana 1974, str. 313. — 154. AS, Zapisniki vicedomskega sodišča iz let 1581—1583, fol. 329v. — 155. Glej opombo 2. — 156. Carniola I, 1910, str. 76; Kos, Starejša naselitev, str. 55, 64. — 157. Ilešič, Kmetska naselja, str. 40. — 158. Listina 1327 IV 9. — AS, Celje. — 159. Listina 1247 XI 3. Sofumbergo — objava: F. Schumi, Urkunden- und Regestenbuch des Herzogthums Krain, II. Band, str. 113—114, št. 145. — 160. Žontar, Kranj, str. 23. — 161. Listina 1313 II 28. Velesovo. — AS, Velesovo. — 162. Listina 1344 XII 14. — AS, Velesovo. — 163. Listina 1408 XI 11. — AS, Velesovo. — 164. HHStAW, Ms. W 724, fol. 240 v. — 165. Listina 1453 X 16. — AS, Velesovo; Žontar, Kranj, str. 28. — 166. AS, rokopis I/49 u, str. 50—55. — 167. Listina 1500 VIII 18. Velesovo. — Kapiteljski arhiv v Novem mestu, fasc. VII, šte. 9. — 168. Kos, Starejša naselitev, str. 55. — 169. M. Lexer, Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch, 1906⁸, str. 109. — 170. V. Levec, Cesta od Šmarjine Gore v Kokro, IMK 5, 1895, str. 139, 142. — 171. Ilešič, Kmetska naselja, str. 41—42; isti, Sistemi, str. 82—83. — 172. Gradivo V, šte. 698, 699. — 173. Listini 1270 VIII 7. in 1273 IX 5. objavljeni v MDC V, Nr. 36, 134. — 174. Listina 1349 XII 20. — AS, Velesovo. — 175. Listina 1368 III 19. — objava GZL II/30. — 176. Listina 1382 VIII 24. — HHStAW, AUR. — 177. Kot opomba 84, fol. 31. — 178. Kot opomba 165. — 179. AS, rokopis I/49 u, str. 45—49. — 180. Ilešič, Kmetska naselja, str. 84—85. — 181. Kos, Starejša naselitev, str. 59—60. — 182. Listina 1343 IV 24. HHStAW, AUR; regest H. Wiessner, Die Schenken von Osterwitz, Klagenfurt 1977, str. 60, št. 147. — 183. Listina 1381 VI 15. — HHStAW, AUR. — 184. Kot opomba 84, fol. 16. — 185. ravno tam, fol. 39; listina 1436 XI 4. — AS, Celje. — 186. ravno tam, fol. 31; Žontar, Kranj, str. 28. — 187. AS, rokopis I/49 u, str. 45, 100. — 188. Ilešič, Kmetska naselja, str. 40—41. — 189. Kos, Starejša naselitev, str. 67. — 190. Listina 1412, II 2. — nekoč v HHStAW, AUR, Rep. III. — sedaj v AS. — 191. Kot opomba 84, fol. 41, 45v. — 192. HHStAW, Ms. W 724, fol. 276—276v. — 193. Listina 1499 VI 22. — NŠALj, regest: GZL X/99. — Ta sestavek je bil napisan za Šenčurski zbornik, ki pa ni izšel.

CESARSKA (DEŽELNOKNEŽJA) OROŽARNA V LJUBLJANI

VASKO SIMONITI

Kot vrhovni poveljnik deželne vojske je bil deželni knez pristojen za oborožitev deželnega poziva konjenice in pehote ter za preskrbo utrd in mest z ognjenim orožjem. Cesarske (deželnoknežje) orožarne so tako zalagale v glavnem deželno vojsko in tiste vojaške in urbane objekte v deželi, ki so imeli obrambno strateški pomen.

Vojaški redi so že v 15. stoletju predpisovali določeno oborožitev deželne vojske in nalagali vladarju skrb za opremljenost te vojske.¹ Toda šele kralj in pozneje cesar Maksimilijan I. je s svojo vojaško politiko postavil trdnjše osnove za izoblikovanje enotnejše oborožitvene preskrbe. Spoznanje, da zagotavlja stalno in kvalitetno preskrbo vojske z orožjem le koncentracija orožarskih obrti in (ali) postavitev skladiščnega sistema preskrbe z orožjem na določenem ogroženem ali upravno političnem področju, je privedlo tudi v deželi Kranjski najprej do intenziviranja orožarskih obrti, kasneje pa do deželnoknežje orožarne v Ljubljani. Instrukcija kralja Maksimilijana za deželnoknežje svetovalce in komisarje na kranjskem deželnem zboru 25. aprila 1507 v Ljubljani je predvidevala, da ostane v izključni kraljevi pristojnosti pregled gradov in mest ob ogrski in beneški meji ter, na podlagi ugotovitev komisij o stanju, utrditev in preskrba teh utrd s topovi, puškami, smodnikom in drugimi vojaškimi potrebščinami. V pristojnosti deželnih stanov pa naj bi ostala oborožitev pehote. Toda za sprotno in več ali manj stalno (kaj šele enotno) oborožitev določenega števila pehotnih vojakov in tudi konjenice je bilo potrebno večje število orožarskih rokodelcev. Zato je kralj v tej instrukciji predlagal, da deželni odborniki skupaj z njegovimi predstavniki ugotovijo, koliko in kakšne vrste teh rokodelcev v kneževini potrebujejo, nato pa bi te »izdelovalce oklepov, ostrogarje, sabljarje in druge« na kraljev ukaz zbrali, jim izdali določen red in jih poslali na Kranjsko. Da bi jih zadržali v deželi naj bi »posebej izdelovalcu oklepov v Ljubljani priskrbeli za nekaj časa letno opravnino ("Provision")«, vse ostale v drugih mestih pa naj bi za nekaj časa oprostili davkov (*»denselben platner auch ander hantwercher ain zeytlang bey inen freysitzen lassen«*).² Glede na vojaške dogodke, ki so sledili v prvem in drugem desetletju 16. stoletja (predvsem avstrijsko-beneška vojna), lahko sklepamo, da je prišlo do uresničitve Maksimilijanove pobude in s tem do večjega prihoda orožarskih obrtnikov. To število obrtnikov pa se je moralo še povečati, ko je bila v Ljubljani ustanovljena cesarska deželna orožarna.

Preden spregovorimo o sami orožarni v Ljubljani, njenem pomenu, službah v orožarni, nekaterih vrstah obrti in orožju, moramo opozoriti še na to, da je izdelavo orožja in opreme na splošno omogočala suro-

vinska osnova (predvsem železarsko rudarstvo in proizvodnja železa), samo založenost deželnoknežje orožarne v Ljubljani pa tudi njeno orožarsko zaledje.

Na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem je prišlo v železarstvu prav ob koncu 15. in v začetku 16. stoletja do precejšnjega razvoja in razcveta. To je bilo povezano s tehničnim napredkom, ki je fužinarskim obratom omogočil povečanje proizvodnje železa in pa s cesarsko vojaško politiko, ki je bila glavni konzument železa v oborožitveni proizvodnji. Središče štajerskega rudarstva je bil Erzberg, kjer je delalo okoli sedem tisoč delavcev. Prav v letih 1490 do 1520 je proizvodnja železa v tem predelu štajerskega železarstva narasla od 4000 ton na 9000 ton letno. Na Koroškem je bilo središče železarstva v Hüttenbergu, proizvodnja svinca pa v Pliberku. Še najmanjša je bila produkcija železa na Kranjskem. Toda vsi pomembnejši železarski obrati, koncentrirani na Gorenjskem, so predelovali tudi surovo železo, uvoženo s Koroškega.³ Neposredno s proizvodnjo železa je bila povezana potreba po ogromnih količinah lesa. Fužine in rudniki so uporabljali kot kurivo le drva in oglje. Poraba lesa in oglja je bila tako v razmerju do proizvodnje železa izredno velika. Za 1 tona surovega železa je bilo potrebno v 16. stoletju 100 m³ lesa.

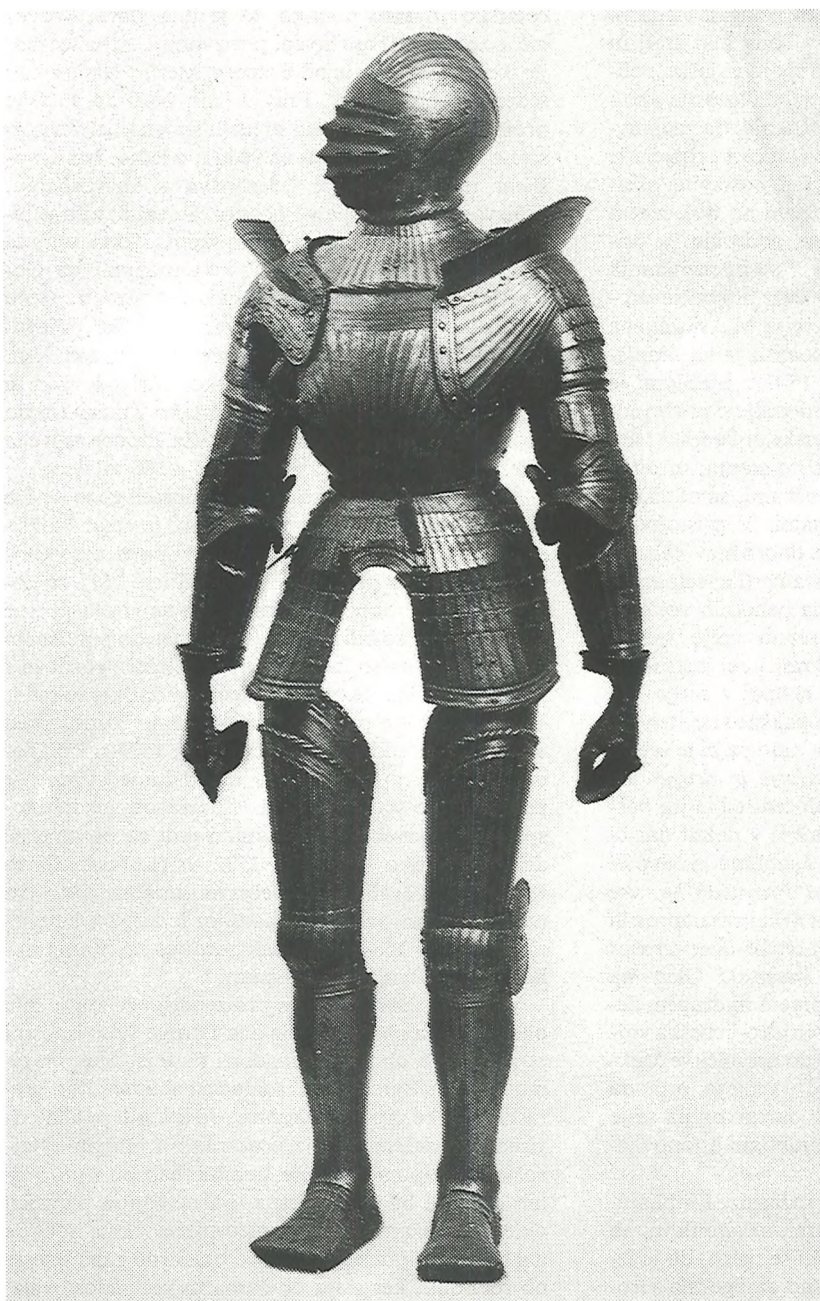
V takem odnosu je zelo narasel pomen gozdov. Da bi zagotovili nemoteno proizvodnjo, je cesar Maksimilijan uveljavil svojo na regal oprto pravico do koristi od rudnikov in fužin in razglasil leta 1515 za komorno posest rudnike, rudna ležišča ter visoke in črne gozdove, ki niso bili zasebna last. Obenem je fužinam tudi priznal, da so lahko te in okoli ležeče gozdove v krogu pol milje izkoriščali. Temu rudniškemu redu, ki je fužinarjem omogočal izkoriščanje gozdov pred drugimi, so sledili še drugi leta 1530, 1533, 1575. Toda prekomerno in stihijsko izkoriščanje gozdov je pripeljalo do spoznanja, da je potrebno gozdno gospodarjenje urediti. Z gozdnimi redi za posamezne dežele (Goriška leta 1505, 1522; Istra, Furlanija in Kras leta 1541) ali tudi za večja teritorialna gospostva (na Koroškem, salzburški nadškof leta 1524, bamberski škof leta 1584) so skušali gozdove zaščititi in njihovo izkoriščanje racionalizirati.⁴

V premem sorazmerju s proizvodnjo železa je bila oborožitvena obrt — ena je bila z drugo v odvisnostni povezavi. Ta oborožitvena obrt, ki se je, če uporabimo izraz J. Burchardta, »demokratizirala«,⁵ je prerasla v velike orožarske centre, od katerih je bila odvisna tudi deželnoknežja orožarna v Ljubljani. Največje in najpomembnejše središče habsburških dednih dežel je bil Innsbruck z livarno topov, kovnico oklepov, nožarnico in kovnico mečev. Leta 1500 je dal Maksimilijan zgraditi novo orožarno zunaj mesta ob reki Silli, ker stara orožarna ni več zadostovala.

Poleg umetniško izdelanih oklepov, hladnega in ognjenega orožja za nemške in druge evropske fevdalne odličnike, ki so ga izdelovali nemški, burgundski in milanski mojstri, so v tisoče primerkov izdelovali raznovrstno orožje za »široko potrošnjo«. Tu je bilo shranjeno orožja za trideset tisoč mož. Drugo tako pomembno središče v začetku 16. stoletja, ki je bilo pomembno za notranjeavstrijske dežele, je bil Thörl na Štajerskem, ki je z orožjem zalagal predvsem orožarno v Gradcu. Prav velika deželnoknežja graška orožarna⁶ pa je praktično celo stoletje predstavljala glavno orožarno in preskrbovalni center drugih orožarn v slovenskih deželah z zahtevnejšimi vrstami

orožja.

Geopolitične in vojaške razmere v začetku 16. stoletja so ustvarile pogoje za ustanovitev cesarske oziroma deželnoknežje orožarne v Ljubljani (*»Rom : Mt : etc. Zeughaus zu Laibach«*). Poleg že na začetku poglavja omenjene beneško-avstrijske vojne in z njo zvezane želje po povečanem številu orožarskih obrti na Kranjskem, poleg vojne z Ogri, poleg fevdalne agonije na Hrvaškem in turške nevarnosti (v tem času sicer minimalne), so zahtevali kranjski stanovni ustanovitev deželnoknežje orožarne tudi zaradi povsem notranjih deželnih vzrokov. S takim orožarskim središčem so videli možnost, da bi lažje

Rebrasti (maksimiljanski) vojaški ploščni oklep o. 1520. (Narodni muzej)

krotili morebitno neposlušnost kmetov. Poleti 1515 so predlagali cesarju, potem ko se je ta odločil opremiti orožarno v Gradcu na Štajerskem in postaviti orožarno v Ostrovici na Koroškem,⁷ naj postavi in opremiti z denarjem, nabranim kot kazen za kmečki upor, orožarno tudi na Kranjskem — na gradu v Ljubljani.⁸ Nekaj mesecev kasneje jim je cesar obljubil, da bo »tudi na Kranjskem uredil na primernem mestu orožarno in jo zadostno in potrebno opremil s topovi in drugim orožjem kot so oklepi, helebarde, sulice, puške, smodnik, krogle in druge stvari, tako da bi (lahko) kjerkoli preprečili nadaljnje uporne zveze ali napade...«⁹ Toda Ljubljana je dobila osrednjo orožarno šele po smrti cesarja Maksimilijana.¹⁰ Sprva je bila v mestu pri Nemških vratih.^{10a} Leta 1525 pa so na novo zgradili Nemška vrata in morda se je zaradi tega takrat preselila orožarna na ljubljanski grad, čeprav v času preselitve sami prostori za orožarno še niso bili pripravljeni.¹¹

Sila skromni so bili tudi začetki glede same založenosti orožarne. Ob pregledu, ko se je orožarna preselila na Ljubljanski grad, so predstavniki deželnih stanov ugotovili, da so bili od artilerijskega orožja le trije dolgocevniki železni topovi t.im. kače, ena bakrena cev z majhno cevjo (*»ain kupfrene puchsen mit klainem puchslin in ainem gefas«*)¹² ter okoli trideset trdnjavskih pušk, arkebuz. Še bolj pa »je bilo videti strašno, do česar pa kneževski presvetlosti, deželi in ljudem ni malo, da ni (bilo) v gradu niti enega velikega topa (*»hauptgeschuz«*), s katerim so se izstreljevali opozorilni strelji ob turškem preplahu in tudi sicer«. Upravnik orožarne je skušal omiliti prizadetost navzočih s pojasnilom, da je bil tak top na gradu še pred časom, vendar so ga peljali na novo uliti v Celje. V takem stanju orožarna še ni mogla predstavljati orožarsko središče, ki bi bilo sposobno zalagati z orožjem in smodnikom celo deželo. Stanovi so zato prosili deželnega kneza, da vrsto gradov na meji, »ki v glavnem pripadajo knezu in nimajo v času turškega preplaha niti toliko smodnika, da bi izstrelili opozorilne strele«, preskrbi s smodnikom in pripadajočim orožjem, na ljubljanski grad pa pošlje nov top za opozorilne strele ter smodnik.

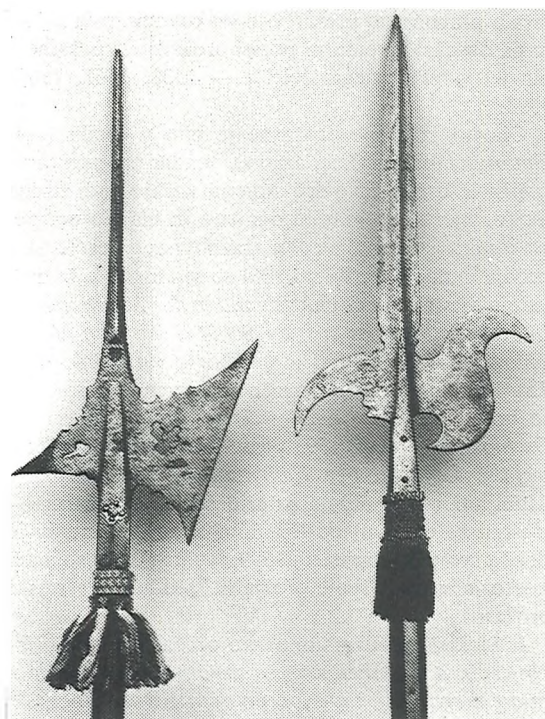
Za sprožitev preplaha v Ljubljani naj bi bil odgovoren artilerijski mojster, ki pa ga mesto v tistem času ni imelo. Stanovi so prosili tudi zanj in predlagali, da bi mu deželni knez oziroma vicedom izročil za stanovanje vicedomski stolp, »ki ga ima sedaj neki sitar«, za plačilo pa dvajset goldinarjev letne provizije in k temu še doklado (*»vnnd zw den XX gulden ain pesserung geben«*).¹⁵ Medtem ko je že nekaj mesecev kasneje (17. februarja 1526) knez v celoti ugodil zahtevi, da se nastavi artilerijski mojster, je šele 15. aprila 1528 ukazal graškemu upravniku orožarne Hansu Turingu, da pošlje v Ljubljano 500 trdnjavskih pušk in 50 centov (okoli 2800 kg) smodnika.¹⁴ Od tega časa dalje lahko z gotovostjo trdimo, da je postala ljubljanska deželnoknežja orožarna relativno dobro založena. Na tak sklep nas navaja predvsem velika turška nevarnost v naslednjih letih (1529, 1532), ki je pogo-

jevala pravočasno preskrbo z vsakovrstnim orožjem in pa obsežni inventarni popisi orožarne iz posameznih let v teku celega stoletja — 1538, 1561, 1587, 1593.¹⁵

Glavno poslopje orožarne je bilo v gradu (*»im Hauptgtschloss im Zeughauss«*), vendar pa inventarni popisi iz druge polovice stoletja kažejo tudi druga mesta, kjer se je hranilo ognjeno in hladno orožje, smodnik, soliter, žveplo, raznovrstno orožarsko orodje in naprave. V letu 1561 so se omenjala še naslednja mesta: *»im Gschloss vnnd in der Zeughütten«*, *»Vor dem Gschloss auf der Schüt«*, *»in dem khlain Thurn am Egkh beim Closter Thor«*, *»in helben Statt Thurn«*; v letu 1587 je popis poleg omenjenih zajemal še hranilišče *»im Neuen weissen Pulfer Thurn im Gschlossperg«*; leta 1593 pa še hranilišče *»am Waserfluss Laybach bey Kaltenprun«*. Ker sta bili v Ljubljani poleg deželnoknežje še dve orožarni — mestna že najmanj od leta 1545 in stanovska, ki je dobila svoje poslopje leta 1599, je možno, da so imeli mesto in stanovi svoje orožje in smodnik v cesarski orožarni.

I. Slokar pravi za stanovsko orožarno, da *»ni izključeno, da so imeli stanovi prvotno svoje orožje v cesarski orožarni, toda ločeno od državne zaloge«*.¹⁶ V inventarnih popisih, kjer je že iz naslova razvidno, da gre za cesarsko oziroma deželnoknežjo orožarno (npr. *»Inventory des fürstlichen Zeughauss zu Laybach«*), so zajeti tudi prostori, kjer naj bi bila mestna orožarna (v stolpu pri samostanskih vratih in na prostoru med obzidjem in v začetku 18. stoletja postavljenim semeniščem) in stanovska orožarna (na grajskem griču). Popisi sicer ločeno zajemajo pregled orožja, vendar zgolj v smislu, kje je kaj (torej zgolj v lokacijskem smislu), v smislu, čigavo je kaj (torej v smislu lastništva) pa je razvidno, da gre zgolj za orožje deželnoknežje orožarne. Možno je torej, da je bilo orožje mestne in stanovske orožarne *»ločeno od državne zaloge«* in da so inventarne popise za ti dve orožarni vodili posebej. To pa pomeni, da deželnoknežja orožarna v 16. stoletju ni bila omejena samo na grajski hrib in grajsko poslopje, temveč je imela svoja orožarska skladišča tudi v samem mestu in zunaj njega.

Deželnoknežja orožarna se je opirala glede zalog na dobave glavne orožarne notranjeavstrijskih dežel v Gradcu in lastno proizvodnjo. Včasih je prihajalo na Kranjsko orožje in smodnik tudi iz Ptuja, ki je sicer predstavljal glavno vsestransko oskrbovalno izhodišče za Slavonsko krajino. Leta 1553 je Ivan Ungnad, vrhovni poveljnik Štajerske, Koroške in Kranjske, odobril, da na Ptuj *»pošljejo gospodje iz Kranjske na dan Filipa in Jakoba (1. maj) po 52 centov (okoli 2900 kg) smodnika, 32 centov (okoli 1800 kg) svinca in 81 trdnjavskih pušk (arkebuz)«* in to razdelijo med določene kraje na Dolenjskem.¹⁷ Orožarni v Ljubljani je tako zaledje omogočilo, da je bila relativno dobro založena. Preko Ljubljane je delno potekala preskrba velike orožarne v Trstu. Neposredno pa je šla iz Ljubljane tudi oskrba orožarne v Gorici. Po-

Helebardji, tretja četrtina 16. stoletja. (Narodni muzej)

men osrednjega orožarskega centra pa je imela deželno knežja orožarna v Ljubljani seveda za deželo Kranjsko in Hrvaško krajino.

Obrambna sposobnost praktično cele dežele, zlasti pa najbolj izpostavljenih krajev ob kranjsko-hrvaški meji (Kočevje, Črnomelj, Mozelj, Kostel, Metlika, Lož...) ni bila odvisna samo od trdnih zidov, ampak prav od orožja pripeljanega iz Ljubljane.¹⁸ Enak pomen je imela orožarna tudi za kraje v Hrvaški krajini. Z orožjem je včasih zalagala neposredno (npr. Bihać), praviloma pa tako, da je oskrbovala orožarne na Reki, v Senju, Otočcu, od koder se je orožje delilo naprej po drugih utrdbah.¹⁹ Ljubljanska deželno-knežja orožarna je delno zalagala tudi Karlovac, pretežno pa je to mesto neposredno zalagal Gradec. Oskrba omenjenih področij z vsemi vrstami orožja in opreme je bila vključena v vojaški proračun in tako tudi poravnana iz finančnih odobritev notranjeavstrijskih dežel za vojsko. Za plačilo pa je šlo orožje v bansko Hrvatsko. Tako npr. je zagrebški kapitel v Ljubljani kupoval vse vrste orožja za ključno utrdbo Sisak od začetka zidave nove trdnjave pa praktično do konca stoletja.²⁰

Funkcija glavne orožarne posamezne regije je bila tudi ta, da je imela določene vrste artilerijskega orožja, ki jih drugi kraji niso imeli. Zato so take vrste orožja posodili za določene akcije in ga potem spet vračali v matično orožarno. To kaže korespondenca med spodnjeavstrijsko komoro in ljubljanskim vicedomom v času velike krščanske vojaške akcije za po-

novno osvojitve strateško pomembnih utrdb Siska, Petrinje, Gore in Hrastovice poleti leta 1594. Za vojaški tabor pred Petrinjo je ljubljanska deželno-knežja orožarna dostavila velike oblegovalne topove kartauze. Pri tem so se odločili za rečni prevoz iz Ljubljane do Brežic in naprej proti Zagrebu, kljub »nezanesljivosti dostave po reki, zaradi težkega bremena«. Varnejši prevoz po kopnem je bil zaradi slabih poti težavnejši in dražji. Po trenutno uspehi akciji so topove potem spet vračali nazaj v Ljubljano.²¹ O tej oskrbovalni funkciji oziroma skladiščnem sistemu orožarne nas prepričujejo tudi že omenjeni inventarni spisi. Tako kažejo na oskrbovalni in skladiščni sistem, v manjši meri, v teh spisih zajete količine posameznih vrst orožja (po nekaj kosov težkih topov, po nekaj sto lahkih pušk, nekaj sto prsnih oklepov, več tisoč sulic...), v večji meri pa število kalupov za ulivanje različnih pušk, lahkih topov, različnih vrst krogel, kar kaže na potrebo po sprotni izdelavi in dobavi orožja. Daleč pa je presegala potrebe Kranjske izredno veliko število različnih vrst večinoma železnih krogel za artilerijska orožja (npr. leta 1561 okoli 83.000 krogel, leta 1587 okoli 74.000 krogel, leta 1593 okoli 81.000 krogel).²² Res je, da nas pogosta in pregledna poročila vojaških komisij o stanju na Hrvaškem opozarjajo, da je bila opremljenost vojske in trdnjav z orožjem zelo pomanjkljiva, kar pa bi po inventarnih spisih orožarne sodili obratno. In prav zaradi tega govorimo v povezavi z orožarno v Ljubljani o njeni relativno dobri založenosti.

Navedeni podatki dovolj jasno kažejo, da je predstavljala deželno-knežja orožarna v Ljubljani osrednjo orožarno za oskrbo poleg Kranjske še verige trdnjav, ki se je ob koncu 16. stoletja razprostirala na Hrvaškem od Senja, Brinja, Modruša do Ogulina ter ob porečju Mrežnice in Dobre do Karlovca in naprej ob Kolpi do Siska.

Ustanovitev orožarne in njena preskrba v posamezni deželi je bila v pristojnosti vladarja, deželnega kneza, s čimer je bilo delovanje orožarne v bistvu centralizirano. To nam kažejo že na začetku poglavja omenjeni vojaški redi v 15. stoletju ter omenjena cesarska instrukcija iz leta 1507, iz katere so tudi glede tega vprašanja sledili sklepi, zajeti v libelu iz Mürschlag leta 1508.²³ To je potrdil tudi deset let kasneje izdani innsbruški libel: »Vojaški poveljnik naj v naši odsotnosti vsepovsod dobro pregleda orožarne, topove in poti...«.²⁴ Vojaškega poveljnika in njegovega namestnika pa je v deželi vedno imenoval deželni knez. Vlogo nadzora pri orožarni je imel tudi vicedom in včasih deželni odborniki. Skupaj z upravnikom orožarne so bili zadolženi za izdelavo inventarnih popisov in obračunov orožarne. Ti popisi so morali biti izdelani v treh izvodih, ki so jih prejeli upravnik orožarne, vicedom in spodnjeavstrijska komora.

Za upravo nad orožarno je bil ustanovljen poseben urad, ki mu je sprva načeloval za zgornjeavstrijske dežele dvorni orožarski mojster (»Hauszeugmeister«), od leta 1503 pa so mu bile podrejene tudi ostale orožarne.²⁵ Z razvojem upravne in politične razdelitve se

je kasneje ta urad oblikoval pri dvornem vojnem svetu (leta 1556) in nato omejil na urad pri dvornem vojnem svetu Notranjeavstrijskih dežel (leta 1578). Ta urad, ki ga je vodil vrhovni orožarski mojster (*»Obristzeugmeister«*), je skrbel, da so bile deželne orožarne primerno in zadostno založene.

Na deželni ravni je skrbel za deželnoknežjo orožarno upravnik orožarne (*»Zeugwart«*). Bil je uslužbenec deželnega kneza in mu je moral priseči ob nastopu službe. Prevzem službe je spremljal še sprejem vseh ključev²⁶ in izdelava novega popisa *»alle Khriegs Munition, alles gross vnd khlein Geschüz, Spiess, Hellenpartten, Khugln, Pulluer, Pley, Hauen, Schauffln, Krampen, Schanz-oder Prechzeug, Saillauch Hollzwerck, Desgleichen Schmidt-vnd Zimmerzeug vnnd alles anders... Im Zeughauss Im Hauptg-schloss Laibach, In Der Stat Thurnen* (kasneje tudi *»vnnd Weissen Thurn«*), *Schmidt -auch Zimerhütten vnnd allen andern Orten gefunden«*. Skrbeti je moral za naštetí vojni material, ga izdajati in pravočasno dobiti novega. Upravniki orožarne so bili običajno ljubljanski meščani:

- od 27. avgusta 1530²⁷ do začetka leta 1538 je bil Maksimilijan Freundl (njegov priimek se je pisal tudi kot Fronndl, Freuntl, Frannkl), lahko da je bil upravnik orožarne že prej?
- od 15. februarja 1538 je bil Krištof (Cristof) Grien, morda je bil na tem mestu naslednjih dvaindvajset let, vendar to ni gotovo;
- od 22. februarja 1560 do avgusta naslednjega leta je bil Ivan (Hansen) Tylhopf;
- od 6. avgusta 1561 do leta 1582 je bil Leonard (Leonhard) Giesser;
- od 1582 (ni točnega datuma) do leta 1586 je bil Wolf Schmidberger;

— od leta 1586 (ni točnega datuma) do avgusta naslednjega leta je opravljal posle upravnik višedomskega urada;

— od 26. avgusta 1587 do januarja 1595 je bil Martin (Merten) Edlman, po njegovi smrti sta se potegovala za njegovo mesto ljubljanska meščana Ivan (Hans) Albin in Jurij (Georg) Kunst²⁸, vendar ni bil izbran nobeden izmed njih;

— od 29. maja 1595 je bil Ivan (Hans) Horn, ki je bil pred tem v službi v Ivaniču v Slavonski krajini;

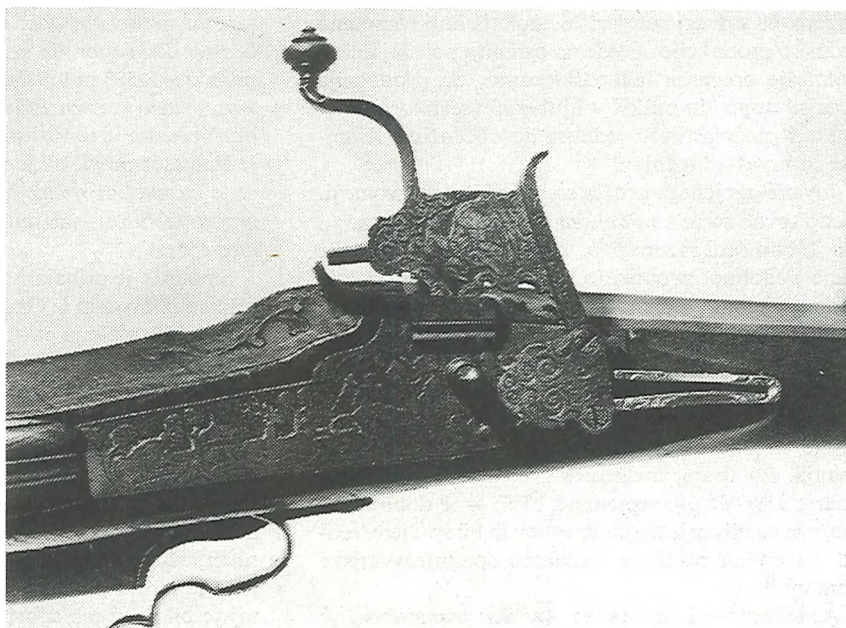
— od 17. aprila 1597 se omenja kot upravnik orožarne Ivan (Hans) Wiener, vendar ni znano, kdaj je to mesto prevzel. Na tem mestu je ostal vsaj do konca stoletja.

A. Mell²⁹ piše, da je imel na Štajerskem upravnik orožarne letno 124 ren. gld. plače in plačano stanovanje v deželnem dvorcu. V Ljubljani je upravnik orožarne dobival za plačo in druge stroške pri poslovanju vsake tri mesece (*»Quotemberlich«*) 72 ren. gld. — letno 288 ren. gld. Seveda si je ob taki obliki plačevanja prizadeval, da bi bili stroški tekočega poslovanja čim manjši. Za pisarniško delo je bil v orožarni nastavljen še pisar z letno plačo 32 ren. gld.³⁰

V zvezi z delovanjem orožarne je bila povezana vrsta poklicev in služb, ki so bile upravniku orožarne podrejene:

Livar ognjenega orožja (*»Püchseniesser«*). V Ljubljani so v 16. stoletju ulivali topove in puške. Leta 1545 je bilo za potrebe samega mesta ulitih 10 manjših topov³¹; dve leti kasneje je zagrebško mestno zastopstvo naročilo v Ljubljani pet topov.³² Na intenzivnejše livarstvo kaže tudi to, da je imela orožarna številne kalupe za izdelovanje krogel in ognjenega orožja:

Karabinka — detajl, 16. stoletje.
(Narodni muzej)

	1561	1587	1593
za manjše topove (predvsem falkonete)	11	20	16
za težke trdnjavske puške-arkebuze	53	67	50
za lahke puške-arkebuze	—	26	26

Deželni knez je leta 1597 dovolil livarju v Ljubljani izdelovati manjše topove in možnaje tudi za Trst, Gorico in Gradiško, ker so bile kovine, oglje in druge za livarstvo nujne potreščine dostopnejše v Ljubljani kot v omenjenih krajih.³³ Z ogljem in železom praviloma ni bilo težav, saj je Kranjska železo celo izvažala.³⁴ Prihajalo pa je včasih do zastojev pri tistih kovinah, kjer je bila domača proizvodnja dražja od uvoza. Leta 1555 bi morala Kranjska orožarna poslati v Ogulin dva manjša topa (falkoneta), vendar pa po zagotovilih vicedoma ni bilo surovin za ulivanje takih topov.³⁵ Verjetno s tem v zvezi se je v začetku naslednjega leta Kranjska pritoževala, da je kositer (potreben za litino) na Kranjskem drag in ga ni bilo mogoče dobiti pod 18 ali celo 20 krajcarjev za funt (okoli 0,56 kg). Zato so cesarja prosili, da bi smeli ljubljanski trgovci uvažati kositer iz Nürnberga, kjer je stal funt čistejšega kositra, kot se je dobil na Kranjskem, 15 ali 16 krajcarjev (cent = 56 kg je stal torej od 25 do 26 ren. gld. 24 kr).

Cesar je ljubljanskim trgovcem in kositrarju (*»Ziengiesser«*) dovolil, da *»ker v vaši deželi čistega kositra primanjkuje, lahko kupite in pripeljete v vašo deželo surov in obdelan («gemacht vnd ungemacht») kositer, za plačilo običajne carine in mitnine, ne samo iz Nürnberga, ampak tudi iz vseh drugih cesarskih rudnikov kositra na Češkem in iz vseh drugih krajev, kjer vam to ustreza«*.³⁶ Ne glede na ceno, ki jo je povečala običajna carina in mitnina, pa si je Ljubljana zagotovila v drugi polovici 16. stoletja bolj nemoteno livarsko produkcijo. Glede na osrednji položaj deželno knežje orožarne lahko sklepamo, da produkcija manjših topov in pušk³⁷ v Ljubljani vsekakor ni mogla biti zanemarljiva v odnosu do oborožitve Kranjske in hrvaških trdnjav.

Livarji ognjenega orožja so bili običajno zvonarji. Podpisovali so se s *»Püchsen vnd Glockhengiesser«*. To je bilo tudi razumljivo, ker je bilo delo do neke mere podobno: zvonovi in topovi so se izdelovali iz brona. Vendar pa je moral zvonar, če je hotel biti tudi livar orožja, opraviti preizkus znanja. Tako je npr. Ivan (Hans) Albin, potem ko po smrti Martina Edelmana (ki se je tudi podpisoval *»puchsen vnd glockhengiesser«*) ni postal upravnik orožarne, napravil na lastne stroške majhen top in možnar kot preizkus znanja. Po skoraj dveh letih postopku — od 1. januarja 1596 do 19. septembra 1597 — je dobil naziv mojstra za ulivanje majhnih topov in bil sprejet v redno službo na plačilnem seznamu spodnjeavstrijske komore.³⁸

Artilerijski mojster (*»Püchsenmeister«*) je

imel v bistvu funkcijo nadzornika nad vsemi vrstami ognjenega orožja. Deželnemu knezu je moral priseči.³⁹ Naloga mu je bila vzdrževanje in tudi popravilo ognjenega orožja, poleg tega pa je preverjal kvaliteto in pravilno shranjevanje smodnika. Dostop do orožja in smodnika je povezoval njegovo vlogo tudi s tem, da mu je bila naložena odgovornost za sprožanje opozorilnih strelav na ljubljanskem grajskem hribu.⁴⁰ Artilerijski mojstri so bili praviloma povsod tam, kjer so bile tudi orožarne. Ker je njihovo nastanitev dovoljeval deželni knez, je moral dovoliti tudi njihovo zamenjavo. Ob pregledu trdnjav v Hrvaški krajini leta 1560 so vojaški komisarji pisali deželnemu knezu, da naj zamenja nekatere artilerijske mojstre, ki zaradi starosti niso več mogli opravljati svojih dolžnosti, z novimi. Prejšnjim naj bi dal letno odpravnino (*»Provision«*) ali pa jim omogočil prebivanje v cesarskem zavetišču v Ljubljani (*»oder in Iren kaiserlichen Spital zu Laybach versehen«*).⁴¹

Ne glede na potrebnost in pomembnost te službe ter tudi znanje, ki je bilo za to delo potrebno, pa zaradi nizke plače to mesto v Ljubljani ni bilo vedno zasedeno. Medtem ko naj bi na Štajerskem imel artilerijski mojster 96 ren. gld. plače,⁴² je bila na Kranjskem njegova plača veliko nižja. Znašala je okoli 32 do 40 ren. gld. letno poleg plačanega stanovanja. V zvezi s tako nizko plačo so deželni stanovi leta 1543 pisali deželnemu knezu, da kljub ukazu vrhovnega upravnika orožarn artilerijski mojster v Ljubljano ni prišel in, kot so pisali, *»se ne ve, kdaj se bo to zgodilo in s kakšno vzdrževalnino («vnnnderhalt vnd provision»), kajti v teh hudih letih draginje ni mogoče, da nekdo shaja z 32 ren. gld., temveč raje uide ali pa pride naravnost v zavetišče«*.⁴³

Smodnikar (*»Pulvermacher«*). Po omenjenih inventarnih popisih orožarne, so hranili smodnik in za smodnik potrebne sestavine še v drugi polovici 16. stoletja (po inventarnem spisu leta 1561) predvsem v samem mestu *»in dem klain Thurn am Egkh beim Closter Thor«* ter *»in helben Statt Thurn«*, šele v popisih iz let 1587 in 1593 se omenja kot edino hranilišče *»im Neuen weissen Pulver Thurn«* na grajskem hribu. Verjetno je to tisti stolp, za katerega so let kasneje Valvasor pravi, da je v njem cesarska orožarna, ki se je kazala kot *»velik štirioglat stolp sredi gozda na grajskem hribu, (ki mu) navadno pravijo smodnišnica«*.⁴⁴

Smodnik je prihajal v ljubljansko orožarno smodnišnico iz Trsta in iz Gradca.⁴⁵ Vsaj od začetka tridesetih let 16. stoletja pa se je v Ljubljani tudi izdeloval. Leta 1536 je bilo na ljubljanskem gradu le 31 centov (okoli 1730 kg) smodnika, zato so kranjski poslanci prosili deželnega kneza, da *»spet dovoli trgovati s solitrom v Neaplju ali drugih krajih. S tem se bo ponovno lahko izdeloval smodnik, ki ga v deželi močno primanjkuje«*.⁴⁶ Že F. Gestrin ugotavlja, da sta žveplo in soliter prihajala v naše dežele s posredovanjem južnoitalijanskih trgovcev, toda uvoz do Ljubljane je moral potekati v pretežni meri preko Trsta, saj je bil uvoz teh snovi preko Reke ugotovljen le v

zelo majhnih količinah.⁴⁷ Po letu 1536 pa je očitno, da je deželni knez uvoz dovolil. Smodnišnica je bila namreč dve leti kasneje relativno dobro založena in je ohranila to založenost tudi kasneje:

leto	smodnik	soliter	žveplo
1536	okoli 1730 kg	ni podatka	ni podatka
1538	okoli 5945 kg	1345 kg	1680 kg
1561	okoli 22726 kg	ni podatka	ni podatka
1587	okoli 1057 kg	ni podatka	4018 kg
1593	okoli 3127 kg	224 kg	7396 kg

* Količine se v virih navajajo v centih, funtih, librah, laglih, sodčkih. Zaradi nazornosti smo vse preračunali v kilograme. Ker te mere v različnih primerih do določene stopnje odstopajo, smo upoštevali srednje vrednosti. Pri količinah smodnika predstavlja navedba seštevka smodnika za topove in za puške. V inventarnih popisih se ti dve vrsti navajata posebej.

Izdelovanje smodnika je predpisoval poseben red. Leta 1531 ga je oblikoval Hans Turing, ki je bil v Gradcu upravnik deželnoknežje orožarne, poleg tega pa tudi artilerijski mojster in livar. Red je potrdil vrhovni vojni orožarski mojster na Dunaju, nato pa je bil 13. maja izdan in poslan v Ljubljano.⁴⁸ Smodnikarju je predpisoval pravilo-način izdelovanja dveh vrst t.im. črnega smodnika: smodnik za puške (*»Khurnpulver«*) in smodnik za topove in možnarje (*»Zeugpulver«* ali *»Gemainpulver«*). Prvi se je od drugega razlikoval le po večji količini vsebovanega solitra. Sestavine in razmerja za smodnik so bile naslednje:

za puške: 5 centov dobrega čistega solitra, 1/2 centa dobrega čistega žvepla, 1 cent dobrega oglja;

za topove: 4 cente dobrega čistega solitra (če je slabše kvalitete 1/2 centa več), 1/2 centa dobrega čistega žvepla, 1 cent dobrega oglja.

V drugi polovici 16. stoletja je stal 1 cent (okoli 56 kg) solitra 12 ren. gld., 1 funt (0,56 kg) pa okoli 7 krajcarjev 2 denariča; 1 cent žvepla 4 ren. gld., 1 funt pa okoli 2 krajcarja; cena oglja se ne omenja; 1 cent smodnika je stal 16 ren. gld., 1 funt pa okoli 9 krajcarjev.⁴⁹

Za izdelavo smodnika je moral smodnikar zagotoviti predvsem suhe sestavine, ker je že minimalen procent vlage povzročil neuporabnost smodnika. Zmes je moral napraviti tako, da je »vsako posebej zmlal ali zdrobil, potem pa, v štiriindvajsetih urah ali tako dolgo, da je (bilo) dovolj, v stopah med seboj sphal in zmešal«. Po izdelavi sta upravnik orožarne in artilerijski mojster opravila vzorčni preizkus z ognjem in ugotovila kvaliteto ter suhost smodnika. Za opravljeno delo je smodnikar dobil plačilo delno v denarju in delno v naturi. Od vsakega centa izdelanega smodnika je dobil po 4 šilinge (30 krajcarjev), za očiščenje stop po vsakokratni izdelavi določene količine smodnika pa je dobil še 1 funt smodnika.⁵⁰

Upravnik orožarne, livar, artilerijski mojster in smodnikar so bile ključne osebe, ki so skrbeli za ogn-

jeno orožje. Učinkovitost tega orožja v smislu določenih popravil, izdelave določenih delov, možnosti prevoza itd. pa je bila odvisna tudi od drugih obrti, ki so sicer skrbele za hladno orožje in zaščitno opremo. Tako so imeli svoje mesto v orožarni tudi kovač, ključavničar, pasar, kolar, tesar, mizar in vrvar. Izdelovalec oklepov (*»Platner«*) se je omenjal le leta 1538, vendar po številu shranjenih oklepov, železne, bakrene in pocinkane pločevine, lahko sklepamo, da so zaščitno opremo omenjeni obrtniki tudi izdelovali. Enako lahko trdimo tudi za izdelovanje enostavnega hladnega orožja kot npr. sulice, bojne sekire itd. V vojaško opremo in s tem v deželnoknežjo orožarno je sodilo tudi številno in raznovrstno orodje, s katerim so opremljali okopnike (*»Schanzkechten«*): lopate, krampi, rovnice, škripčevje itd.

Natančnejših podatkov o plačilu teh obrtnikov nismo zasledili. Po podatku o plači kolarja iz leta 1595 je mogoče sklepati, da so nekateri obrtniki delali v orožarni samo občasno, sicer pa so bili predvsem obrtniki v samem mestu. Prejemali so letno čakarino (*»Wartgeld«*). Ta jih je obvezovala, da so bili na razpolago za delo v orožarni, kadar je bila potreba. Za dneve, ko so v orožarni delali, so prejemali še določeno plačilo.⁵¹

V ilustracijo navajamo, kolikšne so bile cene nekaterih vrst orožja, orodja, priprav in drugega materiala v zadnji tretjini 16. stoletja:⁵²

Kartauna 3450 ren. gld. — težak dolgoceveni trdnjavski ali oblegovalni top. Obstajale so tričetrtinske, polovične in četrtinske kartaune. V našem primeru gre za tričetrtinski top, ki je izstreljeval 36 funtov težke železne kroglice. Za prevoz je bil potreben poseben sedlasti voz, ki ga je vleklo 16 konj.

Pevka (*»Singerin«*) 1593 ren. gld. — vrsta kartaune srednje velikosti (dolžine). Topovi te vrste so izstreljevali železne kroglice, težke od 24 do 30 funtov. Za prevoz je bilo potrebnih 12 konj.

Pomožna kača (*»Notschlange«*) 1775 ren. gld. — poljski dolgoceveni top. Topovi te vrste so izstreljevali železne kroglice, težke od 10 do 18 funtov. Za prevoz je bilo potrebnih 8 do 12 konj.

Falkon (*»Falkhaune«*) 980 ren. gld. — poljski dolgoceveni top srednje teže. Tovrstni topovi so izstreljevali 4 do 10 funtov težke železne kroglice. Za prevoz je bilo potrebnih od 4 do 6 konj.

Falkonet (*»Falkhaneth«*) 388 ren. gld. — lahki poljski top. Topovi te vrste so izstreljevali 1 do 3 funte težke železne ali svinčene kroglice. Za vleko sta bila potrebna dva ali trije konji.

Možnar (*»Feuer Mörser«*) 475 ren. gld. — v našem primeru je šlo za deset centov težki železni možnar s stojalom in kolesi. Izstreljeval je 20 funtov težke kamnite kroglice. K ceni je bilo vračunano tudi 12 centov krogel in smodnika. To so bili kratkoceveni topovi, ki so se uporabljali za streljanje na skrite cilje znotraj oblegane utrdbe ali okopa. Kroglice so bile praviloma kamnite, pa tudi prevlečene s svincem. Pri nas poznamo v glavnem signalne možnarje majhnih kalibrov.

Težka trdnjavska puška («Topplhaggen») 10 ren. gld. — arkebuza velikega kalibra od 15 do 24 mm z dvojnimi odbojnimi kavljem (v nasprotju z lažjo trdnjavsko puško — Haggenpüchsen). Krogle so bile svinčene. Puška je bila težka od 9 do 14 kg in je zaposlovala enega ali dva moža. Pri nas so jo uporabljali tudi za opozorilno streljanje.

Ročna cev («Handtrohr») 6 ren. gld. — v ceno je bil vstet še pripadajoči svinec (25 funtov) in smodnik (15 funtov). Glede na ceno smodnika in svinca je stala cev okoli 3 ren. gld. Ročne cevi so imeli kaliber od 14 do 25 mm, podobno kot arkebuze, le da je bila zanesljivost streljanja pri cevi precej manjša, toda streljanje samo je bilo precej enostavnejše.

Oprema vojaka najemnika

(«Landtsknecht Rüstung»)	8 ren. gld.:
<i>Helebarda</i> 45 krajcarjev,	
<i>Metalno kopje</i> («Federspiess») 45 krajcarjev,	
<i>Tarda</i> 35 krajcarjev,	
<i>Copia</i> 35 krajcarjev,	
<i>Dvoročni meč</i> 2 ren. gld.,	
<i>Rapir</i> (vrsta meča) 2 ren. gld.,	
<i>Napadalna čelada</i> («Sturmhubt») 1 ren. gld.,	
<i>Danica</i> — bojni bič («Morgenstern») 10 krajcarjev,	
<i>Napadalna bojna sekira</i> 10 krajcarjev,	
<i>Ročna sekira</i> 10 krajcarjev,	
<i>Sekač</i> («Hagmesser») 10 krajcarjev,	
<i>Rovnica</i> 10 krajcarjev,	
<i>Lopata</i> 10 krajcarjev,	
<i>Kramp</i> 10 krajcarjev,	
<i>Kovano železo</i> (Geschlagenes Eisen)	
v kosih	1 cent 2 ren. gld.,
<i>Železna pločevina</i> («Eisenplech»)	1 cent 3 ren. gld.,
<i>Bakrena pločevina</i> («Kupferplech»)	1 cent 18 ren. gld.,
<i>Pocinkana pločevina</i>	
(«Vberzinndterplech»)	1 cent 20 ren. gld.,
<i>Svinec</i>	1 cent 3 ren. gld.,
<i>Kovaška oprema za štiri pomočnike</i>	60 ren. gld.,
<i>Ključavničarska oprema</i>	100 ren. gld.,
<i>Mizarska oprema</i>	40 ren. gld.,
<i>Kolarska oprema</i>	40 ren. gld.,
<i>Tesarska oprema</i>	40 ren. gld.,
<i>Pasarska oprema</i>	30 ren. gld.,
<i>Vrvarska oprema</i>	20 ren. gld.,
<i>Rušilna oblegovalna miza</i>	
s pripadajočim škripčevjem in vrvmi	100 ren. gld.

K vsem topovom in k mnogim drugim stvarjem so sodili še vozovi, jermenji, vrvi... V ilustracijo npr. le, da je k topu kartauni za njen prevoz sodilo za 12 ren. gld. vrvi.⁵³

Deželno knežja orožarna v Ljubljani je predstavljala v 16. stoletju s hrabrami orožja, streliva in smodnika ter delavnicami, osrednji preskrbovalni center z orožjem za Kranjsko in Hrvaško krajino v še izključno obrambnem vojaškem sistemu vseh notranje-avstrijskih dežel. Širše gledano, je bilo z osrednjo orožarno v Ljubljani in njenim delovanjem zvezanih niz gospodarskih dejavnosti: gozdarstvo, ogljarstvo, rudarstvo, topilnice, vrsta drugih obrti, trgovina, ki so predstavljale, če jih strnjeno imenujemo, oborožitevno gospodarstvo, ki je moralo imeti tudi na Kranjskem precejšen delež v celotnem gospodarstvu dežele. Kranjsko oborožitevno gospodarstvo je sicer ustvar-

jalo le majhen del profita (od npr. prodaje orožja), niti ni z orožjem dosegalo ozemeljskih osvojitvev ali pri nasprotniku izsililo določene privilegije, ki bi omogočili povračilo vloženega kapitala v proizvodnjo orožja. Vendar je imelo produktiven delež v celotnem gospodarstvu dežele v tem smislu, da so na eni strani gospodarske dejavnosti vezane na oborožitev dajale zaslužek posameznikom in pospeševale določen razvoj samih dejavnosti, na drugi strani pa se je z orožjem v bistvu obvaroval večji kapital, kot pa je bil v orožje vložen.

OPOMBE

1. Npr. leta 1431 v vojaškem pozivu avstrijskega vojvoda Friderika IV. proti Husitom, ali leta 1445 v vojaškem in davčnem redu za Štajersko, Koroško in Kranjsko, kjer je bilo predvideno v vsaki deželi najeti in vzdrževati orožarskega mojstra («Zawgmaister»), v mestih in trgih pa koncentrirati večje količine orožja, B. Seuffert-G. Kogler, Die ältesten steirischen Lantagsakten (Teil I, 1396—1452), Graz-Wien-München 1953, str. 65, 66 (št. 15), 88, 89 (št. 34) (in še kasneje passim). — 2. Instrukcija je bila izdana 18. aprila 1507 v Strassburgu, DSKS, št. 11, str. 9, 10. — 3. H. Wiesflecker, Kaiser Maksimilian I., Band III, R. Oldenburg, München 1977, str. 392, 393; A. Müllner, Geschichte des Eisens in Krain, Görz und Istrien, Wien-Leipzig 1909; F. Ilwof, Steirisches Eisen und Waffen in den Zeiten Maximilians I. und Ferdinands I., MHVSt, 1886, 34, str. 78—102. — 4. V. Valenčič, Gozdarstvo (Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev I.), Ljubljana 1970, str. 441—447. — 5. Ugotovitev J. Burchardta, »da se je vojna večšina tako rekoč demokratizirala«, ker »so v vojskovanju zavzele prvo mesto vede, kot inženirstvo, ulivanje topov in artilerija, sposobnosti, ki si jih je mogel prisvojiti vsak meščan« (Renesančna kultura v Italiji, Ljubljana 1963, str. 75), ne velja seveda zgolj za Italijo, ampak praktično za vso Evropo. Poleg vrste ljudi (poklicev), ki so bili posredno in neposredno vezani na oboroževalno dejavnost, se prav v tej dejavnosti kažejo tudi zgodnji elementi kapitalizma. Na Štajerskem v tem času predstavljata tak značilen primer Sebald Pögl in Peter Hofkircher, ki sta bila pomembna izdelovalca in dobavitelja orožja (H. Wiesflecker, n. d., str. 394, 395; O. Pickl, Peter Hofkircher, ein steirischer Waffenschmid zur Zeit des Frühkapitalismus, ZHVSt, 53, 1962). — 6. E. Egg, Der Tiroler Geschützguss 1400—1800, Innsbruck 1961; H. Wiesflecker, Kaiser Maksimilian I., Band III, R. Oldenburg, München 1977, str. 393—395; Der Grazer Harnisch in der Türkenabwehr, Veröffentlichungen des Landeszeughauses, Graz 1971; F. Tremel, Die Eisenproduktion auf dem steirischen Erzberg im 16. Jahrhundert (v zborniku: Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege, Hsbg. Othmar Pickl), Graz 1971, str. 319—332. — 7. 7. avgust 1515, Dunaj, DSKS, str. 153, št. 119; spomladi 1518 pa cesar sporoča, da bo postavil orožarno v Celovcu, DSKS II, str. 202, št. 148. — 8. 24. avgust 1515, Ljubljana, DSKS, str. 155, št. 120; 24. avgust 1515, Ljubljana, DSKS, str. 158, št. 121; 22. oktober 1515, Ljubljana, str. 161, št. 123; glej tudi B. Grafenauer, Kmečki upori na Slovenskem, Ljubljana 1962, str. 141. — 9. Oktober ali november 1515, s.l., DSKS, str. 163, št. 124. — 10. Stanovi so jeseni leta 1517 ponovno prosili cesarja, da postavi na Kranjskem orožarno. Cesar je spomladi leta 1518 to odklonil, DSKS II, str. 196, št. 143; str. 202, št. 148. Po tem datumu se do smrti cesarja Maksimilijana ja-

nuarja 1519 niso več pojavljale zahteve kranjskih stanov za postavitev orožarne. — 10a. I. Slokar, izdelovanje orodja, strojev in orožja, orožane in skladišča smodnika v Ljubljani, Kronika 8, 1960, str. 177. — 11. »Ir. f.d. haben im beuerntm hauptschlos ain Zeughaus zwupauen beuolchen, wie wol dasselb Zeughaus angefanngen, aber doch nit gar verpracht, ist zubesorgen...«, iz stanovske instrukcije kranjskim deželnim poslancem 26. oktobra 1525, AS, fasc. 86/135, snopič 5, str. 25; B. Reisp piše, da je bila orožarna postavljena na ljubljanski grad leta 1524 (Ljubljanski grad — zgodovinski oris, v zbirki: Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, Zbirka vodnikov 144, Ljubljana 1985, str. 12). Vendar je bil takrat izdan ukaz o postavitvi te orožarne na gradu, dejansko pa je začela delovati orožarna na gradu šele leta 1525, kot je razvidno iz pričujočega vira. — 12. Izraz »puchsen«, »büchsen« se uporablja na splošno za ognjeno orožje in ni nujno, da pomeni puško (arkebuzo). V našem primeru mislimo, da gre za ognjeno orožje t.im. strelno cev (»Rohr«) večjega in manjšega kalibra. Na to sklepanje navaja vrstni red zapisa v viru in pa predvsem poudarek, da gre za bakreno ognjeno orožje na stojalu. Prav cevi so bile zlasti po italijanski orožarski maniri pretežno bakrene (iz litine 8 do 12 delov cinka na 100 delov bakra). — 13. Iz stanovske instrukcije kranjskim deželnim poslancem 25. oktobra 1525, AS, fasc. 86/135, snopič 5, str. 23, 24, 25. — 14. AS, fasc. 207/301, ni pagine (pismo 17. februarja 1526); fasc. 281/409, str. 501 (pismo 15. aprila 1528). — 15. AS, fasc. 522/752, No, 78 (za leto 1538); Vic. fasc. I-127/240 (za leto 1561, 1587, 1593). — 16. I. Slokar, Izdelovanje orodja... Kronika, 8, 1960, str. 177, 178, 179. — 17. Količina odobrenega orožja in materiala (v centih) je bila namenjena kot dodatna oskrba naslednjim krajem takole:

	smodnik za puške	smodnik za topove	svinec	trdnjavske puške
Kočevje	3	3	3	10
Vinica				10
Volčji porok	3	3	3	4
Novo mesto	3	3	3	5
Šilentabor	4	4	4	5
Črnomelj	3	3	4	12
Metlika	3	3	4	12
za gradove grofice Blagajske	4	4	5	14
I. Lenkoviču	6	—	6	—
Skupaj	29	23	32	82

AS, fasc. 145, 146/246, str. 82, 83. — 18. AS, Vic. fasc. I-119/224, ni pagine (v zavitku Zeugwart und Zeughaussachen Meist Laibach betreffend); Vic. fasc. I-127/240 (v zavitku Militaria, Lit. M. XXXIX). — 19. AS, Vic. fasc. I-118/223, ni pagine (o preskrbi Senja, Reke, Otočca pisma, datirana 11. 5. 1594, 23. 5. 1594, 17. 3. 1595, 4. 4. 1595, 19. 4. 1595, 24. 4. 1595, 10. 5. 1595, 11. 12. 1595). — 20. M. Kruhek, Stvaranje i utvrđivanje obrambene granice na Kupi u toku 16. i 17. stoljeća (zbornik: Vojna Krajina. Povijesni pregled — historiografija — rasprave), Zagreb 1984, str. 228, 229; AS, Vic. fasc. I-118/223, ni pagine (npr. pismo 10. marec 1592). — 21. Trenutno uspelo akcijo smo zapisali zato, ker so Petrinjo po osvojitvi 9./10. avgusta naslednji mesec Turki spet zavzeli. Ponovno jo je kršćanska vojska zavzela šele naslednje leto septembra 1595. O prevozu topov do Petrinje in spet nazaj v Ljubljano od maja 1594 do konca avgusta 1594 pa kažejo naslednja pisma: AS, Vic. fasc. I-118/223, ni pagine (6. 5. 1594, 5. 6. 1594, 6. 6. 1594, 24. 7. 1594, 1. 8. 1594, 19. 8. 1594, 27. 8. 1594). — 22. Glej opom-

bo 15. navedene signature teh inventarnih popisov, iz katerih so vzeti podatki. — 23. M. Wutte, Vom alten Landsturm, Carinthia I, 1916, str. 35. — 24. Lands-Handvest des löblichen Herzogthums Crain, 1687. — 25. H. Wiesflecker, Kaiser Maksimilian I, Band III, R. Oldenburg, München 1977, str. 394. — 26. Zanimiv je v zvezi s tem zapis mestnega sodnika 4. februarja 1595, kako sta po smrti upravnika orožarne Martina Edelmana izginila »dva tovara oziroma štirje sodčki« smodnika (okoli 320 kg). V času, dokler niso bili predani vsi ključi, je namreč vdova Martina Edelmana naročila svojemu hlapcu, da je omenjeni smodnik odpeljal in ga skril, AS, Vic. fasc. I-118/223, ni pagine (4. februar 1595). — 27. Podatki so navedeni iz inventarnih popisov (glej opombo 15) ter še AS, Vic. fasc. I-118/223, ni pagine (preverbo omogočajo v tekstu omenjeni datumi spisov). — 28. AS, Vic. fasc. I-118/223, ni pagine (30. januar 1595, 21. februar 1595). — 29. A. Mell, Grundriss der Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte des Landes Steiermark, Graz-Wien-Leipzig 1929, str. 517. — 30. Plača upravnika orožarne AS, Vic. fasc. I-118/223, ni pagine (29. maj 1595; plača pisarja AS, Vic. fasc. I-127/240, zavitek Militaria, Lit. M. XXXIX, ni pagine (22. februar 1560); do tega časa ni bil nastavljen, ampak je posel pisarja opravljal upravnik orožarne sam, za kar je kot nadomestilo poleg svoje redne plače prejemal še 34 ren. gld. — 31. I. Slokar, Izdelovanje orodja..., Kronika 8, 1960, str. 176, 177; isti, Rokodelstvo in industrija v Ljubljani od konca srednjega veka do leta 1732 (Publikacije Mestnega arhiva ljubljanskega, Razprave 3), Ljubljana 1972, str. 101, 102. — 32. M. Šerčer, Naoružanje i vojna oprema u Hrvatskoj u 16. stoljeću, Vesnik vojnog muzeja u Beogradu, 19—20, Beograd 1974, str. 37. 33. AS, Vic. fasc. I-118/223, ni pagine (19. september 1597). — 34. Npr. leta 1538 je beneška republika kupila na Kranjskem 200 miliarijev (okoli 112 ton) železa, A. Müllner, Geschichte des Eisens..., str. 461; F. Gestrin, Mitninske knjige 16. in 17. stoletja na Slovenskem, SAZU, Ljubljana 1972, passim. — 35. M. Šerčer, Naoružanje..., Vesnik vojnog muzeja u Beogradu, 19—20, Beograd 1974, str. 37. — 36. AS, fasc. 207/302, str. 893, 894, 906, 907. — 37. I. Slokar, Izdelovanje orodja..., Kronika, 8, 1960, str. 177, pravi: »Puške se v Ljubljani spričo premočne konkurence v Borovljah niso izdelovale«. Konkurenca puškarskim Borovljam seveda ni bila, vendar pa podatkov o puškah iz Borovlj nisem zasledil. Tudi kalupi v orožarni in sorazmerno enostavno ulivanje železnih strelnih cevi in pušk govori v prid, da je bila v Ljubljani tudi tovrstna dejavnost. — 38. Celoten postopek preizkusa znanja in nastavitve ljubljanskega meščana Ivana Albina dokumentira vrsta pisem, ki jih zaradi zanimivosti navajamo vsebinsko skrajšane: — 22. januarja 1596 pismo iz Gradca (Spodnjeavstrijske komore) stotniku Gradiške Francu Formentinu. Pismo je odgovor na pismo iz 1. januarja, ki sta ga poslala Franc Formentin in Joseph Rabatta (vicedom na Kranjskem), in v katerem sta predlagala preizkus znanja za Ivana Albina. Spodnjeavstrijska komora se je sedaj strinjala in je dovolila, da Ivan Albin opravi preizkus na lastne stroške, če hoče postati livar v Gorici. — 4. februarja 1596 piše Franc Formentin iz Gradiške Ivanu Albinu v Ljubljano, da je spodnjeavstrijska komora pristala na preizkus znanja ter da naj sporoči, kdaj bi preizkus opravil. — 19. februarja 1597 (leto dni kasneje) piše Ivan Albin iz Ljubljane v Gradec, da je preizkus, kot ga je predvideval ukaz z dne 22. januarja 1596, opravil. Ulil je majhen topič in možnar na granate (»Feuerkugln«). Glede na to prosi za pregled in odobrenje. — 24. februarja 1597 piše Franc Formentin iz Gradiške v Gradec, da je Ivan Albin zaradi livarne v Gorici preizkus na lastne stroške opravil. Ker sta njegova izdelka na voljo v Ljubljani, naj bi o

tem poročal še vicedom. — 28. februarja 1597 piše spodnjeavstrijska komora iz Gradca vicedomu v Ljubljano, da so dobili obvestilo o opravljenem preizkusnem ulitju topiča in možnarja ljubljanskega meščana in zvonarja Ivana Albina. V Ljubljani naj se izbere ljudje, izkušeni v teh stvareh, ki naj si ogledajo izdelka in nato obvestijo spodnjeavstrijsko komoro. — 17. aprila 1597 piše v Gradec gospod Paradeiser (upravitelj vicedomskega urada), da so si glede na pismo iz 28. februarja 1597 izdelka Ivana Albina ogledali vicedom, upravnik orožarne in on (Paradeiser) ter ugotovili, da »sta oba kosa... tako narejena, da sta za vsako potrebo popolnoma uporabna«. — 19. septembra 1597 sporoča spodnjeavstrijska komora vicedomu v Ljubljano, da so poročilo upravitelja vicedomskega urada iz 17. aprila 1597 prejeli. Knez glede na to omenjenega Albina postavlja na mesto livarja orožja, vendar pa naj male vrste topov in možnarje, ki jih potrebuje orožarne v Gorici, Gradiški in v Trstu, izdeluje v Ljubljani. To pa zato, ker je po mnenju omenjenega Albina veliko bolj in lažje ulivati v Ljubljani, ker v Gorici ni na zalogi ne bakra ne drugih kovin, poleg tega pa je v Ljubljani tudi lažje in ceneje narediti oglje in druge potrebščine, kakor pa vse to voziti v Gorico. S tem deželni knez ne izdaja zgolj sklepa Albinu za dovoljenje livarstva ognjenega orožja, temveč tudi potrdilo o redni službi. — 13. oktobra 1597 piše spodnjeavstrijska komora vicedomu v Ljubljano, da naj gre »mojster« Albin v Gorico, Gradiško in Trst in poižve, koliko topov je potrebno na novo izdelati. — 13. oktobra 1597 (istega dne) pa so bila poslana pisma iz Gradca še v Trst, Gradiško in Gorico, v katerih je spodnjeavstrijska komora ukazala, da naj vsako od teh mest natančno napiše, katere vrste topov, možnarjev in malih topov v njihovih utrdbah primanjkuje oziroma katere vrste tega ognjenega orožja bi bilo potrebno pretopiti in na novo uliti. Vsako mesto naj napravi predračun ne všteti plače livarja, ker bo to izdelal sedaj Ivan Albin, ki je plačan od komore. O potrebah naj obvesti Albina, ko bo prišel v Trst (Gorico, Gradiško). Vsa pisma glej AS, Vic. fasc. I-118/223, ni pagine. — 39. AS, fasc. I-119/224, ni pagine (1. marec 1582). — 40. Leta 1525 — glej opombe 13 in 14 in tekst, ki se nanaša na te opombe; leta 1553 je Ivan Ungnad predlagal kralju Ferdinandu v poročilu o utrdbah na Kranjskem, da naj bi zaradi pogosto pokvarjenega in zanemarjenega orožja postavili artilerijske mojstre tudi v izpostavljene kraje ob hrvaško-kranjski meji v Vinico, Kostel, Poljane. Tu naj bi artilerijski mojstri skrbeli tudi za opozorilne strele in ognje, AS, fasc. 162/282, str. 36–46. — 41. AS, I 86r, str. 12'. — 42. A. Mell, Grundriss..., str. 517. — 43. AS, fasc. 207/301, str. 587; podatke o letnih plačah artilerijskega

mojstra smo zasledili še naslednje: — leta 1518, 1. marca sporoča cesar Maksimilijan letno plačo za artilerijskega mojstra v Gorici 40 ren. gld. za službo in čakarino; AS, Vic. fasc. I-119/225, — leta 1525, 25. oktobra 20. ren. gld. opravnine, doklada k plači in stanovanje v vicedomskem stolpu v Ljubljani, AS, fasc. 86/135, snopič 5, str. 24, — leta 1543, s.d., 32 ren. gld., AS, fasc. 207/301, str. 587, — leta 1579, 24. maja, 32 ren. gld. in »po stari navadi« hrano in stanovanje v samostanih, MSHSM 15, Zagreb 1884, str. 86, — leta 1582, 1. marca 60 ren. gld. za delo art. mojstra in kolarja skupaj v Ljubljani, AS, Vic. fasc. I-119/224, ni pagine, — leta 1628, 16. septembra 78 ren. gld. letna plača art. mojstra v Trstu, AS, Vic. I-119/224, ni pagine. — 44. J. W. Valvasor, Die Ehre..., Laibach 1689, Buch XI, str. 665. — 45. Po omenjenih inventarnih popisih je leta 1538 prišlo iz Trsta 23 centov in 9 funtov (okoli 1290 kg) smodnika, leta 1593 pa iz Gradca 46 centov 20 funtov (okoli 2590 kg) smodnika, sig. navedena pod opombo 15. — 46. AS, fasc. 136a/231, ni pagine (iz instrukcije kranjskim poslancem 19. junija 1536, točka pet te instrukcije). — 47. F. Gestrin, Mitninske knjige..., SAZU, Ljubljana 1972, str. 139, 154, 183, 193. — 48. AS, Vic. fasc. I-119/225, ni pagine (13. maj 1531). — 49. AS, fasc. 90/140, snopič 2, str. 64. — 50. Isto kot opomba 48. — 51. Dve pismi poleti 1595 nas seznanjata s plačilom kolarja Simona Anža (»Ansch«), ki je dobival 32 ren. gld. letne čakarine in 10 krajcarjev za vsak dan dela v orožarni. Na njegovo prošnjo o povečanju te dnevne plače, ki jo je spodnjeavstrijska komora odbila, je vicedomski urad priporočal, da se kolarju dnevni zaslužek v orožarni poveča vsaj na 12 krajcarjev, AS, Vic. fasc. I-118/223, ni pagine (29. julij 1595, 28. avgust 1595). — 52. Spis, po katerem navajamo cene, je iz srede osemdesetih let 16. stoletja in vsebuje polovico celotne opreme za večjo trdnjavo na Ogrskem, po vsej verjetnosti Kanižo, ki so jo poslale in obračunale notranjeavstrijske dežele. Iz obsežnega spisa smo izbrali nekatere najznačilnejše vrste ter ceno, ki je preračunana na posamezni kos omenjenega orožja in opreme, AS, fasc. 90/140, snopič 2, str. 60–64. — 53. Glede oznak orožja in bojne opreme so bili uporabljeni naslednji priročniki: Kriegsingenieur-Artillerie-vnd See Lexicon..., herausgegeben von Johann Rudolph Faesch, Dresden vnd Leipzig 1735; W. Boenheim, Handbuch der Waffenkunde, (Akademische Druck-u. Verlagsanstalt), Graz 1966; H. Müller, Deutsche Bronzegeschützrohre 1400–1750 (Deutscher Militärverlag), Berlin 1968; F. Tancik, Orožje in bojna oprema od naselitve Slovencev do konca 17. stoletja, (katalog razstave), Ljubljana 1971; Vojna enciklopedija, drugo izdanje, Beograd 1970–1976.

ZAPISI O POŠTNEM PROMETU IN PRVIH POŠTAH NA SLOVENSKEM ŠTAJERSKEM

ANDREJ HOZJAN

PRVO OBDOBJE POŠTNIH ZVEZ IN VOJAŠKA POŠTA

Starejša poštna zgodovina slovenske Štajerske je bogata in izredno zanimiva. Od slovenskih zgodovinarjev se z njo ukvarja malokateri (le fragmentarno). Več o njej zvemo pri avstrijskih raziskovalcih, kjer opozarjam na delo Erharda Riedla.¹ Na Hrvaškem sta njena poznavalca Ljerka ter Velimir Sokol. Kurirji državne poštne institucije, ki jo ustanovi cesar Maksimilijan konec 80. let 15. stoletja, hitè čez to področje od zadnjih let stoletja naprej. Zgodnja leta in vpliv družine Taxis na poštno upravo so kar podrobno obdelani.²

Taxisi organizirajo Maksimilijanu in celotnemu upravnemu aparatu v Innsbrucku prve poštne komunikacije skozi naše kraje. Zelo znana letnica je 1496, ko sli prenašajo novice v zvezi z razreševanjem zadev ob goriški dediščini iz Linza v Gradec, Maribor, Ljubljano in nazaj.³ Začetek 16. stol. nato že izpričuje prisotnost člana družine Simona pl. Taxisa v Gradcu. Sem se preseli iz Innsbrucka z namenom osnovati prvo stalno poštno postojanko na Štajerskem. Kaže, da je kmalu imela pomembno vlogo tako v dostavi pošte na Dunaj kot tudi za raznašanje po južnoštajerskih trgih in mestih. Simon pl. Taxis je 1506 priznan za graškega poštnega mojstra.⁴ Izrazi *Postmeister* in sorodna *Postfürderer* oz. *Postbefürderer* lahko potemtakem služijo identifikaciji osebe, ukvarjajoče se z raznašanjem pošte v določenem kraju. V drugi polovici XVI. stol. se tem izrazom priključita še *Postverwalter* ter *Postverwaltung*. Seveda ne raznaša sama, za to najema kurirje-sle. Sam Simon prejema denar zanje in zase od sorodnikov, ki vodijo Visoki poštni urad v Innsbrucku, sli pa so plačani po količini opravljenega dela in prehojeni poti. Dolžinska enota le-te je poštna milja (avstrijska, 7585 m), ki pa takrat zelo variira.

Omenjenega leta je npr. določena zveza Celje—Ptuj (preko Slovenske Bistrice), danes 68 km, izpišek iz računske knjige innsbruške komore vodi pot devetih milj. Število se tu ujema, drugje imajo za poštno miljo le 5,4 km.⁵ Poštno miljo naj bi namreč kurir prehodil v eni uri, upoštevajoč stanje ceste ter letni čas. Innsbruške računske knjige prav tako ločujejo stroške za pošto (*»Auf dy Posth«*, *»Poschtsold«*, itd.) in plačila slom (*»Auf Potnlonn«*, *»Potenlonn«*, itd.).⁶ *»Pošta«* je prenašala osebna naročila cesarja, službeno korespondenco organov, ukaze, predvsem pa vojaško pošto; iz tega se financirajo še poštne postaje. Sli⁷ razen pošte nosijo celo vrsto drugih reči po vsem cesarstvu ter na tuje: denar, vino, sadje in zelenjavo iz Italije, meso, delikatese, raznovrstne predmete (spet istega 1506. leta nese poseben sel cesarici Bianci Mariji Sforza črn žamet v Ptuj⁸), tu so torej

mišljeni le izredni potni stroški.

Od časov umestitve prvih vojaških posadk v severnohrvaške utrdbe razmišljajo Habsburžani o tesnejših, rednejših povezavah vojske z graškim vojnim svetom in Dunajem. Različnih ukrepov za obveščanje, signalizacijo, tvorbo špijonske mreže ter številnih, skoraj vsakoletnih vojnih linij čez južnoštajersko ozemlje ne popisujem.⁹ Vse potekajo na komunikacijah Gradec — Maribor — Celje (od tod do vojaškega tabora) — Ljubljana oz. Gradec — Maribor — Ptuj — Zagreb. Prvi razcvet hitrega vojaškega komuniciranja na večje razdalje predstavljajo dvajseta leta XVI. stol. Kompleks linij ima žarišče v Ljubljani, zbirnem centru podatkov s kranjsko—hrvaške meje. Od ondod se raztezajo kraki na Koroško, Štajersko in Hrvaško primorje. Vsak dan so vesti šle do velikega kanclerja in dvornega sveta, ki sta edina lahko ukazala zbiranje vojske za obrambo. Predajajo se na najhitrejši možen način, strogo je prepovedano kakršnokoli zadrževanje ali oviranje slov. V ukazih o vzpostavljanju poštних zvez običajno razlikujejo izraze: s *»Post«* se misli na konjeniške linije, medtem ko je *»Fusspost«* dosledno uporabljan za tekače.

Odločilni faktor uspešnega oz. neuspešnega obveščanja s pošto je zagotavljanje denarja. Zveze so zaradi tega nestalne, malomarno vzdrževane, pogosto se kar na lepem prekinejo, da bi nekaj mesecev nato spet oživele. Ukaz o posamezni zvezi izda na kraljevo intervencijo ali po lastni presoji štajerski vicedom v Gradcu krajevnim funkcionarjem oz. organom, znane so celo osebne instrukcije kralja.¹⁰ Ne moremo še govoriti o pravi poštni službi v današnjem pomenu besede, raznašajo se izključno vojaška ter upravno-

Poštni jezdec, okoli 1520.

administrativna sporočila, javnost nima dostopa. Že Janez Vajkard Valvasor, odličen poznavalec poštnih razmer svojega časa, zato odreja takemu načinu obveščanja oznako pošta.¹¹ Vprašanje tukaj je, kdaj in kako pride do združitve, enotnega prenosa uradne in zasebne korespondence.

JAVNA POŠTNA ORGANIZACIJA IN POŠTNE POSTAJE

V petdesetih letih 16. stoletja ima vojaška pošta čez južnoštajerski prostor že videz dobro utečene, funkcionalne mreže. Štajerski deželni stanovi vzdržujejo v večjih krajih postojanke z dvema ali tremi poštnimi konji, vodijo jih poštni mojstri. Nekaj pred koncem desetletja poteka čez Gradec, Maribor, Celje in proti Ljubljani tudi prva stalna javna poštna zveza, ki jo financira poljski kralj Sigismund II. Avgust. Potrebuje jo za dopisovanje z Rimom in Benetkami, služi pa še številnim zasebnikom (nadvojvoda Karel jo redno uporablja). Določena tarifa za pismo znaša 3 groše za vsake pol unče pisemske teže ne glede na oddaljenost prenosa.¹² Interesenti začno uporabljati zvezo spontano, brez pridržkov se navadijo na ugodno novost.

Gotovo so tedaj sli na vojaških linijah od Maribora proti Ljubljani ter na drugi zvezi Maribor — Ptuj — Varaždin vzeli in prenesli marsikatero zasebno pismo. Po ukinitvi poljske linije 1572, naraščajočih zahtevah meščanstva po uvedbi redne javne zveze in velikem slovensko-hrvaškem kmečkem uporu nadvojvoda Karel le-to marca 1573 uradno vzpostavi. Formalni akt ustanovitve stalne javne poštne komunikacije Gradec — Maribor — Celje — Ljubljana je tako le pravno uveljavljanje že leta trajajočega prenosa zasebnih pošilk z vojaško pošto.

Važen dejavnik modifikacije vojaške pošte v vsakomur dostopno je sam prihod nadvojvode v Gradec. Z Dunaja pripelje Janeza Krstnika Paara in mu poveri vodenje novega Visokega poštne urada v Gradcu, notranjeavstrijska poštna organizacija postane tako avtonomna. Sledi več kvalitativnih skokov do 1596, ko dobe stari Paar in njegovi potomci institucijo v dedni zakupni privilegij.¹³ S tem v zvezi je nedvomno zanimiv pojav prvih »pravih«¹⁴ poštnih postaj do konca 17. stol. Vesti o njih oz. njihovih predhodnicah so raztresene po najrazličnejših vrstah arhivskega gradiva doma in na tujem. Tematsko je nekaj poštnih virov urejenih v Arhivu Slovenije (za Kranjsko).¹⁴ Štajerski deželni arhiv v Gradcu ima vire o štajerskih poštah zbrane v okviru fonda Pošta,¹⁵ veliko podatkov o vojaški poštni ureditvi je v tukajšnjem gigantskem fondu Militaria.¹⁶ Iz graškega fonda predstavljam le najstarejše zbrane dokumente. Radgonske pošte ne obravnavam, saj mesto v tem času ni več v območju strnjene slovenskega življa.

CELJE

Mesto postane zaradi svoje izjemne strateške lege v

začetku dvajsetih let 16. stol. najvažnejša komunikacijska točka južne Štajerske. Obvestila gredo od tod v Ljubljano, na Koroško ter v vojaški tabor. Vse to je popisal Velimir Sokol v več študijah. Zbrani dokumenti o celjski pošti izvirajo šele iz druge polovice 17. stol. ter naprej.¹⁷ Dejansko gre njena kontinuiteta nepretrgano od prvih poročil dalje. Morebitne težave je večkrat urejal upravnik vicedomskega urada v mestu. 21. decembra 1604 pošljejo iz Ferdinandove pisarne v Gradcu njemu, poveljniku Gradiške in kranjskemu vicedomu navodilo o ukrepih glede nerednega prihajanja ordinarne pošte, ta zamuja celo tri do štiri dni.¹⁸

MARIBOR

Riedel navaja za mariborsko pošto na svoji skici štajerskih pošt najzgodnejše leto omembe 1528.¹⁹ Ob tem velja povedati, da so nekatere Riedlove letnice prvih omemb pošt (posebej južnoštajerskih) neustrezne (npr. Slovenska Bistrica 1720, Slovenske Konjice 1694, Vransko 1720 itd.), saj temelje na virih iz dunajskih arhivov. Kontinuiteta je tu podobna kot v Celju. Več vesti najdemo v drugi polovici stoletja.

Mariborski meščan Jakob Lušnik prejme pismo nekega funkcionarja, napisano 10. maja 1558. V Gradcu so dospele pritožbe na mariborskega poštne mojstra, ta da je pri opravljanju nalog zelo malomaren in pozabljiv. Uradno pošto odpošilja le z enim tekačem, čeprav mu dežela plačuje dva poštna konja. Hočejo vedeti vzroke, zato naj Lušnik zadevo razišče in ugotovi: koliko konj ima trenutno poštni mojster ter koliko jih je imel do sedaj.²⁰ Lušnik odgovori 27. maja iz Maribora. Prejel je pisanje o poštnem mojstru, se obširno informiral, tudi pri dotičnem osebnem. Dolgo časa je razpolagal le z enim konjem, z dvema pa nikoli. Pred tedni mu zaradi dolgov odtujijo še tega, od tod toliko nepravilnosti. Ker mu Lušnik vsega ni verjel, poizveduje naprej.²¹

V teh letih je Maribor že stekališče kranjske in vzhodnoštajerske linije, tukajšnja pošta prenaša veliko vojaške in upravne pošte v vse smeri. Na početje poštne mojstra je treba gledati z več vidikov. Graška komora verjetno zelo neredno plačuje poštne konje in jezdne sle za uradne prenose. Žal v pismih ni direktno izpričan prenos zasebnih pošilk, vendar lahko na to sklepam. Tem pošilkam namreč sam zaračunava in obdrži poštnino, torej je njegov interes zanje mnogo večji. Hkrati lahko tako sklepanje razširimo na vse odpravnike južnoštajerskih pošt. Kaže, da je največ pritožb prihajalo od vojske. Sedem let kasneje poroča vrhovni poveljnik Vojne krajine Ivan Lenkovič štajerskim deželnim stanovom o vojaških razmerah. Na koncu pisma našteje več nepravilnosti poštne službe (pozabljivost, nevdanost, zanemarjanje vojnih pošilk), ki so njega in Vida pl. Hallega privedle do preiskave. Med drugim zapro mariborskega poštne mojstra.²²

Boležar Polak je do 1570 mariborski poštni moj-

ster.²³ 16. decembra tega leta umre in že čez dva dni pišeta mestna veljaka Jakob pl. Gloiachner ter Klement Welzer v Gradec, da je ta služba nezasedena. Zanj je zaprosil krojač Andrej Štark, zato potrebujejo uradno potrditev. Novi poštni odpravnik se čez dva meseca opravičuje v prestolnico zaradi hudih obtožb, ki leté na njegovo delo. V ogovarjanju in sploh sovraštvu prednjači Polakov pastorek, ki ga je pokojni imel zelo rad.²⁴ Najverjetneje je pastorek Boltežar Polak mlajši hitro obračunal s konkurentom Štarkom in prevzel vodstvo pošte. 1576 kupi vinograd v Počehovi pri Mariboru, kupoprodajna pogodba ga izrecno označuje kot poštnega odpravnika.²⁵ Januarja naslednje leto sledi nova sprememba: ptujski in ernovški poštar dobita iz Gradca navodilo, naj se odslej Ivanu Novaku, novemu poštnemu upravniku v Mariboru pošilja vsa pošta s tekači po vseh potih in sredstvih.²⁶

Ivan nato preda službo svojemu sinu (ali bratu) Karlu Novaku, kar je moč razbrati v zadolžnici njegovega služabnika. Andrej Menges se 12. avgusta 1595 obveže, da bo vrnil 550 goldinarjev Elizabeti, ženi Volka Hallerja, prej vdovi po Karlu Novaku, poštnem upravniku v Mariboru. Le-ta je za časa življenja prodal svojemu slugi hubo s pravico vinotoča za visoko vsoto in vračilo na daljše obdobje, v testametu pa določil, da se dolg izplača soprogi.²⁷

Ves ta čas ima postaja za vojaško pošto plačana dva konja z jezdnicami vred. To priča seznam postaj s številom konj ter stroški zanje iz 1580.²⁸ Vsak konj z jezdecem stane tedaj deželo 8 gld mesečno. Seznam za 1595. leto navaja prav tako dva konja.²⁹ Na seznamih so postaje ob vzhodnoštajerski liniji (Gradec, Wildon, Ernovž, Maribor, Ptuj, Varaždin, Lipa, Lepoglava /1595. namesto slednjih dveh že Krapina in Bistra/, Zagreb), katere primarni namen je bila povezava Gradca z varaždinskim krajiškim generalatom in Zagrebom. V 17. stoletju je za tukajšnjo pošto važen dogodek sredi 70-tih let. Sprva vodi upravo Johann Pereth (1672), nadomesti ga Ferdinand Hitzelberger (1678), pripadnik znane mariborske družine. Njegovi potomci upravljajo pošto slabih sto let.³⁰

Poglejmo še nekaj lokacij mariborske pošte. Najstarejša karta Maribora z vpisanimi ulicami ter deli mesta ima označene ulice Postgasse, Kleine Postgasse in Alte Postgasse.³¹ Rekonstrukcijska karta Maribora za l. 1789 omenja le Postgasse (vendar na drugi lokaciji) in Klein Postgässl.³² Opredeliti moram, kje so te ulice dandanes. Naziv Postgasse sta v preteklosti nosili dve ulici — sprva današnja Vetrinjska (po karti za l. 1789), nato današnja Jurčičeva (karta 1824). Kleine Postgasse (tudi Postgässl) je bila na mestu današnje športne blagovnice Trim in pasaže ob Jugobanki. Alte Postgasse je danes kratek ulični prehod med Vetrinjsko in Svetozarevsko ulico, nosi ime Ob jarku. Že po izrazu lahko sklepamo, da je prvotna pošta delovala v uličici, ki dobi zato naziv Alte Postgasse. Nato se preseli v Vetrinjsko ul. (tam je bila hiša Hitzelbergerjev), pa v Jurčičevo ul., kjer ostane do prihoda železnice v Maribor, ko se pošta preseli na

Nürnberški mestni sel, 16. stol.

kolodvor. Ime ulice pa ostane nespremenjeno do začetka XX. stol. Za zdaj še ne vem, kaj je botrovalo imenu Kleine Postgasse.

ORMOŽ

O poštni postojanki poznam iz 16. stoletja le tri silno skope vesti. Omenjeni seznam pošt iz 1580 je ne navaja. Naslednja tri leta (1581—1583) po Riedlu ta deluje.³³ Podatek ima določeno težo, saj je sklepati na prenos pošte med Ptujem in Varaždinom po stari, sicer daljši, prometnici, vendar glede na talni relief laže prehodni čez Ormož (kasneje z vozom čez Zavrč). Razen jezdnic slov jo prenašajo tudi tekači. Prvi morajo razdaljo premagati brez zamenjav, tekači pa se izmenjujejo v Ormožu. Vir — poročilo dunajskega dvornega poštnega mojstra Hansa Wolzoga na dunajski komori z dne 17. februarja 1583 govori o bednem življenju poštnih slov kot posledici nerednega plačevanja. Ormoški sel bo z drugimi vred kmalu povsem opustil službo, če se mu ne priskoči na pomoč.³⁴ V letu 1595 se omenja jezdna pošta med Mariborom, Ptujem in Ormožem.³⁵ Redna pošta obratuje od konca 18. stoletja naprej.³⁶

SLOVENSKA BISTRICA

Poštna postaje na štajersko-kranjski zvezi imajo nedvomno kontinuiteto predhodnic iz časov vojaških

zvez. O slovenskobistriški poštni upravi so zbrani viri od 1583 naprej.³⁷ 10. oktobra obvešča vitez Janž Kisl neznanega gospoda v tem mestu o rešitvi zadeve z novim bistriškim poštarjem. Izraža razumevanje, zakaj so pošto zaupali Vincenciju Fortunatu, deželnemu zakupniku v okraju Celje. Zelo vesel je bil, da je lahko temu izkazal svoje prijateljstvo in podporo. Tako je v Gradcu uredil za Fortunata prenos bodoče beneške pošte, saj ima njihovo jamstvo za dobro delo.³⁸

Vsekakor o nastavitvi odloča več uglednih osebnosti na graškem dvoru. Kot tukajšnji poštni odpravnik je v registrski knjigi graške komore za l. 1594 in 1595 zabeležen Franc Götlicher.³⁹ Jože Koropec je o bistriških poštarjih 17. in 18. stoletja zbral lepo število podatkov.⁴⁰ Zanimiva je življenjska pot Ivana Andreja Zarta. Do l. 1614 je javni notar in ugleden mestni tajnik. Iz neznanih razlogov tedaj prevzame položaj rednega krvnega sodnika v Celju. Funkciji se 1628 odpove ter gre za boljše plačanega poštnega mojstra nazaj v Bistrico.⁴¹

SLOVENSKE KONJICE

Zbrani dokumenti o konjiški pošti so desetletje mlajši od bistriških, kar pa ne pomeni kasnejše ustanovitve. Kranjski vicedom Ludvik Kamilo Schiarda prejme decembra 1594 dve pismi podobne vsebine. Prvo, napisano od komornega svetnika v Gradcu, mu vелеva izplačati dolg dvorne komore 225 gld. 33 kr. poštnemu odpravniku v Konjicah Danijelu Muhiču za plačilo poštних storitev v preteklem letu.⁴² Drugo izpod peresa samega Muhiča pojasni vsebino prvega. Že več mesecev je v zaporu zaradi hudih dolgov, zato

ne more osebno dvigniti denarja, pošilja opolnomočenca.⁴³

Vsota dokazuje živahno poslovanje konjiške pošte. Ob vzpostavitvi redne linije Gradec — Ljubljana 1573 so se stanovi obeh dežel in nadvojvoda dogovorili o financiranju: vsaka dežela plačuje določen del poti na svojem ozemlju (Kranjska vso), vladar pa odsek Gradec — Maribor. Linija je 1578 spremenjena v jezdno, 1588 gre z njo tudi pošta za Benetke.⁴⁴ Za dosedo le-te je moral Karel stanovom obljubiti privilegije: pravico do brezplačnega prenosa pošilk. V času nastanka obeh dokumentov je na vsaki pošti urejena tudi izposoja potovalne kočije ter konj, kar pa ne spada v privilegij. Morebiti ga imajo le posamezniki na dvoru in cerkveni dostojanstveniki. Škof Tomaž Hren popiše v svojem dnevniku potovanje s škofijskega posestva Gornji Grad v štajersko prestolnico; v Konjicah najame poštno kočijo.⁴⁵

Mapa Konjice graškega fonda Pošta vsebuje le en dokument, točno sto let mlajši od obeh pisem v AS. 1694 je konjiški poštni mojster Karel Šolaj soudeležen z Ivanom Voglom v tožbi za rubež proti Hieronimu Preglu.⁴⁶

PTUJ

Ptuj je važna vojaška poštna postojanka od prvih zvez v hrvatske utrdbe naprej; njena vloga se poudarja ob spopadih v Slavoniji sredi 30. let 16. stoletja. 21. aprila 1537 kralj Ferdinand naroči dunajski komori uvedbo linije z Dunaja do zadnjih ordinarijev (poštних postojank) na Štajerskem in v Slavoniji ter od tod do vrhovnega poveljnika Kacijanarja.⁴⁷ 5. avgusta

Del karte poštних linij in postaj v nemškem cesarstvu, karta št. 42, Atlas Nouveau Guillaume de L'isla, Amsterdam 1733. (NUK Ljubljana, PAM Maribor).

mora ptujski poštni odpravnik Sebastijan Fleischer na Kacijanarjev ukaz nastaviti dva dodatna sla in urediti eno linijo do Križevcev, drugo izredno pa do Varaždina. Kontinuiteta postaje se obdrži, še pred organiziranjem Slavonske krajine se Ptuj redno pojavlja v vojnih poročilih in »turških glasih«. 1577. dobi obvestilo o Ivanu Novaku ptujski poštni upravnik Andrej Muškon.⁴⁸

Tudi seznam poštni z navedenimi konji po svoje ilustrirata status postojanke. Tu in v Varaždinu imajo po tri konje, vse druge po dva. Drugi seznam celo izrecno zapoveduje, da morajo biti v Ptuj vsak čas osedlani in plačani trije konji. Iz 17. stoletja pogledimo dve posebnosti. Marca 1670 deluje »*Ivan Peter Gussante, postmeister in Pettaw*«, torej poštar italijanskega porekla.⁴⁹ Ob njegovem priimku še obrobna rariteta: A. Klasinc navaja, da je bil v letu turške nevarnosti 1663 ptujski mestni sodnik (župan) Guffante.⁵⁰ V nekem nedatiranem pismu opozarjajo štajerski deželni stanovi varaždinskega komandanta Žigo Friderika Trautmannsdorffa na glasove, da se je ptujski poštar povezal s hudičem.⁵¹

VRANSKO

Kraj leži točno na pol poti med Celjem in Podpečjo (Lukovico), ki spada v vrsto najstarejših kranjskih pošt. Že iz tega razloga, pa tudi zaradi važne deželne mitnice ter bližine meje lahko sklepam na obstoj tukajšnje pošte bodisi v 60. ali v začetku 70. let 16. stoletja. Zbranih dokumentov o njej ni vse do srede 17. stoletja. Najstarejši ima letnico 1655, vendar je leto mlajši vir zanimivejši.⁵² Takrat se v hiši Matjaža Plaperta, vranskega tržana pojavijo vojaki in zganjajo svojeglavosti. Na prvo mesto storjene škode, popisane na posebni specifikaciji postavlja razdejanje hleva za poštne konje in odvzem poštne inventarja (sedel itd.).⁵³ Vranski poštni mojster Matjaž Plapert je zelo vztrajen v pravdanju za povračilo, mapa Vransko vsebuje na to temo še štiri pisma z njegovim podpisom.

ZAVRČ

Tudi Zavrč, majhen kraj južno od Ptuja ob cesti proti Varaždinu, ima zanimivo poštno zgodovino. Po tej prometnici vozi v drugi polovici 17. stoletja redni poštni voz med mestoma. Teren je gričevnat, zato predstavlja ta odsek kar precejšen napor za konje in naključne potnike. Vmesne poštne postaje namreč ni do 1676, ko jo iz dobronamernih razlogov ustanovijo deželni stanovi sami. Pravim sami, kar pomeni brez odobritve dunajskega dvornega poštne mojstra (hkrati tudi avstrijskega generalnega dednega poštne mojstra v eni osebi) Karla Jožefa grofa Paara. Bil je izključni nosilec poštne privilegija v Avstriji in torej osebnost, ki odloča o vzpostavitvi vsake nove pošte, podrejen le cesarju. »Deželna« neodvisna poš-

ta bi zanj pomenila konkurenco, zato še istega leta nastopi za njeno ukinitve, ne upošteva ugovora stanov, ti so po Paarovem mnenju vsekakor prekršili svoje kompetence. Cesar Leopold mu ugodí, neki seznam poštni iz 1691 te postojanke nima zajete.⁵⁴

Stanovi z izidom niso zadovoljni. Tako dolgo pritiskajo na cesarja, da ta čez leta spremeni odločitev in 1697 izda odlok o ponovni ustanovitvi pošte Zavrč. Korespondenca zadeve obsega kar šest pisem, najpomembnejše je zadnje, v bistvu odločba cesarskega dvornega sveta. 11. decembra obvesti štajerskega deželnega glavarja Georga Stubenberga, da smejo ne glede na poštni regal samostojno vzpostaviti završko pošto, če jo bo dežela sama plačevala in oskrbovala.⁵⁵ V prvi polovici 17. stoletja je obstajala tudi pošta v Šempetru, čeprav v Gradcu o njej ni posebnih dokumentov.⁵⁶ Slovenska poštna historiografija še ni poglajala trdnjših korenin. Zato je razveseljiva vsaka knjiga, razprava ali članek s to tematiko. Kot poseben problem se ob tem kaže pomanjkanje splošnega pregleda evropske ali vsaj srednjeevropske poštne zgodovine v našem jeziku. Temu podobna je pomanjkljiva založenost naših bibliotek s tujo strokovno literaturo.

OPOMBE

1. Nekaj del: Erhard Riedel: Österreichische Postgeschichte, Dunaj 1957; Taxis — Bordogna — Riedel: Geschichte der Freiherrn und Grafen Taxis; Aus Steiermarks Postgeschichte, v: Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark XLVII, 1954, str. 17—32 (Riedel, ZHVSt XLVII). —
2. Fritz Ohmann: Die Anfänge des Postwesens und die Taxis, Leipzig 1909; Ludwig Kalmus: Weltgeschichte der Post, Dunaj 1937; nova spoznanja še v: Angelika Wiesflecker: Die »Oberösterreichischen« Kammerraitbücher zu Innsbruck 1493—1519, pogl. Nachrichtenwesen, Gradec 1987 (A. Wiesflecker, Kammerraitbücher). —
3. Velimir Sokol, Pregled postanka i razvoja organiziranog prijenosa vijesti u sjevernoj Hrvatskoj s posebnim osvrtom na područje grada Zagreba, v: PTT ARHIV 10, Beograd 1968, str. 84 (Sokol, PTT ARHIV 10). —
4. Riedel, ZHVSt, XLVII, str. 17. —
5. A. Wiesflecker, Kammerraitbücher, str. 74 op. 38. —
6. Prav tam, Dodatek, Tabela št. 2, izpiski dohodkov in izdatkov iz uradnih knjig innsbruške komore za vlade Maksimilijana. —
7. Splošen izraz za sle je »Boten« ali »Poten«. Maksimilijanov dvor zaposluje dve kategoriji slov: »geschworene Fussbote« je pešec, ki prenaša zaupljive dokumente. »Einspannig« je jezdec, pripraven za daljše poti. V računskih knjigah so tabele s točnimi letnimi zaslužki, visokimi tudi do 150 gld. —
8. Prav tam, str. 72. op. 16. —
9. Vasko Simoniti, Sistem obveščanja pred turško nevarnostjo v 16. stoletju, v: Kronika 28, 1980, str. 93—99; številne razprave Velimira in Ljerke Sokol v časopisu PTT ARHIV, Beograd, št. 5, 1960, št. 7, 1961, št. 10, 1964, št. 14, 1968, št. 16, 1970 in št. 18, 1973/74; Andrej Hozjan, Oblike prenosa vesti in poštne komunikacije na slovenskem Štajerskem med leti 1500—1722, pogl. V: Poštne povezave z izključno vojaškim značajem, diplomsko delo, Filozofska fakulteta Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani, november 1987, tipkopis, 100 str. (A. H., diplomsko delo). —
10. Prim. pismo kralja Ferdinanda: »Getreuen liben. Unser rat un vitzthumb in Sreör, Wolfgang grasswein, hat von uns in bevelch, die

post auf cilli und von dannen auf Jastrawitz, da unser kriegsfol jetzo das leger nemen wirdt, zelegen... Grätz den VI tag aprilis anno etc. im XXV. An richter und rat zu Cilli.», Sokol, PTT ARHIV 10, str. 92. — 11. O njegovih pogledih na pošto je pred leti nastala bogato dokumentirana študija: Velimir Sokol, Janez Vajkard Valvasor — prvi hroničar i historičar pošta kod nas, v: PTT ARHIV 1, Beograd 1958, str. 5—38, nadaljevano v št. 2, 1959 in št. 3, 1960. V pojasnilo: Valvasorjevi predniki izvirajo iz Bergama v S. Italiji, torej iz najožje sosesčine prvotnega domovanja rodov Tasso (kasneje germaniziran v Taxis) in Belliboni (ali Bellidori), kasnejših Paarov. Tukajšnji ljudje so, kot kaže, imeli dobesedno v krvi nagnjenje in smisel za pošto. Kmalu postanejo Taxisi (kasnejši Thurn — Taxisi) ter za njimi še Paari dve monopolni evropski poštni družini. — 12. A. H., diplomsko delo, str. 54. — 13. Prav tam, str. 25—28. — 14. Arhiv Slovenije, Vicedomski arhiv za Kranjsko, fond Poštne zadeve, škatla 253 in 254. — 15. Štajerski deželni arhiv, Gradec, Oddelek XIII: Gospodarstvo, pododdelek E: Promet, sektor 2: Pošta, fasc. 203, 205 in 206, zajemajo čas od srede XVI. do XVIII. stoletja (Šda, fasc. ..., mapa ...). — 16. Na to opozarja Mira Ilijanič, Saobračajne i trgovačke veze između Ptujja i Varaždina, v: Ptujski zbornik IV, Maribor 1975, str. 290 (Ilijanič, Ptujski zbornik IV). — 17. Šda, fasc. 203, mapa Celje, najstarejši vir iz leta 1656. — 18. Olga Kovačević, Peter Ribnikar, Građa za istoriju pošta NR Slovenije, v: PTT ARHIV 8, Beograd 1962, str. 191—207 (Kovačević — Ribnikar, Građa ...). — 19. Riedel, ZHVSt, XLVII, str. 19. — 20. Šda, fasc. 205, mapa Maribor. — 21. Prav tam. — 22. Radoslav Lopašić, Prilozi za poviest Hrvatske XVI. i XVII. veka iz štajerskoga zemaljskoga arhiva u Gradcu, v: Starine JAZU XIX, str. 27—28 (Lopašić, Starine XIX). — 23. Šda, fasc. 205, mapa Maribor. — 24. Prav tam. — 25. Dr. Jože Mlinarič, Gradivo za zgodovino Maribora XII/79, Maribor 1986. — 26. Šda, fasc. 205, mapa Ptuj: »Wier erinern Euch, das Wier Hannsen Novakh jets die Verwaltung der Post zu Marburg verkennet...«. — 27. Šda, fond mesta Maribor, škatla 5/22, našel dr. Mlinarič. — 28. Ljerka Sokol, Organizacija prijenosa vijesti u Slavoniji od XVI. do kraja XVIII. stoljeća, v: PTT ARHIV 16, Beograd 1970, str. 34—35 in op. 52. — 29. Šda, fasc. 205, mapa Ptuj. — 30. Dr. Rudolf Puff, Marburg in Steiermark, seine Umgebung, Bewohner und Geschichte, Gradec 1847, str. 151. — 31. »Stadt Marburg, in Innerösterreich, Marburger Kreis, 1824, Bezirksmagistrat, karta francisc. katastra, original v PAM. — 32. Paul Schlosser, Marburg a.d.

Drau. Eine historisch — topografische Rekonstruktion, v: Deutsche Rundschau für Geographie 36/10, Gradec 1913—14, str. 453—469. — 33. Riedl, ZHVSt, XLVII, str. 19. — 34. Karl Kral, Österreichische Post als Staatsinstitution unter besonderer Berücksichtigung der merkantilistischen Politik, Phil. Diss., Gradec 1967, str. 41—42: »... Der Postbote zu Trasskirchen sei armuthshalber krank geworden und gestorben. Jene zu Canicha, Medeling und Fridau wollen den Dienst ganz aufgeben, wenn man ihnen nicht zu Hilfe komme...«. — 35. Jože Curk, O cestnem prometu na slovenskem Štajerskem v 17. stoletju, v: Kronika 34, 1986, št. 1—2, str. 13 (Curk). — 36. Kristina Šamperl Purg, Ormoška pošta ob koncu 18. in v 19. stoletju, v: Ormož skozi stoletja III, Ormož 1988, str. 175—185. — 37. Šda, fasc. 203, mapa Bistrica. — 38. Prav tam. — 39. Jože Koropec, Svet okoli Slovenske Bistrice do l. 1700, v: Zbornik ob 750-letnici občine Slovenska Bistrica, str. 113. — 40. Prav tam, str. 148. — 41. Janko Orožen, Zgodovina Celja III: Novo-veško Celje, Celje 1930, str. 10. — 42. Kovačević — Ribnikar, Građa... — 43. Prav tam. — 44. Prav tam. — 45. Peter von Radics, Die K.K. Post in Krain und ihre Geschichtliche Entwicklung, Ljubljana 1896, str. 27. — 46. Šda, fasc. 203, mapa Konjice. — 47. Riedel, ZHVSt, XLVII, str. 21 in dalje. — 48. Pismo pod op. 26 je namreč naslovljeno takole: »An Andre Muschon Posst Verwalter zu Pettau, in simili Philippen Seugenwein Posst Verwalter zu Ernhausen...«. V njem so torej imenovani kar trije poštarji. — 49. Lopašić, Starine XIX, str. 76. — 50. Anton Klasinc, Haloze v boju za staro pravdo, v: Ptujski zbornik IV, str. 44. Ker gre nedvomno za isto osebo (ali sorodnika), se je eden od zgodovinarjev zmotil. — 51. Ilijanič, Ptujski zbornik IV, str. 290. — 52. Šda, fasc. 203, mapa Vransko. — 53. Šda, fasc. 203, mapa Vransko. Verjetno so bili to najemniki — dragonci iz regimenta Testa Piccolomini, ki so že nekaj mesecev bili nastanjeni na tem območju, glej Helfried Valentinitich, Die Meuterei der kaiserlichen Söldner in Kärnten und Steiermark 1656, Dunaj 1975, poglavje Vdor upornikov na Štajersko 7.—12. IX. 1656. — 54. Riedel, ZHVSt, XLVII, str. 24—26. — 55. Šda, fasc. 206, mapa Zavrč: »Und höchstgedachte Khäys: Mays: p(ersönlich, op. A.H.) hierüber g'dgist (gnedigist) resoluirt haben, das so khann auf den Sauritsch durch Sye Ein Ehre. Landtshafft aigenmächtig, mithin ungebührlich, und dero allein zueständig hohen Posst-Regale zuwider neu unterlegte Posst also baldt widerumb aufgehoben...«. — 56. Curk, n.d., str. 9.

BLAŽ KUMERDEJ

BRANKO SLANOVIC

V letošnjem letu je minilo 250 let, odkar je bil rojen Blaž Kumerdej, veliki Blejec, šolnik in filolog. Bil je med prvimi Slovenci, ki so želeli obravnavati svoj materin jezik z izhodišča izrazite prerodne miselnosti. V njegovi zapuščini ne bomo našli veliko natisnjenega, toliko bolj pa je obsežna rokopisna zapuščina. Za marsikaterega teh rokopisov je nepopisna škoda, da ni bil tiskan, saj so med njimi dela z izrazito prerodno vsebino, ki bi bila tako dostopna širši javnosti in bi bila tako tudi mnogo bolj odmevna. Vendar so bili ti rokopisi, ki jih je hranil po Kumerdejevi smrti Žiga Zois (zlasti predgovori in slovarsko gradivo), pomembno gradivo za študij jezikoslovja Valentinu Vodniku, Jerneju Kopitarju in drugim slovenskim jezikoslovcem takratnega časa.

Namen tega zapisa ni pisati podrobno o delih Blaža Kumerdeja, kajti to bi bilo preobširno, pač pa napisati nekaj o izvoru njegovega rodu, o prednikih, o rojstvu, trpljenju in smrti njegove družine in njega samega. Vendar, preden preidemo na to, je kljub vsemu potrebno predstaviti Blaža Kumerdeja vsaj z nekaj stavki, kot ga predstavlja slovenska literarna zgodovina, ki ga uvršča na častno mesto v zgodovini slovenskega preroda kljub temu, da mu pripisuje nekatere negativne lastnosti pri delu. Ne navaja pa vzrokov za to, ki so, seveda, obstajali. Nihče se pač ni poglabljal v to, čeprav bi bilo potrebno osvetliti tudi te vzroke. Prav tu pa dela Blažu Kumerdeju zgodovina krivico, saj je dolžnost zgodovine odkrivati tudi vzroke za neko zgodovinsko trditev. Ker niti do danes ni poskušal nihče popraviti te krivice, bomo poskušali to storiti v tem zapisu, poleg tega pa ga iztrgati pozabi, v katero ga je prav ta zgodovina pahnila po njegovi smrti s svojim kulturnim molkom.

Ob predstavitvi Blaža Kumerdeja kot slovenskega preroditelja bi bilo potrebno omeniti njegov »domoljubni načrt« in v zvezi s tem osvetliti njegovo častno mesto v slovenskem prerodu.

Okoli l. 1771 je Blaž Kumerdej končal svoje študije na Dunaju in postal »doktor svobodnih umetnosti in filozofije«. Ostal je v prestolnici, kjer je poučeval na viteški akademiji za vzgojo diplomatov v Orientu. Tu je videl tudi prve uspehe nove dunajske normalke. Opazil je splošno zanimanje za šolstvo v vseh avstrijskih deželah. *Takrat je bil Kumerdej prvi Slovenec s točnim načrtom, kako spremeniti v novi »nemški« šoli na Kranjskem jezikovno prakso v korist slovenščini. Tako je Kumerdej izdelal na Dunaju na pomlad l. 1773 »domoljubni načrt, kako bi se dalo kranjsko prebivalstvo najuspešneje poučevati v pisanju in čitanju«.* Kljub temu, da Kumerdej ni hotel odpraviti iz osnovne šole nemščino, so bile ostale točke »domoljubnega načrta«, s katerimi je želel pridobiti vlado, prav nezaslišana novost.

Te točke so bile: *prirediti slovenski abecednik; posloveniti šolske knjige oziroma sestaviti in izdati nove, slovenske izdaje. Slovenci naj se učijo tudi v šoli pisati in čitati v slovenskem jeziku. Vlada naj »spravi domački jezik v sklad s hrvaščino, dalmatinščino in drugimi sorodnimi jeziki, kajti naloga nove šole na Kranjskem bi morala biti, da bi se naučili kmetje poleg materinščine tudi nemščine in nekaterih (slovenščini) najsorodnejših narečij, npr. hrvaščine, dalmatinščine in poljščine.«* Taka je bila prva slovenska prerodna manifestacija, naslovljena naravnost na vlado in je opozarjala na obstoj nove, slovenske miselnosti. S tem so bili prisiljeni tudi mnogi Slovenci k presoji o važnosti vsebine prerodnega programa. Kumerdeju je njegov načrt pripomogel, da je postal ravnatelj normalke, ki jo je odprl jeseni l. 1775. Takrat je na Kranjskem že tudi obstajala *šolska komisija, katere član je bil tudi sam. Uspeh »načrta« je bil že v tem, da je bil problem aktualiziran.* Res, da ni bil uspeh že kar popoln, vendar pa je vlada vsaj za začetek upoštevala tisto o slovenskih šolskih knjigah, kar izpričuje nalog, ki ga je izdala vlada 26. maja l. 1776 in določa poslovenjenje novega šolskega reda, za prevajalca pa določa Blaža Kumerdeja. *S tem je torej pred več kot 200 leti takratna avstrijska cesarska vlada potrdila uvedbo slovenščine v slovenskih šolah na Kranjskem.* Komu gre zasluga za to, seveda ni vprašljivo. Vsekakor segajo v ta čas prvi resni začetki znanstvenega delovanja na področju slovenskega jezikoslovja, pri čemer ima Blaž Kumerdej vsekakor svoj vplivni delež.

Če poskusimo opredeliti njegovo častno mesto v zgodovini slovenskega preroda, tedaj moramo vedeti, da mu zgodovina poleg zgoraj navedenih zaslug priznava tudi naslednje: *pospeševal je prerod z organizacijo prve prerodne družbe in z usmeritvijo obnovljene »akademije operozov«, prvi je opozarjal na komuniciranje z drugimi Slovani; prizadeval si je za ustalitev literarnega jezika in pravopisa na naprednejši osnovi, kot je bila tista njegovega predhodnika o. Marka Pohlina. Bil je spreten oblikovalec prerodnih manifestacij, ki je v svoji okolici najmanj 20 let širil prerodno zanimanje.*

Nesporno so to pomembna dejstva, ki predstavljajo življenjsko delo Blaža Kumerdeja v času njegovega literarnega snovanja. Vsekakor so naštetá dejstva premočna, če jih vzporedimo z nekaterimi očitki literarne zgodovine, kot so zaostalost filološke metode, pomanjkanje smotrne prerodne borbe v času službovanja v domovini in prešibek čut za čistost materinega jezika in doslednost pravopisa.

Iz vsega povedanega sledi, da je bil Blaž Kumerdej *prvi Slovenec, ki je zaoral v ledino slovenskega šolstva na Kranjskem, s tem pa tudi slovenskega jezika, ki*

mu je poskušal dati na osnovi svojih filoloških študij ustaljeno literarno in pravopisno podobo. Očitki literarne zgodovine ne bi smeli zasenčiti vrednosti dela velikega Blejca! Ali pa so prav ti očitki krivi, da so slovenski literarni zgodovinarji dopustili, da je skoraj povsem utonil v pozabo?

Poskusimo osvetliti Blaža Kumerdeja kot človeka, saj tega ni storil do danes nihče. Res je, da o tem vemo zelo malo, skoraj nič. Njegova dela namreč ne povedo ničesar o tem, torej je bilo potrebno poiskati prvo sled in nadaljevati po njej. Izsledki o njegovem življenju so logični sklepi, ki jih potrjujejo listine, kolikor so mi bile na voljo.

Začnimo torej z rojstvom. Blaž Kumerdej je bil rojen v Zagoricah (Auriz) na Bledu, pri »Sk(e)bletu« oziroma pri »Sk(u)bletu« na poznejši hišni številki 28. Hišne številke so pričeli vpisovati v krstne knjige v blejski župniji šele s 1. oktobrom l. 1770. To je razvidno tudi iz samih krstnih knjig tistega časa. Sicer so njegovi rojstni podatki naslednji: *Ex Auriz* — tu rojen 27. januarja l. 1738, po polnoči in prav tam krščen, očetu Mihaelu Cumerdej in ženi Mariji zakonski sin Blasius, ki sem ga krstil (ob navzočnosti) Joanne Soklič, Margarete Ferjanke, jaz (krščen po meni) Nicolao(us) Josepho(us) Killer, župnik(-u). To so preverjeni podatki iz krstne knjige blejske župnije v Nadškofijskem arhivu v Ljubljani (krstna knjiga župnije sv. Martina na Bledu od 11. februarja 1730 do vključno 30. decembra l. 1740).

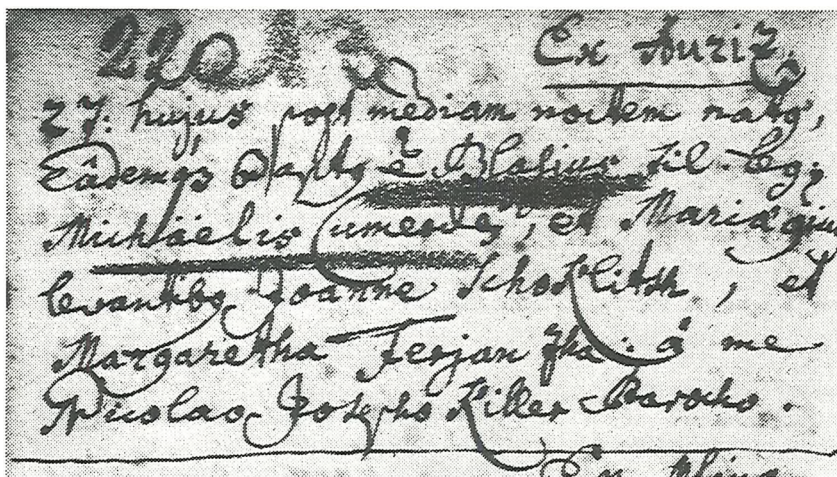
Zakaj navajam te podatke tako natančno? V Slovenskem biografskem leksikonu so namreč ti podatki naslednji: Kumerdej Blaž, šolnik, filolog in prosvetitelj, r. 27. febr. 1738 v Zagorici pri Bledu. To je na strani 583. Slov. biogr. leksikona. *Predvsem ni bil rojen v februarju, temveč v januarju*. Druga napaka je »... v Zagorici pri Bledu«. Ime »Auriz« v krstni knjigi je ime naselja Zagorice in ne Zagorica, kot sledi iz leksikonske navedbe. Razen tega Zagorice niso pri Bledu, ampak na Bledu, saj sestavljajo skupno z drugimi naselji Bled, ki sicer sam za sebe kot naselje ne obstaja in je torej skupno ime za naselja Zagorice,

Želeče, Mlino z Zazerom, Grad, Rečica, Zaka. Iz tega torej sledi, da je bil Blaž Kumerdej rojen 27. januarja 1738 v Zagoricah na Bledu.

Če si ogledamo nekoliko zgodovino rojstne hiše Blaža Kumerdeja in rodov, ki so v njej živeli, smo navezani spet na že omenjene arhivske vire krstnih in mrliških knjig blejske župnije pa tudi na ustna (rodovna) izročila.

Starost rojstne hiše, nekdanja številka Zagorice 28, danes Zagoriška 18, je težko ugotovljiva, kajti taka, kot je danes, gotovo ni bila pred tremi stoletji in več, kajti rod Skubleto ali Skebleto se pojavlja že v najstarejših krstnih knjigah iz l. 1670 in se konča o. l. 1805. Prvotna stavba je bila vsekakor nižja in je bila dodelana verjetno že po odhodu B. Kumerdeja z Bleda. Zadnja popravila oziroma predelave so bile o. l. 1940 in to delno notranjost, predvsem sobe nad kuhinjo in zunanja vrata. Danes je to v pritličju zidana, nadstropna stavba z lesenim gankom zgoraj. Na dobo baroka nas spominjajo okenski okviri iz zelenega kamna, mreže na njih pa na 2. pol. 19. stoletja. Dvoriščna fasada ima zamik. Vhod ima polkrožen portal iz zelenega kamna in ni dekorativno obdelan. Morda spada v 19. stoletje. Okna na dvoriščni strani so prav tako iz zelenega kamna. Na cestni fasadi je v niši freska »Marijinega kronanja«, ki je slikana v layerski tradiciji. Z gospodarskim poslopjem sestavlja hiša s treh strani zaprto dvorišče, ki ga delno zapira še s četrte strani zid ob cesti, tako da vodi s ceste na dvorišče odprt prehod, dovolj širok za kmečki vprežni voz (»lojtrnek«) ali za manjši kamion. Stavba je kmečka domačija, ki pa, žal, izgublja svoj status po smrti zadnjega gospodarja-kmeta Franca Medje, ki je umrl 29. 9. 1981. Baje je bila v hiši nekaj časa tudi blejska šola. Ohranjena je bila celo šolska klop, ki pa so jo, žal, uničili.

Če naj napišemo še nekaj besed o rodovih na tej domačiji, moram zapisati, da so podatki sicer nepopolni, vendar kolikor so mi bili na voljo, so točni in bodo dobro služili temu, da bomo dobili vsaj imena gospodarjev in s tem tudi izvor domačega »hišnega«

Iz krstne knjige župnije Bled 1730—1740: vpis Blaža Kumerdeja 27. 1. 1738. (Nadškofijski arhiv v Ljubljani, matice).

Kumerdejeva domačija v Zagoricah na Bledu.

imena, ki je ostalo vse do danes: *pri Skbletu*. Gospodarji so se ukvarjali s kmetijstvom, tako tudi tisti, ki je gospodaril v času rojstva B. Kumerdeja, to je, v letu 1738. Ta gospodar je bil *Matija Skuble*, ki je umrl 18. februarja leta 1755. Pri tem moram pripomniti, da so krstivci (duhovniki) pisali v krstnih knjigah ta priimek na dva načina, in sicer nekateri *Skuble*, drugi pa *Skeble*. Dejstvo pa je, da so bili to ljudje istega rodu. Matijo je nasledil kot gospodar *njegov sin, čigar imena pa ne vemo*. Znano pa je, da je bil to *zadnji gospodar s priimkom Skuble*. Moških potomcev torej ni zapustil, zato se je priženil na domačijo *Andrej Medja iz Srednje vasi v Bohinju*. Poročil se je z *Ano Skuble* o. 1805.

To je torej letnica, ko se je spremenil priimek pri hiši, ko je prišel prvi s priimkom *Medja*, ki se je obdržal do danes. Kljub temu pa je ostal priimek prejšnjih gospodarjev še do danes kot »hišno« ime »Skble«. Kot izpričujejo že omenjene krstne knjige, *se je rodil Andreju Medji in Ani roj. Skuble* prvorojenec *Jožef 18. marca 1807*, vendar je umrl, star eno leto in pol. Tako je nasledil Andreja Medjo kot gospodarja *sin*, oziroma *Jožefov brat Anton*, ki je bil *rojen o. l. 1815*, temu je sledil *sin Tomaž, roj. l. 1852*, umrl l. 1936, njemu pa *sin Jožef, roj. 20. marca 1887* (skoraj do dneva točno, po 80. letih, kakor prvi, na tej domačiji rojeni Medja tudi z imenom *Jožef*), umrl pa je 1. novembra 1968. Njemu je sledil *sin Franc, roj. 11. avgusta 1919*, ki je umrl 29. septembra 1981. Z njim je umrl tudi zadnji Medja na »Skbletovi« domačiji, ki je še kmetoval. Edini in zadnji moški potomec je sin pokojnega Franc Medje, *Jožef*, ki pa se ne ukvarja s kmetijstvom. Lastnik domačije je Franceva vdova, Mara, rojena Cuznar, ki se po moževi smrti tudi ni več ukvarjala s kmetijstvom zaradi bolehnosti. Ker sta s pokojnim možem zgradila v bližini novo hišo, se je preselila z njim tja, sicer pa stanuje na doma-

čiji pri »Skbletu« tuja stranka. Toliko torej o rojstni hiši Blaža Kumerdeja in o njeni zgodovini. Kakih drugih virov o tem pa, žal ni.

O prednikih Blaža Kumerdeja in o izvoru rodu Kumerdejev je podrobneje obdelano v razlagi k rodovniku Kumerdejev in v samem rodovniku, zato o tem ne bom pisal tu.

Blaž je bil tretjerojeni otrok Mihaela in Marije Kumerdej. Poleg njega so bili še prvorojeni Jernej, drugi je bil Janez, četrta pa sestra Elizabeta. Prva šola, ki jo je obiskoval Blaž, je bila gotovo blejska šola na takratni »Proštiji«. Na tem mestu je danes hotel »Vila Bled«, pred tem pa je zgradil knez Windischgrätz дворец, poznejši »Suvobor«, nekdanjo letno rezidenco Karađorđevićev, ki je bil pozneje porušen in tam zgrajen omenjeni hotel »Vila Bled«.

O tej predjožefinski šoli piše Franc Gornik v svoji knjigi »Bled v fevdalni dobi« na strani 156, pri čemer navaja med viri arhiv blejske župnije v ljubljanskem škofijskem arhivu. Sicer pa piše Gornik v istem delu na strani 155, da je obstajala na Bledu cerkvena šola že kmalu po letu 1400. Tu navaja Gornik kot vir ljubljanski škofijski arhiv fasc. 14. Tako je torej hodil Blaž Kumerdej 2 km daleč iz Zagorice na »Proštijo« nabirat prvo šolsko učenost. Kot je razvidno iz že omenjenih Gornikovih virov, je bila blejska šola zelo uspešna. Ni pa znano, koliko časa je to šolo obiskoval Blaž Kumerdej. Vemo le, da je študiral v Ljubljani o. 1750 do 1757, torej od svojega 12. do 19. leta, gimnazijo.

Zanimivo bi bilo ugotoviti, kdo je mladega Blaža vzpodbujal in mu omogočil študije v Ljubljani in nato na Dunaju. Ker je bila blejska šola cerkvena, je gotovo kdo izmed blejskih duhovnikov opazil Blaževo nadarjenost. Morda je bil to otoški kaplan Gliha, pri katerem so že po Kumerdejevem odhodu v Ljubljano stanovali nekateri dijaki, kot omenja Gornik v svoji

knjigi na strani 156. Ni preveč prepričljivo, da bi oče Mihael razpolagal s tolikimi finančnimi sredstvi, da bi mogel poleg preživljanja še treh otrok študirati še Blaža. Sicer pa vemo, da je Blaž študiral tudi bogoslovje in je kar razumljivo, da ga je pri študiju podpirala duhovščina, ki je pravzaprav takrat edina pomagala fantom preprostih družin do boljšega kosa kruha. Tako je Blaž nadaljeval s študiji, in sicer od l. 1757 do 1759 ali 1760 filozofijo in vsaj v letih 1761 do 1762 teologijo. Šolanje je nadaljeval na Dunaju, kjer se je vpisal na pravo l. 1767.

Po končanih študijih, to je bilo ok. 1771, je postal *doktor svobodnih umetnosti in filozofije* in je ostal na Dunaju kot predavatelj na orientalni akademiji. Vendar so Kumerdeja že zelo zgodaj prevzela razsvetljenska gesla, sicer pa je že tudi sam »želel obravnavati materin jezik«. To se je dogajalo, ko mu je bilo 24 let, vsekakor pa pred sprejemom prvih redov v ljubljanskem bogoslovju, to je, pred 10. aprilom l. 1762. (Vse navedbe o Kumerdejevem šolanju, razen osnovnošolskih, so iz Slov. biograf. leksikona na strani 583, kjer je Kumerdej obravnavan.)

Po končanih študijah na Dunaju je, kot smo že omenili, predložil avstrijski cesarski vladi »domoljubni načrt« na pomlad l. 1773. Že oktobra v istem letu ga je imenovala cesarica Marija Terezija zaradi njegove gorečnosti za kranjsko osnovno šolstvo za ravnatelja ljubljanske normalke, vendar je še ostal nekaj časa na Dunaju, kjer si je ogledal tamkajšnjo normalko. V Ljubljano se je vrnil isto leto, to je v novembru l. 1773.

Kot vemo, je Blaž Kumerdej odšel z Bleda v Ljubljano, ko je bil star 12 let, torej l. 1750. Ker ni nihče zapisal, kje je Blaž stanoval v času šolanja v Ljubljani, poskusimo razrešiti to uganko s pomočjo tega, kar nam je znano iz arhivskih listin ter krstnih in mrljskih knjig. Ob prelistavanju mrljskih knjig v arhivu župnije sv. Petra v Ljubljani, v Nadškofijskem arhivu v Ljubljani sem našel na zaznamek, da je pri Blažu Kumerdeju *umrla 7. oktobra l. 1773 Barbara Kumerdej*. Ker pa v rodovniku Kumerdejev od najstarejših podatkov v krstnih knjigah do tega datuma ni nobene Barbare, je edina možnost, da je *bila to Blaževa teta, vdova po njegovem stricu Jerneju*, ki je bil rojen l. 1691 na Mlinem na Bledu. Ker je bila brez otrok in je verjetno ovdovela že okrog l. 1750, se je najbrž odločila, da bo skrbela za svojega nečaka, Blaža, pa se je morda zato tudi odselila v Ljubljano. Možno je tudi to, da je bila sama iz premožne družine, preden se je poročila z Blaževim stricem Jernejem. Seveda, tudi ni izključeno, da je živel s pokojnim možem v Ljubljani že pred prihodom njenega nečaka Blaža v ljubljanske šole. Verjetno se je Blaž stalno zadrževal pri teti Barbari med počitnicami, tudi v času svojega dunajskega šolanja, in je na Bled zahajal bolj poredko. Pri vsem tem pa obstaja tudi možnost, da je bival ob prihodu v Ljubljano pri zakoncih (stricu in teti) Jerneju in Barbari Kumerdej in sta ga razen duhovščine morda podpirala tudi ta dva. Vsekakor ni izključeno, da je teta Barbara svojih 23

let skrbela za Blaža Kumerdeja, torej do svoje smrti l. 1773. V tem letu se je Blaž tudi za stalno vrnil v Ljubljano kot ravnatelj prve ljubljanske normalke. Ob svoji smrti je bila teta Barbara stara 70 let. Znano je tudi, da je bil stric barona Žige Zoisa, Josef Sigismund Kappus, zelo naklonjen Blažu Kumerdeju in mu je omogočil študij na Dunaju.

Kot že rečeno, ne bomo podrobno opisovali njegovega delovanja v Ljubljani in v Celju, pa spet v Ljubljani. O njegovem literarnem delu je kar dosti zapisanega v literarni zgodovini, če izvzamemo njegove rokopise, ki jih hrani NUK v Ljubljani.

Namen tega zapisa je v nadaljevanju, kot je že tudi omenjeno v začetku, predstaviti Blaža Kumerdeja kot zrelega človeka, zakonskega tovariša, očeta. S tem pa se začne tudi tragika njegove nadaljnje življenjske poti in njenega konca. Ob smrti tete Barbare je bil Blaž v 36. letu. Izgubil je pravzaprav edinega sorodnika in gospodinjjo. Tako je taval osamljen okrog in se hranil deloma v gostilnah, zelo verjetno pa tudi pri baronu Žigi Zoisu, mecenu in pozneje osrednji osebnosti slovenskega preroda, kjer si je stalno izposojeval knjige iz njegove knjižnice in bil pozneje, vsaj l. 1784, tudi baronov »amanuensis« z letno plačo 100 goldinarjev.

Znano je, da je bil oče Žige Zoisa v Ljubljano priseljeni Italijan, ki si je s sijajno trgovsko kariero pridobil precejšnje premoženje. Bogastvo mu je tudi omogočilo, da si je kupil plemiški, baronski naslov, ki ga je podedoval tudi sin Žiga. Zelo verjetno je, da so bili pri Zoisovih dokaj pogosti gostje tudi drugi, v Ljubljano priseljeni Italijani, zlasti trgovci. Med temi je bil, seveda, tudi trgovec *de Garzoni* s svojo družino. Kot je razvidno iz dostavka *de* pred priimkom Garzoni, je moral biti trgovec precej premožen, saj je najbrž prišel do plemiškega naslova enako kakor oče Žige Zoisa, z denarjem. Kot že omenjeno, je bil Blaž Kumerdej stalni gost pri baronu Žigi Zoisu. Slednji je gotovo predstavil *de Garzonijem* svojega prijatelja Kumerdeja. Tako je Blaž spoznal *de Garzonijeve* in tudi eno izmed hčera, *Marijo Ano*, s katero se je poročil, star blizu 39 let, pred l. 1777. Kdaj se je točno poročil, ni znano, vendar pa je bila njegova žena, Marija Ana, ob rojstvu prvega njunega otroka, Jožefa Vincenca, ki se je rodil l. 1777, dokaj mlada, saj je mogla imeti največ 20 let. Rojena je bila namreč leta 1757, računano po podatkih o njeni starosti ob smrti (35 let) v mrljski knjigi župnije sv. Petra v Ljubljani iz l. 1792 (v Nadškofijskem arhivu v Ljubljani). S poroko si je Kumerdej vsekakor želel ustvariti urejeno družinsko življenje. Vendar vse kaže, da je pričel doživljati svojo tragedijo kot človek prav skupaj s svojo ženo, ki mu je rodila v prvih sedmih letih in pol šestero otrok. Kaj se je torej dogajalo?

Omenili smo že, da je bil prvi njun otrok sin *Vincenc Jožef*, ki je bil rojen l. 1777. *Vendar mu je bilo usojeno živeti le tri leta*. Bil je izmed šestere otrok edini moški potomec. Še ko je bil deček živ, je bila rojena prva izmed deklic, *Marija Ana Antonija*, ki pa je tudi *umrla*, in sicer l. 1782, *stara komaj 2 leti in pol*.

Tretja je bila l. 1780 rojena Ana Sabina; dve leti pozneje, l. 1782 pa Marija Ana. Peti otrok je bila prav tako deklica, l. 1783 rojena Carolina, ki je umrla stara sedem dni manj kot eno leto, v l. 1784. Približno čez tri mesece po Carolinini smrti, v začetku l. 1785, je bil rojen zadnji izmed otrok, tudi deklica, Maria Emerentiana.

Res je, da sem mogel ugotoviti s pomočjo krstnih in mrliških knjig župnije sv. Petra in župnije sv. Nikolaja v Ljubljani (vse v Nadškofijskem arhivu v Ljubljani), smrtne podatke le za troje otrok (Jožefa Vincenca, Marijo Ano Antonijo in Carolino), medtem ko za ostale tri (Ano Sabino, Marijo Ano in Marijo Emerentiano) razen krstnih podatkov nisem mogel najti nobenih drugih. Dopustna je možnost, da so ti podatki iz kakršnihkoli razlogov izostali in niso bili vpisani, ali pa so bila mesta, kjer so bili vpisani, nečitljiva in zabrisana, saj je takih mest v teh knjigah kar dosti. Upravičeno pa trdim, da so tudi te tri deklice umrle v zgodnji otroški dobi. K temu me navaja dejstvo, da se pri vseh treh ponavljata imeni Marija in Ana, razen pri Carolini. Dokaj pogost pojav v krstnih knjigah tiste dobe je namreč, da so novorojenčki »podedovali« ime svojega, pred njim umrlega brata oziroma sestre. To pa se vsekakor kaže tudi pri deklicah Blaža Kumerdeja. Da tudi zadnji, *Mariji Emerentiani*, ni prizanesla smrt v zgodnji otroški dobi, bi se dalo sklepati tudi po tem, da bi bila ta stara ob smrti Blaža Kumerdeja v l. 1805 dvajset let in bi verjetno vsaj s ploščo oskrbela očetov grob, če bi živela. Sicer je rod Blaža Kumerdeja dejansko ugasnil že s smrtjo prvorojenega Jožefa Vincenca.

Težko je reči kaj o vzrokih, zaradi katerih so zakoncema Kumerdej umirali otroci. Morda so bile to kake nalezljive ali vročinske bolezni, podhranjenost, morda tuberkuloza. To so bile takrat najpogostejše bolezni, ki so se končavale s smrtjo. Sedaj pa samo predvsem človeško pomislimo, kako sta doživljala starša smrt vseh šestero otrok in to v prvih sedmih letih in pol zakona. Ali niso bili to nečloveško težki udarci, ko sta doživljala ne le smrt svojih malih otrok, ki sta jih ljubila, ampak tudi rušenje svoje družine, ki je nikakor nista mogla ustvariti? Morda Blaž Kumerdej ni na zunaj kazal pred ljudmi svoje hude prizadetosti, vendar ni dvoma, da ga je to razjedalo. Vendar se je držal vsaj na zunaj, morda mu je pri tem nekoliko pomagala krepka gorenjska narava. Vsekakor pa je bilo dosti huje z Marijo Ano, ki je bila predvsem ženska in kot mati sorazmerno mlada in po naravi manj odporna in bolj občutljiva. Vprašljivo je, kakšno je bilo njeno zdravstveno stanje ob času poroke oziroma ob rojstvu prvorojenca. Morda so se že takrat pojavljale prikriti kali takrat neozdravljive tuberkuloze, ki so s smrtjo vsakega izmed otrok vedno bolj razjedale njeno zdravje. Blaž se je znašel tako še pred novo tragedijo. Gledal je, kako se je lotevala bolezen njegove žene.

Tako je prišlo leto 1786, ko je bil Kumerdej premeščen v Celje, kjer je opravljal isto službo kot v Ljubljani. Najverjetneje sta bila zakonca Kumerdej takrat

že brez otrok. Ni znano, katere okoliščine so narekivale, da so poslali v Celje prav njega. Morda je sam zaprosil za to po nasvetu kakega zdravnika, da bi se tam oboleli ženi popravilo zdravje? Tja sta vsekakor odpotovala oba, saj ni verjetno, da bi Blaž pustil svojo bolno ženo v Ljubljani.

V času svojega celjskega službovanja je vplival s svojo prerodno miselnostjo na nekatere jezikoslovce, ki so bili dosegljivi v celjskem okrožju. Poskusil je na novo zaživeti v novem okolju. Zagrizel se je v svoje filološko delo. V Celju je končal prvi del slovenskega slovarja in začel pisati tretji del slovnice, za katero je napisal nov, *obširen predgovor 19. januarja 1791*, s prav *borbeno prerodno vsebino*, kjer med drugim izraža tudi *izredno občutje za zgodovino*. Že ti skopi podatki kažejo, da se je Kumerdej zares spet spoprijel z delom, v katerem je iskal tudi sicer uteho svoji bolečini.

Leta 1792 je bil premeščen nazaj v Ljubljano, zelo verjetno na lastno željo. Žal, šestletno bivanje v Celju ni prineslo Mariji Ani izboljšanja. Bolezen se je bližala višku. Udarcem, ki jih ji je prizadejalo življenje se v boleznimi izmučeno telo ni moglo več upirati. V boju s smrtjo je omagalo 7. oktobra 1792. Kot vzrok smrti navaja že omenjena mrliška knjiga župnije sv. Petra v Ljubljani »Hektig« (jetika). Tak je bil torej konec 15-letnega zakona Blaža Kumerdeja. Koliko je trpel ob smrti svoje žene, si moremo le težko predstavljati. Izgubil je še zadnje bitje, ki ga je ljubil, ki mu je bilo edino najbližje.

Življenje mu ni pustilo ničesar razen dela in hudih udarcev. Kljub njihovi teži se je poskusil spet zagristi v delo. Po svojih močeh mu je pri filološkem delu pomagal A. T. Linhart, nekaj pa tudi Žiga Zois. Toda le tri leta po smrti Marije Ane, leta 1795, je prizadejal slovenski prerod hud udarec. Umrli je A. T. Linhart. Tako je izgubil Kumerdej svojega edinega najožjega sodelavca in prijatelja razen Zoisa, ki pa je bil že nekaj časa priklenjen na invalidski voziček in na prvo nadstropje svoje palače. Znova se je znašel v življenju sam in osamljen, bolan. Spomini in prestano trpljenje so se oglašali vedno močnejše, tragedija njegovega življenja je počasi prehajala v agonijo. Po letu 1798 ni več dokončaval svojih filoloških del, pa tudi tiska svojih »Vadenj«, ki so izšla vsaj še dvakrat, ni nadziral več. Vse, kar je še zmogel, je bilo prevajanje uradnih razglasov. Med zadnjimi, ki ga je prevedel Kumerdej, je bil patent proti »vuherniji« z dne 2. decembra leta 1803.

Bolezen se je oglašala vedno močnejše, krepko sta jo spremljali samota in osamelost, saj ni imel nikogar svojih več, izguba družine in 13-letno vdovstvo sta vedno bolj izničevala smisel življenja, ne več mlademu, bolnemu Blažu. Nekoč zdravo in krepko telo velikega Blejca je hiralo, življenje je počasi ugašalo na smrtni postelji v sobici hiše Marienplatz 11 (Marijin trg), last sedlarja Fr. Weinharta. Pisali so leto 1805, 10. marca, ko je v prvem dihu prihajajoče pomladi ugasnilo življenje v izmučenem telesu Blaža Kumerdeja. Kot vzrok smrti navaja mrliški list iz arhiva fran-

Cerkev sv. Krištofa v Ljubljani.
Na tamkajšnjem pokopališču je
bil pokopan Blaž Kumerdej.

čiškanske župnije »Bauchwassersucht« (trebušna vodenica). Pokopali so ga 12. marca 1805 na pokopališču pri sv. Krištofu. Ne vemo, koliko je bilo pogrebcev, vendar pa da misliti dejstvo, da je objavil upoštevani časopis »Allgemeine Literaturzeitung« v Jeni nekrolog kranjskega šolnika. Ni pa znano, kdo je bil tako vpliven, da je uspel z objavo v tem uglednem časopisu. Morda pa je užival Blaž Kumerdej ob smrti večji ugled v tujini, kakor doma, četudi je živel in delal za svoje rojake, za svoj in njihov slovenski jezik! Zakaj ta kulturna pozabljenost? Komu pri nas je bil napoti še mrtvi Blaž Kumerdej? Ali ga je resnično sprejela v svoje nedrje brez tožbe le njegova, kranjska zemlja, ki jo je tako neizmerno ljubil?

In kakšen je konec? Stoletje in pol je bilo dano Blažu Kumerdeju počivati na pokopališču pri sv. Krištofu v Ljubljani. Vendar po tem »večnem« počitku je bil moten njegov »večni« mir. Tako kot mnogih drugih grobove so preorali tudi njegovega. Nekaterim, med njimi A. T. Linhartu so, še pravočasno umaknili nagrobnik na »Navje«. Njegov veliki prijatelj in najožji zadnji sodelavec s filološkega področja, Blaž Kumerdej, pa nima ne na Navju, ne kje druge nobene plošče, ne obeležja. Tudi groba ni več. Edini skupni spomenik vsem na pokopališču bi mogla biti cerkva sv. Krištofa, vendar je bila napoti gradnji »Gospodarskega razstavišča« tudi ta in je morala pasti. Bil je to čas, ko so ravnali s kulturnimi vrednotami naše preteklosti kot s smetmi. Sicer pa, kdo bi se spominjal človeka, čigar kosti so trohnele že poldrugo stoletje pozabljene, kot je bilo pozabljeno njegovo delo, o katerem nam pove nekaj slovenska literarna zgodovina, ki je zanimiva le za to stroko.

Vendar pa *ostaja dejstvo, da je bil Blaž Kumerdej do danes največji in najbolj zaslužen Blejec, saj je bil prvi Slovenec, ki je uporabil svoje filološko znanje za razvoj slovenskega literarnega jezika*. Vemo, da narod brez jezika shira in izgine. Vprašajmo se torej: ali

Blaž Kumerdej za svoje delo pred 200 leti, za lepoto slovenskega jezika zares zasluži, da so ga pozabili, ni važno, ali namerno, ali po naključju, ali se prav nič ne zavedamo lepote tega našega jezika, ki je sposoben izražati prav tako najgloblja čustva, kot drugi, svetovni jeziki, ki jim je torej enakovreden? Spomnimo se samo Prešerna in Cankarja, da o drugih ne govorimo. Ali ste kdaj pomislili, dragi Slovenci, da sta se z deli Blaža Kumerdeja, po njegovih naslednikih oplajala jezikovno tudi Cankar in Prešeren in tako naprej vsi do danes? Ali bodo res nanj spominjala samo še njegova, v glavnem rokopisna dela v NUK-u v Ljubljani, dokler jih ne bo popolnoma pokrtil prah pozebe? Čas, v katerem živimo, nas sili, da se spomnimo Blaža Kumerdeja in nanj nikoli več ne pozabimo, kajti spomin nanj je del zgodovine slovenskega jezika in slovenskega naroda, zato ta spomin ne sme umreti, sicer ne bo več slovenske zgodovine in ne naroda.

O RODOVNiku BLAŽA KUMERDEJA IN NJEGOVIH PREDNIKOV IZ RIBNEGA ŠT. 14, »PRI PRIMOŽ«

Prvi Kumerdej iz Ribnega, ki je omenjen s točnim datumom v krstni knjigi blejske župnije, je *Andreas (Andrej)* in to 31. avgusta 1670. Njegovi vrstniki, verjetno bratje *Georg (Jurij)*, *Mihael*, *Bartolomeus (Jernej)*, so najbrž sinovi brata *Tomaža Kumerdeja*, ki mu pa ne vemo imena. *Tomaž Kumerdej*, ki je v krstnih knjigah omenjen le kot oče *sina Jožefa*, je pač *najstarejši znani Kumerdej*, ki pa ni bil gospodar na št. 14, pač pa je bil to verjetno njegov neznani brat oziroma Andrejev, Jurijev, Mihaelov in Jernejev oče. Letnice rojstva zadnjih treh so preračunane iz starosti na dan njihove smrti, kajti krstne knjige datirajo šele od 1. januarja 1670 dalje. Prav tako je tudi domnevna *rojstna letnica* najstarejšega znanega Kumerdeja, *Tomaža (okoli l. 1655)* glede na rojstvo njegovega prvorojenca *Jožefa*. Vse kaže, da

je rod Tomaža Kumerdeja ugasnil s smrtjo njegovih vnukov oziroma otrok sina Jožefa.

Gospodar na št. 14 je bil verjetno Tomažev, nam nezneni brat, ki ga je nasledil sin *Andrej*, roj. 31. avgusta 1670, njega pa sin *Primož*, roj. 26. maja 1694. Ker v nadaljevanju rodovnika ni zaslediti še kakega Primoža, saj je verjetno obdržalo domače ime »Pri Primož«, po Andrejevem sinu. Kaže, da Primož ni imel niti bratov, niti potomcev. Tako ga je nasledil sin Georga (Jurija) Kumerdeja, roj. 1668, *Joannes (Janez)*, roj. 19. junija 1706. S tem je postal torej Jurij, oziroma njegov sin *Janez Kumerdej*, četrtojeni zakonski otrok (sicer prvorojeni sin) oziroma petorojeni (prvi otrok je bila nezakonska hči Marija!) začetenik še danes obstoječe veje Kumerdejevega rodu na hišni številki 14, v Ribnem, ali sedaj Savska 41 isto tam. Tako vsaj kažejo iz blejskih krstnih in mrliških knjig dosegljivi podatki.

Janeza Kumerdeja je nasledil izmed njegovih 15 otrok, četrtojeni sin *Anton*, rojen 11. januarja 1739. Temu je rodila žena sedmero otrok. Ko se jima je rodil drugi otrok, *Mihael*, 25. septembra 1772, je v krstno knjigo prvič vpisana št. 14, Ribno. Tako je prav ta podatek napotek, ki nas pripelje, če sledimo rodu Kumerdejev nazaj, do naslednika *Andrejevega sina Primoža, Jurijevega sina Janeza*. Seveda pa ne vemo zakaj se je to zgodilo. Vzrokov je lahko več: bolezen s smrtnim izidom, ali pa kaka druga nesreča, ali pa je Primož ostal brez potomcev, kar je še najbolj verjetno.

Antona Kumerdeja je nasledil tretjerojeni sin *Jožef*, roj. 12. marca 1774. Žena mu je rodila sedmero otrok; šesta in sedma sta bili deklici z istim imenom Marija. To kaže na to, da je starejša umrla pred rojstvom mlajše, kar je možno sklepati tudi iz rojstnih podatkov obeh. *Jožefa* je nasledil drugorojeni otrok oziroma prvorojeni sin *Tomaž*, rojen 7. novembra 1806. Za njim je bil gospodar sin *Valentin*, rojen 7. januarja 1840. Njega je nasledil sin, prav tako *Valentin*, rojen 24. julija 1878. Njegov sin, sedanji gospodar, prav tako *Valentin*, je bil rojen 4. februarja 1924. Slednji ima še brata *Jožeta*, ki je rojen 20. aprila 1926, ki živi sicer z družino (ženo, hčerko in sinom) v Ljubljani, sicer ima pa hišo na Koritnem, in sestro *Francko*, rojeno l. 1927, poročeno *Kajdiž*, ki živi na Mlinem na Bledu. Sedanji gospodar *Valentin* ima tudi sina *Rada*, rojenega 30. junija 1958, in štiri hčerke; izmed teh si je *Helena*, poročena *Prešern* zgradila z možem hišo na mestu, kjer je stala prvotna hiša, Ribno št. 14, ki je pogorela ob požaru l. 1900, ko je požar uničil še štiri sosednje hiše. Sedanja domačija Kumerdejvih stoji namreč cca 15 metrov stran od pogorele in je nasledila prvotno številko stare hiše, Ribno št. 14, oziroma sedaj Ribno, Savska št. 41. S tem je končana razlaga o izvoru in nadaljevanju danes živečega rodu Kumerdejev v Ribnem.

Vendar pa moramo pripomniti še to, da se je mlajši brat *Janeza Kumerdeja oziroma najmlajši sin Jurija Kumerdeja, Anton*, rojen 12. junija 1713, odselil od doma, si ustvaril svojo družino in imel dve hčerki:

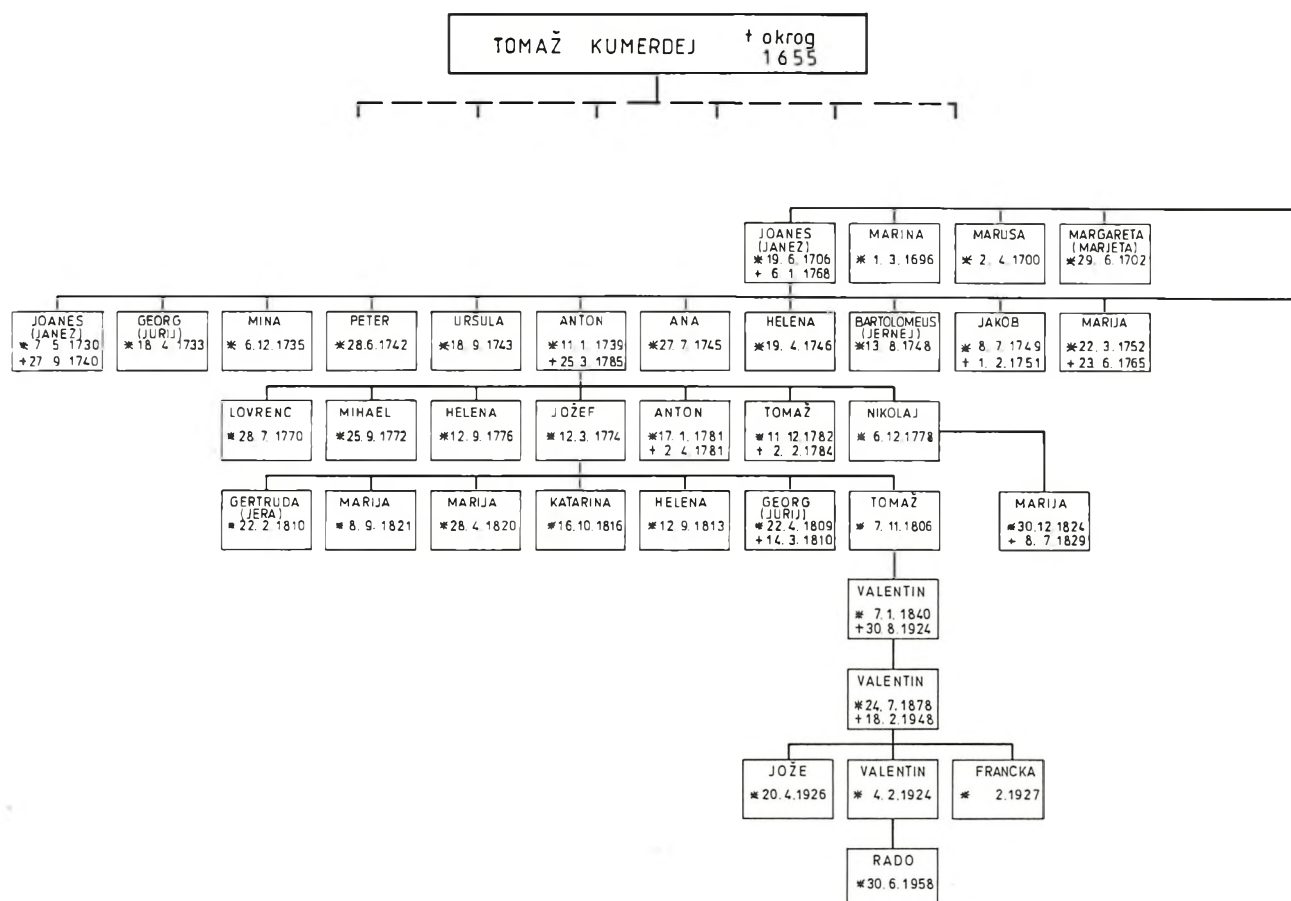
starejšo *Marijo* in mlajšo *Elizabeto*; slednja pa je bila rojena šele po očetovi smrti, 16. novembra 1736. *Anton* je namreč umrl 28. septembra 1736, star komaj 23 let. Zakaj je umrl tako mlad, ni znano. Morda je bila vzrok bolezen, ki ji je podlegel, morda je padel na bojišču kot vojak, ali ga je doletela smrt kako drugače.

Iz iste veje, vendar pozneje, se je gospodarju *Antonu Kumerdeju* (rojen 1739) rodil poleg naslednika *Jožefa* tudi sin *Nikolaj*, rojen 6. decembra 1778. Tudi ta se je odselil od doma in si osnoval svojo družino, vendar kaže, da se mu je rodila samo hči *Marija*, ki pa je umrla 8. julija 1829, stara komaj 4 leta in pol. Tako sta ostala *Jurijev sin Anton in Jožefov sin Nikolaj* brez moških potomcev in v tej smeri nadaljevanji rod je usahnil.

Tretji od četverice bratov, *Mihael Kumerdej*, ki je bil rojen okoli l. 1660, se je, kakor vse kaže, odselil od doma in si ustvaril svojo družino. O tem pa je znano le to, da je imel hčerko *Uršulo*, ki je bila rojena 11. oktobra 1682. Zatem pa se izgubi o njem vsaka sled.

Tako ostane izmed četverice bratov, pravzparav po starosti drugi med njimi, l. 1663 rojeni *Bart(h)olomeus (Jernej) Kumerdej*, ki pa ni ostal v Ribnem, temveč se je odselil na Mlino na Bledu, kjer si je osnoval družino. Žena *Marija* mu je rodila troje otrok, ki so bili vsi rojeni na Mlinem. To so bili: prvorojenec, sin *Mihael*, rojen 22. septembra 1688, pozneje oče *Blaža Kumerdeja, sin Bartolomeus (Jernej)*, rojen 3. avgusta 1691 in hči *Agnes (Neža)*, rojena 23. januarja 1698. Verjetno družina ni bila pretirano bogata, zato je bilo treba s trebuhom za kruhom, seveda je bil na vrsti prvorojeni *Mihael*. Kot je razvidno iz podatkov, je morala biti njegova mladost precej trda, saj se je ženil šele, ko je imel že skoraj štirideset let. Verjetno prej ni imel sredstev, ki bi mu omogočila preživljati družino. Morda si jih je pridobil z ženitvijo? Vsekakor je pristal v Zagoricah na Bledu, kjer kaže, da sta se ustalila z ženo *Marijo* v hiši s takratno hišno številko *Auriz 28* (Zagorice 28), danes Zagoriška št. 18, kjer so bili rojeni njuni štirje otroci. To so bili: prvorojeni sin *Bartolomeus (Jernej)*, rojen 15. avgusta 1728, drugi je bil prav tako sin, *Joannes (Janez)*, rojen 28. maja 1732, tretji, tudi sin *Blasius (Blaž)*, rojen 27. januarja 1738 in hči *Elizabeta*, rojena 19. novembra 1740. V času, ko so se rodili *Mihaelu Kumerdeju* ti štirje otroci, je bil v tej hiši, *Auriz* št. 28, gospodar *Matija Sk(u)ble*, ki je umrl 18. februarja 1755. — O tem, kaj se je zgodilo z družino *Mihaela Kumerdeja*, je možno ugotoviti le to, da je on sam umrl 16. novembra 1763, starejšega sina *Jerneja* je še možno zaslediti 9. maja 1782 kot krstnega botra sosedovemu otroku v Zagoricah. Kaj se je zgodilo s sinom *Janezom* in s hčerko *Elizabeto*, pa ni znano. Verjetno so ti trije otroci *Mihaela Kumerdeja* ostali brez potomstva. Tako kaže, da je le sin *Blaž* osnoval družino. Od *Mihaelove* družine je zaslediti še njegovo ženo, oziroma mater *Blaža Kumerdeja, Marijo Kumerdej*, ki je umrla prav tako v Zagoricah, vendar na št. *Auriz 6*, sedaj *Grič* št. 7, kjer so lastniki danes Je-

RODOVNİK KUMERDEJEVIH - PRI PRIMOŽ (RIBNO ŠT. 14)

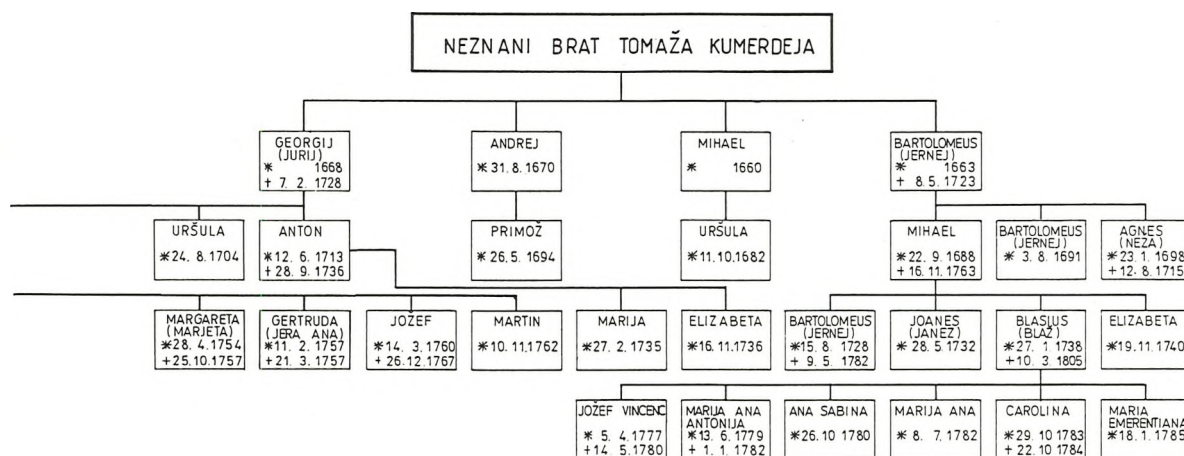
šetovi, oziroma *Karel Ješe*. *Marija Kumerdej* je umrla 29. aprila 1785, stara 78 let. Po teh podatkih je bila rojena okoli l. 1707.

Kakor smemo domnevami, si je Mihael Kumerdej le toliko opomogel, da si je mogel privoščiti šolanje svojega sina Blaža v ljubljanskih šolah. Ali pa so mu pomagali drugi, morda duhovščina? Zelo možna je tudi ta domneva, saj vemo, da je hodil Blaž na ljubljansko bogoslovje. Kakorkoli že, Blaž je bil edini, ki je nadaljeval svoj rod, vendar ne na Bledu, pač pa v Ljubljani, kjer je živel in deloval. Tam se je poročil z *Marijo Ano de Garzoni*, ko mu je bilo blizu 39 ali 40 let, Mariji Ani pa okoli 18 ali največ 19 let. Tako se je rodilo Blažu Kumerdeju in njegovi ženi *Mariji Ani*, rojeni *de Garzoni*, v letih 1777 do 1785 šestero otrok, in sicer sin *Jožef Vincenc*, rojen 5. aprila 1777, hči *Marija Ana Antonija*, rojena 13. junija 1779, hči *Ana Sabina*, rojena 26. oktobra 1780, hči *Marija Ana*, rojena 8. julija l. 1782, hči *Carolina*, rojena 29. oktobra 1783, hči *Marija Emerentiana*, rojena 18. januarja 1785.

Vsi otroci so bili rojeni v Ljubljani. Kolikor je bilo možno dognati po podatkih iz mrliških knjig župnije

sv. Nikolaja v Ljubljani in župnije sv. Petra, prav tako v Ljubljani (oboje v Nadškofijskem arhivu v Ljubljani), od l. 1777 do l. 1805, sta umrla *Jožef Vincenc* 14. maja 1780, star 3 leta in 1 mesec in hči *Marija Ana Antonija* 1. januarja 1782, stara 2 leti in 6 mesecev, oba na območju župnije sv. Nikolaja. Hči *Carolina* pa je umrla 22. oktobra 1784, stara komaj 1 leto; na območju župnije sv. Petra. Vsekakor *Blaž Kumerdej* po smrti sina *Jožefa Vincenca* ni imel moških potomcev, kako pa je bilo s hčerami *Ano Sabino*, *Marijo Ano* in *Marijo Emerentiano*, je pa težko ugotoviti, kajti v arhivskih knjiga je marsikaj zaradi poškodovanosti (zabrisanosti) popolnoma nečitljivo. Vsekakor pa upravičeno domnevamo, da so tudi ostale tri hčere umrle v zgodnjem otroštvu in ni verjetno, da je katera med njimi odrasla in se poročila; sicer pa bi tudi v tem primeru rod Blaža Kumerdeja ugasnil. Zelo dvomljivo je, da bi preživele svojo bolno mater. *Marija Ana Kumerdej*, rojena *de Garzoni*, je namreč bolehal za jetiko in ji podlegla 7. oktobra 1792 v Ljubljani, na območju župnije sv. Petra, stara komaj 35 let.

Blaž Kumerdej je po vseh teh izgubah, ki so ga, ra-

zumljivo, težko prizadele, zbolel in po skoraj 13-letnem vdovstvu in večletnem bolehanju, *podlegel trebušni vodenici 10. marca l. 1805 v hiši Marienplatz 11 (pozneje Marijin trg), na območju frančiškanske župnije*. Da so pomrle tudi hčere *Ana Sabina* in *Marija Ana* ter *Marija Emerentiana*, govori dejstvo, da po smrti *Blaža Kumerdeja* njegov grob ni imel niti plošče, ne spomenika, kar bi bilo pa skoraj neverjetno, saj bi bila ob njegovi smrti njegova najmlajša hči *Marija Emerentiana* stara 20 let in bi mogla skrbeti za grob svojega očeta. Tako pač ni bilo več nikogar njegovih najbližjih, Bled pa je bil daleč, če je še sploh kdo živel izmed bratov ali pa sestra, Ribno je bilo sorodstveno še bolj oddaljeno. Kaže, da so pozabili nanj tudi kulturniki tistega časa, razen, verjetno, barona Žige Zoisa, ki pa ga je bolezen priklepala na njegovo hišo v Ljubljani, pa še tam se je mogel gibati le s pomočjo invalidskega vozička, ki ga je konstruiral sam. Kljub temu pa je postavil svojemu pokojnemu sodelavcu svojevrsten spomenik s tem, da je ohranil kar precejšen del rokopisne zapuščine s področja filologije. Za Zoiso je to zapuščino varoval Franc Serafin Metelko, sedaj pa jo hrani Narodna in univerzitet-

na knjižnica (NUK) v Ljubljani.

Kot je razvidno iz mrliške knjige župnije sv. Petra v Ljubljani, je umrla pri Blažu Kumerdeju 7. oktobra 1773 *Barbara Kumerdej*, verjetno teta (morda vdova po Blaževem stricu Jerneju), stara 70 let. Zelo verjetno je, da mu je gospodinjala, zaradi česar se tudi ni ženil, doler je živela. Po njeni smrti pa je najbrž le uvidel, da je potrebna v gospodinjstvu ženska roka in se je tako pri skoraj že 40 letih oženil. Drugega mu tudi ni kazalo, saj v njegovi bližini ni bilo več nikogar izmed Kumerdejevih.

Opomba: V rodovniku je pri nekaterih imenih opuščen čas smrti. Kot je bilo opomnjeno že v tekstu, so nekatera mesta v teh starih krstnih in mrliških knjigah povsem zbledela, razmazana in zato nečitljiva, kar je tudi glavni vzrok, da teh podatkov ni bilo mogoče najti. Sicer pa se temu ni čuditi, če vemo, da so najstarejše teh knjig stare 300 let. Seveda je podobno tudi z novjšimi med njimi. Manj možno je, vendar dopustno, da teh podatkov ni bilo iz nam neznanih razlogov. — Letnice, pred katerimi je kratica o. (okoli), so preračunane po času smrti določene osebe in

oznaki starosti ob času smrti. To velja predvsem za rojstne letnice prvih, v rodovniku zapisanih Kumerdejev, ki so bili vsekakor rojeni pred obstojem najstarejše krstne knjige v blejski župniji, torej pred 1. januarjem 1670. Prva mrliška knjiga iste župnije pa je datirana z letnico 1701. Ribno je spadalo takrat s sedanjimi vasi vred pod blejsko župnijo vse do 3. februarja 1789. Po tem datumu postane Ribno s sedanjimi vasi samostojna lokalija do 16. avgusta 1812, nato je spadala ponovno pod blejsko župnijo do leta 1903, ko je postalo Ribno z okoliškimi vasi samostojna župnija. Hišne številke so začeli vpisovati v te knjige 1. oktobra 1770, torej sto let po obstoju najstarejše krstne knjige v blejski župniji.

OPOMBE

Avtor je uporabljal naslednje vire in literaturo: 1. Krstne knjige župnije Bled od 1. januarja 1760 in mrliške knjige župnije Bled od leta 1701; krstna knjiga lokalije Ribno od 3. marca 1789 do 16. avgusta 1812; krstne knjige župnije Sv.

Nikolaja v Ljubljani od 1777 do 1782 in mrliške knjige župnije Sv. Nikolaja v Ljubljani od 1777 do 1805; krstne knjige župnije Sv. Petra v Ljubljani od 1783 do 1785 in mrliške knjige župnije Sv. Petra v Ljubljani od 1783 do 1805, vse v Nadškofijskem arhivu Ljubljana. — Mrliška knjiga župnije Marijinega Oznanjenja v Ljubljani od 1803 do 1825, arhiv Župnije Marijinega Oznanjenja v Ljubljani. — 2. Zgodovinski arhiv Ljubljana, fototeka. — 3. Janko Šlebinger: Album slovenskih književnikov, Ljubljana. — 4. Franc Gornik: Bled v fevdalni dobi, Bled 1967. — 5. Josip Gruden: Zgodovina slovenskega naroda, tretji del, novi vek, Družba Sv. Mohorja, Celovec 1910. — 6. France Kidrič: Prešernov album, Ljubljana 1950; Zgodovina slovenskega slovstva, 2. snopič, Ljubljana 1931, 3. snopič, Ljubljana 1932, 4. snopič, Ljubljana 1935; Zoisova korespondenca (1808—1809), Ljubljana 1939. — 7. Petri-Emanuel Samostz: Fremdwörterbuch, 13. predelana in dopolnjena, izdaja, Leipzig. — 8. Slovenski biografski leksikon od Abraham do Lužar, geslo Kumerdej Blaž, stran 583, Ljubljana 1925—1932.

O Blažu Kumerdeju je zadnjič pisal v Kroniki sredi 70. let Etbin Bojc (Začetni razvoj osnovnega šolstva na Slovenskem: Ob 200-letnici terezijanskih šol. Kronika 22, 1974, str. 179—189). Op. ur.

IZ ŽIVLJENJA MALIH GRAŠČAKOV ČOPOV V OBDOBJU 1748—1848

BORIS GOLEC

V hribovski vasi Podkum, prej Št. Jurij pod Kumom, stoji na južni strani hribčka z župnijsko cerkvijo sv. Jurija Čopova kmečka domačija. Zunanji videz izpred dvesto let je ohranila le velika enonadstropna hiša, nekdanji dvorec Podšentjur; na kmetiji živijo potomci graščakov Čopov, spomin na fevdalni značaj Čopovine pa je med Kumljanci domala zbledel.

Doslej je pisal o dvorcu Vinko Möderndorfer v Slovenski vasi na Dolenjskem¹ ter o lastnikih Majda Smole v Graščinah na nekdanjem Kranjskem.² Möderndorfer je vse preveč zaupal skromnemu ljudskemu izročilu, ga nekritično povezal z dostopnimi pisanimi viri in ustvaril o preteklosti Podšentjurja in Čopove rodbine patetično podobo, ki v marsičem ne ustreza resnici. V Krajevem leksikonu Dravske banovine³ naletimo o dvorcu zgolj na nekaj izročila, Krajevni leksikon Slovenije⁴ pa navaja tudi Möderndorferjeve napačne podatke. Namen pričujočega sestavka je popraviti dosedanje zmote, predvsem pa osvetliti gospodarski in družbeni položaj ter nasploh način življenja rodbine graščakov-kmetov Čopov v zadnjih sto letih do zemljiške odveze, ko so se Čopi postopoma povsem pokmetili in pognali v krajih pod Kumom trdne korenine.

DVOREC PODŠENTJUR

Dvorcu je dala imel lega pod cerkvijo sv. Jurija in je prvič omenjen s slovenskim imenom *Pod Sent Jur-jajejm* konec 17. stoletja pri Valvasorju.⁵ V kranjski deželni deski se je uradno imenoval *Hof St. Jörgen*,⁶ iz dokumentov pa so znane še druge oblike imena, kot *St. Georgen*, *St. Irgen*, *St. Irgenhof* ali *St. Jörghof*.⁷ Tudi ljudsko poimenovanje je bilo različno. Tako je v šentjurijski mrliški matici vpisana leta 1791 smrt Čopovega otroka *u grado*,⁸ slovensko pisana oklicna knjiga pa govori med letom 1815 in 1845 trikrat o *šentjurski grašini* in dvakrat o *grašinaku* Čopu.⁹ Ustaljenega imena dvorec v tem času bržkone sploh ni imel, saj najdemo v uradnem seznamu kranjskih graščin iz leta 1854 dve imeni — *Sveti Jur* in *Podšentjur*.¹⁰ Za slednje, ki je še najbližje Valvasorjevemu poimenovanju, se je odločila tudi Majda Smole.¹¹ Do danes se je med Kumljanci ohranil nejasen spomin na nekdanje *graščinsko poslopje*, sicer pa je vsa starejša imena dvorca povsem zasenčila Čopovo rodbinsko ime.¹²

Kdo in kdaj je dvorec zgradil, ni znano. Od približno leta 1400 lahko po doslej znanih srednjeveških virih zasledujemo le toponim Št. Jurij pod Kumom (S.

Jörgen, Sand Jorgen, Sannd Jorgen),¹³ dvorec pa ni nikoli omenjen. Po navedbah Majde Smole sega najstarejši podatek o Podšentjurju v leto 1495, ko naj bi Friderik Rainer izročil Podšentjur Jakobu pl. Gallu v zameno za Dragomelj ob Pšati. Notico o zamenjavi je našla v seznamu starih listin graščinskega arhiva Dol pri Ljubljani.¹⁴ Toda dolska knjiga listin govori o posesti *St. Jörgenberg*¹⁵ in ker v poznejših virih ne najdemo za Podšentjur nikoli imena s pripono -berg, temveč -hof, je zgornja trditev zelo vprašljiva. *St. Georgenberg* se je namreč imenovala že v Valvasorjevi dobi opuščena graščina Šentjurjeva gora. Njeni prvi znani lastniki sredi 16. stoletja so bili povrh še Galli pl. Gallensteini, rodbina, iz katere je izhajal tudi Jakob pl. Gall.¹⁶

Tako se Podšentjur javlja šele leta 1659, ko ga je od Franca Krištofa Frankoviča kupil Franc Albrecht baron Kheysell. Kupcu je bil dvorec pri roki, saj je posedoval bližnja gradova Bogenšperk in Črni potok, a ob Kheysellovi smrti leta 1672 Podšentjur med njegovo zapuščino ni naveden. Vzel za polnjuje Valvasor, ki pravi, da so bili lastniki Bernard pl. Gall, poznejši stotnik na Otočcu, Jurij Sigfrid baron Apfaltrer in od leta 1686 Ernest Zupančič. Slednji je kupil Podšentjur od Apfaltrerja in isto leto prodal svojo graščino Mala Loka pri Trebnjem. Od kdaj je bil dvorec v rokah Marije Elizabete baronice Rosetti, ne vemo. Leta 1715 ga je prodala bližnjemu završkemu graščaku Juriju Maksimilijanu baronu Valvasorju, v čigar lasti sta bila Zavrh in Podšentjur še čez dve leti ob njegovi smrti. Naslednja znana lastnica dvorca je bila Marija Terezija Merherič, imenovana Fabjanič, od katere sta ga leta 1748 kupila Janez Jožef in Marija Konstancija Čop.¹⁷ Prodajalka, ki je živela v Ljubljani, Podšentjurju ni posvečala posebne pozornosti, zato je bila tudi kupnina nizka.¹⁸

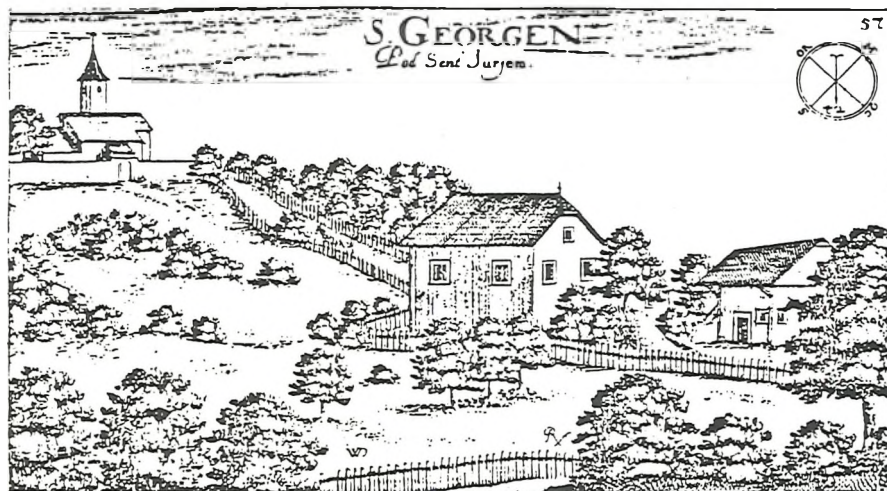
Zakonca Čop pa nameravata na kupljeni posesti resno gospodariti in se prav kmalu preselita iz Ljubljane v svoj podeželski dvorec. Po ženini smrti leta

1760 postane lastnik Janez Jožef Čop sam,¹⁹ ki je tudi prvi vpisan v novo nastalo kranjsko deželno desko, in umre leta 1781. Po poravnavi med dediči postane leta 1789 lastnik dvorca in posesti sin Jožef Čop I. Ta ju leta 1815 izroči Jožefu II., leta 1844 pa ju prevzame Jožef III., zadnji kmet-graščak. Leta 1880 izroči že okrnjeno Čopovino sinu Jožefu IV.²⁰ Posest je nato leta 1898 prepisana iz deželne deske v zemljiško knjigo okrajnega sodišča Radeče. Jožefu IV. sledi leta 1912 kot lastnik sin Alojzij, temu pa 1936 vdova Marija, ki izroči Čopovino leta 1956 sedanjemu gospodarju Juriju Čopu.²¹ V letih nemške okupacije, ko je bilo Kumljansko vključeno v izselitveni pas, je Čopova družina živela v Zagorju ob Savi, kmetijo pa je obdelovala priseljena tirolska družina.²²

Prvo obsežnejšo poročilo o Podšentjurju najdemo v Valvasorjevi Slavi vojvodine Kranjske. Poleg že navedenih imen lastnikov Valvasor nima povedati česa posebnega. Takole pravi: »*Ta grad, ki se kranjsko imenuje Pod Šent Jurjem, stoji na Spodnjem Kranjskem, šest milj od Ljubljane. Čeprav stoji visoko v gorah, ima dovolj rodovitnega polja, travnikov, sadovnjakov in lepe gozdove. Prav nad gradom stoji na majhnem prijetnem hribčku cerkev sv. Jurija, ki je dala gradu tudi ime. V bližini je visoka gora, kranjsko imenovana Kum, ki daleč naokoli razkazuje na svojem temenu postavljeni cerkvi sv. Neže in sv. Jošta in kamor vsako leto vodijo velika romanja.*« Malopomembnost Podšentjurja med kranjskimi gradovi je očitna. Bakrorez z nemškim imenom *S. Georgen* in slovenskim *Pod Šent Jurjem* prikazuje skromno enonadstropno stavbo z gospodarskim poslopjem ob poti k šentjurijski cerkvi.²³

Valvasorjeva upodobitev potrjuje izročilo, ki pravi, da je prvotni dvorec vzhodni del Čopove hiše, zahodni pa da je bil dozidan leta 1794, kot priča preprosto vrezljana letnica na tramu v hiši. V podprtiličju starejšega dela sta bila dva kletna prostora, v pritličju veža, večja shramba, črna kuhinja in t.i. *špekhamra*, v nadstropju pa dve spalnici.²⁴ Tako razporeditev

Podšentjur v Valvasorjevem času.

prostorov (kuhinja, shramba, dve sobi, vinska klet) izpričuje tudi Čopov zapuščinski inventar iz leta 1781.²⁵ Trinajst let pozneje so bili prizidani še klet, dve sobi v približju in dve v nadstropju. Dozidava zahodnega dela je vidna zlasti na podstrešju, grajenem iz različno tesanih hrastovih brun. V prvotnem dvorcu naj bi podzemna *špehkamra*, kamor si prišel iz veže, po izročilu služila za zaporo upornih podložnikov. Pozneje so prostor uporabljali za drvarnico, pravili pa so mu še vedno *špehkamra*, kar je v teh krajih nasploh izraz za zapor.²⁶

Od gospodarskih poslopij je na Valvasorjevem barokrezu upodobljen le manjši hlev, v zapuščinskem inventarju Marije Konstancije Čop iz leta 1760 je omenjena pristava,²⁷ inventar Janeza Jožefa pa naveda leta 1781 poleg prej omenjenih prostorov v dvorcu še žitno kaščo in hleve.²⁸ Po franciscejski katastrski mapi iz leta 1825 je obsegala Čopova domačija veliko zidano hišo, imenovano dvorec, dva večja lesena hleva, skedenj, lopo in nekoliko odmaknjen kozolec. V primerjavi s skromnimi, pretežno lesenimi kmečkimi domovi, je bila Čopova hiša resnično graščina, velika pa so bila tudi gospodarska poslopja.²⁹ Dvorec je dobil ob prvem oštevilčenju hiš leta 1771 popisno številko 47, od preštevilčenja leta 1820 pa nosi vse do današnjih dni številko 1.³⁰ Le krajevno ime se je medtem dvakrat spremenilo. Sprva se je kraj imenoval Št. Jurij pod Kumom, nato Sv. Jurij pod Kumom in po zadnji vojni Podkum.³¹

Ob dejstvu, da Podšentjur ni bil nikoli kakšno pomembnejše središče zemljiških gospodov, je tudi ljudsko izročilo o preteklosti in podobi dvorca na moč skromno. Po izročilu je stal prvotni *grad* na griču, ki je kakšnih dvesto metrov oddaljen od Čopove domačije in nosi ledinsko ime Grac. Poslopje naj bi bilo namenjeno za stanovanje valptov in zaporo kmetov. Po eni inačici so uporabili njegove ruševine pri prezidavi šentjuriške cerkve, po drugi pa so zvozili kamenje v štiri kilometre oddaljene Rtiče za gradnjo podružnične cerkve sv. Brikcija, ki nosi letnico 1756. Domačini se spominjajo, da so bili ostanki zidovja na Gracu vidni še po zadnji vojni, a danes je svet obrasel z rušo in gozdom.³² O domnevnem starem gradu v virih ni sledu. Ne omenja ga niti Valvasor niti ne najdemo vrisanega zidovja v franciscejski katastrski mapi. Zanesljivo je le, da je na Gracu nekdanja stala zidana stavba, njenega namena pa ni več moč ugotoviti. Zrno resnice utegne biti tudi v pripovedi o valptih, saj so nekateri zemljiški gospodje pred Čopi posedovali druge pomembnejše posesti in niso stalno živeli na Kumljanskem. V Podšentjurju so tako gospodarili njihovi oskrbniki ali zakupniki. Povsem zgrešene pa so trditve Vinka Möderndorferja,³³ da so Čopi sprva živeli v starem gradu in upravljali posest šentjuriške cerkve. Spomin na graščake Čope je zaradi njihovega vse bolj kmečkega načina življenja zelo nejasen in skromen. Izročilo pozna le neko *grofico Čopovo*, ki naj bi kupila današnjo Čopovino, njeni sinovi pa naj bi se poženili po okolici in razširili rodbinsko ime.³⁴ Sicer pa je zavest o nekdanjem fevdalnem značaju

rodbine med današnjimi Čopi domala izginila. Le v šali jih sosedje tu in tam imenujejo baroni.³⁵

POSEST DVORCA

V času, ko sta Janez Jožef in Marija Konstancija Čop kupila Podšentjur z njegovo gosposčinsko in podložniško posestjo, je bila v habsburških dednih deželah v polnem teku sestava katastra, po katerem so poslej odmerjali dominikalni in rustikalni davek ter kontribucijo. Po terezijanskem katastru je spadalo leta 1749 k dvorcu le še nekaj več kot osem podložniških hub, medtem ko jih je bilo po stari imenjski knjigi še petnajst.³⁶ Na desetih gospodarskih enotah, v povprečju nekoliko manjših od ene hube, je po zakupnem pravu gospodarilo devet podložnikov.³⁷ Podšentjurski gospod je imel nad njimi patrimonialno sodstvo, za vse pa je bilo pristojno deželsko sodišče na Svibnem. Živel so v bližnjih zaselkih: Na Peči, Ravan, Na Vrhju, Podlešovje, Četež, Jazbine, Za Vrhom in Brinje.³⁸

Od leta 1748, ko je bil Podšentjur v rokah Čopove rodbine, se je obseg njegove podložniške posesti nekajkrat spremenil. Najprej je Janez Jožef Čop leta 1760 kupil imenje v bližnji vasi Padež, ki je pripadalo gospodstvu Rakovnik v Mirenski dolini.³⁹ Iz mlajših urbarjev je razvidno, da je imenje obsegalo osem hub in pol, razdeljeno pa je bilo med deset podložnikov, od katerih jih je sedem živel v Padežu, dva v Magolniku in eden Pod Kumom.⁴⁰ S pridobitvijo padeške posesti se je Čopova podložniška posest povečala na šestnajst hub in dobro polovico oziroma na dvajset podložnikov. Ko je bil Janez Jožef leta 1781 primorani odstopiti svojemu upniku pet podložnikov,⁴¹ se je združena podšentjurska in padeška posest zmanjšala na dvanajst hub in eno šestino. Leta 1793 se je neznatno povečala za opuščeno polovico hube v Podlešovju⁴² in takšno stanje prikazuje še urbar iz leta 1799.⁴³ Do leta 1817 so odpadli še štirje podložniki, preostalih enajst pa je z zemljiškim gospodom sklenilo pogodbo o odkupu dajatev in tlake.⁴⁴ Ko je pogodba o odvezi leta 1834 dokončno stopila v veljavo, je obsegala Čopova podložniška posest po urbarju še deset hub z enajstimi podložniki.⁴⁵

Sorazmerno s povečanjem in nato postopnim zmanjševanjem rustikalne posesti se je spreminjala tudi višina dohodkov podšentjurskega gospoda, dokler niso leta 1834 z izgubo podložniških kmetij tovrstni dohodki povsem usahnili. Obseg in obdajanje posesti ter dohodke od podložnikov prikazuje naslednji preglednici, sestavljeni na podlagi štirih letnih urbarjev iz terezijanskega katastra ter železobarvne kvaterna deželne deske.⁴⁶ Davek in velikost

Leto	1749	1759	1793	1799	1834
Hube	8, 2, 1	8, 2, 1	12, 8, 3	12, 38, 3	10, —, —
Dominikalni d.	?	27, 2, 2	?	23, 38, 2	?
Rustikalni d.	30, 33, 1	30, 34, 1	43, 26, 3	44, 26, 3	34, —, —
Kontribucija	48, 13, 1	48, 13, 2	72, 53, 1	75, 53, 1	60, —, —

kmetij sta izražena v goldinarjih, krajcarjih in denari-
čih, s tem da je goldinar izračunska enota za hubo.

URBARJI	1749	1793	1799	1834
Posesti, gospodarji	10, 9	15, 13	16, 14	12, 11
Činž (g., kr., d.)	25, 29, —	28, 26, 3	30, 23, 1	21, 38, 1
Denar (g., kr., d.)	—, —, —	3, 24, —	3, 24, —	3, 24, —
MALA PRAVDA				
Žito (škafi)	4	3 1/2	3 1/2	1
Jagnje	4	3 1/2	3 1/2	1
Kokoši	—	12	12	12
Kopuni	4	5	5	4
Jajca	40	150	150	140
Predivo (povesma)	100	85	85	60
Platno (vatli)	82	118	118	84
TLAKA (dnevi)				
Tovornina	6	9	9	8
Ročna	2	1/2	1/2	—
Živinska in ročna	5	2 1/2	3	1 1/2
Izmerjena	—	72	72	72
Denarna (g, kr, d)	—	32, 40, —	32, 40, —	32, 40, —

V urbarjih je podložniška posest strogo razdeljena na podložnike dvorca Podšentjur in podložnike nekdanjega rakovniškega imenja Padež. Vse kmetije so bile podeljene po zakupnem pravu, razlike pa so bile v obveznostih posameznega podložnika do zemljiškega gospoda. Padeški podložniki so praviloma plačevali več dajatev in opravljali znatno več tlake kot podšentjurski. Činža že ob nastanku terezijanskega katastra ni nihče več plačeval v naturalijah, pozneje pa so z denarjem plačevali tudi obveznost tlake.

O pridelku in siceršnjih dohodkih od gosposčinske posesti nimamo natančnih podatkov. Tudi tega, kolikšno površino je do nastanka franciscejskega katastra obsegalo posestvo, ni moč zanesljivo ugotoviti. Sodeč po dominikalnem davku, se je obseg gosposčinske posesti do leta 1799 nekoliko zmanjšal, saj je nominalna višina davka približno za sedmino manjša kot štirideset let prej. Iz druge polovice 18. stoletja pa imamo podatke o opremljenosti, orodju in živini, kar za poznejšo dobo pogrešamo. Tako je bilo po zapuščinskem inventarju Marije Konstancije Čop leta 1760⁴⁷ na pristavi šest krav, devet voličev, telica, dva para vprežnih volov, dva konja, koza in štiri svinje. Inventar Janeza Jožefa Čopa iz leta 1781,⁴⁸ časa najslabšega gospodarjenja, pa navaja dva konja, dva bika, sedem krav, sedem telet, dve breji telici, pet starih in devet mladih svinj.

Ker jožefinski kataster za to področje ni ohranjen, poznamo obseg gosposčinske zemlje šele iz franciscejskega katastra.⁴⁹ Leta 1825 je posest graščaka Jožefa Lopa II. obsegala 44 parcel ali 197,6 oralov zemlje. Od tega je 22 oralov odpadlo na njive, 32,4 oralov na travnike, 35,6 oralov je bilo pašnikov ter 107,6 oralov gozda. Posest je bila sklenjena, kakovost zemlje pa praviloma ocenjena za razred višje kot pri okoliških kmetih. Naziv graščak (*Gutsinhaber*) za Jožefa Čopa je bil pozneje v katastru zamenjan z nazivom dvozemljak, kar je po izgubi zadnjih podložniških kmetij tudi ustrezalo dejanskemu stanju.

V celoti gledano se je gospodarska moč podšentjurskih Čopov krepila do šestdesetih let 18. stoletja.

Pogled z Graca na Podkum s Čopovino v ospredju.

Kmalu zatem pa se je začel upad, ki je dosegel s smrtjo Janeza Jožefa Čopa leta 1781 najnižjo točko. Pokojnikov dolg je ostal najtežje breme rodbine, vse dokler ga čez pol stoletja z odkupom lastnih obveznosti niso odplačali podšentjurski podložniki. Čopi so bili zaradi starega dolga v nenehni denarni stiski in le večjemu gospodarjenju naslednikov prvega gospodarja iz rodu Čopov gre zasluga, da posesti niso izgubili. Vzponi in padci so se vrstili še do zadnje vojne, posest pa se je postopoma krčila, tako da obsega Čopova kmetija danes⁵⁰ še približno 45 hektarov, od tega 20 hektarov obdelovalnih površin.

RODBINA ČOP IN NJEN DRUŽBENI RAZVOJ

O Janezu Jožefu Čopu, začetniku kumljanske rodovine Čopov, imamo podatke šele iz njegovih zrelih let, prav nič pa ni znanega o njegovem rodu in mladosti. Möderndorfer⁵¹ sicer pravi, da je prišla Čopova družina z Gorenjskega, česar pa ne utemelji z virom. V znano gorenjsko rodovino Čopov uvršča Jožefa Čopa I. tudi Slovenski biografski leksikon,⁵² a ne pozna njegovih korenin. Tako kot pri nekaterih drugih Čopih se zanaša zgolj na priimek, kar še zdaleč ni pogoj, da so bili vsi Čopi tudi v sorodu. Janeza Jožefa Čopa, rojenega okoli leta 1718, zamenjamo v danes ohranjenih krstnih maticah gorenjskih župnij,⁵³ kjer so Čopi sicer živeli, pa tudi iz drugih virov njegovega gorenjskega izvora ni moč dokazati.

Prvi podatek o pradedu kumljanskih Čopov sega šele v leto 1748, ko je živel v Boštanju pri Sevnici in se, star približno trideset let, oženil v cerkvi sv. Krištofa v Ljubljani. Slovenski oklic v oklicni knjigi ljubljanske župnije sv. Nikolaja pravi naslednje:

»Majus 1748 — 2. hujus. G(ospod): Joannes Joseph Tschopp Ledig v Saustaino vsame gospodizhno Mario Constantio ranziga Shlahtniga G(ospoda): Ferdinanda Haipl Sakonsko Hzher Sa PP: Capucinarie.«⁵⁴ V poročni matici iste župnije pa najdemo zapis, da sta se 14. maja poročila gospod Janez Jožef Čop, *liber*, in njegova zaročenka Marija Konstancija, zakonska hči presvetlega gospoda Ferdinanda Heipla. Poročni prič stala bila gospoda Anton Wuloviz in Gottlieb Galliarth.⁵⁵ Uganka ostaja, ali je naziv *gospod* odraz dejanskega življenjskega standarda in družbenega položaja Janeza Jožefa Čopa ali pa mu ga oklicna in poročna knjiga prisojata zaradi izvora nevestine rodbine. Ker boštanske matične knjige in graščinski arhivi niso ohranjeni, ne vemo o Čopu ničesar. V zvezi s plemstvom z boštanskega področja ne pozna Schiviz von Schivizhoffen⁵⁶ nobenega botra ali priče s priimkom Čop. Dognano torej ni, ali je bil Janez Jožef Čop tudi po rodu iz Boštanja. Domnevamo lahko, da je bil graščinski uradnik, morda trgovec.

Njegova prva žena Marija Konstancija se je rodila v družini doktorja prava in tajnika ljubljanskega vicedomskega urada Ferdinanda Leopolda Heipla in njegove žene Marije Katarine, rojene Alberti. Heipli in Albertiji so po imenu tujci, priseljeni iz nemških oziroma italijanskih dežel. Schiviz von Schivizhoffen je člane obeh rodbin prišteval k plemstvu, saj jih matične knjige dosledno imenujejo *nobiles* in *praenobiles*. V prvi polovici 18. stoletja so bili Albertiji v Ljubljani že razširjena rodbina, Ferdinand Leopold Heipl pa edini predstavnik Heiplove rodbine. Z Marijo Katarino Alberti se je oženil leta 1705.⁵⁷ Po imenu je znanih sedem Heiplovih hčera, a v ljubljanskih krstnih maticah najdemo samo štiri.⁵⁸ Ker ostalih treh ni našel v kranjskih matičnih knjigah niti Schiviz von Schivizhoffen, se zdi mogoče, da sta imela Heipla res le štiri hčere, tri pa se zaradi zamenjave dvojnih imen skrivajo za štirimi znanimi. Tako je domneval tudi Vladislav Fabjančič v Knjigi ljubljanskih hiš in njih stanovalcev,⁵⁹ kjer istoveti Marijo Konstancijo z Elizabeto Konstancijo. Krst Marije Konstancije, poročene Čop, v ljubljanskih krstnih maticah ni zabeležen, ne vemo pa niti, koliko je bila stara ob smrti leta 1760, ker je svibenska mrliška matična knjiga izgubljena. Premožensko stanje zakoncev Heipl je bilo dokaj ugodno. Marija Katarina je leta 1717 kupila v Gradišču manjšo hišo z vrtom,⁶⁰ leta 1726 pa še hišo z vrtom med kapucinskim samostanom in vicedomskimi vrati.⁶¹ Tam je družina poslej tudi živela. 50-letni Ferdinand Leopold Heipl je umrl leta 1731, 58-letna vdova Marija Katarina pa 1733.⁶²

Po poročni pogodbi z dne 14. maja 1748 je Marija Konstancija prinesla Janezu Jožefu Čopu v zakon 1200 goldinarjev. S to vsoto je v primeru smrti zavarovala kot dediče svoje otroke.⁶³ 10. junija, slab mesec po poroki, sta zakonca kupila od Marije Terezije Merherič, imenovane Fabjanič, dvorec Podšentjur v svibenjski župniji na Spodnjem Kranjskem. Povzetek kupoprodajne pogodbe, sklenjene v Ljubljani, pravi, da spadajo k dvorcu vsa podložniška orna polja in

pravice, kupnina pa je znašala 420 goldinarjev.⁶⁴ Zakaj sta se Čopa odločila za nakup odmaknjenega hribovskega dvorca, lahko samo domnevamo. Od nekod sta pač morala črpati dohodke za življenje in tudi cena visoko ležečega dvorca ni bila visoka. Janez Jožef, ki je prišel s podeželja, se je bržkone bolje znašel na zemlji kot v Ljubljani.

Iz zakona Janeza Jožefa in Marije Konstancije Čop sta znana otroka Frančišek in Marija Ana, ki ju omenja materin zapuščinski inventar iz leta 1760. Tedaj jima je bilo enajst oziroma devet let.⁶⁵ Frančišek Ksaverij se je rodil 11. novembra 1749 v Heiplovi hiši v Ljubljani, kjer sta starša živela kratek čas po poroki. Njegova krstna botra sta bila gospod Jožef Gortard Weiss in gospa Ana Stuker, rojena pl. Wiviz, pa tudi zakonca Čop sta v krstni matici imenovana gospod in gospa.⁶⁶ Kmalu zatem se je družina preselila v Podšentjur, kjer se je leta 1751 rodila Marija Ana, vendar o njenem rojstvu nimamo podatkov, ker svibenska krstna matica iz tega obdobja ni ohranjena.

Ko sta Čopa kupila dvorec, le-ta ni bil v najboljšem stanju. V preteklih desetletjih je namreč pogosto prehajal iz rok v roke in njegovi lastniki so razprodali skoraj polovico podložniške zemlje. Čopa pa sta začela s temeljito melioracijo posesti, tako da se je vrednost dvorca in njegovega imenja do leta 1760 povečala s 420 na vsaj 600 goldinarjev.⁶⁷ Dohodki od podložniške in gosposčinske zemlje so zadoščali za lastne potrebe in plačevanje davkov, saj v zapuščinskem inventarju Marije Konstancije ni nikakršnih zabeležb dolga. Poleg tega je Marija Konstancija leta 1756 podedovala po pokojni sestri Mariji Ani tudi obe Heiplovi družinski hiši v Ljubljani.⁶⁸ Zanimivo se zdi, da so Marijo Ano Heipl, ki je umrla 26. septembra 1756 na sestrinem domu v Podšentjurju, prepeljali in pokopali v Ljubljani.⁶⁹

Ko so Mariji Konstanciji pojenjale življenjske moči, je 7. marca 1760 napisala v skladu s poročno pogodbo oporoko, s katero je mladoletnima otrokoma zapustila svojo doto 1200 goldinarjev.⁷⁰ Datum, vzrok smrti in starost Marije Konstancije niso znani. Umrla je pred 27. marcem, ko je Ignac baron Apfaltrer prevzel nalogo inventurnega komisarja za kranjsko deželno sodišče.⁷¹ Zapuščinski inventar, poslan deželnemu sodišču 30. aprila, je prava zakladnica podatkov o premoženjskem stanju, načinu življenja, o kulturni in izobrazbeni stopnji podšentjurskih graščakov. Celotno zapuščino je baron Apfaltrer ocenil na 2665 goldinarjev in 54 krajcarjev, kar je bilo v primerjavi z zapuščinami drugih zemljiških gospodov zelo skromno premoženje. Podšentjurska zapuščina je sicer dosegala le dobro tretjino celotne, a iz inventarja je razvidno, da sta zakonca mnogo vložila v novo posest, hiši v Ljubljani pa sta samevali. Meliorirani pašniki, poln hlev in kašča ter redno pobrani davki brez dolgov kažejo na dobro gospodarjenje, sicer pa je bila notranja oprema dvorca skromna, prej borna. Zapuščinski inventar navaja nekaj starih luksuznih predmetov le v Heiplovih hišah v Ljubljani. Preglednica prikazuje vrednost ljubljanske in podšentjurske

zapuščine po rubrikah.⁷²

V LJUBLJANI	g.	kr.
Hiša pri kapucinih	975	—
Hiša v Gradišču	650	—
Gotovina	—	—
Nakit	—	51
Listine	—	—
Zrcala in slike	11	32
Ženska obleka	7	44
Perilo	4	30
Prti in lanena obleka	5	28
Posteljnina	16	54
Preproge in odeje	4	8
Predivo	5	18
Pohištvo	15	15
Kuhinjska posoda	1	25
Skupaj	1698	5

V PODŠENTJURJU	g.	kr.
Dvorec Podšentjur	600	—
Gotovina	—	—
Dragotine in nakit	—	—
Srebrnina	—	—
Listine	—	—
Knjige	—	—
Zrcala	—	34
Obleka	48	43
Perilo	10	19
Prti in lanena obleka	7	51
Posteljnina	5	—
Cinasta posoda	8	48
Predivo	45	—
Žito	17	33
Detelja in otava	1	59
Konji	20	—
Gospodarsko orodje	10	58
Rogata in druga živina	186	22
Skupaj	967	49

V Ljubljani	1698	5
V Podšentjurju	967	49
Skupna vrednost	2665	54

O kulturni in izobrazbeni ravni zakoncev Čop sodim, da je bila nizka. Zapuščinski inventar ne omenja niti ene same knjige, s slikami so ravnali mačehovsko, tako da ob popisu vseh niti niso mogli najti, pa tudi navadnega okrasja tako rekoč ni bilo. V Ljubljani sta Čopa prosila za poročni priči in botra svojemu prvo-rojencu ljudi iz višjih krogov, v kakšnih krogih sta se gibala po preselitvi na podeželje, pa ne vemo. O botrinstvih bi pričale svibenske matične knjige, ki iz tega obdobja žal niso ohranjene. Iz mlajših matic vemo, da so se v svibenski župniji šteli poleg podšentjurskih graščakov za *gospodo* le domača duhovščina in svi-benski graščaki. Janez Jožef Čop je bil kolikor toliko

podkovan v pisanju pogodb, poročil in drugih doku-mentov, pa tudi Marija Konstancija, ki je izhajala iz meščanske plemenitene rodbine, je pridobila v mladosti vsaj osnovno, svojemu stanu primerno izo-brazbo. Njen izvor in način življenja sta porodila med Kumljanci tudi pripoved o *grofici Čop*, prvi gra-ščakinji iz Čopovega rodu.

Priletni vdovec Janez Jožef z dvema mladoletnima otrokoma ni mogel dolgo ostati sam. Poldrugo leto po ženini smrti se je 22. avgusta 1761⁷³ drugič oženil v Šentrupertu na Dolenjskem s celih dvajset let mlajšo *Marijo Rozalijo Šivic* z gradu Rakovnik. Šentruperška poročna matica je izgubljena, zato o poroki ne vemo dosti, vsekakor pa je bila premoženjske narave. 14. maja 1760 je namreč Čop sklenil z rakovniškim grofom Joštom Vajkartom Antonom Barbom kupno pogodbo za imenje Padež.⁷⁴ Potrebno kupnino 1200 goldinarjev mu je z doto prinesla v zakon druga žena Marija Rozalija, hči rakovniškega graščinskega urad-nika Janeza Matija Šivica. V poročni pogodbi, skle-njeni na gradu Ravkovniku, je zapisano, da je Čop namenil nevestino doto za nakup padeškega ime-nja.⁷⁵

O Šivičevi rodbini skorajda nimamo podatkov. Ra-zen repertorija krstnih matic so uničene prav vse šent-ruperške matične knjige iz tega obdobja. V repertori-ju,⁷⁶ ki zajema obdobje od 1737 do 1847, se priimek Šivic pojavi vsega dvakrat, in sicer v letih 1754 in 1756, ko sta bila krščena Gregor in Neža Šivic. Skle-pamo lahko, da je prišel Janez Matija Šivic službovat na Rakovnik šele v začetku petdesetih let, o njegovi družini pa ne vemo ničesar. Hči Marija Rozalija, ro-jena neznano kje okoli leta 1737, je torej odraščala v ugodnejših materialnih pogojih in bila deležna stanu primerne vzgoje in izobrazbe.

Janez Jožef Čop je imel v zakonu z Marijo Rozali-jo še tri otroke. Starejši sin *Jožef*, naslednji nosilec rodu in podšentjurski graščak, je bil rojen pred 25. aprilom 1764, ko so začeli voditi novo, še ohranjeno krstno matico, najverjetneje leta 1763, kot je mogoče sklepati iz navedb starosti ob poroki in smrti.⁷⁷ Hči *Marija Jožefa* se je rodila 11. februarja 1768, krstili pa so jo naslednji dan v prisotnosti botrov Luke Pod-lešovarja in Helene Tomc.⁷⁸ Najmlajši *Anton* je bil rojen in krščen 3. aprila 1771, botrovala pa sta mu Pavel Košir in Elizabeta Medved.⁷⁹ Pri krstu drugega otroka je Janez Jožef imenovan *gospod*, pri krstu najmlajšega celo *plemeniti gospod (dominus nobilis)*, vendar sta starša naprosila za botre kar okoliške kme-te, v prvem primeru celo podšentjurska podložnika.

Zakonca sta začela gospodariti z dobrih izhodišč, saj je bila dominikalna posest meliorirana in dobro obdelana, rustikalna pa se je s pridobitvijo padeškega imenja podvojila. Zato je toliko težje razumeti, kako sta lahko v dvajsetih letih do smrti zavozila skoraj vse premoženje. Odpadli sta obe hiši v Ljubljani, podlož-niška posest se je zmanjšala za četrtno, gosposčinska je bila hudo zanemarjena, dvorec in gospodarska poslopja dotrajani, na preostanku premoženja pa je bilo še za polovico vrednosti dolga. Vzroke takega

nazadovanja lahko iščemo v prekomernem razsipništvu, saj obveznosti še zdaleč niso bile tako visoke. Že prvi podšentjurski graščak iz Čopove rodbine je dosegel višek ter najnižjo točko gospodarjenja, česar posledice so čutili nasledniki še desetletja.

Edina večja obveznost Janeza Jožefa je bila dota prve žene v višini 1200 goldinarjev, ki jih je moral izplačati otrokoma iz prvega zakona. Dolg je bil 22. avgusta 1765 vpisan v deželno desko kot breme dvorca⁸⁰ in do svoje smrti ga je Janez Jožef razen 100 goldinarjev tudi poravnal.⁸¹ Dote druge žene, vpisane v deželno desko 3. julija 1770, pa ni bilo treba nikoli nikomur izplačati in je bila več kot sto let pozneje izbrisana.⁸² Prvo poročilo o Čopovi zadolžitvi imamo z dne 26. marca 1772, ko je baronu Francu Apfaltrerju izdal dolžno pismo za 900 goldinarjev. Dolžniku je uspelo v petih obrokih izplačati le dobri dve tretjini posojila, in sicer v naturalijah,⁸³ ker gotovine očitno ni premogel. Z dne 16. decembra 1777 je znana nagodba med Čopom in radeškim papirničarjem Mihaelom Müllerjem. Čez dobra tri leta, ko je Čop dolgoval Müllerju še 806 goldinarjev, se je slednji odpovedal denarju v zameno za pet podšentjurskih podložnikov.⁸⁴ Ob Čopovi smrti tudi hiši v Ljubljani nista bili več v njegovi lasti. Kdaj sta prešli v druge roke, ni znano. Večjo hišo, v kateri je danes sedež Slovenske matice (Trg osvoboditve 7), sta do leta 1784 posedovala Matija Garson in njegova žena Marija Ana.⁸⁵ Kot lastnik manjše hiše v Gradišču (danes Soteska 6) pa je leta 1782 naveden Čopov posojilodajalec Mihael Müller.⁸⁶

Leta 1781 sta Čopovo družino pretresla dva dogodka. Osemnajstletni Jožef, trinajstletna Marija Jožefa in desetletni Anton so najprej izgubili mater, čez pol leta še očeta. Marija Rozalija je umrla 12. januarja, pokopali so jo pri sv. Juriju, mrliška matica ji prisoja 43 let, vzroka smrti pa ne navaja.⁸⁷ Vdovec Janez Jožef je tisto leto še bolj zanemaril gospodarstvo, po drugi strani pa skušal poravnati velikanske dolgove, kar se najbolje zrcali v odstopu petih podložnikov Mihaelu Müllerju dne 29. marca.⁸⁸ Očitno je bil bolan in popolnoma brez denarja, saj je napravil dolg za zdravlila celo pri lekarnarju Wagnerju. Otroci niso mogli plačati šentjurijski cerkvi niti stroškov za pogreb.⁹⁰

Približno oceno Čopove zapuščine je kranskemu deželnemu sodišču podal Jožef Mayerhoffer, graščak z bližnjih Kleviš. Do 26. septembra sta zaključila cenitev tudi oba inventurna komisarja, Tomaž Pallenta in Matija Žagar, ki pravita, da se njune ugotovitve ujemajo z Mayerhofferjevimi. Dvorec Podšentjur imenujeta podrtija, hlevi in žitna kašča so skoraj razpadli, pridelek sploh še ni bil pospravljen in le s pomočjo urbarjev sta lahko ugotovila količino nekdanjega pridelka brez prave vrednosti. Po šestih letih naj bi celotno posest prevzel starejši Čopov sin Jožef, sicer pa odločitev o skrbništvu nad mladoletnimi otroki prepuščata deželnemu glavarju.⁹¹ Vrednost Čopove zapuščine in višina dolgov sta razvidni iz naslednje preglednice.⁹²

DVOREC PODŠENTJUR	g. kr.
Urbarski zaostanki	14 18
Dvomljivi zaostanek	50 —
Cin, baker in medenina	14 41
Razno orodje in pohištvo	65 18
Prti, perilo in posteljina	14 56
Vinska klet	31 15
Slanina, maslo, prekajeno meso	3 13
Živina	260 38
Gospodarsko orodje	53 52
Žitna kašča	9 —
Nepremičnine	3355 14
Skupaj	3872 25
Dolgovi	1916 52
Vrednost po odbitju dolgov	1955 33

Dolgovi so kljub poravnavam v nepremičninah in naturalijah še vedno znašali 49,5% preostalega premoženja. Največja upnika sta bila ljubljanski manufakturst von Weitenhiller s 1052 goldinarji in 8 krajcarji ter Franc baron Apfaltrer z 289 goldinarji in poldrugim krajcarjem. Za dominikalni in rustikalni davek je pokojnik dolgoval deželi 107 goldinarjev in 37 krajcarjev, bil je dolžan še 100 goldinarjev zapuščine prve žene, 55 goldinarjev sinu Jožefu za par volov, manjše vsote pa še: lekarnarju Wagnerju, ljubljanskemu manufakturstu Desselbrunerju in radeškemu papirničarju Müllerju ter kmetom Matiji Repovžu, Lovru Medvedu, Valentinu Pajerju in Luki Smešniku. Cerkvi sv. Jurija je ostal dolžan za pogrebne stroške, bratom avguštincem za poslednji pozdrav, svibenskemu župniku in šentjurijskemu vikarju pa nekaj gotovine. K dolgu so slednjič prišteli še 19 goldinarjev komisijskih stroškov ob cenitvi.⁹³ Če primerjamo zapuščinska inventarja iz let 1760 in 1781 je razlika ogromna. V obdobju med nastankom obeh inventarjev je Čop nakupil precej premičnin, tako da je bila notranja oprema dvorca bogatejša, a večkrat gre tudi za nepomembne predmete. V celoti gledano, je gospodarstvo zanemaril in izdatno presegel svojo plačilno sposobnost, tako da je bilo stanje ob njegovi smrti kratko povedano porazno. Velike razlike v nominalni vrednosti nepremičnin gre najbrž pripisati pristranskosti inventurnih komisarjev, ki sta zaradi ogromnega dolga prikazala vrednost zemljišča višjo, kot je sicer bila.

O padcu ugleda Čopov zgovorno pričajo zlasti matice. Botri Čopovih novorojencev so bili namreč preprosti kmečki ljudje, Marijo Rozalijo so kmetje v sedemdesetih letih le dvakrat naprosili za krstno botro, Janeza Jožefa pa sploh nikoli.⁹⁴ S sorodstvom družini imela mnogo stikov ali sploh nikakršnih. Čopov zapuščinski inventar namreč pravi,⁹⁵ da se ni oglasil noben pokojnikov brat, ki bi imel do zapuščine kakršnekoli zahteve. S kom so bili Čopi sicer v stikih, najzgovorneje priča seznam upnikov iz okolice in Ljubljane. Podoba družbenega položaja Čopov v tem času je v dobršni meri okrnjena ob dejstvu, da ne poznamo življenjskih poti štirih otrok Janeza Jožefa

iz obeh zakonov. Ob njegovi smrti so živeli na domu mladoletni Jožef, Marija Jožefa in Anton,⁹⁸ medtem ko sta se Francišek Ksaverij in Marija Ana iz prvega zakona že prej neznano kam odselila. Prav tako kot Marijo Jožefo in Antona ju zaman iščemo v svibenskih, radeških in mlajših šentjurijskih matičnih knjigah. O Jožefi vemo le to, da je bila ob sklepanju poravnalne pogodbe z bratoma 31. avgusta 1789⁹⁷ že omožena z nekim Horvatom, skrbnik Jožefa in Antona pa je bil tedaj neki Andrej Ksaverij Repešič. Nena- vadno se zdi, da se Čopovi hčeri nista omožili v domači svibenski župniji oziroma šentjurijski lokaliji, kot je bila sicer navada, četudi so bili ženini doma od drugod.

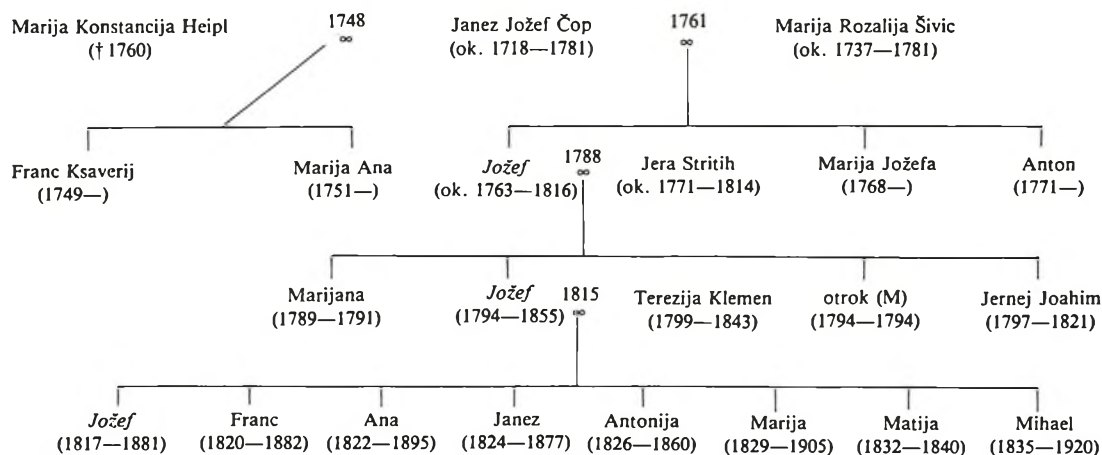
Jožef Čop I., drugi podšentjurski graščak iz Čopovega rodu, je kot sin malega graščaka pridobil v mladosti vsaj osnovno, svojemu stanu primerno izobrazbo. Ker v bližini domačega kraja ni bilo šol, mu je lahko dala osnovno izobrazbo svibenska duhovščina ali kakšna druga šolana oseba. Velika prelomnica v njegovem življenju je bila smrt obeh staršev, ki sta zapustila številne neporavnane obveznosti in zelo slabo gospodarstvo. Skrbnik Čopovih otrok Andrej Ksaverij Repešič, o katerem ne vemo ničesar določnejšega, z upravljanjem zapuščine ni imel lahke naloge. 15. marca 1788 je postal Jožef kot najstarejši sin dedič celotnega očetovega in materinega premoženja z dolgovi vred⁹⁸ in si še isto leto poiskal nevesto v sos- seski sv. Janeza pri Svibnem. Svibenska poročna ma- tična knjiga pravi, da sta se 6. oktobra 1788 poročila 25-letni gospod Jožef Čop, lastnik dvorca Podšent- jur, in 18-letna devica Jera Stritih, hči gospoda Anto- na Stritiha. Poročni priči sta bila gospoda Matija Žagar in Franc Anton Argarnig.⁹⁹

Stritihov rod ne izhaja s svibenskega področja niti iz širše okolice.¹⁰⁰ Jerin oče Anton Stritih je v svibenskih matičnih knjigah prvič in zadnjič omenjen ob hčerini poroki. Za lokalne razmere je pripadal višje- mu sloju, o čemer priča naziv gospod. Morda ga je na

Svibno pripeljala uradniška služba, saj je bil v grašči- ni sedež deželskega sodišča in novo ustanovljenega nabornega okraja.¹⁰¹ Spet druga možnost je, da je bil Stritih trgovec, ki se je samo začasno naselil v od- maknjenem dolenjskem kraju. V svibenskih maticah zaman iščemo tako njega kot njegovo ženo. Poleg Je- re, rojene neznano kje okoli leta 1771, sta v teh krajih ostala tudi njena brata Andrej, rojen okoli 1768, in Janez Evangelist, ki se je rodil okrog 1773. Andrej je bil več kot dve desetletji upravnik Čopove posesti (*Gutsadministrator*) in je umrl pri 43 letih 11. januar- ja 1812 v Podšentjurju.¹⁰² Mljaši Janez Evangelist je kot kmet in gostilničar živel na Svibnem št. 3. V zakonu z Apolonijo Blaznik, ki ni bila doma iz svibenske župnije, je imel tri otroke, a je rodbinsko ime že v prvem rodu izumrlo. V primerjavi z očetom, bratom in sestro je Janez zdrknil na družbeni lestvici, saj ma- tične knjige le njega enačijo z ostalimi kmeti brez na- ziva *gospod*. Umrl je 28. februarja 1812, ko naj bi mu bilo 39 let.¹⁰³

Prvo leto zakona je novi podšentjurski gospodar Jožef Čop I. sklenil z bratom in sestro poravnalno pogodbo glede dediščine. Antonu je obljubil plačati 523 goldinarjev in 47 1/4 krajcarja, sestri Jožefi, te- daj že omoženi Horvat, pa 417 goldinarjev in 42 1/4 krajcarja. Pogodba je bila podpisana 31. avgusta 1789 v Podšentjurju.¹⁰⁴ Kako je bilo z Antonovim deležem in njegovo življenjsko potjo, ne vemo. Jože- fa je dala svojo dediščino vpisati 31. junija 1791 v deželno desko kot breme podšentjurskega dvorca, iz- plačal pa jo je šele Jožef Čop II.¹⁰⁵ 470 goldinarjev in 23 krajcarjev je Jožef Čop dolgoval tudi sosednjemu kleviškemu graščaku Jožefu Mayerhofferju. Po po- ravnavi je Mayerhoffer znižal zahtevo na 400 goldi- narjev, ki mu jih je moral Čop vrniti v dveh letih s pe- todstotnimi obrestmi.¹⁰⁶ Za odplačilo podedovanih dolgov pa sta morala Jožef in Jera Čop najeti novo posojilo. Tako sta si 1. januarja 1794 od Janeza Pav- linčiča izposodila 2000 goldinarjev,¹⁰⁷ z dne 16. okto-

ČOPOV ROD

bra 1806 pa je znana tudi Jožefova zadolžnica, ki jo je izdal skrbniku zapuščine nekega Aleksa Mahoriča za 412 goldinarjev.¹⁰⁸ Nikakor ne smemo pozabiti, da sta prevzela zakonca podšentjursko posest v zelo slabem stanju. Morala sta popraviti gospodarska poslopja, povrhu tega pa sta leta 1794 dozidala še zahodni del dvorca s štirimi sobami, tako da je dobila Čopova hiša današnjo podobo.¹⁰⁹ V času njenega gospodarjenja se je podložniška posest zmanjšala s petnajstih na enajst podložnikov,¹¹⁰ vendar ne vemo kdaj in na kakšen način.

Jožefu in Jeri so se rodili v zakonu štirje otroci, od katerih sta odrasla le dva sinova. Prvorojenka *Marijana* se je rodila 20. avgusta 1789¹¹¹ in že 29. januarja 1791 umrla za goltnostjo, stara poldrugo leto.¹¹² Sledil ji je naslednji podšentjurski gospodar *Jožef*, rojen 10. marca 1794.¹¹³ Pol leta za Jožefom se je rodil nedonošenček moškega spola, ki je umrl 3. septembra 1794, potem ko je živel komaj pol ure.¹¹⁴ Najmlajši sin *Jernej Joahim*, rojen 12. avgusta 1797,¹¹⁵ pa se je še mladoleten priženil v Dolenjo vas v župniji Čatež pri Zaplazu,¹¹⁶ kjer je že 17. decembra 1821 umrl v 25. letu starosti. Imel je tri otroke, vendar je čateška veja Čopov že v prvi generaciji izumrla.¹¹⁷

Jožef in Jera Čop sta poskrbela tudi za večji ugled. Svojim novorojencem sta izbirala za botre uglednejše in imovitejše okoličane, tako Janeza Miheliča s Svibnega ter svibenskega graščinskega oskrbnika in poznejšega zakupnika Matijo Žagarja z ženo Terezijo. Žagar je bil tudi cenilec zapuščine Janeza Jožefa Čopa in Jožefova poročna priča. Jožef in Jera sta bila krstna botra skoraj vsakemu desetemu šentjurijskemu krščencu in navada,¹¹⁸ da so okoličani prosili za botra nekoga iz Čopove hiše, se je ohranila še v novejšo dobo. V tem času je bila Čopova rodbina še vedno omejena le na dvorec in na Kumljanskem ni pogrnala korenin. V okolici tudi ni imela pravega sorodstva razen Jerinega brata Janeza Stritiha, kmeta in gostilničarja na Svibnem. Družini sta bili v dobrih odnosih, saj je bila Jera tudi krstna botra vsem trem bratovim otrokom.¹¹⁹ Jera je umrla 2. marca 1814 pri 42 letih za pljučnico, Jožef pa 18. maja 1816 za jetiko, ko mu je bilo 53 let.¹²⁰

Jožef Čop II., zadnji pravi graščak, je odraščal v času, ko sta si starša na vse načine prizadevala gmotno opomoči in povrniti izgubljeni ugled rodbine. Osnovno izobrazbo mu je lahko dala domača duhovščina, sicer pa tudi zanj ne vemo, kje je hodil v šolo. Ko je pri dvajsetih izgubil mater, mu je bolehn oče sklenil čimprej najti primerno nevesto in mu izročiti gospodarstvo. Tako se je Jožef naslednje leto oženil na Mirni na Dolenjskem s komaj šestnajstletno *Terezijo Klemen*, hčerjo tamkajšnjega trgovca. Zakonska zveza je bila sklenjena 26. novembra 1815 v mirenski župnijski cerkvi, poročni prič pa sta bili gospoda Franc Karel Ulepič in Anton Urbančič, prvi deželni uradnik in poznejši graščak na Vrhu pri Mokronogu, drugi zakupnik s Svibnega.¹²¹ Istega dne je Jožef st. izročil sinu Podšentjur z 2200 goldinarji dolga, Terezija pa je prinesla v zakon 1000 goldinarjev

dote, ki so jo vpisali v deželno desko kot breme podšentjurskega dvorca.¹²²

Jožef in Terezija sta bila pred poroko trikrat oklicana tudi v šentjurijski cerkvi. Oklic v slovensko pisani oklicni knjigi pravi takole: »*Joshef Tshopp, lejdig, Gospoda Shentjur/ke gra/hine Joshefa Tshoppa, inu njegove shene rajnze Jerc Strittihke sakon/ki Syn, je na /vojimu domvanju vsame Theresa Klemenka, tudi lejdig, Gospoda Janesa Klemenka Staznarja na Mirni v mirni/ki fari sakon/ka hzhy je per Starej/hih.*«¹²³

Terezija Klemen, rojena, kot pravi šentjurijski »zapisnik duš«, 7. oktobra 1799,¹²⁴ je bila najstarejša znana hči trgovca Janeza Klemenca in njegove žene Marije, rojene Kanc. Do leta 1807 ne vemo o družini ničesar, tako niti kje se je Terezija rodila. Omenjenega leta pa sta starša kupila deželnodeskino posest Šuta pri Šmarjeti na Dolenjskem.¹²⁵ Približno pet let so Klemen živel na imenju, nato so ga dali v zakup in tri leta nimamo o njih nobenih podatkov. Leta 1815, le nekaj mesecev preden se je Terezija omožila v Podšentjur, se prvič javljajo na Mirni, od koder so se leta 1824 vrnili na šutensko imenje.¹²⁶

Premoženjsko stanje Janeza in Marije Klemen je bilo ves čas dokaj ugodno. Njuna osnovna dejavnost je bila vsekakor trgovina in še leta 1829 sta bila patentirana kramarja v Novem mestu.¹²⁷ Šutensko imenje, pravzaprav pristava v Gorenji vasi, je imelo po franciscejskem katastru prav majhno posest,¹²⁸ a kot piše v kupni pogodbi zanj, sta mu pripadali dve podložniški hubi, dva vinograda ter dajatve in tlaka posestva v Zbure.¹²⁹ Klemenca sta se skušala v novem okolju, tako mirenskem kot šmarješkem, čimbolj uveljaviti. Tako sta za krstne botre svojih novorojencev naprošala vedno druge ljudi, uradnike, trgovce in okoliške graščake. Tudi njiju matične knjige pogosto označujejo kot gospoda in gospo Klemen. Umrla sta na posestvu v Gorenji vasi, Marija leta 1832 v 54. letu starosti, Janez pa leta 1840 pri sedemdesetih. Po imenu je znanih poleg Terezije, poročene Čop, še deset Klemenovih otrok, od katerih je Janez Nepomuk prevzel posest, en otrok je umrl v otroških letih, štiri hčere so se omožile s kmečkimi sinovi, a življenjskih poti štirih otrok ne poznamo.¹³⁰

Ko je Jožef Čop pripeljal jeseni 1815 svojo šestnajstletno nevesto na dom, sta v Podšentjurju živela še njegov bolni oče Jožef in mlajši brat Jernej Joahim. Kmalu po očetovi smrti je zapustil dom tudi Jernej Joahim. V začetku leta 1817 se je, kot že rečeno, priženil h kmečki hčeri Mariji Steigler v Dolenjo vas pri Čatežu.¹³¹ Jožef mu je moral ob poroki izročiti par volov, sicer pa mu je pripadala še skromna dediščina 400 goldinarjev.¹³² Tako sta ostala Jožef in Terezija po Joahimovi poroki sama. V naslednjih osemnajstih letih se jima je rodilo osem otrok, od katerih je le predzadnji umrl kot otrok, vsi ostali pa so odrasli. Otroci so si sledili takole: *Jožef* (13. 06. 1817 — 09. 01. 1881), *Franc de Pavla* (02. 04. 1820 — 17. 02. 1882), *Ana* (30. 06. 1822 — 23. 03. 1895), *Janez* (06. 03. 1824 — 12. 04. 1877), *Antonija* (12. 06. 1826 — 09. 01. 1860), *Marija* (30. 07. 1829 — 25. 03.

1905), *Marija* (19. 01. 1832 — 09. 01. 1840) in *Mihael* (29. 09. 1835 — 12. 08. 1920). Starša sta v začetku izbirala botre samo med okoliško posvetno in cerkveno gospodo, boter tretjemu otroku je bil prvič tudi podšentjurski podložnik, najmlajšima otrokoma pa prav tako kmečka človeka. Štirikrat je botrovala Čopovim novorojencem graščakinja Marija Mayerhoffer s Kleviš, trikrat kmeta Mihael Cerar in Marija Žibert, po dvakrat graščaka Anton in Marija Burger z Dol pri Litiji in kmet Urban Višnikar ter enkrat šentjurijski župnik Franc Ksaverij Kagnus.¹³³

Gospodarjenje Jožefa in Terezije Čop ni bilo slabo, čeprav sta zakonca izgubila podložniško posest in s tem obeležje zemljiških gospodov. Skupaj z očetovo zapuščino je Jožef namreč prevzel tudi dolg, ki ga je naredil pred desetletji že njegov ded, in se je s prvotnih upnikov prenašal na njihove naslednike. Dolg se ni mogel vleči v nedogled, zato je prišla mladima gospodarjema še kako prav pogodba s podložniki o odkupu vseh njihovih dajatev in obveznosti. Pogodbo so sklenili 14. decembra 1817 v Podšentjurju, podpisala sta jo Jožef in Terezija Čop, v imenu enajstih podložnikov pa svibenski graščinski zakupnik Anton Urbančič. Podložniki so se obvezali plačati za odvezo tlake 1900 goldinarjev in za odvezo urbarialnih dajatev 854 goldinarjev. Prvo vsoto so morali poravnati v treh tednih, Čop pa jo je namenil očetovemu posojilodajalcu Antonu Pavlinčiču.¹³⁴ V naslednjih letih so bili s podložniškim denarjem poravnani še ostali dolgi do naslednikov posojilodajalcev Pavlinčiča in Mahoriča ter gospodarjeve stare tete Jožefe Horvat.¹³⁵ Dokončno je bila zadeva o odvezi rešena pri novomeškem kresijskem uradu 15. marca 1834. Podložniki so bili poslej dolžni plačevati samo še primščino in druge obveznosti ob zamenjavi gospodarjev.¹³⁶ Poslej je Čopova rodbina živela le od svoje blizu 200 oralov obsegajoče dominikalne posesti in postajala po načinu življenja vse bolj kmečka. Matične in oklicne knjige Čope sicer dosledno imenujejo z nazivom gospod in graščak (grasinak, Gutsbesitzer), pri izbiri botrov svojih novorojencev pa se Jožef in Terezija ne ozirata vselej le po sosednjih graščakih.¹³⁷

Za dobro ime sta poskrbela Čopa še z ustanovitvijo mašne ustanove pri tedaj že župnijski cerkvi v Št. Juriju. Po pogodbi z dne 22. avgusta 1838 sta novozgrajeni kaplaniji odstopila oral in dvesto sežnjev obsegajočo parcelo, od katere naj bi se mašna ustanova vzdrževala. Župnikova dolžnost je bila prispevati vsakokratnemu lastniku dvorca Podšentjur za plačilo davka 20 krajcarjev ob dnevu vseh svetih, okoli godov sv. Jožefa in sv. Terezije pa maševati v spomin na ustanovitelja. Priče pri podpisu pogodbe so bili trije kmetje in dolski graščak Anton Burger, mašno ustanovo pa sta Čopa zavarovala z vpisom v deželno desko.¹³⁸

Terezija Čop je umrla že 2. decembra 1843 zaradi protina, stara 44 let.¹³⁹ V tem času so otroci šele odrasčali in živeli vsi razen enega pri starših.¹⁴⁰ Le slaba dva meseca po ženini smrti je Jožef predal Podšentjur s pripadajočo posestjo prvorojencu Jožefu.

Oče in sin sta dejansko sklenila kupoprodajno pogodbo za 3550 goldinarjev. S pogodbo se je novi gospodar obvezal plačati očetu takoj ob prevzemu 200 in nato deset let vsako leto še 75 goldinarjev, odplačati približno 400 goldinarjev dolga kleviškemu graščaku Karlu Mayerhofferju, poskrbeti za poroko in poročno obleko bratov in sestra v skupni vrednosti 600 goldinarjev, sicer pa izplačati bratoma Janezu in Mihaelu po 300, Francu še 200, sestram Ani, Antoniji in Mariji po 250 ter rejenki Jožefi Stritar 50 goldinarjev dediščine.¹⁴¹ Po predaji posestva je Jožef Čop st. živel še enajst let in umrl 20. januarja 1855 za pljučnico, star 61 let.¹⁴²

Jožef Čop III., oženjen z Alojzijo Keršič in Moravč,¹⁴³ je bil zadnji podšentjurski graščak fevdalne dobe. Ob zemljiški odvezi mu je pripadla skromna odškodnina 343 goldinarjev,¹⁴⁴ njegove obveznosti pa so bile več kot desetkrat višje. Tako je moral poseči po nekdanji dominikalni zemlji in Čopova kmetija se je do nastanka reambulančnega katastra leta 1867 zmanjšala že za četrtno.¹⁴⁵

Jožefovi bratje in sestre so se drug za drugim poročali in zapuščali dom, vendar so vsi ostali v bližini domačega kraja. Franc se je priženil k polzemljakovi rejenki Uršuli Alauf v Gorenjo vas pod Kumom, pozneje pa kupil poldrugo kmetijo v Podlešovju. Ana se je omožila k celozemljaku Jerneju Novaku v Čimeru pri Svibnem, Antonija k polzemljaku Francu Borišku ter Marija k celozemljaku Francu Žibertu. Janez se je priženil na celo kmetijo k Elizabeti Cerar v Borovak, Mihael pa k celozemljakovi hčeri Mariji Medvešek.¹⁴⁶

Medtem ko je bila Čopova rodbina skoraj celo stoletje omejena na eno samo družino, živečo v dvorcu Podšentjur, je sredi 19. stoletja pognal Čopov rod na Kumljanskem čvrste korenine. Naslednja generacija Čopov je že iskala zaposlitev v bližnjih zasavskih revirjih, nekateri so odhajali za delom drugam in vse do najnovejše dobe v veliki meri v izseljenstvo. Kljub precejšnjemu izseljevanju v preteklosti pa je Čopova rodbina danes ena najtrdnjših v vaseh pod Kumom.

OPOMBE

* Sestavek je nastal na osnovi naloge Rodbina Čop skozi stoletja, Družbeni in gospodarski prerež z rodovnikom, ki jo je avtor predstavil na XX. srečanju mladih raziskovalcev in inovatorjev Slovenije 6. junija 1986 v Ljubljani.

Kratice: ASRS — Arhiv SR Slovenije, MMK — Mrliška matična knjiga, PMK — Poročna matična knjiga, RMK — Mrliška matična knjiga, ŠAL — Nadškofijski arhiv Ljubljana, ZAL — Zgodovinski arhiv Ljubljana, Žu — Župnijski urad. — 1. Vinko Möderndorfer, Slovenska vas na Dolenjskem, Ljubljana 1938, str. 23–26 (odslej Möderndorfer). — 2. Majda Smole, Graščine na nekdanjem Kranjskem, Ljubljana 1982, str. 365 (odslej Smole). — 3. Krajevni leksikon Dravske banovine, Ljubljana 1937, str. 271. — 4. Krajevni leksikon Slovenije, III. knjiga, Ljubljana 1976, str. 457. — 5. Johann Weichard Valvasor, Die Ehre des Hertzogthums Crain, Laybach-Nürnberg 1689 (Monumenta literarum Slovenicarum 9, Ljubljana-München

1970), 3. Theil, str. 182. — 6. ASRS, Deželna deska za Kranjsko, Glavna knjiga III, fol. 253 (odslej Dež. d., Gl. k.). — 7. Prim. arhivske vire, ki jih navajam. — 8. ASRS, Župnija Šentjurij-Podkum, MMK 1787—1798 (odslej Šentjurij). — 9. Šentjurij-Podkum, Aufgebote Kumberg 1814—1845. — 10. Abecedni spisek vseh seliš, graščin, gradov in gradičev v krajski vojvodini 1854, Deželni vladin list za Kranjsko vojvodino 1857, Drugi razdelek, Ljubljana 1857, str. 56. — 11. Glej opombo 2. — 12. Informatorja Janez Baš, 1908, Šklendrovec 8, Podkum in Pavla Kenda, 1902, Podkum 6. — 13. Milko Kos, Gradivo za historično topografijo Slovenije (Za Kranjsko do leta 1500), II. zvezek, Ljubljana 1975, str. 608. — 14. Glej opombo 2. — 15. ASRS, Graščinski arhiv I Dol, knjiga št. 19, 25. 11. 1495. — 16. Prim. Smole, str. 478 in 607. — 17. ASRS, Podatki o graščinah, Ki-P, 269. (odslej Podatki). — 18. ASRS, Zapuščinski inventar XLVII T-63, str. 12—13 (odslej Z.I.). — 19. Glej opombo 17. — 20. ASRS, Dež. d., Gl. k. III, fol. 254. — 21. Temeljno sodišče v Ljubljani, Enota Trbovlje, Zemljiška knjiga, Katastrska občina Podkum, vl. št. 242. — 22. Informator Jurij Čop, 1927, Podkum 1. — 23. Glej opombo 5. — 24. Glej opombo 22. — 25. ASRS, Z.I. XLVII T-83, str. 2—5. — 26. Informatorja Janez Baš in Jurij Čop. — 27. ASRS, Z.I. XLVII T-63, str. 22. — 28. ASRS, Z.I. XLVII T-83, str. 6—8. — 29. ASRS, Franciscejski kataster, protokol in mapa N 53 (odslej Fr. k.). — 30. Prim. matične knjige in zemljiške dokumente, ki jih navajam. — 31. Glej opombi 3 in 4. — 32. Informatorja Janez Baš in Jurij Čop. — 33. Möderndorfer, str. 23—24. — 34. Informator Janez Baš. — 35. Informatorji Janez Baš, Jurij Čop in Pavla Kenda. — 36. ASRS, Terezijanski kataster, Rektificirani dominikalni akti, fasc. 147, akt št. 20 (odslej Ter. k., Rekt.). — 37. Ibid., akt št. 1. — 38. Ibid., akt št. 2. — 39. ASRS, Podatki, Ki-P, 246. — 40. ASRS, Ter. k., Rekt. fasc. 147, akt št. 12 in 13. — 41. Ibid., akt št. 9. — 42. Ibid., akt št. 14. — 43. Ibid., akt št. 13. — 44. ASRS, Dež. d., Gl. k. III, fol. 256. — 45. ASRS, Ter. k., Rekt. fasc. 147, akt št. 18. — 46. Ibid., akt št. 1, 12, 13 in 18; ASRS, Dež. d., 1. železnobarni kvatern K 16. — 47. ASRS, Z.I. XLVII T-63, str. 22—23. — 48. ASRS, Z.I. XLVII T-83, str. 6. — 49. ASRS, Fr. k., protokol in mapa N 53. — 50. Glej opombo 21. — 51. Möderndorfer, str. 23. — 52. Slovenski biografski leksikon, Prva knjiga, Ljubljana 1925—1932, str. 95. — 53. V ŠAL sem pregledal starejše matice župnij Bled, Dobje, Gorje, Jesenice, Radovljica in Srednja vas v Bohinju ter lokalije Koroška Bela. — 54. ŠAL, Župnija Ljubljana — Sv. Nikolaj (odslej Sv. Nikolaj), Oklici 1737—1759. — 55. ŠAL, Sv. Nikolaj, PMK 1745—1770. — 56. Ludwig Schiviz von Schivizhoffen, Der Adel in den Matriken des Herzogtums Krain, Görz 1905 (odslej Schiviz). — 57. Ibid., str. 48, 55, 64, 155, 188, 189, 190 in 197. — 58. V ŠAL so v krstnih maticah Ljubljana — Sv. Nikolaj 1700—1712, 1712—1722 in 1722—1731 vpisani krsti Marije Ane (8. junija 1706), Elizabete Konstancije (25. maja 1710), Frančiške Terezije (29. oktobra 1715) in Frančiške Barbare Heipl (3. decembra 1723). — 59. ZAL, Vladislav Fabjančič, Knjiga ljubljanskih hiš in njih stanovalcev, VI. del, str. 12—13 (odslej Fabjančič). — 60. Ibid. — 61. Fabjančič, V. del, str. 445—446. — 62. Schiviz, str. 189 in 190. — 63. ASRS, Dež. d., Gl. k. III, fol. 255. — 64. ASRS, Z.I. XLVII T-63, str. 12—14. — 65. Ibid., str. 27. — 66. ŠAL, Sv. Nikolaj, RMK 1748—1755. — 67. Glej opombo 64. — 68. Fabjančič, V. del, str. 445—446, VI. del, str. 12—13. — 69. ŠAL, Sv. Nikolaj, MMK

1735—1770; Schiviz, str. 197. — 70. ASRS, Z.I. XLVII T-83, str. 10. — 71. ASRS, Z.I. XLVII T-63, str. 27. — 72. Ibid., str. 11—12, 23—24. — 73. ASRS, Dež. d., 1. biserni kvatern E 16. — 74. Glej opombo 39. — 75. Glej opombo 73. — 76. ASRS, Župnija Šentrupert na Dolenjskem, Repertorij krstnih matičnih knjig 1737—1847. — 77. Poročna matica mu 6. oktobra 1788 prisoja 25 let, mrliška 18. maja 1816 pa 53. — 78. ŠAL, Župnija Svibno, RMK 1764—1770 (odslej Svibno). — 79. ŠAL, Svibno, RMK 1770—1776. — 80. Glej opombo 63. — 81. Glej opombo 70. — 82. ASRS, Dež. d., Gl. k. III, fol. 225 in 261. — 83. ASRS, Z.I. XLVII T-83, str. 1 in 9. — 84. Ibid., str. 1. — 85. Glej opombo 61. — 86. Glej opombo 59. — 87. ASRS, Svibno, MMK 1777—1788. — 88. Glej opombo 84. — 89. Glej opombo 87. — 90. ASRS, Z.I. XLVII T-83, str. 9. — 91. Ibid., str. 13—14. — 92. Ibid., str. 11. — 93. Ibid., str. 9—10. — 94. Glej opombi 78 in 79. — 95. ASRS, Z.I. XLVII T-83, str. 10. — 96. Ibid., str. 14. — 97. ASRS, Ter. k., Rekt. fasc. 147, akt št. 16. — 98. Ibid. — 99. ASRS, Svibno, PMK 1777—1801. — 100. Stritihov ni najti niti v svibenskih niti v maticah sosednjih župnij Šentjanž, Polšnik, Radeče, Dole in Šentrupert. — 101. O Svibnem glej Janko Orožen, Ostrovharji, Celjski zbornik 1965, Celje 1965; Ivan Stopar, Svibno, Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, Ljubljana 1982. — 102. ASRS, Dež. d., 2. modri kvatern M 27; ASRS, Šentjurij, MMK 1798—1812. — 103. ASRS, Svibno, RMK 1788—1801, 1800—1833, MMK 1800—1837. — 104. Glej opombo 97. — 105. ASRS, Dež. d., Gl. k. III, fol. 255 in 258. — 106. Ibid., 2. modri kvatern M 27. — 107. Ibid., Gl. k. III, fol. 255. — 108. Ibid., fol. 256. — 109. Glej opombo 26. — 110. Glej opombi 44 in 45. — 111. ASRS, Župnija Šentjurij-Podkum (odslej Šentjurij), RMK 1787—1798. — 112. Ibid., MMK 1787—1798. — 113. Glej opombo 111. — 114. Glej opombo 112. — 115. Glej opombo 111. — 116. ASRS, Župnija Čatež—Zaplaz, PMK 1813—1865. — 117. ŽU Čatež—Zaplaz, MMK 1812—1855. — 118. Informator Jurij Čop. — 119. Glej opombo 103. — 120. ASRS, Šentjurij, MMK 1812—1830. — 121. ŠAL, Župnija Mirna (odslej Mirna), PMK 1812—1815. — 122. ASRS, Dež. d., 1. biserni kvatern N 19. — 123. Glej opombo 9. — 124. ŽU Šentjurij-Podkum, Status animarum, str. 1. — 125. ASRS, Dež. d., 6. modri kvatern J 17. — 126. ŠAL, Mirna, RMK 1812—1827, PMK 1812—1867, MMK 1812—1827; ŽU Šmarjeta, RMK 1787—1815, 1812—1821; ASRS, Župnija Šmarjeta, RMK 1821—1871, PMK 1818—1862, MMK 1821—1879. — 127. Glej opombo 125. — 128. ASRS, Fr. k., protokol in mapa N 59. — 129. Glej opombo 125. — 130. Glej opombo 126. — 131. Glej opombo 116. — 132. Glej opombo 122. — 133. ASRS, Šentjurij, RMK 1812—1830, 1830—1864; ŠAL, Šentjurij, Prepis MMK 1835—1900, 1901—1964; ŠAL, Svibno, Prepis MMK 1835—1935. — 134. ASRS, Dež. d., 3. rdeči kvatern S 19. — 135. Ibid., Gl. k. III, fol. 257—258. — 136. Ibid., Instrumentalna knjiga IV, fol. 5 (odslej Inst. k.). — 137. Glej opombi 133 in 9. — 138. ASRS, Dež. d., Inst. k. V, fol. 43—44. — 139. ASRS, Šentjurij, MMK 1831—1855. — 140. Glej opombo 124. — 141. ASRS, Dež. d., listine IB IX/209—210. — 142. ŠAL, Šentjurij, Prepis MMK 1835—1900. — 143. ŽU Šentjurij—Podkum, Status animarum, str. 1. — 144. ASRS, Dež. d., Gl. k. III, fol. 253. — 145. ASRS, Reambulančni kataster, protokol in mapa N 53. — 146. Glej opombi 124 in 133.

SOCIETÀ DI MINERVA V TRSTU IN OBLIKOVANJE ITALIJANSKEGA NARODNO LIBERALNEGA GIBANJA 1860—1878

TOMAŽ SIMČIČ

SPLOŠNI DRUŽBENO-POLITIČNI POLOŽAJ V HABSBURŠKI MONARHIJI IN V TRSTU

Po porazu v Italiji l. 1859 je začel cesar Franc Jožef postopoma odpravljati absolutizem. Vendar je gospodarsko-politična liberalizacija potekala le počasi sredi tisočerih ovir, ki so jih predstavljali zdaj nacionalne zahteve posameznih narodov, zdaj razredni interesi fevdalne aristokracije in liberalne buržoazije, zdaj cesarjeva neodločnost, vselej pa kronični primanjkljaj državnih blagajn. Februarski patent iz l. 1861 je največjo politično težo v državi dal nemški buržoaziji in s tem odprl pot vzponu ti. nemškega liberalizma,¹ ki je s krajšimi presledki dominiral na avstrijski sceni do l. 1878.

Tudi v Trstu je preobrat l. 1860 prinesel podobne spremembe kot na državni ravni. L. 1861 so bile razpisane nove volitve v mestni svet in začelo se je obdobje prevlade italijanske liberalne stranke, ki je s krajšimi nepomembnimi presledki trajalo vse do propada monarhije. Seveda je bil problem Trsta veliko bolj zapleten od dokaj preproste slike, ki nam jo dajejo vsakokratne volitve v občinski svet. Kmalu so se namreč pojavili prvi odkriti ideološki boji (spor s škofijo) in nacionalni konflikti (julij 1868). Če je na politični in nacionalni ravni obravnavano obdobje mogoče označiti kot obdobje hegemonije italijanske narodno liberalne stranke, kulturnega boja med mestnim vodstvom in Cerkvijo ter izbruha in postopnega zaostrovanja nacionalnega vprašanja in s tem povezanega iredentizma, je treba obenem poudariti, da bi nam celostno podoba Trsta dopolnila šele analiza gospodarskih tokov, razvoja luke, paroplovnih družb, zavarovalne dejavnosti, nastajajoče industrije itd. Tu so se nerazdružljivo prepletali interesi vseh tistih, ki so v tržaškem javnem življenju nekaj pomenili, pa naj so pripadali liberalni ali ti. konservativni stranki.² V tem pogledu so liberalci druge polovice 19. stol. bili dejansko dediči podjetniške tradicije, ki so jo v prejšnji dobi predstavljala imena kot recimo Giovanni Guglielmo Sartorio,³ grof Franz Stadion,⁴ Karl Ludwig von Bruck,⁵ Pasquale Revoltella,⁶ eden glavnih pobudnikov Sueškega prekopa idr. Njihovi interesi, kakor tudi interesi njihovih naslednikov, so se vrteli okoli tržaške luke, železniških povezav z zaledjem, perspektiv, ki jih je odpiral Sueški prekop, okoli tržaškega Lloydja, zavarovalnih družb (Assicurazioni Generali, RAS itd.), okoli nastajajoče industrije itd.

Ni naključje, da se je center odločanja tržaškega meščanstva le počasi in s težavo selil iz borze in trgovinske zbornice na Magistrat.⁷ Stališč, ki so se čedalje pogosteje uveljavljala tako v občinskem svetu kakor tudi v tržaškem javnem življenju sploh, niti ni mogo-

če docela pravilno vrednotiti brez upoštevanja moči, ki so jo med vodilnimi tržaškimi možmi imele številne prostozidarske lože. »*Dokazano je*«, piše npr. Giulio Gratton, »*da so prostozidarji preko Società del Progresso (Društvo napredka) usmerjali v Trstu vso italijansko stranko in gibanje, ki se je začelo imenovati iredentistično*«. ⁸

Vodilnega tržaškega sloja v obdobju 1860—1878 torej ne zaposluje le nacionalni problem, kakor bi hotelo dokazati italijansko iredentistično zgodovino-pisje,⁹ temveč veliko širša paleta problemov, kot recimo vprašanje laičnosti šolstva, boj proti vplivu Cerkve v javnem življenju, vloga, ki naj bi jo Trst kot avtonomno neposredno cesarsko mesto odigral na enotnem evropskem trgu, modernizacija tržaškega pristanišča, ustrezne železniške povezave s Srednjo Evropo, vprašanja urbanizacije in s tem povezane pavperizacije nižjih slojev, reševanje socialnega vprašanja, vprašanje izoblikovanja nekega kulturnega modela, ki naj bi postal odločilen za vladajoči sloj in za vse mesto. Izoblikuje se tako cela vrsta pogledov na omenjena vprašanja,¹⁰ ki tvorijo nekakšno idejno-kulturno platformo mestne vodilne garniture v drugi polovici 19. stol., a sega z nekaterimi argumentacijami, pogledi in vrednotami še v poznejši čas. Te vrednote in ti pogledi so v nekem smislu še danes sestavni del miselnosti in vrednostnega sveta ne le vodilnih predstavnikov, temveč tudi tržaškega javnega mnenja sploh.

RAZCVET ČASOPISOV IN DRUŠTVENEGA ŽIVLJENJA V TRSTU

Razcvet časopisov in društvenega življenja tako v širši Avstriji kot v Trstu se seveda ujema s postopnim prehajanjem od absolutizma k ustavnosti po l. 1860. Tako beležimo recimo v Trstu od l. 1863 do 1878 kar 264 novih pobud na področju periodičnega tiska v italijanskem, slovenskem, nemškem, francoskem in grškem jeziku.¹¹ Podobnemu razcvetu lahko sledimo na društvenem področju, posebno po zakonu o društvih iz l. 1867. Leta 1868 nastane recimo na pobudo Hermeta in prostozidarstva Società del Progresso, leto kasneje se rodi »*Associazione Ginnastica*«, kasnejša trdnjava iredentizma, nato »*Società pedagogico-didattica*«, izraz težen liberalnega učiteljstva po laični akonfesionalni šoli, potem »*Società operaia*«, ki naj bi ublažila socialne napetosti brez korenitejših posegov v družbene in proizvodne odnose. Povezujejo se delavci raznih strok, uradniki, svobodni poklici in ustanavljajo strokovna in socialnovarstvena društva.¹²

Enako poživitev, vendar mimo kakršnekoli neposredne zveze z nastankom italijanskih društev, opazimo tudi v slovenskem delu Trsta, sredi katerega se počasi oblikuje vodilni sloj meščanov, ki je kasneje prevzel vodstvo organiziranega slovenskega nacionalnega gibanja. Po nekajletnem zastoju Slavjanskega društva¹³ je ustavna doba prinesla najprej Slavjansko narodno čitalnico l. 1861 (prvo slovensko čitalnico sploh), nato l. 1868 še čitalnice v Rojanu, Rocolu, Ščedni, pri Sv. Ivanu, v Barkovljah in na Opčinah.¹⁴ Ni naključje, da je leto 1868. leto prvega fizičnega obračuna med slovenskim in italijanskim delom mesta, kar pa italijanski vodilni sloj v javnosti prikazuje ne kot nacionalni spopad, temveč kot spopad med naprednim liberalizmom na eni strani in klerikalno reakcionarnostjo na drugi.¹⁵

zgodovinar in erudit Domenico Rossetti (1774—1842).¹⁶ Minerva je bila sprva le naslednica prejšnjih Akademij, katerih člani so se izživljali v večinoma praznem leporečju in kratkočasni družabnosti.¹⁷ Rossetti je delo zastavil drugače. »*Namen društva je nuditi izobražencem predavanja in literarne večere*«, pravi prvi člen društvenega pravilnika.¹⁸ Rossetti je v Minervi videl potencialno žarišče nove tržaške kulture, ki naj bi bila v skladu s potrebami časa in naglo se spreminjajočih razmer. Videl pa je v Minervi tudi primerno tribuno, s katere je utemeljeval in populariziral svojo teorijo ti. tržaškega municipalizma, se pravi pravic, ki naj bi Trstu pripadale na podlagi njegovega preteklega statusa svobodnega mesta, katerim naj bi se l. 1382 svobodno odpovedal na podlagi dvostranske pogodbe s Habsburžani.

SOCIETÀ DI MINERVA — DRUŠTVO MINERVA

Med tržaškimi kulturnimi društvi zavzema nekako osrednje, čeravno ne vedno najvidnejše mesto Società di Minerva. Društvo, ki si je za svoje ime izbralo rimsko zaščitnico znanosti in umetnosti in ki je delovalo v navidezni akademski oddaljenosti od vsakdanjega življenja in političnih bojov, je skušalo ves čas svojega obstoja ohraniti pretežno kulturno obeležje. Kljub temu je njegov vpliv na intelektualno in idejno fiziognomijo tržaškega vodilnega sloja, kot bomo videli, nezanemarljiv. Pa ne samo zato, ker so v njem zrastle mnogi kasnejši tržaški politiki, temveč tudi ker je društvo vseskozi veljalo za nekakšno krovno, ali vsaj pokroviteljsko ustanovo mestne kulture.

Minerva ima med vsemi obstoječimi tržaškimi kulturnimi ustanovami za sabo najbrž najdaljšo zgodovino. Ustanovljena je bila l. 1810. Uradni ustanovitelj je bil član knjižarne Geistinger Paul Schubart, čeprav velja za dejanskega navdihovalca in dušo pobude

MINERVA KOT SOOBlikovalka TRŽAŠKEGA POLITIČNEGA VODSTVA (DO 1860)

Generacija, ki je stopila v ospredje po l. 1860, se je idejno in kulturno oblikovala v predmarčni dobi in v dobi ti. Bachovega absolutizma. Kulturnih in idejnih žarišč je bilo v Trstu v tej dobi več. Eno od teh, čeprav ne edino, je bilo društvo Minerva. Kaže recimo, da iz Minerve ni izšlo levo, iredentistično krilo tržaškega liberalizma. V tem oziru je pomenljiva pripomba, ki jo je l. 1867 izrekel Giovanni Benco, da je namreč društvo Minerva okoli l. 1848 zašlo v krizo, ker so bili njegovi vodilni možje baje »*proti napredku*«. ¹⁹ Ni jasno, na kaj je dejansko Benco s temi besedami namigoval, ali na premajhno nacionalno gorečnost ali na ideološko mlačnost. Zdi se, da je v Bencovih očeh v predmarčni dobi baklo napredka v Trstu držal prižgano kdo drug, in to je mogel biti — če odmislimo zelo razširjeno prostozidarstvo — le krog okoli revije »*La Favilla*« (1836—1846).

L. Hoffmeister — Joh. Poppel:
Veliki trg v Trstu, jeklorez. (Narodni muzej, grafični kabinet).

»Favilla« je namreč presegla okove Rossettijevega municipalizma, odprla širša obzorja sodobne italijanske kulture, obenem pa ohranila zavest o prisotnosti kompaktnega slovanskega sveta okrog mesta. Podobno kot Kandlerjeva »L'Istria« je do slovanskega sveta gojila simpatije v duhu zgodnjega italijanskega risorgimenta, vendar je na slovenske prebivalce gledala kot na simpatične in pristne predstavnike »nepokvarjene« kmečke kulture, nikakor pa kot na morebitne enakovredne sogovornike pri vodenju javnega življenja na narodno mešanem ozemlju.

Za italijansko kulturo in za vrednote risorgimenta so se mnogi navdušili pod vplivom »Faville« (recimo Hortis, Hermet idr.),²⁰ po drugi strani pa so marsikaj prevzeli tudi od Rossettija in Minerve. Rossettijevo tezo o nekdanji samostojnosti tržaškega mesta so znali po potrebi spretno izkoriščati in oblikovati v pravi mit.²¹ Ostali so obenem zvesti iluministični tradiciji, prav tako kakor njihovi konservativnejši sočestjani.²² In tradicionalno iluministično kulturo je takrat najbolj zvesto zastopala ravno Minerva. Njena iluministična usmeritev v predmarčni dobi se je kazala predvsem v dveh smereh, v velikem zanimanju za pozitivne znanosti in v uveljavljanju ideje ti. tržaškega kozmopolitizma.

Med člani društva so sprva prevladovali zdravniki, botaniki, geologi. Prvi ravnatelj-cenzor je bil kirurg Giovanni Vordoni. Vrstijo se predavanja o botaniki, splošni geografiji, meteorologiji, kemiji, medicini itd. Kasneje se začenja krepiti zanimanje za preteklost Trsta, Primorja in Istre, predvsem seveda pod Rossettijevim vplivom, pa tudi njegovega sodelavca in učenca Kandlerja, na dnevni red pridejo vprašanja gospodarskega razvoja, vse to še v nadnarodnem kozmopolitskem duhu. Že omenjeni Vordoni je bil npr. Grk, predstojnik grške občine. Med člani društva najdemo dalje evangeličanskega pastora v Trstu Friderika Schultza, ki na nekem večeru zbranemu občinstvu recitira nemške verze.²³ Minerva v tem času še ni »italijansko« društvo v nacionalnem pomenu besede »italijansko«.

Že na podlagi golega seznama društvenih predavanj je mogoče v splošnih obrisih opisati ozračje, v katerem je rasla tržaška inteligenca: bilo je pač povsem laično, zakoreninjeno v razsvetljskem racionalizmu in zaupanju v moč človekovega svobodnega razuma, odprto za sprejemanje znanstvene metode, oprto na grško-rimsko klasiko pri iskanju lestvice vrednot, ki bi ustrezala sodobnemu zgodovinskemu trenutku. V naslovih predavanj ni sledu o kakršnekoli pristopu k resničnosti, ki ne bi bil znanstveno-racionalističen. O vprašanjih, ki presegajo človekovo imanentnost, društvo ne razpravlja. Nekaj značilnih naslovov predavanj: »O načinu, kako na silo učiti znanosti« (1829), »Vzporednica med napredkom medicine in drugimi vejami človekovega duha« (1837, 1838), »Nastanek dobrega in zla kot odsev zakona o gibanju in privlačnosti« (1839), »Napredek, sreča, civilizacija: zloraba in pomen teh besed za boljše družbeno sožitje« (1840), »Razmišljanje o prevladi

zmote nad človekovim duhom, ki pa jo lahko volja in znanost premagata« (1841). Med predavatelji se tu pa tam sicer pojavi tudi kak duhovnik, ki se pa, sodeč po izbrani tematiki, bolj nagiba na stran ti. katoliških liberalcev, to se pravi zmernih pristašev moderne civilizacije, kakor pa na stran nasprotnikov pridobitev francoske revolucije. Tako recimo l. 1840 dominikanec o. Bandini (sokrat in morda somišljenik takrat vplivnega o. Lacordaira) predava »o potrebi moralne vzgoje vseh družbenih slojev, ki naj državi zagotovi koristne (sic!) državljane«. L. 1842 se med gosti pojavi postni pridigar G. Renier, ki pa zbranemu občinstvu ne postreže s kako priložnostno duhovno mislijo, temveč s predavanjem o umetnosti homiletike. Za patrom pa nastopi odbornik društva in navzočim prebere svojo odo All'ente supremo (Najvišjemu bitju) z značilnim deističnim prizvokom.

V primerjavi s krogom, ki se je zbiral okoli »Faville«, in sodelavcev Kandlerjeve revije »L'Istria«, v programu Minerve niti v predmarčni dobi niti kasneje ni opaziti najmanjšega namiga na slovensko oz. slovansko komponento tržaškega ozemlja. Slovenska prisotnost se v tem primeru ne javlja niti na ravni folklore niti na ravni takega ali drugačnega problema. Ne moremo govoriti, da bi Minerva gojila do slovanskega sveta kakršnokoli sovraštvo ali nasprotovanje. Enostavno nekega slovenskega oz. nacionalnega problema zanjo ni. S tem, da se njeni člani imajo za mestno intelektualno elito, se v drugi polovici 19. stoletja nekako samoumevno opredeljujejo za italijansko kulturo kot za »višjo« kulturo v nasprotju s slovensko kot »nižjo«, namreč kot kulturo pretežno nižjih slojev.

MINERVA V LETIH 1860—1878

Politične spremembe v letih 1860—61 so bile pomembna prelomnica tako za Trst kakor tudi za delovanje Minerve. Mnogi njeni člani so postali ali člani volilnega odbora ali tudi svetovalci, izvoljeni večinoma na liberalni listi.²⁴ Novo izvoljeni župan (podestà) Stefano de Conti se je osebno udeležil društvenega občnega zbora 17. aprila 1861 in že poudaril vlogo, ki bi jo v očeh liberalne stranke utegnili igrati Minerva v mestni kulturi.²⁵ Dve leti kasneje je občinski svet ponudil Minervi svoje pokroviteljstvo, ki ga je slednja seveda sprejela.²⁶

Leta 1863 je Magistrat na lastno pest ustanovil v mestu italijansko gimnazijo in realko. Del učnega osebja je priskočil na pomoč iz bližnjega Veneta. Tu je bilo gibanje za priključitev Italiji zelo močno, tako da so profesorji, ki so prišli od tam, v Trst prinesli močnega italijanskega duha in pospešili zanimanje za italijansko kulturo.²⁷ Kmalu so se pojavili tudi med predavatelji na rednih večerih Minerve. Prvi ravnatelj italijanske gimnazije v Trstu Onorato Occioni je recimo prevzel daljši cikel predavanj o Danteju.

Posebno po l. 1866 se je društvo Minerva čedalje bolj odkrito opredeljevalo za italijansko nacionalno

liberalno stranko. Ta je imela v društvenih prostorih svoja volilna zborovanja. Tu se je sestal tudi ustanovni odbor političnega, radikalno liberalnega in antikleikalnega društva Società del Progresso (maja 1868). Mnogi člani in voditelji Minerve so bili tudi po l. 1863 večkrat izvoljeni v občinski svet, v veliki večini na liberalni listi.²⁸ Mnogi liberalno usmerjeni tržaški časopisi so s simpatijo in zanimanjem sledili njenemu delovanju in s tem nakazovali idejno sozvočje z njenim programom.²⁹ Člane Minerve najdemo tudi v Società del Progresso³⁰ in na seznamih Società Filarmónico-Drammatica,³¹ ki je bila zunanji izraz tržaškega prostozidarstva.³²

Iz dosedaj povedanega jasno izhaja, da je v šestdesetih in potem seveda tudi v sedemdesetih letih 19. stoletja društvo Minerva precej nedvoumno podprlo vodilno mesto garnituro, v očeh katere naj bi neka-ko predstavljalo najvišji tržaški kulturni forum. Nesporno je tudi, da se je velik del Minervinega vodstva in članstva v tem času ponašal v svobodomiselnim svetovnim nazorom. Poleg tega je v njenem delovanju precej jasno opaziti premostitev nekdanjega kozmopolitizma in opredelitev za italijanstvo in italijansko kulturo. Vendar pa bi pri Minervi v tem času zaman iskali kakršnokoli radikalizacijo, najsi bo v smeri ideološkega ekskluzivizma, najsi bo v smeri italijanskega iredentizma. Kaže, da je poleg radikalnejše liberalne znotraj društva Minerva obstajala tudi močna katoliška struja, ki bi jo z vsemi dolžnimi pridržki mogli označiti kot katoliško liberalno v smislu tistega katoliškega liberalizma, ki je sprejemal temeljne vrednote francoske revolucije, posebno svobodo vesti, govora, tiska in združevanja, a odklanjal vsak ekstremizem in vsak žolčen antiklerikalizem, v filozofskem pogledu pa sprejemal nauk katoliške Cerkve.

Takšna stališča je po vsej verjetnosti zastopal duhovnik Ferdinando Rossi, ravnatelj italijanske gimnazije in večkratni predavatelj v Minervi, dalje duhovnik J. Cavalli, potem tudi arhitekt Giuseppe Righetti, član vodstva Minerve, obenem zmeren liberallec, najbrž avtor brošure z naslovom *Il Progresso*, o kateri bo še govor kasneje. Za katoličana se je proglasil tudi Alessandro Goracuchi, zdravnik in voditelj Minerve še v predmarčni dobi, kasneje predavatelj na njenih kulturnih večerih. Leta 1867 je izdal zbirko misli o Bogu in večnem življenju.³³ V njej je jasno izpovedal svoje katolištvo, obenem pa z značilnim izborom avtorjev plačal davek svojemu času. Kot religiozne mislece namreč navaja Platona, Horaca, Cicerona, Tibula, Byrona, Rousseauja, Lukreca, celo galerijo zdravnikov in kirurgov in na koncu Tomaža Kempčana. O transcendenci razpravlja prepričano in zavzeto, pri tem pa se sklicuje na Leibniza, Galileja in Newtona, to se pravi na iste avtoritete, katerih so se v nasprotne namene posluževali tudi predstavniki materialističnega pozitivizma in racionalizma.

V podobni luči je treba presojati tudi naraščajoči pomen, ki ga je zadobivala nacionalna ideja ne samo v okviru Minerve, temveč tudi v Trstu sploh. Attilio Tamaro, najznačilnejši predstavnik iredentističnega

zgodovinopisja, se v svojem glavnem delu rad nagiba k črno-beli tehniki in vidi kali kasnejšega iredentizma — seveda post festum — povsod, kjer se je sploh kaj italijanskega dogajalo. Tako je imela zanj tudi Minerva jasno filoiredentistično orientacijo, in to najmanj od l. 1865 dalje. V dokaz te svoje teze Tamaro navaja prireditev ob šeststoletnici Dantejevega rojstva, ki je bila v prostorih Minerve 14. maja 1865,³⁴ češ da jo je društvo organiziralo kljub nasprotovanju »avstrijakanta« Pietra Kandlerja, ki je bil od 1864 do 1867 vladni komisar pri društvu in ki da je izzvenela v »pravi slavonspevi Italiji in patriotizmu«.³⁵

Velika večina povojnih zgodovinarjev ima o začetkih pravega iredentizma danes drugačno mnenje. Res je sicer, da je dunajska vlada v svojo, marsikdaj ozkosrčno politiko nekako sama potiskala Trst v objem Italije,³⁶ res je tudi, da je zastoj pristanišča in trgovine pomemben del tržaške finančne zmogljivosti preusmeril v zavarovalno dejavnost in s tem v večjo povezanost z Italijo,³⁷ vendar pa so bili skoraj vsi predstavniki tržaškega vodilnega sloja, od zmernih filoavstrijcev (*»fedeloni«*) do radikalnejših liberalcev, obenem krepko soudeleženi pri velikih finančnih podjetjih, ki so imela interes v Avstriji in v podonavskem zaledju.

Celo Francesco Hermet, razvpiti kolovodja tržaškega prostozidarstva in vseh mogočih revolucionarnih odborov, predsednik Società del Progresso in nesporni vodja liberalne skupine v tržaškem občinskem svetu, je od l. 1860 dalje lastnik primorske agencije novo nastale La fenice Austriaca, največje dunajske zavarovalne družbe.³⁸ In ravno Hermet se proti koncu svoje politične kariere zameri mlajšemu, levemu krilu svoje stranke, ko predlaga za mestnega župana Nemca Dimmerja, češ da bi ta poteza odvrnila neutemeljene sume od liberalnega gibanja.³⁹ Jasno je torej, da so se italijanski liberalni nacionalci kar se da trudili, da bi zahteve baze čimdlje ohranili v mejah zakonitosti in avstrijske lojalnosti.⁴⁰

Zato tudi proslava Dantejeve šeststoletnice še ni bila nikakršna iredentistična manifestacija. Besedilo počastitve velikega Alighierija⁴¹ je sicer res zelo gostobesedno, mestoma retorično, res je veliko govora o Italiji, italijanskem jeziku in italijanskem čustvovanju, vendar o kaki politični ali celo separatistični noti v tem primeru ne moremo govoriti. Osrednji govor ravnatelja italijanske gimnazije Onorata Occionija⁴² ne proslavlja Danteja toliko kot apostola italijanske nacionalne ideje, temveč bolj kot nekakšnega znanitelja moderne civilizacije, nasprotnika dogmatizma, predsodkov in srednjeveške okostenelosti, človeka, ki je znal pomiriti Aristotelov pol razuma s Platonovim polom čustva.⁴³ Pa tudi himna *Inno per musica nella festa di Dante*, ki jo je napisal Pirančan, kirurg Giovanni Tagliapietra (1813—1893), Danteja postavlja ob Newtona, Keplerja, Watta, Fultona in druge sodobne znanstvenike kot pionirja tistega tako čaščenega Napredka, katerega so intelektualni krogi v Trstu v tem času gotovo bolj občudovali kakor pa mater Italijo. Takole se Tagliapietra obrača na avtor-

ja Božanske komedije: »*Kot duh danes zreš na tako čudovit polet človekovega razuma* (namreč na industrijsko revolucijo, op. pis.) *in morda slutiš zarjo srečnih časov*«. ⁴⁴

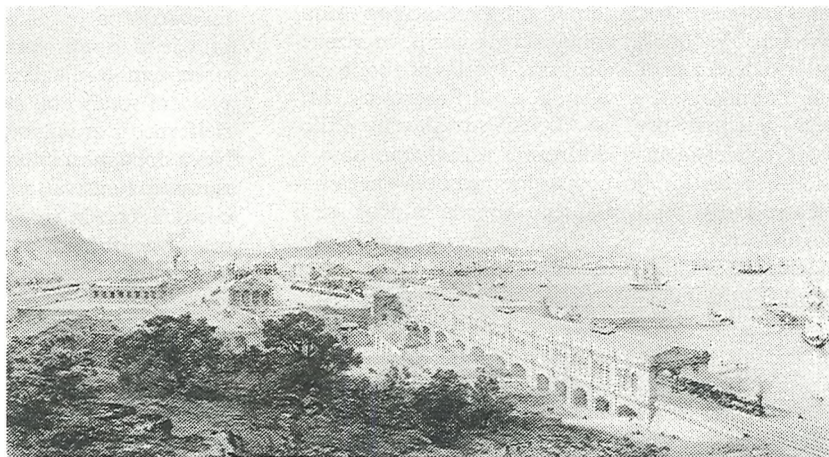
Ne zedinjena Italija, pač na Napredek (z veliko začetnico) predstavlja v tem času tisto osrednjo vrednoto, okoli katere se vrti tržaška italijanska kultura (o začetkih slovenskega gibanja bi bilo treba govoriti posebej), in z njo vred seveda tudi društvo Minerva. Značilen primer te miselnosti je publikacija, katere avtor je, kot kaže, Giuseppe Righetti, znan arhitekt in eden najvidnejših članov Minerve. ⁴⁵ Naslov publikacije je *Il Progresso della civilizzazione nel secolo XIX e suoi interessi colla proposta di una banca di assicurazione delle cambiali*. ⁴⁶ Izšla je sicer anonimno, vendar pa, če verjamemo zapisu na naslovni strani izvoda, ohranjenega v tržaški Mestni knjižnici, naj bi bil njen avtor prav G. Righetti. Privrženec katoliške variante liberalizma, nasprotnik vsakega ekstremizma, zagledan v tehnične pridobitve industrijske revolucije, je bil trdno prepričan, da gre zgodovina nezadržno svojo pot naprej v smeri večje sreče in večje pravičnosti.

Righettijev pogled na zgodovino je optimističen in kristalen: na eni strani sile teme, na druge sile luči. Slednje imajo sicer svojega najvišjega predstavnika v Sinu človekovem in njegovi žrtvi na Kalvariji, ⁴⁷ vendar »degenerirani« kler svojemu vzorniku nikakor ni delal časti, temveč je »poniževal znanost in umetnost, zanikal napredek, učil nevedno ljudstvo sovraštva do močnih duhov, učil ljudi, da je uboštvo duha (v smislu ignorance, op. pis.) pot zveličanja«. ⁴⁸ Francoska revolucija, ki je bila v svojih skrajnostih prav gotovo kruta in nečloveška, po avtorjevem mnenju ni bila nekaj naključnega, temveč izraz vsesplošnih teženj po svobodi in napredku. Prav tako epohalen je bil izum parnega stroja in telegrafa. ⁴⁹ Vse to je sprožilo duhovni in materialni napredek človeštva v 19. stoletju. Do sedaj pa so se z njim okoristili le premožni sloji. Ta razvoj je treba preokreniti. Tudi ljudstvo mora postati deležno koristi, ki jih prinašata napredek in civilizacija. A kako? Avtor brošure je trdno prepri-

čan, da je podlaga sodobnega družbeno-ekonomskega sistema zaupanje-kredit. Moralne lastnosti človeka: poštenost, olika, resnicoljubnost, ponižnost (a ne klečeplazenje), vestnost in ljubezen do dela morajo uživati zaupanje, treba jim je dati »kredit«. Človek je namreč po naravi dober in pameten (Rousseau, op. pis.). Zato — in od tod izhaja ne le optimizem pisca te brošure, ampak kar optimizem stoletja — je treba pospeševati šolstvo in izobrazbo. »*Kakor se človek po pravilnem poduku nauči pravilno sklepati in izbirati, kar se mu najbolj splača, tako moramo priznati, da bo človek vedno dober, to se pravi, nagnjen k dobremu, dokler bo imel za to interes, da ga bodo le priznavali za to, kar po naravi je*«. ⁵⁰ Pa ne samo to. Vsi naštetih tehnični izumi, od železnic preko telegrafa vse do svobodnega trga delajo človeka bolj odprtega za presežnost, za duhovnost. Vizija na koncu prehaja že v utopijo, ko beremo, da bo moderna civilizacija človeku prinesla mir, veselje in srečo. »*Bogatin bo dal denar na razpolago poštenosti in moralnosti v blagor vseh ljudi dobre volje*«. ⁵¹

Soglasje s poglobitnimi pridobitvami francoske revolucije, zaupanje v moč človekovega razuma, posebno v razvoj znanosti in tehnike, prepričanje, da je treba širiti prostor svobode tudi za sloje, ki so bili do tedaj od njega izključeni — seveda ne da bi pri tem postavili pod vprašaj upravičenost hegemonije vodilnega sloja, obenem pa pri mnogih sprejemljivost tudi za vrednote tradicije, posebno za vrednote katolicizma, tako bi lahko na kratko označili temeljno usmeritev Minerve in njenih članov v obdobju širjenja ustavnih svoboščin po letu 1860. V nasprotju z drugimi skupinami, kot je bila recimo Società del Progresso, ki konec šestdesetih let vstopijo v tržaško areno, jo označujeta zmernost in določena konservativnost. Minerva v nekem smislu prevzema in nadaljuje iluministično izročilo Rossettijevega in Kandlerjevega kova. Obenem se njena opredelitev za italijanstvo kaže bolj kot reakcija na merkantilni kozmopolitizem 18. stoletja, ⁵² ki je med drugim zakrivil propad nekdanje Arcadie, kot pa afirmacija narodne ideje v smislu italijanskega risorgimenta.

J. Varoni: Trst (list 12 iz albuma *Zur Erinnerung an die Eröffnung der Staats — Eisenbahn von Laibach bis Triest*, 1857), litografija. (Narodni muzej, grafični kabinet).

PREDAVANJA V DRUŠTVU MINERVA 1860—1878

Iz ohranjenega seznama predavanj od l. 1860 do 1878 lahko sklepamo v prvi vrsti na dokajšnjo pestrost in raznolikost kulturnega delovanja. Poleg zgodovine besedne umetnosti in filozofije so se na dnevni red društvenih večerov uvrščale tudi druge teme: naravoslovje, medicina, znanost, novi izumi, arhitektura, nova zemljepisna odkritja, trgovina, žensko vprašanje itd.⁵³ Vsa predavanja seveda niso ohranjena, vendar so dovolj zgovorni že njihovi naslovi ali imena predavateljev.

Dvakrat je bilo na primer na dnevnem redu vprašanje Sueškega prekopa (1860 in 1868), iz česar lahko sklepamo, da je imel Pasquale Revoltella v svojih prizadevanjih določeno zaslobo tudi v svetu tržaške kulture. L. 1861 je A. Cavalieri razmišljal na temo dostojanstvo in izobrazba trgovca, ki nam spet kaže na občuteno potrebo trgovca in podjetnika, da bi svoje delovanje opravičil z neko širšo svetovljansko razsežnostjo. L. 1865 je časnikiar F. Consolo govoril o platonski ljubezni, ravnatelj italijanske gimnazije Occioni je imel ciklus predavanj o Dantejevi Božanski komediji, Luigi Cambon je opozoril na problem smrtne kazni. Naslednjega leta je bil na vrsti problem obveznega šolanja, ravnatelj nemške državne gimnazije Menzel pa je govoril o ženski lepoti. L. 1873 je bilo na dnevnem redu predavanje o zadnjih zemljepisnih odkritjih v Afriki, od česar si je tržaška trgovina obetala kako posredno ali neposredno korist. Cambon je govoril ob smrti italijanskega romanopisca Manzoni. L. 1877 je G.M. Cattaneo proslavil Machiavellija, medtem ko je časnikiar Giuseppe Caprin predaval o intelektualnem gibanju v Franciji pred izbruhom revolucije. Prav leta 1878 se v programu pojavi še predavanje z značilnim naslovom Socialno oz. socialistično vprašanje, zanesljivo znamenje, da so se začeli tudi intelektualni krogi zaskrbljeno zanimati za gibanje, ki ga je še 15 let prej G. Righetti imenoval preprosto »čudna teorija«.⁵⁴

Tudi izbiri predavateljev v Minervi lahko označimo kot pestro. Poleg konservativcev, kakor je bil npr. ravnatelj nemške gimnazije Menzel, med predavatelje vedno bolj prodirajo svobodomislec in liberalni radikali. To je recimo primer Giacoma Odda, profesorja na tržaški italijanski gimnaziji, zagrizenega antiklerikalca, racionalista, sodelavca filoliberalnih dnevnikov »Il cittadino« in »Il Progresso«. Minervi se je prvič predstavil l. 1868 s predavanji o filozofiji napredka in o dolžnostih državljana, nato l. 1869 s predstavitevjo Leopardijevega svetovnega nazora in l. 1871, po zaključku koncila in proglasitvi dogme o papeževi nezmotljivosti, z govorom Papež, Doellinger in latinski racionalizem.

Od l. 1877 dalje nastopa pri Minervi časnikiar Giuseppe Caprin, Mazzinijeve in Garibaldijeve usmeritve, urednik vrste pomembnih tržaških časopisov, človek, okoli katerega se je zbirala skupina najvidnejših tržaških italijanskih peres.⁵⁵ Zanimiva je tudi osebnost duhovnika Paola Tedeschija (1826—1911), ki je

v Minervi predaval dvakrat (o sodobni italijanski literaturi), l. 1861 in 1866, l. 1869 pa ga je društvo skupno z drugimi uglednimi kulturniki imenovalo za svojega častnega člana.⁵⁶ L. 1860 je začel javno izkazovati svoje simpatije za liberalni katolicizem, ki se je zavzemal za spravo med moderno civilizacijo in Cerkvijo, zaradi česar je imel težave s cerkveno oblastjo. Obenem ga je avstrijska policija osumila širjenja iredentističnih idej, zaradi česar je moral zapustiti avstrijsko ozemlje.⁵⁷

V isti krog kot tedeschi je spadala tudi pesnica in pisateljica Adele Butti (1848—1909), prva ženska, ki je javno spregovorila o Minervi (1871) in bila potem med stalnimi gosti društva. Zanimala se je za žensko in družinsko problematiko, sodelovala je pri časopisju, ki se je zavzemalo za osvoboditev ženske, za njen vstop v javno življenje in na splošno za uveljavitev svobode kot najvišje vrednote na vseh področjih človekovega življenja. Za člane društva Minerva je večkrat nastopila kot pesnica, spregovorila pa je tudi o ženski problematiki, se zavzela za polnopravno vključitev ženske v politično, kulturno, socialno življenje, kar naj ne bi bilo družini v škodo, temveč v korist. »Zdrava pamet in logika nam dajeta upravičeno misliti, da bosta moški in ženska, ko bosta oba svobodna in enaka, tj. enako razvita tako v razumskem kot v moralnem pogledu, vlila družini novega duha, nove mladosti.«⁵⁸

O francoski revoluciji je l. 1871 razmišljal Angelo Castelfranco, po rodu iz Toskane, publicist, sodelavec zmerno liberalnega časopisja, na katerem se je nekoč celo zapletel v polemiko z radikalnejšim Oddom. »Romantik in idealist«, kakor ga označuje S. Monti Orel,⁵⁹ vendarle ni skril svojega navdušenja nad francosko revolucijo: »Kdo se ne ozira na ta velikanski dogodek, na to luč zgodovine, ne da bi ga prevzelo občudovanje in navdušenje?«⁶⁰ Francoska revolucija je zanj naravno nadaljevanje angleške iz l. 1649 in nizozemske iz let 1566—1579. Izročilo angleške revolucije je: politična svoboda, spoštovanje zakona in enakost pred zakonom. Izročilo upora na Nizozemskem pa je »zmaga nad Rimom«, »najmočnejši oviri na poti napredka moderne civilizacije«,⁶¹ to se pravi zmaga verske svobode. Zasluga francoske revolucije pa je, da je razglasila idejo enakosti, čeprav je ni uspela v praksi uresničiti, ker je zašla v ekstremizem. Radikalizem vedno več poruši kot pozida, pravični stvari bolj škoduje kot koristi,⁶² pravi Castelfranco z značilno zmernostjo tržaškega liberalca. Nova doba miru in bratstva pa bo nastopila, ko bodo evropska ljudstva sprejela izročila treh velikih revolucij, politično in versko svobodo ter socialno enakopravnost, obenem pa se izognila vsem pretiravanjem in vsem ekscesom.⁶³

O socialni ekonomiji in njenem odnosu do morale in prava je 5. decembra 1864 govoril dr. Porlitz. Naš čas, tako je trdil, je čas demokracije. Demokracije pa ni mogoče uresničiti brez enakosti. Napredka ne more biti brez reda in svobode. Podrejeni svobodo enakosti, kot dela neka francoska šo-

la(?), pomeni voditi demokracijo v tiranijo. In končno mora zakonodaja slediti ekonomskemu razvoju, ne pa ostati od njega odtrgana. Toliko dr. Porlitz. O problemu morale in njene povezanosti z ekonomijo in zakonodajo razpravlja nato dr. Costantini v daljšem koreferatu, v katerem dokazuje, da svoboda in pravičnost nista nujno povezani z moralno, da pa morala nujno vključuje tudi svobodo in pravičnost. Kar je moralno, pravi Costantini, ni nujno povezano z etičnim ravnanjem. Povod moralnega dejanja je lahko tudi odkritje neke resnice, izum koristne ali lepe stvari. Na ugovor dr. Elia Morpurga, češ ali naj država ukine bolnišnice in dobrotelne ustanove, odgovarja dr. Porlitz, da morala pravzaprav ni nič drugega kot pogoj (*conditio sine qua non*), da lahko človek ustvarja bogastvo. Bogastvo sicer človek pridobiva iz narave, a to bi bilo nemogoče, če ne bi pri tem upošteval neka osnovna načela socialnosti in to je morala.⁶⁴

O socialnem vprašanju je 13. marca 1865 govoril spet dr. Porlitz in zagovarjal nazore, ki jih je obrazložil v dnevniku »*Il Tempo*«. Ostro je nastopil proti kakršnemukoli poseganju države ali družbe v reševanje socialnega vprašanja. »*Družba nima pravice posegati na področje zasebne industrije.*« Svoje skrajno liberalistične poglede je utemeljil z mislijo, da mora uspešno podjetje v kratkem času proizvesti veliko in z dobrim profitom. Izkušnja pa nas uči, da država tega ni zmožna. In nadaljuje: »*Morale ni brez svobode. Iz tega sledi, da je država-proizvajalka nemoralna, saj preprečuje svobodno sproščanje človekove moči in dejavnosti.*« Citira nato Ricarda: prava dobrotelnost je v tem, da se ustvarijo take razmere, da je revež ne bo več potreboval. Predavatelju je ugovarjal eden izmed voditeljev Minerve, A. Tanzi: eno so načela, s katerimi se lahko tudi strinja, drugo pa so konkretne razmere. Občina se trudi, da bi konkretnemu socialnemu problemu (pavperizmu) našla ustrezno rešitev. Ne gre za to, da bi hoteli škoditi zasebni industriji in zasebni pobudi.⁶⁵

O rimskem vprašanju je 7. julija 1869 predaval prof. Vito Forte, profesor na italijanski gimnaziji v Trstu, čeprav je uradni naslov predvideval bolj nevtrarno zgodovinsko tematiko.⁶⁶ Predavateljevo izhodišče je, da ima človek moralno dolžnost se ukloniti le pred avtoriteto razvidnosti, pred nobeno drugo, ne škofovo ne papeževo, če razlogi niso dovolj utemeljeni. V nadaljevanju predavatelj razlikuje katolištvo od klerikalizma, osnovna načela katoliške vere od zunanjih izrazov t.i. klerokracije (inkvizicije, papeške države, indeksa itd.). S tem da odločno in ostro nastopa proti ohranitvi papeževe svetne oblasti,⁶⁷ obenem poudarja, da bistvo katolicizma ni in ne more biti v opreki z razumom. Zato ni razloga, da ne bi bili brezkompromisni nasprotniki reakcionarne »klerokracije«, ki še vedno preprečuje dokončno združitev Italije z Rimom.

Nekam zunaj ustaljenih tirnic je najbrž izzvenelo predavanje, ki ga je 7. maja 1865 imel ravnatelj c.kr. nemške gimnazije v Trstu Venceslav Menzel. Že služ-

ba, ki jo je vrsto let opravljal najprej kot profesor nemščine na gimnaziji v Kopru, nato od 1854 do 1858 kot ravnatelj akademske gimnazije v Gorici in končno od 1858 do 1864 kot ravnatelj gimnazije v Trstu, govori za to, da se je Menzel vsaj deloma gibal v drugačnem miselnem svetu kot večina njegovih sodobnikov v Trstu. Naslov enega njegovih predavanj v društvu Minerva se je glasil Egoizem našega stoletja. V njem je nastopil proti »*pohujšljivim*« in frivolnim pisateljem, posebno francoskim, med katerimi omenja »*znanega*« Paula de Kocka, »*čigar novele so prava šola najbolj nesramnega komunizma*«. ⁶⁸ Nadaljeval je: »*Mnogi sodobni pisatelji brez sramu oznanjajo nevero, nemoralnost, materializem in celo ateizem.*« Obregnil se je dalje ob znanstvenike, ki sicer odkrivajo čudeže stvarstva, a »*namesto da bi povzdigovali dušo nad mrtvo materijo (...), jo ponižujejo s tem, da jo z materijo enačijo*«. ⁶⁹ To se dogaja posebno takrat, ko sicer izobraženim profesorjem manjka verska in moralna osnova. »*Kajti človek, ki nima tega svetega kompasa (namreč vere, op. pis.), izgubi orientacijo v oceanu znanosti. Še in še se posveča analizi materije, dokler se ne istoveti z njo. Napihnen od svoje lastne brihtnosti, se norčuje iz vsega, kar se izmika njegovim čutom. Ponosen, da je raziskal in izračunal zakone raznih pojavov čutnega sveta, prezira transcendenco in tako ne pozna najvišjega zakona, v primerjavi s katerim so vsi ostali zakoni le paragrafi in okraske.*« ⁷⁰

Gre torej za neravnovesje med znanstvenim in duhovnim napredkom. Sebičnost torej ne samo, da ni v zatonu, ampak zadobiva v našem času širše in neslutene razsežnosti. V današnjem času, nadaljuje predavatelj, se sebičnost javlja v podobi absolutizma, fanatizma, aristokratizma, a tudi demokratizma in nacionalizma. ⁷¹ V drugem delu predavanja je skušal Menzel verjetno pomiriti zaprepasčene poslušalce, češ da slika le ni tako črna, kot bi kazalo na prvi pogled. Prav 19. stoletje se namreč po njegovem mnenju odlikuje tudi po nastajanju nove moralnosti, nove ljubezni do bližnjega. To se pozna predvsem na področju šolstva in dobrotelnosti (filantropije). In Trst v tem prav gotovo prednjači pred drugimi mesti. Nobeno stoletje še ni videlo takega razcveta dobrotelnosti kot 19. Naše stoletje, je sklenil Menzel, je tudi stoletje tolerance, humanizma, ki se zoperstavlja sebičnosti. Krepi se priznavanje človekovih pravic, njegovega dostojanstva, strpnost med pripadniki različnih veroizpovedi. ⁷²

O družini (kolikor škoduje šoli) je govoril prof. Angelo Menegazzi 29. aprila 1866. Učiteljev poklic je prikazal kot vzvišeno humanitarno poslanstvo, katerega pa starši večinoma ne razumejo in »deviškim« otrokom šolo prikazujejo kot kazen, kot neke vrste zapor, učitelja pa kot nekakšnega cirkuškega krotilca. Svoja izvajanja je predavatelj podprl s citati iz Tommasea in Frančiška Asiškega ter priporočil staršem, naj učitelja otrokom prikažejo z isto ljubeznijo kot očeta ali mamo. Ne sme se dogajati, da šola uči eno, starši pa drugo. Danes je pač tako, je možno

razbrati iz govornikovih besed, da imajo starši v glavnem ožje poglede kot pa izobraženi učitelji, zato naj ne »kvarijo« otrok s svojim praznoverjem, svojimi predsodki in nasprotovanjem našim »svetim« ustanovam.⁷³

Znanost zavzema v obdobju 1860—1878 še vedno zelo pomembno mesto v programu društva Minerva. Značilen za navdušenje nad znanstvenimi pridobitvami modernega časa je recimo govor, s katerim je eden od voditeljev društva sklenil letno dejavnost 15. aprila 1865. »Znanstvena epopeja«, trdi predavatelj, ki se je začela z Leonardom, Galileiem, Baconom in Descartesom, se še nadaljuje in nam vsak dan pripravlja nova in nova presenečenja, kar vse skupaj predstavlja »poezijo našega časa«.⁷⁴

Kako se je občudovanje znanstvenega napredka močno nagibalo v pozitivizem, zgovorno priča serija znanstvenih predavanj o *teoriji evolucije* prof. Carla Ciatta. Predavanja nam po eni strani odkrivajo človeka, ki pozorno in odprto sledi najsodobnejšim spoznanjem in znanstvenim hipotezam, recimo darwinizmu, po drugi strani pa se ta odprtost na več mestih sprevrta že v pravo oboževanje znanosti. Tako le pravi recimo: »A pri presojanju dejstev se bomo ozirali izključno na Znanost in bomo spoštljivo poslušali Njeno besedo, samo Njeno besedo! In znova bomo videli, kako Znanost napreduje veličastno in naglih korakov, kako zanesljiva in nezmotna nadaljuje svojo pot, gluha za ropot tisočih Harpij, katerim je bilo naročeno, naj ji mečejo polena pod noge. Videli bomo, kako vsako Njeno odkritje vpije na vse štiri vetrove: Heureka!, kako ta strašni krik vse zamaže, vse podere, kar se mu zoperstavlja, kako ta krik preglašča vpitje slepih fanatikov in strahopetcev.⁷⁵ Kdaj je človek gotov, da ne zapade zmoti? »Takrat, ko posluša Znanost, a samo Znanost, ko se ne ukloni nobeni avtoriteti, razen avtoriteti razvidnosti«.⁷⁶

Ciatto izhaja iz Rousseauja in z njim meni, da je vsa zgodovina človeštva iskanje sreče. Napredek je iskanje sreče, vendar če bi bili postavljeni pred izbiro, ali sreča ali napredek, bi morali izbrati Napredek, kajti Napredek bo nekoč izpolnil svojo nalogo, namreč uresničitev sreče.⁷⁷ Pogumnim osebnostim, ki se brezpogojno borijo za luč, stojijo nasproti previdneži, ki sicer govore, da se borijo za človekovo dostojanstvo, v resnici pa so v skrbeh le za usodo Razodetja. Za človeka, ki sta mu pri srcu svoboda in napredek, pa je odločilna le resnica, naj bo še tako kruta.⁷⁸ »Postavljena je hipoteza, da smo bratrance opice. Če bo hipoteza nekoč postala znanstvena dogma, bomo prisegli na besede dogme in bomo ponosno povzdignili čela«.⁷⁹

ZAKLJUČEK

Iz doslej pregledanih virov ni mogoče zanesljivo ugotoviti števila članov, ki so se udeleževali predavanj in debatnih večerov društva Minerva v letih

1860—1878, niti ni mogoče z gotovostjo zamejiti družbeni sestav članstva. Vemo pa, da se je Minerva imela za elitni mestni kulturni forum. To vlogo ji je l. 1863, kot smo videli, priznal tudi občinski svet. Da se je v Minervi dejansko zbiral tržaški vodilni sloj, posredno izhaja tudi iz podatka, da je prav od člana Minerve, Giovannija Benca l. 1869 prišla pobuda za ustanovitev nekakšne ljudske čitalnice (Società per la lettura popolare),⁸⁰ ki naj bi v načrtih pobudnikov med širšimi ljudskimi sloji imela podobno poslanstvo, kot ga je imela Minerva med intelektualno in politično elito.

Posebno vprašanje je, do kolikšne mere je segalo v društvenem življenju sodelovanje gospodarske oligarhije. Prisotnost predstavnikov visoke buržoazije je nesporna (npr. Carlo Levi, namestnik generalnega tajnika pri Assicurazioni Generali, potem Giuseppe Lazzaro Morpurgo, eden glavnih voditeljev iste zavarovalnice,⁸¹ dalje Giuseppe Sforzi, industrijec in arhitekt itd.), vendar delovanje društva nikakor ni slonelo na njihovih ramenih. Ogrodje Minerve so v tem času sestavljali svobodni poklici, odvetniki (Luigi Cambon, Giovanni Benco, Felice Consolo, Arrigo Hortis), arhitekti in inženirji (Giuseppe Righetti, Giovanni Righetti, Carlo Nobile), zdravniki (Giorgio Nicolich, Eugenio Morpurgo, Lorenzo Lorenzutti, Maurizio Costantini, Moisè Luzzatto), v sedemdesetih letih, vzporedno z izrednim razmahom periodičnega tiska pa tudi časnikarji (Giuseppe Caprin, Angelo Cavazzani).

Med voditelji in člani Minerve je v tem času le kaka polovica domačinov. Trst ostaja dolgo časa privlačen ne samo za nekvalificirano delavno silo, ampak tudi za italijanske intelektualce z ozemelj, ki so po l. 1859 in 1866 prišla pod kraljevino Italijo (Veneto, Lombardija). Sicer je v tem času Trst vse prej kot obrobni del slovenske narodne gibanje: ni naključje, da se l. 1848 v njem mudi Jovan Vesel Koseski, v šestdesetih letih pa Fran Levstik.

Šestdeseta in sedemdeseta leta 19. stoletja so leta zatona t.i. tržaškega kozmopolitizma, ki ne more vzdržati, ker je bil umetno ustvarjen. Obdržita se edini dve avtohtoni narodni skupnosti, italijanska in slovenska, druge izginejo ali se zaprejo v geto. Italijanska kultura se od vsega začetka uveljavi kot dominantna in z lahkoto asimilira ostale neavtohtone skupnosti. Tako se za italijansko kulturo in italijansko narodnost opredelijo recimo Škot Kandler, Armetec Hermet, Jud Luzzatto itd. Izjema so seveda Slovenci, za katere se v tem času začenja ravno nasproten proces prebujanja narodne zavesti, kar vodilni italijanski sloj doživlja kot ogroženost »italijanstva«, predvsem pa »napredka«. Tudi Minerva se v obdobju 1860—1878 jasno profilira kot italijanska kulturna ustanova, in sicer ne le italijanska po jeziku kot v prejšnjem obdobju, ampak tudi po svoji zavestni vključenosti v italijansko nacionalno kulturo. Vendar ta opredelitev sama na sebi še nima kake posebne irendentistične ali nacionalistične funkcije, če odmislimo določen ekskluzivističen odnos do tržaške kulture,

katero večina italijanskih intelektualcev že istoveti z italijansko.

Leto 1861 v Trstu označuje začetek dolgoletne hegemonije italijanske narodno liberalne stranke v občinskem svetu. Seveda gre v prvem obdobju za stranko, ki ni homogena. V njej delujejo precej različno usmerjeni ljudje. Obenem pa ni dvoma, da mnogi med njimi izhajajo ravno iz Minerve in njenega kulturnega kroga. Mnogi liberalni občinski svetovalci so obenem voditelji Minerve ali njeni predavatelji. Društvo samo si ne pomišlja dati na razpolago svojih prostorov za volilna zborovanja stranke. Skratka, med občinskimi voditelji in Minervo vlada po l. 1861 precejšnje soglasje, čeprav so med njenimi člani tudi predstavniki nasprotnega, konservativnega tabora. Tudi v ideološkem pogledu društvo Minerva ni homogeno. Prevladujejo sicer racionalistično, in večkrat tudi izrazito laicistično usmerjeni svobodomislec in pozitivisti, prisotni pa so tudi liberalni katoličani in zmerni dediči tradicije avstrijskega razsvetljenstva. Gotovo pa v njej ni najti predstavnikov t.i. nepopustljive katoliške struje, ki v Trstu nikoli ni pogнала pravih korenin in je bila že tako omejena skoraj izključno na duhovščino in še to ne vso.⁸² Na podlagi seznama vodstvenih kadrov in programa predavanj v obdobju 1860—1878 lahko sklepamo, da so imeli tudi v Minervi močan, morda celo odločujoč vpliv ljudje, vezani na prostozidarske lože, ali na Società del Progresso ali na Società Filarmonico-Drammatica.

Gre torej za generacijo, ki je tržaško kulturo popeljala od paternalistično obarvanega razsvetljenstva k modernejši politični demokratični misli, od municipalizma Rossettijevega in Kandlerjevega kova k pojmovanju nacionalnosti, kakor se je izoblikovalo v narodnih bojih v drugi polovici 19. stoletja, od zmerne racionalizma k pozitivizmu, od prvenstva razuma nad avtoriteto k proglašanju človekove subjektivnosti (notranje svobode) za najvišjo avtoriteto. Tržaški meščan, kakor se nam kaže skozi filter društva Minerva, ni nikoli vulgarni materialist ali zgolj računarski trgovec, ampak ima veliko širše poglede, se zanima za socialno vprašanje, za katerega išče rešitve v okviru obstoječega družbenega reda, zavzema se za človekovo osvoboditev v najširšem pomenu besede, tudi za dejavnejšo prisotnost ženske v javnem življenju, sam je večkrat filantrop in angažiran v dobrotelnih ustanovah, sledi znanstvenemu razvoju, čeprav se obenem nekritično predaja pozitivistični evforiji, ograjuje se od kakršnekoli objektivne morale ali resnice, ne pa od notranje samodiscipline.⁸³

Osrednji vrednoti, okoli katerih se, kot kaže, združujejo vsi člani Minerve, od prostozidarjev do katoliških liberalcev, sta svoboda in napredek. Vsi so si edini, da ni napredka brez svobode. Najširša svoboda naj bo temeljno vodilo vsega gospodarstva, politike, kulture in medčloveških odnosov. Prepričani so, da je svoboda tisti regulator, ki nikoli ne odpove in sam od sebe, kar najbolj ureja vse morebitne probleme. To je mogoče, ker izhajajo iz predpostavke, da je človek po naravi dober in da ga je treba le osvoboditi, da

lahko to dobroto izžareva tudi na druge. Prepričani pa so tudi, da je obča blaginja pravzaprav le vsota posameznih osebnih blaginj in da je zato osebni interes najboljša spodbuda splošnega napredka. Seveda se v določenem trenutku pri pojmovanju svobode duhovi delno razhajajo: za katoliške zmerne liberalce svoboda ni v nasprotju s katolicizmom kot takim, ampak le z nekaterimi njegovimi časnimi strukturami. Za radikalnejše svobodomislece pa pomeni proglašanje obstoja neke objektivne resnice in morale že samo na sebi kršenje človekove svobode in ustvarjalnosti. Eni in drugi pa soglašajo, da sodobni znanstveni in tehnološki napredek človeštvo zanesljivo vodi nasproti lepši in srečnejši bodočnosti. Zato je Napredek (z veliko začetnico) eden izmed najpogostejših izrazov, ki jih srečamo v naslovih in besedilih društvenih predavanj v tem obdobju.

Società di Minerva se v tržaški kulturni zgodovini profilira kot italijanska ustanova. Vendar je njena nacionalna opredelitev v današnjem pomenu besede stvar druge polovice 19. stoletja. Njen nastanek pa je bil bolj izraz t.i. tržaškega kozmopolitizma in merkantilnega izročila, ki je na ravni miselnosti in sistema vrednot preživel pionirsko dobo tržaške trgovine. Tudi društvo Minerva je bilo lahko po svoje nosilec vrednot, ki jih je tržaško in okoliško prebivalstvo čutilo kot svoje ne glede na svojo nacionalno pripadnost. Z vidika kasnejše zgodovinske perspektive je mogoče recimo ugotoviti vsaj eno skupno značilnost italijanskega in slovenskega narodnega gibanja v Trstu, da so namreč tako v enem kot v drugem ves čas glavno besedo obdržali bolj ali manj zmerno orientirani svobodomislec. Nemoč katoliške stranke na Tržaškem je za slovenske razmere na prehodu iz 19. v 20. stoletje skorajda unicum, ki ga je težko razložiti, ne da bi upoštevali ravno neko specifično »tržaško miselnost«, ki se je oblikovala nekako od konca 18. stoletja dalje.⁸⁴

Nadaljnje raziskave bi utegnile razjasniti, koliko lahko stališča in poglede, ki so jih izoblikovali italijanski intelektualci recimo v društvu Minerva ali v drugih podobnih ustanovah, vrednotimo kot izraz neke širše mestne kulture, ki zajema vse prebivalce ne glede na narodnost, torej tudi tržaške Slovence, ali pa se slovenski tržaški svet v drugi polovici 19. stoletja izoblikuje kot neka avtonomna, vase zaprta enota, in dalje ali se je nastajajoče slovensko narodno gibanje miselno naslanjalo bolj na osrednjo Slovenijo ali je dihalo nekako enoglasno z italijanskim delom mesta, pa čeprav je prihajalo z njim v čedalje ostrejši konflikt.

OPOMBE

1. Prim.: C.A. Macartney, *L'impero degli Asburgo 1790—1918*, Milano 1981, 581—588. — 2. G. Negrelli, *Al di qua del mito. Diritto storico e difesa nazionale nella Trieste asburgica*, Viden 1978, 120, 121. — 3. G. Cervani, *Intorno al cosmopolitismo triestino: le memorie di G.G. Sartorio* v

»Annali triestini«, vol. 20 (IV, 4), 1950, suppl. — 4. G. Negrelli, n.d., 79—84. — 5. M. Hardt, *Karl Ludwig von Bruck* v »Wippertalen Biographien«, 3. Folge, 1961, 37—52. — 6. M. Predonzani, *La nascita di una nuova società: il barone Pasquale Revoltella a Trieste v I ceti dirigenti in Italia in età moderna e contemporanea*, Čedad 1983, atti del convegno, 483—496. — 7. G. Cervani, *Stato e società a Trieste nel sec. XIX. Problemi e documenti*, Viden 1983, 21. — 8. G. Gratton, *Trieste segreta*, Bologna 1948, 111. — 9. A. Tamaro, *Storia di Trieste*, I—II, Rim 1924. — 10. Nekaj primerov: M. Rascovich, *Questione dei porti franchi della Austria e segnatamente di quello di Trieste*, Trst 1863; A. Errera, *Trieste commerciale e marittima nel 1874*, Rim 1874; *Relazione della Commissione mista d'inchiesta industriale e commerciale*, Trst 1875; L. Buzzi, *Sulle necessarie comunicazioni ferroviarie per Trieste in riflesso ai rivolgimenti politici dell'Oriente*, Trst 1880; *Rapporto sul pauperismo*, Trst 1864; A. Castiglioni, *La mortalità a Trieste e le sue cause speciali*, Trst 1877; *Provvedimenti per migliorare le condizioni igieniche della città con speciale riflesso allo allevamento dei fanciulli della classe povera*, Riferta commissionale della »Società del Progresso« preletta nell'Eadunanza ordinaria 14 maggio 1880, CIV; *Brevi considerazioni sulle opere pie di Trieste*, Trst 1883; G. Righetti(?), *Il progresso della civilizzazione nel secolo XIX e suoi interessi colla proposta d'una banca di assicurazione delle cambiali*, Trst 1864; A. Mauroner, *Dare o avere ovvero Trieste nel 1867*, Trst 1867. — 11. S. Monti-Orel, *I giornali triestini dal 1863 al 1902*, Trst 1976. — 12. Recimo Associazione mutua fra impiegati privati (1873); prim. tudi: *Per il cinquantenario della Associazione Medica triestina*, Trst 1926. — 13. S. Pahor, *Tržaški Slovenci v letih 1848—49 in Slavjanski rodoljub*, v *Slavjanski rodoljub*, faksimile vseh šestih števil iz l. 1849, Trst 1971, 3—6. — 14. S. Pahor, *Prebujanje slovenske narodne zavesti*, Prosvetni zbornik 1868—1968, Trst 1970, 11—31. — 15. Riferta della Giunta speciale della Dieta Triestina sui fatti avvenuti in Trieste nei giorni 10, 12, 13 e 14 Luglio 1868, Trst 1868; J. Merku, *Fatti di luglio*, »Zaliv« 1970—1978 (v nadaljevanjih); A. Vivante, *Irredentismo adriatico*, 2. izd., Firenze 1954, 153—154; S. Pahor, *Prebujanje... n.d.*, 18—19. — 16. A. Gentile, *Il primo secolo della Società di Minerva 1810—1909*, Trst 1910, 4. — 17. Prim.: A. Hortis, *Lettere inedite di P. Metastasio*, Trst 1876, uvod, »Atti e memorie della società istriana di archeologia e storia patria« 1908, vol. XXIII, 328—332. — 18. Prim. statut iz l. 1853 v CIV (tržaška Mestna knjižnica) R.P. Misc. 4—6470. — 19. G. Benco, *Allocuzione inaugurale del Gabinetto di Minerva*, dicembre 1867, Trst 1867, 13. — 20. G. Negrelli, *Comune e impero negli storici della Trieste asburgica*, Varese 1968, 118—119. — 21. G. Negrelli, *Al di qua del mito*, n.d., 63—69, 117—154. — 22. E. Apih, *Appunti sulle origini del liberalismo triestino*, Trst 1960, 9. — 23. A. Gentile, n.d., 20. — 24. F. Hermet, *Memorie autobiografiche*, »La porta orientale« 1933, 139—140 (opomba). — 25. A. Gentile, n.d., 56. — 26. Prav tam, 57. — 27. *Programma del Ginnasio comunale superiore di Trieste*, od 1864 dalje. — 28. F. Hermet, n.d., 139—143. — 29. Tako štirinajstdnevnik »La Favilla« (1863—64), dnevnik »Il Cittadino« (1866—1893), tednika »Il Barbier« (1866—1867) in »Libertà e lavoro« (1867—1884), dnevnik »Il nuovo Tergesteo« (1876—77) in drugi. Prim. S. Monti-Orel, n.d., 47, 86, 92, 117, 253. — 30. Zapisniki Società del Progresso 8. 12. 1869, 30. 4. 1870, 25. 9. 1870, 29. 1. 1871, 4. 2. 1871, 15. 6. 1871, 31. 8. 1871, 8. 5. 1872, v CIV, R.P. Misc. 3—2000. — 31. Società Filarmonico-Drammatica, *Memorie compilate per cura di un socio filodrammatico*, Trst 1884. Glej seznam članov na str. 125—

—130 in dodatek, ki vsebuje seznam članov l. 1883. — 32. M. Alberti, *L'irredentismo senza romanticismi*, Trst 1936, 136. 33. A. Goracuchi, *Passi di autori insigni intorno a Dio ed alla vita eterna*, Trst 1867. 34. A. Gentile, n.d., 137. — 35. A. Tamaro, n.d., II, 431. — 36. Gre npr. za usodne zamude pri gradnji ustreznih železniških povezav ali za obotavljanje s Sueškim prekopom. Prim.: G. Cervani, *La borghesia triestina nell'età del Risorgimento*, Viden 1969, 76, 80 sl; F. Babudieri, *Industrie, commerci e navigazione a Trieste e nella regione Giulia dall'inizio del settecento ai primi anni del novecento*, Milan 1982, 17. — 37. S. Monti-Orel, n.d., 20. — 38. G. Negrelli, *Al di qua del mito*, n.d., 120—121. — 39. F. Hermet, *Memorie autobiografiche*, n.d., 88—89. — 40. Kar bi utegnili presegati meje avstrijske legalnosti, se je dogajalo kvečjemu v okviru tajnih društev, kakršno je bilo recimo Il Comitato dell'Alpe Giulia, v katerem so delovali Hermet, Hortis, Nobile in drugi, skoraj vsi obenem aktivni tudi pri Minervi. Prim. M. Alberti, n.d., 124. — 41. Componimenti in prosa e poesia relativi a Dante Alighieri e in onore di esso pubblicati dalla Società di Minerva, Trst 1866. — 42. O. Occioni, *Dante unificatore dei mondi di Platone e di Aristotele*, Trst 1865, 4. — 43. Prav tam. — 44. Componimenti di prosa e poesia... n.d., 39—40. — 45. L. Franzoni, *Giuseppe e Domenico Righetti architetti*, »La porta orientale« 1951, 309—323. — 46. Brošura je izšla v Trstu l. 1864. — 47. G. Righetti, *Il Progresso della civilizzazione*, Trst 1864, 3—4. — 48. Prav tam, 7. — 49. Prav tam. — 50. Prav tam, 58. — 51. Prav tam, 60. — 52. O posebnosti tržaške kulture je prof. Roberto Marussi v predavanju z naslovom *Cattolici italiani di Trieste e situazione culturale cittadina* razmišljal takole: »Finchè vive il filone del pensiero rossettiano non si pone il problema: cultura di cattolici e di non cattolici. Il movimento culturale locale è di impronta municipale, dunque genuina originale ed italiana. Non vi è assente l'intento di affermare il carattere italiano della città — infatti esso nasce come reazione al cosmopolitismo mercantile settecentesco che aveva ucciso l'Arcadia — è però alieno da faziosità, da preclusioni intolleranti, non solo perchè vera cultura ma anche perchè partecipa del tono della cultura dei paesi dell' Impero nel secolo scorso« Prim. P. Zovatto, *Cattolicesimo a Trieste, Appunti*, Trst 1980, 118. — 53. A. Gentile, n.d. 134—147. — 54. G. Righetti, *Il Progresso* n.d., 12. — 55. S. Monti-Orel, n.d., 17. — 56. A. Gentile, n.d., 65. Prim.: T. Bacchia, *Paolo Tedeschi. Notizie bio-bibliografiche*, »Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria«, vol. I, 1938, 117; G. Valdevit, *Chiesa e lotte nazionali: il caso di Trieste (1850—1919)*, Viden 1979, 66; P. Zovatto, *Ricerche storico-religiose su Trieste*, Trst 1984, 45. 57. A. Vivante, n.d., 79. — 58. A. Butti, *L'emancipazione della donna e la famiglia*, Bologna 1883, 21. — 59. S. Monti-Orel, n.d., 85. — 60. A. Castelfranco, *Tre rivoluzioni storiche*, Benetke 1871, 11. — 61. Prav tam, 38—41. — 63. Prav tam, 47. — 64. *Conversazioni nel Gabinetto di Minerva compendiosamente esposte. Otto discorsi di soci letti nelle adunanze di domenica dell' a.a. 1864/65*, Trst 1866, 13—16. — 65. Prav tam, 25—28. — 66. V. Forte, *Pietro Giannone e la Curia Romana*, Trst 1869. — 67. Prav tam, 10—15. — 68. *Conversazioni nel Gabinetto di Minerva* n.d., 117. — 69. Prav tam. — 70. Prav tam, 117—118. — 71. Prav tam, 118, 123. — 72. Prav tam, 123—124. — 73. Prav tam, 8. — 74. Prav tam, 33—35. — 75. C. Ciatto, *La scienza, l'uomo e la scimia*, Trst 1871, 28. — 76. Prav tam, 50. — 77. Prav tam, 11—13. — 78. Prav tam, 16, 26. — 79. Prav tam, 50. — 80. A. Gentile, n.d., 63. — 81. *Il centenario delle Assicurazioni Generali*, Trst 1931, 187. — 82. O t.i. nepopustljivi katoliški struji po francoski revoluciji prim. G. Martina, *La Chiesa nell'età del li-*

beralismo, Brescia 1978. — 83. Do podobnih zaključkov je prišel P. Zovatto pri analizi duhovnega sveta kritika in esejista Silvia Benca, sina tistega Giovannija Benca, ki je bil v sedemdesetih letih med najaktivnejšimi člani Minerve, Società del Progresso, poleg tega pa še občinski svetovalec. Prim.:

P. Zovatto, *Silvio Benca o «la religiosità del borghese v Trieste tra umanesimo e religiosità*, a cura di P. Zovatto, Trst 1986, 147—165. — 84. Prim.: T. Simčič, *Jakob Ukmar (1878—1871). Sto let slovenstva in krščanstva v Trstu*, Gorica 1986, 9—23.

NEKATERE EVIDENCE O IZSELJEVANJU V AMERIKO PRED PRVO SVETOVNO VOJNO

MARJAN DRNOVŠEK

Od srede 19. stoletja je Evropo zajelo množično izseljevanje predvsem v prekomorske države, največ v Združene države Amerike. Hitro naraščanje prebivalstva in slabi ekonomski pogoji so v obdobju 1860—1910 kar preko 40 milijonov Evropejcev prisilili, da so zapustili domača ognjišča z željo, da najdejo boljši kos kruha v tujini. Po letu 1870 je hitro naraščalo tudi izseljevanje iz avstroogrske monarhije, iz katere se je v obdobju najbolj množičnega zapuščanja domovine izselilo preko 2.3 milijona ljudi, največ iz Galicije in Bukovine na vzhodu in s Slovenci ter Hrvati poseljenimi deželami na jugu.¹ V slabih šestdesetih letih pred prvo svetovno vojno se je iz naših krajev izselilo okoli 280.000 ljudi ali kar 23 % vsega prebivalstva. Skoraj polovica vseh izseljencev je izvirala iz Kranjske, kar je pomenilo 26.9 % njenega prebivalstva in sicer največ iz Bele Krajine, Dolenjske in Notranjske.²

To množično izseljevanje je bilo predvsem ekonomsko in socialno pogojeno, čeprav niso zanemarljivi tudi drugi: osebni vzroki, strah pred služenjem vojaškega roka, izognitev sodnim postopkom ipd. Kljub gospodarskemu vzponu Avstrije po letu 1896: »... preživljajo Slovenci globoko razvojno krizo, ki se očituje zlasti v močnem izseljevanju...«³ Na drugi strani pa so bili tudi pogoji priseljevanja, npr. v ZDA, ugodni, kjer so bili zaradi hitrega razvoja industrije in neizmerno slabo poseljenih področij odprtih rok za mlade, zdrave in dela željne priseljence. Tudi za naše izseljence lahko rečemo, da so izhajali iz vrst kmečkega proletariata z relativno nizko izobrazbeno stopnjo. V celoti gledano so predstavljali npr. obrtni in industrijski delavci ter redki izobraženci le manjšino.⁴

Avstrija načeloma ni omejevala izseljevanja. Po državnem temeljnem zakonu o splošnih pravicah državljanov iz leta 1867 je bila svoboda izseljevanja, kar se tiče države, omejena le z vojaško dolžnostjo v četrtem členu in znani 45. člen vojaškega zakona iz leta 1889, ki je za v tujini odsotne nabornike predvideval visoke denarne in zaporne kazni, so kršili mnogi

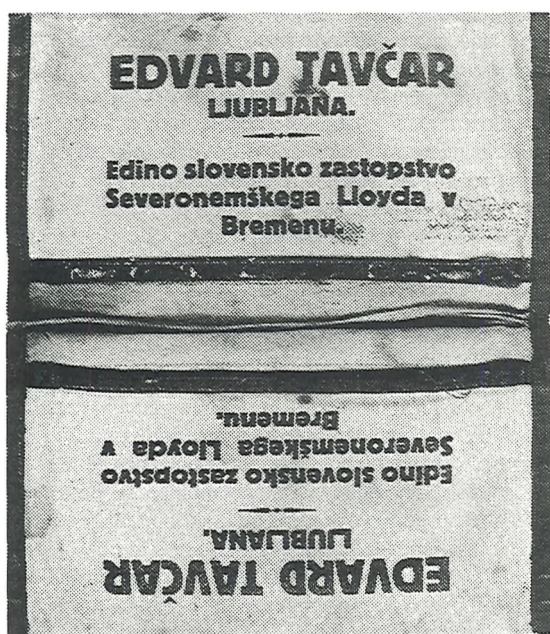
slovenski mladeniči, ki so se z ilegalnim odhodom v tujino izognili vojaški suknji.⁵ Večina med njimi je odšla v Ameriko. V času množičnega izseljevanja se je pojavila potreba po zakonski ureditvi izseljenske problematike v celoti. Poleg državne iniciative, če imamo pred očmi samo oba vladna predloga iz leta 1904 in 1913, so tudi posamezniki kazali interes za to vprašanje. Leta 1908 je višji inšpektor južne železnice in načelnik njenega glavnega zastopstva v Trstu, Karl, Frey, izdelal lastni osnutek ureditve tega vprašanja.⁶ Leta 1909 je bil sankcioniran izseljenski zakon za ogrsko polovico monarhije, ki je bil prisoten v diskusijah ob pripravljanju avstrijskega zakona. Kljub pereči izseljenski problematiki, ki je bila tik pred svetovno vojno še bolj potencirana (gledano s stališča avstrijskih obrambnih sposobnosti zaradi odsotnosti mnogih mladih, za vojaško suknjo godnih mladeničev), avstrijski parlament do konca monarhije tega zakona ni sprejel.

Prva svetovna vojna je prekinila razmišljanja o zakonski ureditvi izseljenske problematike, kakor tudi samo izseljevanje v Ameriko. Povojni migracijski valovi so bili bolj usmerjeni v zahodnoevropske države in druge dele sveta, saj so ZDA omejile priseljevanje, hkrati pa niso dosegli tistega obsega, kot ga je imel ta pojav v zadnjih desetletjih pred prvo svetovno vojno.

Ko govorimo o avstrijski izseljenski zakonodaji, ne smemo pozabiti na izseljenski patent iz leta 1832, ki je ostal v veljavi do konca monarhije, v kolikor ni bil v nasprotju z zgoraj omenjenim ustavnim členom.⁷ Prvič je bil v tem patentu opredeljen pojem »izseljenec«, ki je označeval tistega izmed državljanov, ki ja zapustil državo z namenom, da se ne vrne več. Posebno v času množičnega izseljevanja so se pojavljale različne opredelitve tega pojma, od npr. »prekomorskega izseljenca«, ki ga zasledimo pri že omenjenem Freyu, s katerim je mislil na vsakega državljanca, ki je potoval preko Sredozemskega in sosednjih morij v 3. ali kakem drugem ladijskem razredu, do vladnega predloga iz leta 1908, ki nikoli ni prišel v parlamentarno debato in je dal naslednjo opredelitev: izselje-

nec je oseba, pristojna v eno od kraljevin oziroma dežel v okviru monarhije, ki potuje v tujino z namenom, da si poišče nov vir preživetja (Lebensunterhalt) in ga spremljajo ali mu kasneje sledijo družinski člani.⁸ Tudi v okrožnici okrajnega glavarstva Kočevje iz leta 1893, ki jo je razposlalo vsem županstvom v zvezi z vodenjem poročil o izseljevanju, zasledimo opredelitev: »Pri tem se opozarja, da ne gre samo za premembo državljanstva, ampak se k izseljencem štejejo vsi tisti, kateri zapustijo domovino, da se za več časa nastanejo v Ameriki.«⁹ Pojem domovina/Heimat, ki se pojavlja v okrožnici in tudi v poročilih o izseljevanju, pomeni pripadnost isti državi in gledano z oči avstrijske administracije je bil izseljenec vsakdo, ki je zapustil državo z urejenimi ali neurejenimi dokumenti, brez kake konkretne časovne opredelitve odsotnosti.

Odnos avstrijskih oblasti do izseljevanja se ne kaže samo v zakonski regulativi, temveč tudi v praktični pomoči izseljencem in povratnikom. Kot smo že omenili je prevladovalo v tem času liberalno načelo neomejevanja gibanja ljudi, če ni bilo to v nasprotju z zakoni. V tem smislu tudi Avstrija ni omejevala odhajanja na tuje, predmet temeljitejših analiz pa bi moralo biti vprašanje celo pospeševanja tega izseljevanja, predvsem pri nenemških narodih monarhije. Preseneča določa indiferentnost tudi najnižjih državnih, deželnih in občinskih uradov do tega pojava. Čeprav za Ljubljano izseljevanje ni bilo akutnega pomena, se ljubljanski občinski svet pod Hribarjevim vodstvom (1896—1910), tj. v času najbolj množičnega zapuščanja slovenskega podeželja, ni niti enkrat dotaknil tega vprašanja, kljub temu, da so ga zanimali mnogi vseslovenski problemi.

Notranji del platnene torbice za potne dokumente izseljenske pisarne Edvard Tavčar iz Ljubljane iz okoli 1910 (19 x 11 cm)

V času množičnega izseljevanja so bili državni organi bolj ali manj dobro informirani o tem pojavu. Splošne gospodarske in socialne razmere v priseljenjskih državah so spremljali preko konzularnih predstavništev in na druge načine. Informacije je zbiral zunanjje ministrstvo in jih je posredovalo notranjemu ministrstvu, le to pa je v obliki svarilnih okrožnic deželnim vladam oz. predsedstvom, ki so z njimi seznanili okrajna glavarstva, ta pa posamezne upravne občine. Zaradi slabe ohranjenosti gradiva, je težko slediti reakcijam posameznih občin, npr. na Dolenjskem, na ta svarila: ali so našla svoje mesto na oglasni deski oziroma so z oznako »ad acta« končala svojo pot v občinskem arhivu? Od leta 1907 delujoča Ljubljanska podružnica avstrijske Družbe sv. Rafaela, ki je pomagala izseljencem z nasveti, se je v tisku večkrat obračala na županstva: »... naj poučujejo vse one, ki se nameravajo podati na tako dolgo in čestokrat tako negotovo pot, naj to raje opuste... Na županstva se obračamo zato, ker za vsakega, ki namerava oditi, izvedo v prvi vrsti...«¹⁰ Ali so ti pozivi izzvali kako reakcijo — preprečevanje ali vsaj pomoč izseljencem — za sedaj še nisem zasledil.

Informacije o izseljevanju pa so šle po isti poti, samo v obratni, na Dunaj. Nosilci teh informacij so tudi predmet mojega razmišljanja v naslednjih poglavjih.

EVIDENCE IN POROČILA O IZSELJENCIH

Če se omejim samo na Kranjsko v času množičnega izseljevanja ter na evidence in poročila, ki vsebujejo predvsem statistične podatke, moram omeniti naslednje:

1. sezname izseljencev »za domačo rabo«,
2. registre izdanih potnih listov,
3. sezname odsotnih nabornikov,
4. okrajna poročila o izseljevanju,
5. sumarna poročila o izseljevanju iz Kranjske,
6. sezname potnikov posameznih izseljenskih pisarn.

Seznami izseljencev »za domačo rabo«

Upravne občine so bile v marsičem temeljni vir podatkov o izseljencih, zato so okrajna glavarstva priporočala, da vodijo razne evidence »za domačo rabo«, da bi si olajšali delo, ko jim je bilo potrebno posredovati razne podatke o izseljevanju. Za Ljubljano vemo, da takih posebnih seznamov ni vodila, saj je njihovo funkcijo imel register izdanih potnih listov. Koliko so bili ti seznami uveljavljeni, žal ne vemo, ker so občinski fondi za območje Kranjske slabo ohranjeni oziroma ne vsebujejo teh kategorij gradiva.¹¹ Izjema je Škofja Loka, kjer se je ohranil zvezek z naslovom »Seznam izseljencev v Ameriko 1906—1916«. Obrazec seznama je bil natisnjen, zato lahko sklepamo, da ne predstavlja samo škofjeloške posebnosti, kar nam potrjuje tudi naslov:

»Občinski urad

Izkaz ob izselitvi v občinskem uradu
nastanjenih oseb v Ameriko za dobo od
do¹²

Rubrike, ki so bile predpisane s tem obrazcem, so identične z rubrikami poročil, ki so jih občine pošiljale okrajnim glavarstvom v zvezi z izseljevanjem (glej poglavje okrajna poročila o izseljevanju).

Neznana nam je tudi usoda seznamov oseb, ki so odpotovale v Ameriko brez potnih listov, to je seznamov, ki jih je zahtevalo okrajno glavarstvo Kočevje leta 1893. Županstva so jih morala morala pošiljati do vsakega petega v mesecu z naslovom:

»Izkaz tistih oseb, katere so odpotovale od 1. do zadnjega meseca 189..... brez potnih listov v Ameriko«.¹³

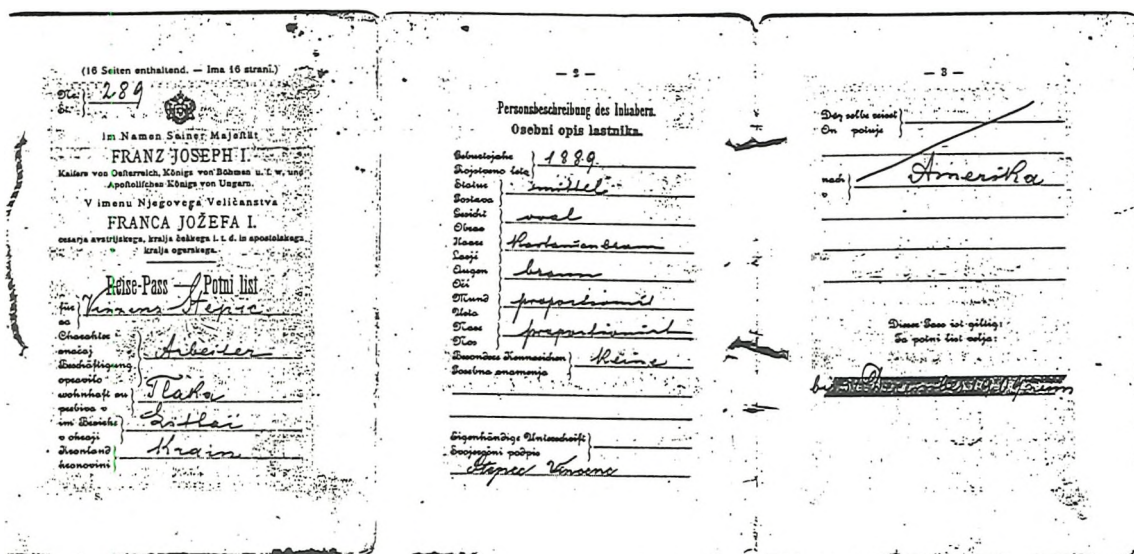
Da praksa sestavljanja tovrstnih seznamov ni bila povsod in v vseh časih uveljavljena, nam dokazuje tudi svarilo iz leta 1913, ki omenja izseljevanje iz okrajnega glavarstva Krško: »Še vedno se ni ustavil beg ljudi v Ameriko. Iz krškega glavarstva je šlo od leta 1903 do 1912 z uradnim dovoljenjem 3121 ljudi, letos v štirih mesecih pa 137. Koliko jih je šlo brez dovoljenja, ni znano, število pa gotovo ni bilo majhno«.¹⁴ Nedvomno zadnji stavek ne bi bil zapisan, če bi obstojala evidenca nad izselitvami brez dovoljenj, kar je bilo tudi objektivno rečeno zelo težko spremljati. Tega se je zavedalo že okrajno glavarstvo Kočevje, ki je v že omenjeni okrožnici zapisalo: »Lahko se tudi zgodi, da županstvo ne izve precej, kdaj je kdo odšel v Ameriko brez potnega lista; taki naj se zapišejo v domači zapisnik, kakor tudi v izkaz takrat, ko se to izve, opomniti pa se mora v katerem mesecu da je ta oseba odpotovala«.¹⁵

Registri potnih listov

Vodili so jih pri okrajnih glavarstvih, ki so tudi izdajali potne liste, v primeru Ljubljane pa pri magistratu do leta 1913. Na njihovi podlagi so sestavljali numerična poročila o izdanih potnih listih, ki so jih pošiljali deželnemu predsedstvu za Kranjsko od leta 1887 dalje.¹⁶ Če odmislimo ilegalno izseljevanje npr. zaradi izognitve vojaški službi ali sodnemu preganjanju in s tem zapustitve države brez uradnih dovoljenj oblasti ter ustreznih dokumentov, je bila za legalno zapustitev države potrebna pridobitev potnega lista ali dovoljenja, ki je bilo vpisano v delavsko knjižico. Proučiti bo treba tudi druge možnosti potovanja v tujino, kot npr. s posedovanjem krstnega, poročnega, orožnega ali domovinskega lista, ki jih je omogočala izseljenska družba Zwilchenbart iz Basla tudi našim izseljencem.¹⁷

Potne liste so izdajali največ za dobo treh let za vse tiste, ki so že odslužili vojaščino, za rezerviste na največ do dveh let, če so bili za ta čas oproščeni vojaških dolžnosti. Okrajno glavarstvo se je pred izdajo potnega lista informiralo o prosilcu pri pristojni občini in orožniških postajah. Namen je bil jasen: preprečiti izdajo potnega lista vsem, ki so prišli navzkriž z zakonom.

Vsi podatki v zvezi z izdajo potnega lista so bili zapisani v register potnih listov/Passprotokoll. Kot so fondi okrajnih glavarstev na Kranjskem različno ohranjeni in dostopni — zaradi neurejenosti ali delne urejenosti, tako tudi ni mogoče točno ugotoviti ohranjenosti teh registrov. Edino za Ljubljano je ugotovljeno, da policijski register potnih listov ni ohranjen v mestnem gradivu, ker ga je ob podržavljenju

Prve tri notranje strani potnega lista Vincenca Stepca iz Tlake, Okrajno glavarstvo Litija, izdanega leta 1907

mestne policije leta 1913 magistrat odstopil novoustanovljenemu Policijskemu ravnateljstvu v Ljubljani, katerega fond v Arhivu SR Slovenije ni evidentiran.¹⁸

Pri okrajnem glavarstvu Ljubljana okolica je bil doslej najden ta register v več zvezkih za dobo od srede 1912 do srede 1915, nekaj zvezkov pa se nadaljuje tudi v obdobje med obema vojnoma. Fascikel nosi naziv: »Stari sezname izdanih potnih listov izseljenecv«.¹⁹ Ker smo omenili njihov pomen za izdelavo poročil o izseljevanju, ki so jih okrajna glavarstva pošiljala deželnemu predsedstvu oz. vladi, si oglejmo rubrike v registru, ki so, če omenim samo prvi vtis, mnogo bogatejše, kot so na njihovi podlagi izdelana poročila.

Nemško tiskani obrazec v knjižni obliki ima naslednje rubrike:

<i>Tekoča številka potnega lista</i>	1*
<i>Datum njegove izdaje</i>	2. januarja
<i>Ime in priimek nosilca</i>	Anton Repar
<i>Poklic (Charakter)</i>	čevljar
<i>Rojstni kraj</i>	Studenec/Brunndorf
<i>Bivališče</i>	Studenec/Brunndorf
<i>Hišna številka</i>	116
<i>Podatki: starost</i>	1879
<i>stan (samski, poročen)</i>	poročen
<i>postava</i>	srednje
<i>obraz</i>	podolgovat
<i>lasje</i>	kostanjeve rjave
<i>oči</i>	sive
<i>nos</i>	dolg
<i>brada</i>	normalna
<i>Opombe izstavljen za</i>	Severno Ameriko
<i>glede posla</i>	zaslužek/delo
<i>za čas</i>	tri leta
<i>z njim potujejo</i>	—

Posameznik, ki je želel potni list, se je moral oglašiti na okrajnem glavarstvu, kjer so izpolnili poseben zapisnik, ki je postal tudi osnova za pridobitev vseh podatkov o potencialnem nosilcu potnega lista. Ta zapisnik je kot dosje krožil med okrajnim glavarstvom, občino in žandarmerijsko postajo in na koncu naj bi ga hranilo pristojno okrajno glavarstvo. Ta pogojnik omenjam zato, ker je zanimiv tudi zato, ker že v tiskanem delu opredeljuje, da gre za izdajo potnega lista »za odpotovanje v Ameriko«.²⁰

»Zapisnik

sestavljen pri c.kr. okrajnem glavarstvu v Ljubljani dne

Zglasi se iz ter prosi, da bi se mu podelil potni list za odpotovanje v Severno Ameriko«.

Temu delu, ki je bil izpolnjen ob prosilčevem prihodu na okrajno glavarstvo sledi del, ki ga je moralo izpolniti županstvo:

»Županstvu v

Za podelitev potnega lista za potovanje v Ameriko in radi potrjenosti osebe naj županstvo na sledeča vprašanja natanko odgovori s tem, da izpolni to polo, katero ima v teku 3 dni z vsemi prilogami nazaj predložiti.

1. Natančno ime prosilca
2. Rojstno leto 18..... Bivališče št.
3. Opravilo
4. Občina, v katero je pristojen?
5. Stan (Oženjen ali samski)?
6. Ali potuje oseba sama ali z njo mož, žena, otroci ali drugi sorodniki?
Kateri in koliko?
7. Ima li kaj posestva?
in koliko?
8. Ali se bo posestvo prodalo ali ne?
9. Zakaj se izseli v Ameriko?
10. Ali ima občina kake zadržke proti podelitvi potnega lista in katere?
11. Koliko denarja ima ta oseba za potovanje?
12. Ali je imenovana oseba radi kakega prestopka ali hudodelstva naznanjena ali v preiskavi?

Predložiti je treba:

1. Rojstni list
 2. Pismo dovoljenje očeta, da sme ta oseba potovati v Ameriko, potrjeno po županstvu
 3. Pismo izjavo žene, da privoli k odpotovanju v Ameriko, potrjeno po županstvu
 4. Pismo dovoljenje varuha in nadvarstvene oblasti (sodnije), da sme imenovani odpotovati.
- C.kr. okrajno glavarstvo v Ljubljani«.

V primeru, da so potni list odobrili, ga je okrajno glavarstvo poslalo županstvu z naročilo, da ga dobro shrani in izroči prosilcu: »... šele tisti dan, ko bo županstvo prepričano, da bo ta oseba zares odpotovala v Ameriko...« Prosilec je moral potrditi prejem potnega lista ter v enem mesecu odpotovati v Ameriko, kar je morala potrditi tudi občina, v nasprotnem primeru pa je morala vrniti potni list. Izvajanje je kontroliralo pristojno žandarmerijsko poveljstvo v določenem okraju in to nadzor odhoda, zlorabe potnega lista kot tudi njegov odvzem v primeru, če dotični ni odpotoval v enem mesecu.

Občina Škofja Loka je izdajala posebna potrdila občanom, ki so pri okrajnem glavarstvu Kranj zaprosili za potni list. Oglejmo si primer takega potrdila:²¹

»Broj: 296

Vjerodajnica

Podpisano županstvo potrjuje, da ima Jan Hafner (Šurkov), iz Šk. Loke 19, okraja Kranj, v tej občini domovinsko pravico.

Imenovani je vojak

Ta vjerodajnica se mu podeli, da si pridobi neposredno sam pri c.kr. okrajnem glavarstvu v potni list za (avstro-ogersko in: prečrtano) Ameriko (pripisano)

Županstvo Škofja Loka

dne 22. febr. 1900

Za Župana: a

* s peresom pripis: ni odpotoval/potni list poregnjen nazaj.

Popis osebe:
 Stan:: oženjen
 rojstno leto: 1872
 rojstni kraj: Š. Loka
 značaj: dninar
 vara: katol.
 postave: srednje
 obraza:: okrog.
 oči: sive
 obrvi: ---
 nos: primeren
 usta: --
 lasje: temno ---
 zobje: dobre
 brke, brada: (slednje prečrtano)
 posebna znamenja: --«

Slovensko tiskani obrazec potrdila so verjetno uporabljale vse občine, kar nam potrjujejo rubrike, ki zahtevajo navedbo ne samo občine, temveč tudi okraja. Uporabljali so ga že pred letom 1900, saj je pri datumu poleg besedice »dné« natisnjen tudi del letnice »18...«, ki ga je v našem primeru uradnikova roka popravila v letnico 1900. Da je prosilec dobil potni list in da je odpotoval v ZDA nam dokazuje tudi pripis »Iron Mountain, Michigan«.²²

Deželnemu predsedstvu za Kranjsko so pošiljala poročila o podaljšanju potnih dokumentov tudi posamezna avstrijska konzularna predstavništva, predsedstvo pa jih je posredovalo pristojnim okrajnim glavarstvom, kjer je pred odhodom živel prosilec. Kot primer poročila, ki je bil izpisek iz posebnega registra / tim. Passregister, omenimo primer poročila konzulata iz Karlsruha za prvo polovico leta 1902:

1. Datum: 22. marec
2. Tekoča štev. v registru 1171
3. Priimek in ime: Černy Josef
4. Rojstno leto: 1869
5. Pristojnost: Višnja Gora, okraj Litija
6. Prebivališče: Neustadt in Schwarzwald
7. Predloženi dokument: zaznamek / Note okrajnega glavarstva Litija z dne 11. 3. 1902, štev. 3734
8. Rešitev: potrditev potnega lista za 6 mesecev²³

Okrajna glavarstva pa so pošiljala deželnemu predsedstvu tudi letna poročila o porabi obrazcev kot tudi izdanih potnih listov.²⁴

Seznami odsotnih nabornikov

Spremljanje nabornikov in njihovega gibanja do odhoda v vojsko je bila ena od nalog upravnih organov na stopnji okraja. Tako iz poročila ljubljanskega magistrata za prvo polovico leta 1913 izvemo, da so ugotavljali odsotnost nabornikov s pomočjo »zaznamka odsotnih nabornikov«, ki je za omenjeno dobro izkazoval odsotnost 70 nabornikov, od katerih se

Občinsko potrdilo prosilcu za potni list, Škofja Loka 1900.

jih je 15 nahajalo v »Ameriki«, po eden pa v »Afriki, Berlinu, Mühlhausenu, v Petrogradu, v Srbiji, v Curihi in na Japonskem«²⁵ Županov namestnik dr. Zarnik je v poročilo tudi zapisal, da so bile druge »poizvedbe« brezuspešne, kar kaže na to, da pri ljubljanskem magistratu niso vodili točne evidence in da gre verjetno pri neuspešnih poizvedbah za nabornike, ki so odšli iz države brez ustreznih dokumentov.

V tujino niso mogli vsi mladeniči, ki so dopolnili 18. leto starosti in še niso odslužili vojaškega roka. Kogar so na poti ujeli in mu je sodišče dokazalo, da je želel oditi v tujino ali kdor se je vrnil, je bil kaznovan po že omenjenem 45. členu vojnega zakona, ki ga je citirala tudi občinska uprava leta 1909:

»Kdor z namenom — odtegniti se naborni dolžnosti — zapusti ozemlje avstroogrške monarhije ali biva med naborom zunaj mej monarhije, kriv je pregreška in se kaznuje s strogim zaporom od enega meseca do enega leta in z globo od 200 do 2000 Kron«.²⁶

Število vojaških obveznikov, ki so se izselili v Ameriko ni bilo majhno, in po uradnih podatkih je bilo v Ameriki na začetku leta 1913 samo iz Kranjske kar 11.000 fantov, ki niso odslužili vojaškega roka.²⁷ Veliko so jih ujeli in kaznovali po 45. členu vojaškega zakona. Državno pravdnništvo v Ljubljani je pošiljalo

tudi četrletna poročila deželnemu predsedstvu o kaznovanju oseb po tem členu.²⁸

Okrajna poročila o izseljevanju

Naraščanje izseljevanja v Južno (Brazilijo) in Severno Ameriko je konec osemdesetih let 19. stoletja vzpodbudilo državo, da se je začela bolj zanimati za vzroke in obseg tega pojava. Posamezna deželna predsedstva so bila zadolžena za zbiranje podatkov, tako tudi kranjsko, ki je izdalo odloka leta 1893 in dopolnjenega leta 1908, ki sta bila naslovljena na okrajna glavarstva Črnomelj, Kamnik, Kočevje, Kranj, Krško, Litija, Ljubljana okolica, Lož, Postojna, Radovljica in na statutarno mesto Ljubljano.²⁹ Okrajna glavarstva so morala ugotoviti vzroke in obseg izseljevanja in poročati v obliki predpisanih polletnih poročil. Letno poročilo so morala izdelati tudi za leto 1892. Okrajna glavarstva so nalogo zbiranja konkretnih podatkov prepustila posameznim upravnim občinam ter na njihovi podlagi izdelala skupne preglede za svoja območja. Ti so služili deželnemu predsedstvu za sestavo sumaričnega poročila o izseljevanju iz Kranjske, s katerim je vsake pol leta seznanjalo notranje ministrstvo na Dunaju.

Prva poročila so bila izdelana za leto 1892, nakar so sledila do prve svetovne vojne, ko so v praksi zamrla — npr. okrajno glavarstvo Kranj je še poslalo zahtevek za njihovo izdelavo za prvo polovico leta 1916, vendar je uradnikova roka v Škofji Loki pripisala na že izdelano poročilo o izseljevanju, da ga niso poslali okraju. Formalnopravno pa jih je odpravila deželna vlada za Slovenijo, poverjeništvu za notranje zadeve leta 1920 z ugotovitvijo, da predložitev poročil o izseljevanju, kot tudi o izdanih potnih listih, odpade »sama po sebi«, ker bo izdajanje potnih listov v bodoče možno samo s pooblastilom poverjeništvu za notranje zadeve.³⁰

Glede ohranjenosti, tako občinskih, kot tudi okrajnih poročil o izseljevanju, lahko trdimo, da so ohranjena v sorazmerju z ohranjenostjo njihovih fondov, ki je žal slaba. Če to ilustriram na primeru Ljubljane: arhivsko gradivo je za obravnavali čas relativno dobro ohranjeno, zato so se ohranili tudi koncepti teh poročil, ki so služili prepisovalcu za sestavo oz. prepis poročil za deželno predsedstvo. Odloženi so tako v predsedstveni registraturi (Reg II), kot med splošnimi spisi (Reg I) z manjšimi vrzeli v ohranjenosti.³¹ Ko pa je bila mestu odvzeta policija (1913) in je določene naloge vzelo Policijsko ravnateljstvo v Ljubljani, med drugimi tudi izdajanje potnih listov, usahnejo tudi ta poročila v mestnem gradivu. In še več: arhivsko gradivo, ki ga je mesto predalo novemu ravnateljstvu, med drugim tudi zapisnik oz. register potnih listov, se ni ohranilo. Usoda tej kategoriji gradiva ni bila naklonjena: tudi pri deželnem predsedstvu za Kranjsko so se ohranili le fragmenti.³² Neznana roka je posegla v splošne spise deželnega predsedstva in izročila tako vsa poročila o izseljevanju kot tudi kon-

cepte sumaričnih poročil notranje ministrstvu na Dunaju.³³

Pri teh poročilih se nam postavi vprašanje: koga so zajela? Ali samo legalne tj. s potnimi dokumenti potujoče ali tudi ilegalne tj. brez njih odišle izseljence? Žal doslej nisem našel obeh okrožnic deželnega predsedstva iz leta 1893 in 1908, ki ju poznam le po posredni interpretaciji okrajnega glavarstva Kranj.³⁴ Posebne opredelitve glede legalnega in ilegalnega izseljevanja tu ni, čeprav na podlagi 13. rubrike obrazca iz leta 1893 — ki govori o resničnih tj. ugotovljivih in domnevnih vzrokih izselitve, in 13. rubrike obrazca iz leta 1908, ki eksplicitno navaja med vzroki tudi bojazen pred služenjem vojaškega roka, lahko sklepamo, da so poročila zajela tudi tiste, ki so se izselili brez ustreznih dokumentov. Govorili smo že o evidencah tistih, ki so odpotovali brez potnih listov pri okrajnem glavarstvu Kočevje. Domnevni vzrok izselitve velja nedvomno za tiste, ki so zapustili domači kraj brez uradnega blagoslova. Da pa so v manjših kmečkih občinah dobro vedeli zakaj in kam je odšel njihov sovaščan nam potrjuje tudi literatura tistega časa.³⁵

Poročila okrajnih glavarstev na Kranjskem in mesta Ljubljane so bila izdelana na podlagi predpisane obrazca z rubrikami, ki so doživele manjše spremembe leta 1908. Ker so bili enaki, si oglejmo tak obrazec na primeru Ljubljane:

Glava: »Magistrat deželnega glavnega mesta Ljubljane

Naslov: *Izkaz o izseljevanju v Ameriko v političnem okraju Ljubljana stanujočih oseb od časa do*

- Rubrike:
1. *Sodni okraj*
 2. *občina*
 3. *ime ter poklic ali posel izseljenca (1893)*
Njegov stan:
 4. *samski*
 5. *poročen*
Z njim so zapustili domovino:
 6. *žena*
 7. *otroci*
 8. *drugi sorodniki*
 9. *Skupno število iz rubrik 4—8*
 10. *Izselitev se je izvršila v. . .*
Posestvo izseljenca:
 11. *prodano*
 12. *neprodano*
 13. *kratka oznaka resničnega ali domnevnega vzroka izselitve (1893)*
 14. *Opombe*

Tretja in trinajsta rubrika sta v letu 1908 spremenjeni v tem, da je prva, žal, odpadla, druga pa je bila bolj razčlenjena in sicer v naslednje alineje:

- »13. — *pomanjkanje zaslužka oz. upanje na boljši prislužek*
— *zaradi zadolžitve oz. slabega zaslužka ali dohodka*
— *zaradi bojazni pred vojaško službo drugi.*³⁶«

Jezik obrazcev kot tudi odgovorov okrajnih glavarstev deželnemu predsedstvu je bil nemški, kar velja tudi za spremne dopise z nekaterimi izjemami pri ljubljanskih dopisih.³⁷ Če analiziramo ljubljanska poročila, zapazimo dosledno nemško izpolnjevanje tudi pri pisanju imen. Marsikdaj se je uradnik zmotil in v koncept zapisal npr. slovensko Marija, kar je popravil v Maria. To je razumljivo, če poznamo 6. člen magistratnega pravilnega reda, ki pravi: »Uradni jezik mestnega magistrata je slovenski jezik pri obče- vanji s strankami in uradi po vseh pokrajinah, koder prebivajo Slovenci, ter po kraljevinah Hrvatske, Sla- voniji in Dalmaciji. Izvzete so le stvari v prenešenem delokrogu in pa dopisovanje vojaškim oblastem, s katerimi občuje magistrat v vojnem jeziku. Istotako je slovenski jezik izključljivo uradni jezik v notra- njem uradovanju vseh magistratnih uradov...«³⁸ Torej: izseljenske zadeve, ki jih je opravljal ljubljans- ki magistrat so bile iz tim. prenesenega delokroga. Komuniciranje z občinami pa je bilo vsaj v škofjelo- škem primeru vseskozi slovensko. In še več: okrajno glavarstvo Kranj je do leta 1908 pošiljalo slovenske obrazce za polletna poročila, po tem letu pa so jih morale občine same oblikovati.³⁹ Seveda pa so bila poročila tega glavarstva deželnemu predsedstvu v nemškem jeziku.

Že bežen pogled na rubrike v celoti nam pove, da so v primerjavi s predhodno omenjenimi evidencami le povzetek osnovnih podatkov, tistih, ki jih je želelo deželno predsedstvo in so služili za sestavo sumarnih poročil. Narodnostna pripadnost oziroma pripadnost določenemu občevalnemu jeziku ni bila v sklopu tega interesa, zato te rubrike tudi ne najdemo v obrazcu poročila. Tudi glede doslednosti oz. vestnosti izpol- njevanja rubrik in s tem zanesljivosti podatkov imamo lahko določene pomisleke. Glede doslednosti v tem, da rubrika 3 (ime ter poklic ali posel izseljenca) ni bila dosledno izpolnjevana že pred letom 1908, ko je bila odpravljena (npr. pri ljubljanskih poročilih za drugo polovico leta 1900, za leta 1901 ter 1902, in prvo polovico leta 1903 poklici niso navedeni), po ukinitvi pa tudi ne (npr. ponovno pri ljubljanskih po- ročilih za leti 1908 in 1909 ni ne imen in ne poklicev, v drugi polovici 1910 ni imen, vendar z navedbo pokli- cev, kar velja tudi za leti 1911 in 1912). Tudi okrajno glavarstvo Kranj je v dopisu 1. junija 1909 opozarjalo županstva, da naj v poročilih navedejo le število izse- ljencev, brez njihovih imen.⁴⁰ Če pa vzamemo v roko poročilo iz okrajnega glavarstva Radovljica za drugo polovico leta 1912 vidimo, da niso samo obdržali ru- brike tri, temveč so to rubriko tudi izpolnili z imenom in priimkom, poklic pa so izpustili.⁴¹

Bolj kot doslednost je zaskrbljujoča vestnost pri iz- polnjevanju rubrik. V letu 1904 je bilo pri ljubljans- kem magistratu sestavljeno najprej poročilo za prvo polovico leta, nato pa skupno poročilo za vse leto, ki je vključevalo tudi podatke prve polovice. Primerja- va med njima nam pri istih osebah pokaže različno označevanje poklica, npr.:

Sadar Johann: natakar (Kellner) . . kletarski mojster

(Kellermeister)

Naslednja primera pa kažeta na krajšo (za prvo polo- vico leta) in daljšo oznako poklica (v poročilu za celo leto):

Perdan Teodor: komi (Commis) trgovski nameščenec (Handels Angestellter)

Hribar Johann: uradnik (Beamter) magistratni uradnik (Magistratsbeamter)

Te spremembe so nam toliko bolj nerazumljive, če je uradnik samo prepisal podatke iz obstoječih evi- denc (npr. registra potnih listov). Tudi okrajno gla- varstvo Kranj je večkrat opozarjalo županstva na toč- nost izpolnjevanja rubrik.⁴² Ta pisanost pristopov pri izpolnjevanju rubrik bi bila še bolj detajlirana, če bi bili ohranjeni vsi popisi za območje Kranjske. Delo- ma si »malomarnost« izpolnjevanja tretje rubrike razložimo z dejstvom, da ti podatki niso bili po- membni za izdelavo sumarnih pregledov izseljevanja z območja Kranjske, saj ne vključujejo ne imen in ne poklicev, slednjih tudi v številčnem izrazu ne! Omeni- mo še drobno podrobnost v zvezi z ljubljanskimi po- ročili: izseljenci so v letih 1892—1898 vodeni po stro- gi abecedi, v letih 1899—1901 po abecednem redu le prvih črk priimkov, kasneje pa brez abecednega reda.

Množično izseljevanje v zadnjih desetletjih pred prvo svetovno vojno je bilo usmerjeno predvsem v Severno Ameriko, zato med cilji izselitve največkrat naletimo na ta kontinent (»Amerika« ali »Nord Ame- rika«). Ko je okrajno glavarstvo Kranj poslalo leta 1908 nov obrazec županstvu v Škofji Loki, je glede rubrike smeri izselitve poudarilo, da naj bo navedena konkretna »amerikanska država«, če je ta neznana pa oznaka »v Ameriko« ali »država neznana«.⁴³ Konkretno je pri ljubljanskih poročilih le za leto 1892 bolj podrobna opredelitev smeri izselitve in sicer: Se- verna Amerika (2), New York (1), Minnesota (1), Amerika (1), Chicago (6), brez navedbe cilja (2), kas- neje pa le s pojmom Amerika in Severna Amerika.

Tudi rubrika trinajst, ki navaja vzroke izselitve, je zelo suhoparna v pestrosti navedb, če imamo pred oč- mi najrazličnejše ekonomske in neekonomske vzroke za odločitev posameznikov za odhod v tujino. Ker so se opredelitve do leta 1908 ponavljale, so to rubriko razčlenili v že omenjene alineje, ne zaradi večjega poudarka vzroka izselitve pri posamezniku, temveč zaradi olajšanja dela uradniku. Namesto pisnega vna- šanja posameznega vzroka, je v eno od alinej le vne- sel znak, s katerim je označil vzrok izselitve. Bolj konkreten je moral biti le pri alineji: drugi vzroki. Podobno kot pri navedbi smeri izselitve, lahko tudi pri navajanju vzrokov opazimo večje podrobnosti v ljubljanskih poročilih v prvih letih, kasneje pa so te oznake vedno bolj unificirane. Od štirih izseljencev iz Ljubljane leta 1892 je pri dveh navedeno upanje na boljši zaslužek, pri enem vzrok ni znan, pri četrtem oz. ženski pa je navedeno, da je sledila možu, ki je že nekaj let živel v Ameriki. Tudi za prvo polovico leta 1893 je pri babici-izseljenki navedena brezposelnost,

pri študentu študij, pri ostalih pa mučen ekonomski položaj, medtem ko je za vse izseljence v drugi polovici tega leta navedeno le izboljšanje eksistence. Do leta 1908 so pri Ljubljani navedeni naslednji vzroki:

1. najdba, iskanje ali pridobitev dela, službe ali namestitve,
2. prislužiti si denar ali premoženje,
3. opravljati gostinski obrt (ena redkih konkretizacij),
4. slediti možu, bratu, staršem (včasih tudi konkretizirano: materi ali očetu), svaku,
5. vzrok neznan (tudi redka opredelitev).

Delo, denar, služba so samostalniki, ki se pojavljajo najbolj pogosto, med glagoli pa: iskanje, pridobiti, najti. Vzroke izselitve iz ljubljanskih poročil ne smemo posploševati, saj so specifični za mestno okolje

Sumarna poročila o izseljevanju iz Kranjske

Na podlagi okrajnih polletnih poročil so pri deželnem predsedstvu za Kranjsko izdelali sumarna poročila o izseljevanju, ki so jih redno pošiljali notranjemu ministrstvu na Dunaj. Tudi ta poročila oziroma njihovi koncepti, so pri predsedstvu ohranjeni le fragmentarno.⁴⁴ Rubrike poročila so skoraj identične z

rubrikami za okrajna poročila, razen glede navedbe upravne enote — sedaj so naštetih okraji, izpuščena so imena ter poklici izseljencev, smer izselitve je bolj precizirana in sicer: v ZDA ali Severno Ameriko, Brazilijo in v druge dele Južne Amerike, in že v prvih letih so bili vzroki izselitve detajlirani: pričakovanje boljšega zaslužka, zadolžitev posestva, strah pred vojaško službo, ostali vzroki.^{45a}

Seznami potnikov izseljenskih pisarn

Pomembno vlogo pri posredovanju izseljencev so imele paroplovne agenture in izseljenske pisarne po mestih ter potujoči agenti na podeželju. Zaslužek ni bil majhen, zato so se mnoge agenture ukvarjale tudi s posredovanjem ljudi, ki niso imeli urejenih vseh dokumentov in so bile v sporu z oblastmi. S strani države so bile dane mnoge prepovedi spodbujanja izseljevanja.^{45b} Za denar in manjša darila so nagovarjali k izseljevanju tudi gostilničarji, železničarji in mnogi posamezniki. Nadzor nad to pisano družbo posrednikov je bila ena od glavnih nalog ljubljanske mestne policije, ki je dobivala informacije o njihovem delovanju tudi s strani državnih organov, žandarmerije, podeželskih občin in posameznikov. Da bi bil olajšan nadzor nad delovanjem agentur in pisarn so morale voditi evidence o prodaji kart in o tem poročati npr. v Ljubljani mestnemu magistratu na posebnih tiskanih obrazcih. Oglejmo si primer takega obrazca izseljenske pisarne Edvarda Šmarde iz Ljubljane, februar 1914.⁴⁶

Glava:

Compagnie Générale Transatlantique

Parobrodna družba v Parizu

*Glavno zastopstvo za Avstrijo
Dunaj, IV/2, Wiedener Gürtel 12*

Naslov:

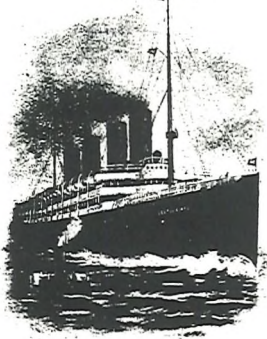
Seznam oseb, ki jim je bila izročena vozna karta za III. razred pri izseljenski pisarni Ed. Šmarde v Ljubljani

Rubrike:

1. številka v knjigi: brez oznake
2. datum: 6. januar 1914
3. ime in priimek potujočega: Zobec Anton
4. starost: 37
5. spol: moški
6. stan (samski, poročen, vdovstvo): poročen
7. obrt ali opravilo: delavec
Državljanstvo:
8. domači kraj in okraj (Heimatsort und Bezirk):
ZDA v Severni Ameriki
9. domača dežela (Heimatsland): ZDA v Severni Ameriki
10. Zadnje bivališče, okraj, dežela: Dolenja vas
Potni dokumenti za vojne obveznike (dovoljenja, potrdila, potni listi itd.)
11. predmet: ameriški potni list
12. izdajatelj: St. Louis, Minnesota

Izvrstna prilika za potovanje v Ameriko je in ostane čez Hamburg

z novimi parniki „Velikani“, pri katerih je upoštevati važnost varnosti ter mirne in hitre vožnje.

Novi parniki „Velikani“ se odlikujejo od vseh ostalih, ki vozijo iz Evrope v Ameriko, ne le po velikosti, ker so še enkrat večji, marveč tudi po upravi in preskrbitvi potnikov. Imenujejo se:

„Kaiserin Auguste Viktoria“		nosi 25.000 ton
„Amerika“		24.000 „
„Präsident Lincoln“		20.000 „
„Präsident Grand“		20.000 „
„Cleveland“		20.000 „
„Cincinnati“		20.000 „

Tozadevna pojasnila daje točno in brezplačno glavni zastopnik

**Franz Seunig, Ljubljana, Kolodvorska ulica
velika številka :: 28.**

Reklamni listič o parnikih, s katerimi so potovali tudi slovenski izseljenci v novo domovino preko luže (12,5 x 19,5 cm)

13. datum izdaje: 15. 3. 1913
 14. številka dokumenta: 342836
 15. agencija: —
 16. tekoča številka: —

Ti obrazci so bili nekoliko različni glede števila rubrik in njihove vsebine pri posameznih izseljenskih pisarnah. Tako je imel agent Avstrijske parobrodne družbe Simon Kmetec, ki je imel pisarno v Kolodvorski ulici 26 v Ljubljani, poenostavljen obrazec z rubrikami: tekoča številka, ime in priimek, stanovanje, starost potujočega, stan, poklic ter cilj potovanja in dokument.⁴⁷ Ti seznam so pomembni ne samo za ugotavljanje števila potnikov posamezne agenture oz. izseljenske pisarne, temveč tudi za razmišljanje o pestrosti potujočih, ki so prihajali iz raznih delov monarhije in se v Ljubljani odločili za nakup ladijske karte.

IZSELJEVANJE IZ LJUBLJANE

V primerjavi z ljubljansko okolico, kaj šele z že naštetimi jedri množičnega izseljevanja v okviru Kranjske, je bilo izseljevanje iz mesta Ljubljane zanemarljivo majhno in gledano s številčnega deleža k slovenskemu izseljevanju komaj omembe vredno, vendar glede sestave izseljencev zanimivo za vpogled v ta del mestne zgodovine predvsem z vidikov: kateri sloji oziroma poklicne strukture so se odločale za odhod v Ameriko, kdaj je bil obseg odhajanja največji, kakšni so bili razlogi za odhod itd. V vsem izseljenskem gibanju je bila vloga Ljubljane mnogo bolj pomembna v nadzoru njene mestne policije tako izseljencev, kot vseh tistih, ki so z njimi »poslovali« (npr. železniških uslužbencev, lastnikov prenočišč, agentov in izseljenskih posrednikov itd.). Na prelomu stoletja je bila Ljubljana križišče mnogih, ki so prihajali in odhajali tako iz vzhodnih in jugovzhodnih predelov avstrijske kot ogrske polovice monarhije in so legalno ali ilegalno potovali preko ali mimo mesta proti tržaški in še bolj množično proti zahodnoevropskim lukam (npr. Bremnu, Hamburgu, Rotterdamu in drugim), kjer so se vkrkali na ladje, ki so jih vozile proti obljubljeni deželi, predvsem Združenim državam Amerike. Odločujoč je bil geografski položaj mesta v osrednjem delu Kranjske in zlasti železniško križišče, kjer sta se južni železnici, ki je povezovala avstrijsko metropolo Dunaj z njeno glavno izvozno lukso Trstom (1857) in Reko (z odcepom v Št. Petru na Krasu 1873), priključili gorenjska železnica (1870) in dolenska železnica (s kočevsko progo 1893 ter novomeško 1894). Ljubljana je imela kot edino mesto na Kranjskem nalogo nadzorne postaje.⁴⁸

Ko govorimo o Ljubljani na prelomu iz 19. v 20. stoletje, moramo imeti pred očmi njen ozemeljski obseg oziroma področje, ki je bilo pod mestno upravo. Grobo rečeno je obsegala prostor med Rožnikom in Golovcem na eni strani ter Barjem, vključujoč velik del k mestu, in progo dolenske ter južne železnice na

drugi strani. V tem obdobju se je razširila od protestantske cerkve in današnje opere proti Šiški (1892) in od šempetrske cerkve proti vzhodu do dolenske proge (1896), kar predstavlja le manjše ozemeljske pridobitve pred priključitvijo občine Spodnja Šiška (1914).⁴⁹ Poleg pravih mestnih delov, razdeljenih na posamezne okraje, so bili v okviru mesta še tim. predmestni kraji z bolj ali manj vaškim značajem: Črna vas, predel ob Dolenski cesti, Hauptmanca, Hradeckega vas, Ilovica, Karolinska zemlja in Orlove ulice. Ob dejstvu majhnega večanja mestnega teritorija je bilo naraščanje prebivalstva dokaj naglo:

1857	12.296
1869	22.593
1880	26.284
1890	30.505
1900	36.547
1910	41.727 ⁵⁰

Od srede 19. stoletja prebivalstvo v Ljubljani stalno narašča, in to naraščanje je ves čas največje na Kranjskem, čeprav se v desetletju 1900—1910 že opazi zaostajanje v porastu.⁵¹ Presežek priseljenega prebivalstva nad izseljenim je bil pri Ljubljani vedno pozitiven, kar nam tudi potrjuje, da izseljevanje iz tega mesta ni pomenilo kakega zaskrbljujočega problema. Ljubljana ni bila industrijsko središče in tudi mnogo bolj trgovsko kot pa obrtno.⁵² Na prelomu stoletja pa je postajalo tudi denarno središče. Njena vloga je bila mnogo večja kot upravno, sodno, vojaško, cerkveno, šolsko in kulturno središče, ne samo ožje kranjske dežele, temveč tudi širšega slovenskega prostora. Pretresali so jo tako nacionalni kot tudi socialni nemiri in tegobe. Slednji so vplivali tudi na odločitve mnogih, da si poiščejo kruh v Ameriki.

V nadaljevanju objavljam pregleda številčnega stanja ter poklicne strukture izseljencev iz Ljubljane. Oba pregleda sta dovolj povedna tako glede števila, kot tudi strukture in časovnih viškov izseljevanja iz mesta. (Glej strani 214, 215 in 216.)

Poklicni in stanovski nazivi iz poročil o izseljevanju so zapisani v obliki, ki jim jo je dal uradnik mestnega magistrata, seveda v slovenskem prevodu. Neznani so kriteriji označevanja, saj so v poročilih navedeni bodisi poklici, obrti oz. viri preživljanja ali zasluzka, bodisi nazivi — npr. pekovski pomočnik, pri katerih ne vemo, ali gre za navedbo pridobljenega naziva ali je dotični dejansko opravljal ta poklic pred odhodom v Ameriko. Marsikatero oznako so zelo splošne, npr. agent, za katerega ne vemo, ali je to trgovski, bančni, zavarovalniški ali kakšen drugi zastopnik. Kljub manjkajočim poročilom in nedoslednostim pri vpisovanju podatkov lahko trdim, da le dobimo neko sliko o poklicni strukturi ljubljanskih izseljencev.

V odnosu do celote prevladuje med izseljenci delavski stan, ki je le v treh primerih tudi konkretiziran (poljedelski, rudniški in usnjarski delavci). Pri obrtnih poklicih ali nazivih prevladujejo pomočniki, le

[illegible]

POKLIC IN STAN	1892	93	94	95	96	97	98	99	1900	01	02	03	04	05	06	07	08	09	1910	11	12	SKUPAJ
prodajalka														1								1
redovnik																					1	1
rudar		1													2							3
sedlarski pomočnik																				1		1
slaščičar									1													1
slikarski pomočnik																				1		1
služabnik, hišni																			1			1
služkinja												1	1	1								3
sobarica															3	3						6
soboslikar																1						1
soboslikarski mojster																1						1
soboslikarski pomočnik																					1	1
starinar									1													1
steklarski pomočnik																1						1
stolarski pomočnik																1						1
strežnica												1								1		2
strežnik																1						1
strojār										1												1
strojarski pomočnik										1												2
strojevodja														1	1					1		2
strojni ključavničar															1							1
strojnoključav. pomoč.													1	1								2
strojnik																				1		1
strugarski pomočnik																1				1		2
šivilja		2				1						1		1	1				2		1	9
šolar/ka		1																	1			3
študent		1					1						1	1	1	1						6
tehnika														1						1		2
teolog				1																		1
tesar																2						2
trgovec																					1	1
trgovski nameščenec													1									1
trgovski pomočnik						1						2	1	2	2	4			1		2	15
učenec ljudske šole															1							1
učiteljica																					1	1
uradnik		1											1									2
uradnik, bančni																	1					1
uradnik, magistratni													1									1
uradnik, privatni													1	1	2					2		6
usnjarski pomočnik												1		1					1	2		3
vezilja												1							1			2
voznik												1										3
vrtar		1				1																2
vzgojiteljica												2			1							3
zasebnik					3				1			1	1		1	1						8
zidar												1				1						2
zidarski pomočnik									1							2	1					4
železolivar																2						2
železolivarski pomočnik																					1	1
soproge:																						
delavec										1											3	4
dninarja																				1		1
jetniškega paznika												1										1
kurjača												1										1
mesarja																					1	1
mizarja		1																				1
posestnikov									1				1									2
posrednika												1										1
slaščičarja														1								1
sprevednika														1								1
steklarja																1						1
zidarjev										2												2
drugi:																						
nevesta																					1	1
posestnikov sin										1				1								2
brez ozn. pokl. z imeni									4	12	64	123										203
brez ozn. pokl. in imen																	20	37				57

redki so posamezni obrtniki in mojstri. Pri posestnikih gre večinoma za manjše kmete z Ljubljanskega barja.⁵³ Kot posamezniki pa so zastopani nosilci drugih poklicev (npr. učitelji, duhovniki) ali stanu (npr. šolarji, študenti in drugi).

Podrobnejša, toda časovno zelo zahtevna, obdelava izseljencev bi bila mogoča za Ljubljano, kjer so ohranjene tako zglaševalne pole prebivalstva, kot tudi popisi prebivalstva. Prve obsegajo vse v Ljubljani živeče oziroma stanujoče ljudi, kjer so poleg navedbe

bivališča in njihovih sprememb tudi ostale »generalije« posameznika in njegove družine, tudi z oznakami o izselitvi, npr.: Mostar Franc, hišni posestnik, oženjen ima na zglaševalni poli označeno, da je bil od 3. 12. 1902 v Ameriki, kjer je leta 1904 umrl; sledil je hčeri Apoloniji iz prvega zakona, ki je bila v Ameriki že od 5. 11. 1902. Mostarja Franca najdemo tudi v poročilu o izseljevanju za prvo polovico leta 1901. Ta primer nam postavi vrsto vprašanj: zakaj je razlika v poldrugem letu od zaznamka v poročilu o izseljeva-

MESTO LJUBLJANA: število in struktura izseljencev po stanu in družinskih ter sorodstvenih razmerjih

Leto (I, II)	samski	poročeni	žene	otroci	sorodniki	skupaj	letno število
1892	4	3	1	5			13
1893 I	3	5	2			10	
1893 II	3	2				5	15
1894	nimamo podatkov						
1894 II							
1895	3	2		2			7
1896 I	nimamo podatkov						
1896 II	2		1			3	3*
1897 I	2	1		2		5	
1897 II		1				1	6
1898 I	1	1				2	2*
1898 II	nimamo podatkov						
1899 I	1	9		1		11	11*
1899 II	nimamo podatkov						
1900 I	8	5				13	
1900 II	3	1				4	17
1901 I	10	12		5		27	
1901 II	6	6				12	39
1902 I	16	26	5	3		50	
1902 II	10	12		6		28	78
1903 I	55	46	4	20		125	
1903 II	38	30		6		74	199
1904 I	10	7				17	
1904 II	6	3	2	2		13	30
1905 I	20	13	1	5		39	
1905 II	19	11	1			31	70
1906 I	22	15		2		39	
1906 II	32	10	2	9		53	92
1907 I	36	19		4		59	
1907 II	28	10	1			39	98
1908 I	nimamo podatkov						
1908 II	15	5	2		1	23	23*
1909 I	10	14		3		27	
1909 II	7	10		9		26	53
1910 I	23	5			1	29	
1910 II	21	8				29	58*
1911 I	14	4				18	
1911 II	15	6	1	1		23	41
1912 I	10	5				15	
1912 II	19	9		10		38	53
1913	dalje nimamo podatkov						

* — označuje le polletno število izseljencev

I — prvo polletje (1. 1.—30. 6.)

II — drugo polletje (1. 7.—31. 12.)

nju in datuma na zglaševalni poli? Ali gre pri datumu 3. 12. 1902 za njegov drugi odhod, če imamo pred očmi hčerini prihod v Ameriko 5. 11. istega leta, ki jo je moral nekdo pripeljati v Ameriko, saj je bila stara komaj 14. let? Že samo ta, naključno izbrani primer, nam odpre vrsto vprašanj.⁵⁴ Vključitev popisov pre-

bivalstva pa nam bi omogočila vpogled v socialni položaj izseljenca.

Pri podrobnejši obdelavi bi lahko pritegnili tudi druge arhivske vire, npr. če omenimo študenta Pirca Alojza, ki je omenjen v poročilu za drugo polovico leta 1905. Pritegne nas naziv študent, vendar se izkaže, da je omenjeni Pirc po končanem 6. razredu klasične gimnazije v Ljubljani dobil odhodno dovoljenje šole 27. julija 1905, kar je zavedeno v gimnazijski katalog.⁵⁵ S šestimi razredi gimnazije je v ZDA postal znan novinar in urednik.⁵⁶

* * *

Šele temeljit pregled arhivskega gradiva občinskih, okrajnih in deželnih organov, ki so pokrivali območje, kjer so živeli Slovenci v Avstriji, bo dal odgovor na vprašanje: katere evidence o izseljevanju so vodili in kakšna je njihova ohranjenost. Podoben pregled bi morali narediti tudi za območja, kjer so živeli Slovenci v ogrski polovici države in v Italiji. Marsikaj skrivajo tudi dunajski arhivi, saj je zbiranje podatkov pri nižjih upravnih inštancah služilo željam dunajskih ministrstev, predvsem notranjega ministrstva.

V literaturi mnogokrat naletimo na trditev, da Avstrija ni kazala večjega zanimanja za problematiko izseljevanja in še več: da ni zbirala podatkov o tem pojavu. Če imamo pred očmi objavljene statistične preglede (npr. predvsem ob štetjih prebivalstva) lahko potrdimo gornjim mislim, vendar če pogledamo ohranjeno arhivsko gradivo, se nam pokaže, da je bilo zbiranje teh podatkov sistematično in tekoče vsaj v dobi najbolj množičnega zapuščanja domovine od 80. let 19. stoletja do prve svetovne vojne.

OPOMBE

* Objavo razprave je sofinancirala občinska raziskovalna skupnost Ljubljana Center. — ** Slikovno gradivo je iz dokumentacijske zbirke Inštituta za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU. — 1. Splošno sliko o izseljevanju iz avstroogrske monarhije z navedbo virov in literaturo dobimo v delu *Hans Chmelar: Höhepunkte der österreichischen Auswanderung. Die Auswanderung aus den im Reichstat vertretenen Königreichen und Länder in den Jahren 1905—1914. Wien 1974* (v nadaljevanju: Chmelar). — 2. V zvezi z izseljevanjem Slovencev je bilo doslej največ pozornosti posvečeno ugotavljanju števila izselitev in priselitev (npr. v ZDA). Glej dela: *Živko Šifrer: Kakšno je bilo izseljevanje z našega ozemlja. I. del: Doba od srede 19. stoletja do prve svetovne vojne. Ljubljana 1965* (rokopis na Inštitutu za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU). *Anton Gosar: Obseg, vzročnost in karakteristika slovenskega izseljevanja v tujino. Iseljeništvu naroda i narodnosti Jugoslavije i njegove uzajamne veze s domovinom. Zbornik. Zagreb 1978, str. 144—159. Matjaž Klemenčič: Ameriški Slovenci in NOB v Jugoslaviji. Maribor 1987.* — 3. *Janko Pleterški: Nekaj vprašanih zgodovine slovenske v desetletju 1894—1904. Zgodovinski časopis. 1977, štev. 1—2, str. 7—8.* — 4. Priseljivanje v Ameriko in življenje Slovencev v novi domovini je obdelano v delih: *J. M. Trunk: Amerika in Amerikanci. Celovec 1912. Jože Za-*

vertnik: Ameriški Slovenci, Chicago 1925. — 5. Državni temeljni zakon o splošnih pravicah državljanov je objavljen v Državnem zakoniku, šte. 142, 21. 12. 1867. Vojaški zakon pa v Državnem zakoniku, šte. 41, 11. 4. 1889. — 6. *Chmelar*, str. 14. — 7. Patent z dne 24. 3. 1832, Državni zakonik, zvezek 60, šte. 34, str. 71. — 8. *Chmelar*, str. 14. — 9. Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL), Občina Ribnica, arhivska (a.) enota (e.) 3194. — 10. Občinska uprava, Glasilo kmetске Županske zveze (v nadaljevanju: Občinska uprava), V/šte. 7, 10. 4. 1910, str. 51. — 11. Trditev temelji na pregledu popisov občinskih fondov, od katerih so mnogi zelo sumarni in lahko »skrivajo« tudi te kategorije gradiva. Pregledani so bili občinski fondi za Kranjsko. — 12. Obrazec je natisnila in založila tiskarna A. Klein & Comp. v Ljubljani (ZAL, Občina Škofja Loka, tehnična (t.) enota (e.) 98. — 13. ZAL, Občina Ribnica, a.e. 3194. — 14. Občinska uprava, VIII/šte. 14, in 14. julij 1913, str. 105. Svarilna okrožnica: Ne v Ameriko!. — 15. ZAL, Občina Ribnica, a.e. 3194. — 16. Odlok Deželnega predsedstva za Kranjsko, 9. 1. 1887, šte. 110 pr. — 17. Ema Umek: Prispevki k zgodovini izseljevanja iz Kranjske v Ameriko v letih 1910—1913, SIK 1967, str. 200. — 18. Arhiv SR Slovenije (v nadaljevanju: AS), Deželno predsedstvo za Kranjsko (v nadaljevanju: DPK), konvolut 5: Dopis ljubljanskega magistrata predsedstvu 15. 9. 1913. — 19. AS, Okrajno glavarstvo Ljubljana-okolica, fascikel z oznako Stari sezname izdanih potnih listov izseljencev. — 20. AS, DPK, konvolut 5. Tiskan obrazec Učiteljske tiskarne v Ljubljani. — 21. ZAL, Občina Škofja Loka, t.e. 98. — 22. Znano rudarsko središče, kjer so živeli Slovenci (Jože Zavertnik: Ameriški Slovenci, Chicago 1925, str. 366). — 23. AS, DPK, Splošni spisi leto 1902/ prot. št. 2803. — 24. Glej op. 16. — 25. AS, DPK, konvolut 5. — 26. Občinska uprava, IV/šte. 12, 25. junija 1913, str. 105. — 27. Ema Umek: Prispevki k zgodovini izseljevanja iz Kranjske v Ameriko v letih 1910—1913, SIK 1967, str. 204. — 28. Obstoj teh poročil je razviden tudi iz kartoteke k spisom Deželnega predsedstva za Kranjsko, ki se nanašajo na izseljenstvo 1814—1918 (Kartoteka je na Inštitutu za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU v Ljubljani). — 29. AS, DPK, okrožnici leta 1893/šte. 713, z dne 5. 3. 1893 in iz leta 1908/šte. 2716, z dne 30. 5. 1908. Obe okrožnici v spisih nista ohranjeni in njeno vsebino poznam posredno iz arhivskega gradiva Občine Škofja Loka, t.e. 98. — 30. ZAL, Mesto Ljubljana, Reg I/1638, fol. 666.

Okrožnica šte. 950 z dne 12. 1. 1920. — 31. ZAL, Mesto Ljubljana, Reg II/21 (za leta 1896—1912), Reg I/1004, fol. 308—312 (za leto 1894). — 32. AS, DPK, policijski oddelek, konvolut 4. Ohranjena poročila za leto 1892, 1893. — 33. Ustna informacija direktorice Arhiva SR Slovenije Eme Umek spomladi 1988. — 34. Glej op. 29. — 35. Npr. Ivan Tavčar v ciklusu povesti V Zali, ki je izhajal v Ljubljanskem Zvonu leta 1894. V zgodbah se je dotaknil tudi problema izseljevanja v Ameriko, kjer med vzroki odhoda svojih junakov omenja strah pred sodnijo, beg pred odgovornostjo zaradi dekleta, ki je zanosilo itd. — 36. To razčlenitev najdemo že v prvih sumarnih poročili deželnega predsedstva za Kranjsko notranjemu ministrstvu na Dunaju. — 37. Npr. leta 1911 je celo začasni komisar, ki je skrbel za občinska opravila v času razpusta občinskega sveta podpisal slovensko napisani spremni dopis h poročilu o izseljevanju za drugo polovico leta 1910 (AS, DPK, policijski oddelek, konvolut 4). — 38. Opravilni zapisnik mestnega magistrata ljubljanskega, Ljubljana 1898. — 39. ZAL, Občina Škofja Loka, t.e. 98. — 40. ZAL, Občina Škofja Loka, t.e. 98. — 41. AS, DPK, policijski oddelek, konvolut 4. — 42. ZAL, Občina Škofja Loka, t.e. 98. — 43. ZAL, Občina Škofja Loka, t.e. 98. — 44. Glej AS, DPK, konvolut 5 in DPK, policijski oddelek, konvolut 4. — Sumarna poročila za leto 1910—1913 je analizirala Ema Umek v razpravi, omenjeni pod opombo 27. — 45a. Glej op. 36. — 45b. Ernst Mayrhofer's Handbuch für den politischen Verwaltungsdienst... II, Dunaj 1896, str. 947—. — 46. ZAL, Mesto Ljubljana, Reg. II/27. — 47. ZAL, Mesto Ljubljana, Reg I/1188. — 48. Chmelar, str. 158. — 49. *Vasilij Melik*: Nekateri strani razvoja Ljubljane 1848—1941. Zgodovina Ljubljane. Prispevki za monografijo. Ljubljana 1984, str. 201—211. — 50. *Živko Šifrer*, glej omenjena dela pod op. 2. — 51. Glej analizo izseljevanja Živka Šifrerja pod op. 2. — 52. Glej razpravo omenjeno pod opombo 49. in *Marjan Drnovšek*: Oris odnosa ljubljanskega občinskega sveta do mestnega razvoja 1850—1914 s posebnim poudarkom na Hribarjevi dobi. Zgodovina Ljubljane. Prispevki za monografijo. Ljubljana 1984, str. 212—237. — 53. Ugotovljeno na podlagi Zglaševalnih pol, ki se hranijo v Zgodovinskem arhivu Ljubljana. — 54. ZAL, Mesto Ljubljana, Zglaševalne pole, šk. 153. — 55. ZAL, Klasična gimnazija v Ljubljani, a.e. 5. — 56. Glej Slovenski biografski leksikon in tam navedena dela.

SLOVENSKI PLANINSKI POLK (Ob 70-letnici nastanka slovenske vojske leta 1918)

JANEZ J. ŠVAJNCER

Eden izmed polkov slovenske vojske 1918–1919, uradno imenovane II. vojno okrožje, je bil tudi Slovenski planinski polk. Zrasel je iz slovenskega jedra med prvo svetovno vojno zelo znamenitega Gorskega strelskega polka št. 2 in kot popolnoma slovenska enota se je vso prvo polovico leta 1919 bojeval na Koroškem.

Kasnejši Gorski strelski polk št. 2 je bil ustanovljen 1. oktobra 1901 kot *Ljubljanski domobranski pehotni polk št. 27* (Laibacher Landwehrinfanterie Regiment No. 27). Leta 1911 je postal planinska enota, kar je pomenilo, da so vojaki dobili planinsko opremo, njihova značilnost so postali krivčki na kapah in planike na ovratnikih. Med vojno je bil polk preimenoval v *Gorski strelski polk št. 2* (Gebirgsschützen Regiment No 2). Kader je imel najprej v Admontu in potem do konca vojne v Ennsu. Teh nekaj vrstic sicer predstavi najbolj slovenski polk avstro-ogrske armade, kljub temu pa je k temu skopemu orisu vseeno potrebno dodati vsaj še nekaj več.

Gorski strelski polk št. 2 je bil zares najbolj slovenski polk v vsej armadi. Maja 1918 je imel po uradnem štetju¹ med moštvom 88% Slovencev, 7% Nemcev in po 2% Čehov ter Rusinov in 1% Poljakov. Slovenskost polka je poudarjalo še več drugih elementov. Polkovni štab je bil v Ljubljani, kjer je bil tudi 1. bataljon, 2. bataljon je bil v Gorici. Urjenja so potekala v gorah nad Sočo od Rombona do Gorice, na območju, kjer naj bi se polk boril v morebitni vojni. Tudi videz polkovnih pripadnikov je delal polk slovenski, čeprav krivčki in planike niso bile samo slovenska posebnost. Krivčke na kapah in planike na ovratnikih so nosili tudi pripadniki koroškega gorskega strelskega polka št. 1 in tirolski deželni strelci (*Landesschützen*), toda ti alpski značilnosti sta bili hkrati tudi zelo slovenski in je na primer Maksim Gaspri krivčke rad dodajal vojakom na svojih risbah. Veliko o razmerah in vzdušju v polku nam povedo spomini Ivana Matičiča², tudi o slovenskih zastavah ob odhodu na fronto in o slovenskih trakovih na kapah, tako še o odločnem slovenskem oficirju, ki narodnega traku kljub povelju ni hotel sneti, pa seveda tudi o vsem tistem, kar je avstro-ogrsko armado delalo Slovincem tujo. Med vojno je prišlo do velikih sprememb, saj so oficirske vrste izpopolnili številni narodno zavedni slovenski rezervni oficirji, slovensko je znal celo polkovni poveljnik Ludwig Pour. Aprila 1918, ko je ljubljanski župan Ivan Tavčar izročal polku v Codroipu srebrno trobento kot darilo Ljubljane, se je polkovnik Pour pred polkom zahvalil v nemščini in v slovenščini, vojaki pa so vzklikali *Živela Jugosla-*

vija!, *Živela naša domovina!*, *Živela svoboda!* itd. Med divizijsko vajo ob Tagliamentu je iz polkovnih vrst padlo proti cesarju Karlu več ostrih strelcev. Spomladi 1918 se polk ni uprl, ko je prišlo do velikih uporov slovenskih vojakov v Judenburgu, Murauu in Radgoni, toda njegov upor oktobra istega leta ni bil nič manj pomemben.³

Na italijanskem bojišču se je polk 24. oktobra 1918 uprl pred odhodom na fronto, prišlo je do streljanja, v spopadu je bilo najmanj šest mrtvih, okoli 200 vojakov je bilo aretiranih, polk razorožen. Čez nekaj dni je bilo vojakom orožje vrnjeno in polk znova napoten na fronto, toda pod vplivom čeških enot, ki so že zapuščale bojišče, je prišlo 29. oktobra do ponovnega dokončnega upora. Ta dan je kot dan upora naveden v uradni polkovni zgodovini, po Andrejku⁴ pa je prišlo do drugega upora 28. oktobra. Razen tega se med obema viroma oziroma literaturo razlikuje tudi več kasnejših datumov. Ker Andrejka sam navaja, da je njegov zapis narejen po spominih enega izmed oficirjev v polku, je večja verjetnost, da so resnični datumi v polkovni zgodovini, torej da do njih ni prišlo kasneje ob obujanju spomina na dogajanje, marveč na podlagi dnevne kronike enote. Z vojaškim uporom v 2. gorskem strelskem polku se je kot zgodovinar ukvarjal predvsem Lojze Ude, zlasti v predavanju Upori slovenskega vojaštva v avstroogrski armadi na posvetu zgodovinarjev leta 1968 v Novi Gorici.⁵ Njegova predstavitev je dosedaj najboljša. Literarno in zelo slikovito je bil upor opisan v knjigi Arnošta Adamiča *Ljudje v viharju*.⁶ Značilno podobo vojakov v polku je uspel ujeti s svojimi ilustracijami v tej knjigi Božidar Jakac, sam medvojni pripadnik 2. gorskega strelskega polka. Upor je popisan tudi v že omenjeni Matičičevi knjigi.

Dogodkom od upora dalje je mogoče slediti po tudi že omenjeni polkovni zgodovini. V Vojnozgodovinskem inštitutu v Beogradu se je ohranil tipkopiš⁷ zgodovine Slovenskega planinskega polka za čas od novembra 1918 do novembra 1919. Kot avtor je zapisan pehotni poročnik *Stanislav M. Kajfež*. Zgodovina polka je bolj pregled dogodkov kot resnična zgodovina enote, kot je pač značilno za podobne uradne vojaške zgodovine. Tudi ta zgodovina bolj ali manj obide neprijetne teme in to ali ono bolj poudari, kot bi bilo potrebno. Ker pa imamo v drugih opisih bojov na Koroškem⁸ že dovolj napisanega tudi o bojevanju Slovenskega planinskega polka, je polkovna zgodovina vendarle zelo dobrodošla pri poizkusu oblikovanja grobe podobe o nastanku, rasti in koncu ene izmed najpomembnejših enot slovenske vojske

Skupina slovenskih gorskih strelcev — pripadnikov gorskega strelskega polka št. 2 leta 1917. Na kapah imajo značilne krivčke in na ovratnikih planike, večje skupine so se običajno slikale z napisom o slovenskih fantih in z imenom polka ali pa je bilo tudi dodano, da se slikajo pred odhodom na bojišče. Poročnik na tej sliki je Zmago Kristan, kasnejši Maistrov oficir.

1918—19. Ker je namen teh vrstic predstaviti polk kot enoto, je manj pozornosti namenjeno predvsem že večkrat opisani zmagoviti ofenzivi na Koroškem od 28. maja 1919 dalje.

Po polkovni zgodovini je poveljnik Gorskega strelskega polka št. 2 polkovnik Montue 2. novembra 1918 pred zbranim polkom razglasil, da je Avstro-Ogrska razpadla in da je nastala Jugoslavija, vojakom dal svobodo, hkrati pa jih pozval, naj ostanejo v službi nove mlade države, po Andrejki pa je polk 2. novembra v Gorici, potem ko je izstopilo moštvo tujih narodnosti, prisegel zvestobo Narodni vladi v Ljubljani, pričel s slovenskim uradovanjem in se preimenoval v Jugoslovanski gorski strelski polk št. 2. Po polkovni zgodovini je prišlo do prisege v Gorici šele 6. novembra. Tega dne so prišle v Gorico tudi italijanske čete in zahtevale, da slovenski polk mesto zapusti. Kot rok za odhod je bil določen 7. november ob 12. uri. Jugoslovanski gorski strelski polk se je čez Črni vrh, Idrijo, Žiri in Škofjo Loko res odpravil proti Ljubljani, vendar se je med potjo skozi domače kraje večina moštva kljub prisegi porazgubila na svoje domove. Stotnik Ivan Rojnik je 11. novembra 1918 (Ude meni, da je bilo to okoli 11. novembra) pripeljal v Ljubljano samo kakšnih 70 mož. Ljubljana je svoje vojake pozdravila in lepo sprejela. V Ljubljani so se vojaki z italijanskega bojišča združili z delom nadomestnega bataljona, ki je prišel iz Ennsa v Ljubljano že 5. novembra. Del tega nadomestnega bataljona iz Ennsa pa se je med postankom v Mariboru pridružil generalu Maistru.

V Maribor so se gorski strelci pripeljali 4. novembra, po Maistrovem zapisu jih je ostalo okoli 100 oficirjev in mož. Maister jih je zaprisegel 5. novembra, čeprav je nadomestni bataljon novi državi prisegel že v Ennsu. Mariborske vojake gorskega strelskega polka je Maister ocenil kot zelo vestne. Po prisegi 5. novembra so korakali po mariborskih glavnih ulicah,

kot je general dobesedno zapisal: »*Da so se pokazali Nemcem. Bilo jih je lepo videti v čisto novih predvojnih oblekah planinskih strelcev in s krivčki na čepicah.*«⁹ Gorski strelci so v Mariboru sodelovali pri razoroževanju transportov, 23. novembra pri razorožitvi belo-zelene garde in pri zavzetju Špilja. Maribor so zapustili 27. novembra 1918, ko je bila začetna nevarnost za mesto že mimo. Maistrov spominski zapis o oddelku gorskega strelskega polka v Mariboru je zelo laskav, iz drugih spominskih pričevanj pa je mogoče izvedeti, da je lepo število strelcev Maribor samovoljno zapustilo že kmalu po prvem navdušenju po prihodu v Maribor in se odpeljalo proti Ljubljani. Del nadomestnega bataljona gorskega strelskega polka št. 2 je torej ostal v Mariboru, 22 oficirjev in okoli 250 mož pod poveljstvom stotnika Ivana Orehka (zanimivo, medvojne odlikovanca z redom železne krone za hrabrost na bojišču) pa je 5. novembra 1918 prišlo v Ljubljano in se začasno nastanilo v barakah v Šiški.

Poveljstvo II. vojnega okrožja je z zbiranjem vojakov gorskega strelskega polka začelo takoj 5. novembra po prihodu polovice nadomestnega bataljona iz Ennsa. Že 7. novembra je bil dan poziv, naj se vsi vojaki gorskega strelskega polka pa tudi vojaki 27. črnovojniškega polka zgledajo pri polkovnem poveljstvu v Šiški. Polk je zbiral stotnik Ivan Orehek, ki je bil imenovan za začasnega polkovnega poveljnika. Petega novembra je imel polk najprej dve stotniji — 1. stotnijo 1. bataljona pod poveljstvom nadporočnika Srečka Vizjaka in 2. stotnijo 1. bataljona pod poveljstvom nadporočnika Milka (Bogumila) Vizjaka. Po prihodu dela bojnega polka iz Gorice in z vojaki, ki so se priglasili v službo, so bile 14. novembra 1918 formirane še: 3. stotnija 1. bataljona nadporočnika Mihe Bezlaja, 4. stotnija pod poveljstvom nadporočnika Ivana Kunsta, strojnična stotnija pod poveljstvom poročnika Andreja Flajsa. 23. novembra je bil

Pripadniki Slovenskega planinskega polka z značilnimi kapami tedanje slovenske vojske in z veliko zastavo SHS na Koroškem leta 1919.

formiran ves 1. bataljon. Njegov poveljnik je postal stotnik Karl Potočnik, bataljonski adjutant nadporočnik Mihael Baloh.

Z ukazom poveljnika II. vojnega okrožja z dne 21. novembra 1918 je polk dobil ime *Slovenski planinski polk*. Za polkovnega poveljnika je bil postavljen polkovnik Teodor Raktelj (kot polkovni poveljnik je poveljeval tudi v majsko-junijski ofenzivi 1919). Že 28. novembra 1918 je bil formiran še 2. bataljon pod poveljstvom stotnika Ivana Rojnika (enako v avstro-ogrski armadi odlikovanega za hrabrost na bojišču z redkim redom železne krone). Adjutant je bil nadporočnik Franc Miklavc. V 2. bataljonu so bile 5. stotnija pod poveljstvom nadporočnika Antona Birse, 6. stotnija pod poveljstvom nadporočnika Franca Aliča in strojnična stotnija pod poveljstvom nadporočnika Ivana Pibernika. Peta in šesta stotnija sta bili formirani iz pripadnikov 27. črnovojniškega polka. Štabni bataljon 27. črnovojniškega polka je prispel v Ljubljano 15. novembra 1918. 28. novembra 1918 je bila formirana tudi štabna stotnija Slovenskega planinskega polka, predhodnica bodočega nadomestnega bataljona. Za njenega poveljnika je bil imenovan nadporočnik Ciril Krašovec, vodni poveljniki so bili Ante Frlič in praporščaka Štefan Šen ter Venko Pilon. Formiran je bil tudi pionirski vod Slovenskega planinskega polka. Tako je imel Slovenski planinski polk ob koncu novembra 1918: 96 oficirjev, 23 višjih podoficirjev, 295 nižjih podoficirjev, 730 poddesetnikov in strelcev.

Delno podobo o oficirjih Slovenskega planinskega polka novembra 1918 nam daje Osební naredbení list, ki ga je poverjenik za narodno obrambo Narodne vlade za Slovenijo dal natisniti 14. decembra in je bil dejansko — kot bi rekli dandanes — vojni službeni list tedanje slovenske vojske. Osební naredbení list ne daje imen vseh oficirjev v polku, kljub temu pa je na skupnem spisku oficirjev, ki so napredovali, precej pripadnikov Slovenskega planinskega polka. Pri sez-

namu se ni mogoče izogniti vtisu, da ne gre za napredovanja zaradi kakšnih posebnih zaslug, marveč za običajna napredovanja glede na čas v nižjem činu.

Po omenjenem Osebnem naredbenem listu so s 1. novembrom 1918 napredovali trije aktivni oficirji Slovenskega planinskega polka. Matija Štefin je napredoval v majorja, Jurij Mušič in Henrik Bezgovšek sta napredovala v čin nadporočnika. S 1. decembrom sta napredovala v čin poročnika gojenca vojne akademije Franc Schwickert in Franc Windisch, v čin praporščaka je napredoval gojenec kadetske šole Josip Babič, v čin poročnika sta napredovala računska podčastnika Joško Škerl in Alojzij Slanovec, s tem, da je bil zadnji dodeljen garnizijski bolnišnici v Ljubljani.

S 1. novembrom 1918 so v čin nadporočnika napredovali naslednji rezervni oficirji Slovenskega planinskega polka: Anton Šavelj, Viljem Mazi, Bogumil Vizjak, Josip Moljk, Alfonz Skok, Ivan Černe, Franc Ančik, Štefan Schiffrer, Leo Fink, Franc Pečar, Ivan Andoljšek, Maks Peterlin, Ivan Pristov, Anton Gaspari, Izidor Seršen, Anton Urbančič, Feliks Ferjančič, Julij Fellacher, Josip Kulnik, Ivan Michler, Jakob Potočnik, Karl Zalokar, Ciril Podgornik, Jožef Zupančič, Friderik Tomšič, Maks Smerdu, Otokar Burdich, Miha Baloch, Rafael Legiša, Josip Vutkovič, Robert Blimauer, Miroslav Šircelj, Rihard Jug. Kot častnika izven službe sta v čin nadporočnika napredovala Fran Erjavec in Viktor Pirnat. Da je verjetno res šlo za običajna napredovanja, potrjujeta dve izredni napredovanji v višji čin, kot je bilo dobesedno zapisano »v priznanje zaslug in odločnega delovanja pri proglašenju Jugoslavije«. Tako je s 1. decembrom 1918 izredno napredoval v čin majorja Ivan Orehek, v čin poročnika je napredoval rezervni praporščak Dragotin Janežič.

Ves mesec november in december 1918 je bil Slovenski planinski polk v Ljubljani. V prvi polovici novembra je kot vse druge enote slovenske vojske sode-

loval pri zaustavljanju in razoroževanju vojaških transportov na poti z bojišča, potem pa opravljal stražno službo pri pomembnejših objektih in zbiral moštvo. Ukaz za pot na koroško bojišče je poveljstvo II. vojnega okrožja izdalo šele 27. decembra 1918. Ob koncu decembra je imel polk: 89 oficirjev, 56 višjih podoficirjev, 362 nižjih podoficirjev, 801 poddesetnikov in strelcev.

V noči z 28. na 29. december 1918 je 1. bataljon Slovenskega planinskega polka prispel v Dravograd. Na bojišče je prišlo 7 oficirjev, 47 podoficirjev in 240 poddesetnikov ter strelcev. Drugi bataljon Slovenskega planinskega polka je dopotoval v Dravograd skupaj s polkovnim štabom in zalednimi enotami 4. januarja 1919. Prvi bataljon je prevzel odsek od mosta pri Lipici do Libelič, 2. bataljon od Libelič do koroško-štajerske meje. Polk je imel nekaj manjših spopadov, za posebno hrabrost je bila z ukazom polkovnega poveljnika pohvaljena 5. stotnija. Po premirju 15. januarja je Slovenski planinski polk držal položaje vzdolž Drave do mostišča pri Dravogradu. Polkovni štab je bil v Pliberku. Polk je sodil pod Obmejno poveljstvo za vzhodno Koroško pod poveljstvom polkovnika Milana Bleiweisa. V spopadih od 29. decembra 1918 do premirja 15. januarja 1919 je bil polk brez padlih, ranjenih je bilo 7 podoficirjev in 9 strelcev, ujet je bil en oficir (sanitetni poročnik dr. Ivan Kecelj iz 1. bataljona), 2 podoficirja in 10 strelcev.

22. januarja 1919 je bila polkovna strojnična stotnija, ali kot se je uradno imenovala Stotnija strojnih pušk, preoblikovana v strojnično stotnijo 1. bataljona, začelo se je tudi organiziranje strojnične stotnije 2. bataljona. Obe stotniji sta dobili številki 4 in 8, zato so dobile nove številke tudi druge stotnije. 27. januarja 1919 je bila postavljena iz vojakov dopolnilnega bataljona še 9. stotnija. Njen poveljnik je postal nadporočnik Maks Peterlin.

Zadnjega januarja 1919 je imel Slovenski planinski polk: 44 oficirjev, 182 podoficirjev, 1059 poddesetnikov in strelcev, 20 strojnic, 128 konj, 18 voz, 7 kuhinj, za boj 750 pušk.

Februarja 1919 je imel polk: 41 oficirjev, 170 podoficirjev, 1371 poddesetnikov in strelcev, 12 težkih strojnic, 14 lahkih strojnic, 119 konj, 24 voz, 9 poljskih kuhinj.

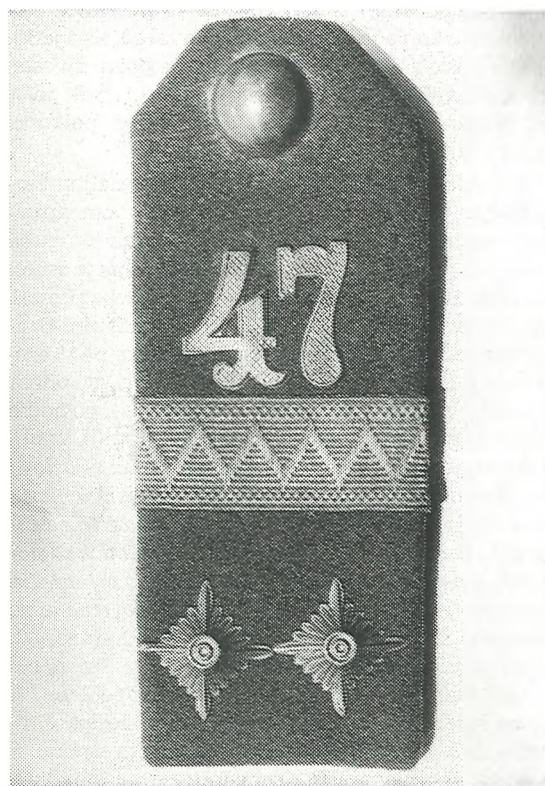
Deveta stotnija je bila formirana kot stotnija 3. bataljona in na Koroškem se ji je pridružila še polovica 12. stotnije, tako lahko govorimo tudi o 3. bataljonu Slovenskega planinskega polka na bojišču.

Februarja 1919 je bila na koroškem bojišču huda zima z visokim snegom. V začetku februarja je bilo polkovno poveljstvo še vedno v Pliberku. Štab 1. bataljona pod poveljstvom stotnika Franca Nejedlyja je bil v Dobu. Polk je s svojimi enotami na položajih držal črto od Drave na desnem krilu od mostišča nad Dravogradom do približno Dražje vasi, zasedal je torej območje, ki ga je slovenska vojska ohranila proti Avstrijcem po prvih porazih konec decembra 1918 in januarja 1919 ter po sklenjenem premirju s koroško deželno vlado. Kljub temu patrulje so

vražne vojske tudi na odseku Slovenskega planinskega polka pogosto vznemirjale naše vojake, od časa do časa je slovenske položaje obstreljevalo tudi avstrijsko topništvo.

Decembrsko-januarski porazi na Koroškem so pustili posledice. Tedanji nadporočnik in poveljnik 2. stotnije Slovenskega planinskega polka Jurij Mušič je zapisal dobesedno takole, da so izgubljeni boji »*zelo neugodno vplivali na duha našega vojaštva, kakor tudi na nestalno in zastrašeno prebivalstvo tostran demarkacijske črte*«. ¹⁰ Njegovo oceno značilno dopolnjuje podatek o dezerterjih iz Slovenskega planinskega polka. Sredi januarja je bilo v časopisih javno razglašeno, da so iz Slovenskega planinskega polka dezerterili 3 četovodje, 4 desetniki, 1 poddesetnik in 15 strelcev. ¹¹ To niso bile majhne številke, o slabi bojni morali govori zlasti število podoficirjev-dezerterjev.

Polkovna zgodovina, ki je bila uvodoma omenjena, se tem in drugim vprašanjem ocene bojne vrednosti in sploh vzdušja v polku izogne, toda kljub temu nam ena izmed obrobnihih navedb veliko pove. 17. januarja 1919 je bila namreč razformirana 7. stotnija 2. bataljona in njeno moštvo porazdeljeno po drugih stotnjah. Zapisan suhoparen podatek nima razlage, toda ker ni šlo za reorganizacijo ali podoben ukrep v polku, ni moglo biti drugega, kot da je bila stotnija

Posebnost slovenske vojske so bile podoficirske epolete. To na sliki je nosil podoficir (čin ni ugotovljen) Slovenskega planinskega polka od julija do novembra 1919, ko je polk imel številko 47. Za izdelavo epolete je bil uporabljen avstro-ogrski oficirski trak, zvezdici sta že srbske oblike.

razformirana zaradi vzdušja v njenih vrstah, po oceni poveljstva celo tako slabega (najverjetneje je šlo za kak manjši upor ali odrekanje pokorščine), da je bilo potrebno enoto razpustiti in moštvo razdeliti med drugo bolj zanesljivo vojaštvo.

Pri tem seveda pridemo do vprašanja o vzrokih za takšno stanje, o razlogih, ki bi odgovorili, zakaj dezertirji, zakaj stotnija, ki jo je bilo potrebno razformirati. Ali je res šlo samo za posledice poraza in počasnega, toda nenehnega umikanja pred sovražnimi četami, dolgotrajnega vztrajanja v hudi zimi in slabih razmerah na bojišču, ali pa sta bila ob tem pomembna tudi narodni in socialni element, saj pri teh dveh vprašanjih slovenski vojaki januarja 1919 niso mogli imeti več nobenih utvar. Da je šlo za globoko krizo v slovenskih polkih, dokazuje slabo zadržanje teh polkov ob njihovem ofenzivnem sunku 29. aprila 1919 in še bolj popoln poraz ob avstrijskem protinapadu. Tudi Slovenski planinski polk ni bil nič boljši kot drugi, kar med drugim potrjuje nesorazmerno število ujetnikov v primerjavi s padlimi.

V poizkusu ofenzivnega sunka slovenske vojske 29. aprila 1919 na Koroškem je sodeloval tudi Slovenski planinski polk. Cilj 1. bataljona je bil Grebinj in višine nad njim, 2. bataljon bi moral čez Labot prodirati proti St. Paulu, 3. bataljon pa po dolini reke Bistrice. Prvi bataljon je najprej uspešno napadal skupaj s Celjskim polkom v smeri Trušnje — Sv. Mihael. Slovenski napad pa je bil zaustavljen in zaradi tega je 30. aprila prišlo v Slovenskem planinskem polku do oslabitve discipline in bojne pripravljenosti, vzrok pa je bil močan odpor Avstrijcev. Tako piše v polkovni zgodovini.

Po Udetu¹² pa je 29. aprila 1919 1. bataljon Slovenskega planinskega polka pod poveljstvom stotnika Simoniča obtičal pri Dobu pri Vovbrah in izgubil zvezo s 3. bataljonom Celjskega polka, ki pa je uspešno napredoval in dosegel Krko. Ko so Celjani ostali brez zavarovanih bokov, so se morali umakniti. Drugi bataljon Slovenskega planinskega polka pa je prodiral od Dravograda proti Labotu, zadel na odpor Avstrijcev in se, ko so ti prešli v protinapad, po hudih bojih z znatnimi izgubami, zlasti pri 6. stotniji, vrnil v Dravograd. Dalje pa je Ude zapisal takole: »*Razkroj je potegnil za seboj končno tudi Slovenski planinski polk, ki je imel prvotno zasedeno dravsko črto od Lipice do Dravograda in ki je v bojih doslej od vseh slovenskih polkov na koroški fronti še najmanj trpel in bil najbolj spočit.*« Pri napadu na Sv. Lovrenc je po polkovni zgodovini 6. stotnija izgubila 2 strelca, 2. stotnija je izgubila 2 desetnika in 3 strelce, štabni narednik Franc Pakovec je v bolnišnici rani podlegel, 7. stotnija je izgubila štabnega narednika Josipa Groharja in 2. vod 8. stotnije je izgubil enega strelca.

Med avstrijskim protinapadom se je vojakov, predvsem 3. bataljona, lotila prava panika. Tudi Slovenski planinski polk se je s Koroškega umikal skoraj brez boja. Do boja je prišlo pri Sv. Lovrencu, kjer je bil zajet cel vod 6. stotnije in strojnični vod 8. stotnije — 28 strelcev, 6 podoficirjev, poveljnik 6. stotnije

nadporočnik Ivan Černe in poveljnik 8. (strojnične) stotnije poročnik Andrej Flajs. Branil so se z ognjem strojnic in pušk ter z ročnimi bombami in trombloni. Vdali so se, ko je sovražnik zažgal hišo, iz katere so se branili.

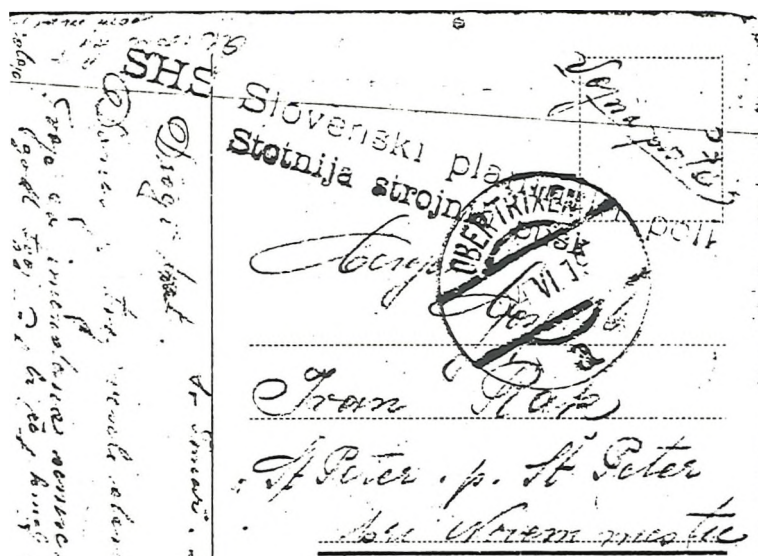
Polkovni poveljnik je skušal s 1. in 3. bataljonom braniti Slovenj Gradec, vendar so vojaki mesto zapustili že ob prvem rahlem sovražnem sunku. S protinapadom je bil sovražnik vržen iz Slovenj Gradca v noči s 7. na 8. maj. Ko je na seji vlade v Ljubljani 11. maja poverjenik dr. Karel Verstovšek poročal o položaju na Štajerskem,¹³ se je verjetno del njegovih besed nanašal tudi na bojno vrednost Slovenskega planinskega polka, čeprav ga ni neposredno imenoval. Ko je govoril o slabem zadržanju polkov, z izjemo Celjskega, je navedel primer, da je sovražna patrula 17 mož pognala iz Slovenj Gradca cel naš bataljon in 36 žandarjev. Ker piše v polkovni zgodovini Slovenskega planinskega polka, da je Slovenj Gradec branil del tega polka, so se Verstovškove besede najverjetneje nanašale nanj.

Druga stotnija Slovenskega planinskega polka se je s Koroške po porazu umikala po Dravski dolini proti Radljam in dalje do Brezna. Pred Črnečami je imela manjši spopad s sovražnim oddelkom, pregnala ga je z ognjem iz strojnic. Umikajoča se stotnija je v Breznu naletela na bataljon Karlovškega pešpolka, ki je bil poslan iz Maribora. Poveljnik tega bataljona si je takoj prilastil poveljstvo nad stotnijo in njenemu poveljniku ukazal, da se mora takoj spet obrniti proti sovražniku, vrniti po Dravski dolini in zavzeti Muto ter Vuzenico. Stotnija se je res obrnila, prišla pred Muto v sovražni ogenj, pri čemer je padel narednik Matija Glad, vendar uspela Muto z naskokom zavzeti. Pokopališče ob cerkvi na Muti so branili graški visokošolci. V osvojeno Muto je potem prispel tudi bataljon Karlovškega polka in zasedel položaje.¹⁴ V poizkusu zgodovine Karlovškega pešpolka na Koroškem in Štajerskem ta dogodek ni opisan.¹⁵

V celotni slovenski ofenzivi in avstrijski koroški protiofenzivi od 29. aprila pa do 15. maja 1919 je Slovenski planinski polk izgubil: padlih — 1 oficir, 4 podoficirji, 8 desetnikov in vojakov; ranjenih — 6 podoficirjev, 35 desetnikov in vojakov; ujetih — 2 oficirja, 15 podoficirjev, 230 desetnikov in vojakov. Razen tega je polk izgubil precej orožja in opreme ter municije. Ujel je 33 sovražnikovih vojakov. V bolnišnico je bilo poslanih 55 desetnikov in vojakov, 7 podoficirjev in en praporščak.

Pri raznih podatkih o padlih je več nejasnosti. Po spominskem zapisu Jurija Mušiča¹⁶ je bil štabni narednik Franc Rakovec iz Besnice pri Kranju pokopan 28. aprila 1919 v Libeličah, na pragu stotnijskega poveljstva ga je ubila sovražna granata. Po spisku padlih vojakov na Koroškem je štabni narednik Rakovec padel 3. maja 1919 v Libeličah.¹⁷ Po polkovni zgodovini pa je bil štabni narednik Franc Rakovec težko ranjen in je ranam podlegel 4. maja 1919 v bolnišnici. Po že omenjenem seznamu padlih je narednik Matija Glad iz Drežnika pri Kočevju padel 10. maja 1919 pri

Tudi Slovenski planinski polk in njegove stotnije so imele žige v lepi slovenščini. Ti žigi so bili na vseh poštnih pošiljkah, ki so šle iz polka. Na sliki je žig — žal ne najbolj viden — Stotnije strojnih pušk. Razglednica je bila poslana iz Zgornjih Trušenj junija 1919.

Meži(?) in je bil pokopan v Marenbergu, po Mušiču pa je narednik Glad padel pri napadu na Muto. Po drugi strani pa polkovna zgodovina spet ne omenja padlih, ki jih je Jurij Mušič opisal takole: »V bojih naslednjih dni so Nemci pobili in zverinsko masakrirali nekaj horcev iz voda, ki je bil poslan, da okrepi obrambo naših postojank pri Sv. Lovrencu.«¹⁸ Po spisku padlih¹⁹ so 2. maja 1919 pri Sv. Lovrencu padli 2 poddesetnika in 3 strelci.

15. maja 1919 je bil 3. bataljon ukinjen in njegovo moštvo porazdeljeno po razredčenih stotnijah 1. in 2. bataljona. Po porazu je polk zbiral svoje sile na območju Slovenj Gradca, general Maister mu je kot zbirališče določil Pamače — Troblje. 23. maja 1919 je prišlo do sovražnega napada na 2. stotnijo in je na njene položaje padlo 107 topovskih granat in 10 min. Naše topništvo je izstrelilo 97 granat.

Pred novo veliko ofenzivo skupaj s srbsko vojsko je bil polk ustrezno izpopolnjen in oborožen. Imel je: 56 oficirjev, 299 podoficirjev, 1691 desetnikov in vojakov, 20 težkih strojnic, 8 lahkih strojnic, 1300 pušk. Na puško je prišlo po 120 nabojev in na strojnico po 5000 nabojev, v rezervi je bilo še 45 zabojev nabojev za puške in 54 zabojev nabojev za strojnice. 25. maja so vojaki dobili čelade. To so bile nemško-avstrijske čelade iz 1. svetovne vojne. Da bi se razlikovale od sovražnih, so bile pobarvane s posebnim temnim pasom (čelade Celjskega polka so bile obarvane z barvami tribarvnice). Istega dne so vojaki dobili tudi rezervni obrok — 2 mesni konzervi, 2 kavni konzervi in 1000-gramski hlebec kruha. Za ofenzivo je bil polk uvrščen v Koroški odred in razdeljen v 3 skupine. Prva: podpolkovnik Todorović (v polk je prišel pred ofenzivo) z Dravogradom kot ciljem napada. Druga: kapetan I. st. Ivan Rojnik, cilj napada Guštanj (danes Ravne). Tretja: kapetan I. st. Franc Nejedly, pomoč pri napadu na Guštanj in zavarovanje proti Prevaljam.

Ofenziva se je začela 28. maja ob 3.30 zjutraj. Polk

je napadal po načrtu, okoli 14.30 odbil močan sovražni napad iz smeri Kotlje. Prvi dan napada je imel polk enega mrtvega, 13 ranjenih in 8 pogrešanih, ujel pa je enega sovražnega oficirja, 22 vojakov, zaplenil 33 strojnic, 2 topa s 350 granatami, 3 minomete s 50 minami, 41 pušk, 14.000 nabojev za strojnice, 27.000 nabojev za puške, 4 zaboje ročnih bomb, 3 telefonske aparate in zaboj pribora za strojnice.

29. maja in naslednje dni je polk v okviru ofenzive nadaljeval z napredovanjem. To napredovanje je v literaturi že opisano²⁰ in zato ponavljanje že znanih dejstev ni potrebno. Vojaki Slovenskega planinskega polka so 6. junija kot prvi z vzhoda vkorakali v Celovec, z južne strani so v mesto prišli srbski oddelki. 7. junija se je polkovni štab nastanil v Gornjih Trušenj, 1. bataljon v Djekšah s štabom v Malem Sv. Vidu in 2. bataljon v Malem Sv. Vidu. Sovražnosti so bile ustavljene in polk se je utrjeval na zasedenih položajih. Na določeno demarkacijsko črto se je umaknil 19. junija 1919.

Tik pred prvim pravim obiskom prestolonaslednika Aleksandra v Sloveniji je 24. junija 1920 izšel v Beogradu Službeni vojni list s seznama odlikovancev za zasluge na koroškem bojišču. Do natisa teh ukazov je prišlo po več kot letu dni od zadnjih bojov na Koroškem in si je z natisom tik pred potjo v Slovenijo prestolonaslednik iz do združitve Slovencem povsem tuje dinastije Karadžordževićev verjetno skušal tudi na ta način pridobiti naklonjenost v tudi Karadžordževićem tujem delu države. Odlikovanih je bilo več pripadnikov nekdanjega Slovenskega planinskega polka. Polkovni poveljnik polkovnik Teodor Raktelj je dobil red belega orla z meči 4. stopnje, Jurij Mušič red belega orla z meči 5. stopnje. Franc Nejedly je dobil na primer zlato medaljo za hrabrost, enako medaljo so dobili kapetana I. stopnje Ivan Rojnik in Ivan Orehek, poročnik Bogumil Vizjak in verjetno še kateri.

Iz podoficirskih in vojaških vrst so bili odlikovani:

s srebrnim vojaškim redom Karadžordževe zvezde z meči kaplarji Anton Zupan, Ivan Zajec in Ivan Brinskele, vojaki Štefan Levičnik, Leopold Kovač in Andrej Kotnik;

z zlato medaljo za hrabrost: naredniki vodniki Rudolf Kafol, Franc Kuhman, Rudolf Trost in Jožef Dernovšek; naredniki Primož Peterman, Janko Bergant, Peter Frank, Franc Krvina, Andrej Vončina, Franc Trček, Franc Vodopivec, Albin Semolič in Avgust Zrimšek; kaplarja Vinko Žužek in Božidar Černe; vojaki Andrej Kavčič, Ivan Ožanc, Martin Kren, Ivan Okorn, Matija Buh, Ivan Kušar, Alojz Ban, Peter Jazbar, Franc Pavlič, Leopold Kavčič, Srečo Oberstar, Pavel Uršič, Jožef Makše, Franc Kok, Franc Stegnar, Albert Karolin in Mojzija Ljubič;

s srebrno medaljo za hrabrost: naredniki vodniki Tinko Steherin, Franc Čunko, Joža Mastnak, Lojz Suhač in Fran Kopriva; naredniki Ivan Boštjančič, Hrabroslov Sever, Dominik Lamberger, Ivan Stare in Ivan Bošnjak; kaplarji Hrabroslov Žagar, Anton Zajc, Viktor Ankon, Franc Potočnik, Anton Homan, Pavel Lorenci, Gregor Žagar, Jurij Orgica, Franc Šušteršič in Josip Fund; vojaki Viktor Grahor, Franc Jaklič, Ivan Zajc, Ivan Zabukovec, Vinko Požar, Joža Golc, Dragotin Kohne, Ivan Šotla, Martin Perc, Jožef Zakrajšek, Leopold Konda, Jožef Stupica, Ivan Jankovič, Ivan Omejc, Ivan Žagar, Karl Koprivec, Valentin Mihelčič, Jože Bratkovič, Franc Jelovčan, Franc Hren, Franc Udovč, Jernej Kokošar, Ivan Bajta, Miha Bavdaž, Rudolf Toplak, Tomaž Herič, Miha Gabrič, Joža Hotko, Avgust Pečnik, Peter Mišmaš, Joža Mahkovec in Angel Mozečič;

z zlato medaljo za prizadevno službo: narednik Franc Erčec;

s srebrno medaljo za prizadevno službo: vojak Anton Zorman. Vsi priimki verjetno niso povsem točni in je potrebno dopustiti možnost, da je bil ta ali oni priimek popačen pri stavljenu v cirilici.

V drugi polovici junija 1919 je imel Slovenski planinski polk 2022 mož, 31 podoficirjev in — kar je nerazumljivo, vendar tako zapisano v polkovni zgodovini — 16 oficirjev. Polkovni štab je bil v Gornjih Trušnjah. Prvi bataljon: 1. stotnija Epersdorf, 2. stotnija Rajneger, 3. stotnija Djekše, 4. stotnija Sv. Lipš (St. Filipen). Drugi bataljon: 5. stotnija Sv. Lipš, 6., 7. in 8. stotnija Mali Sv. Vid. Tretji bataljon je bil v sestavi Celjskega polka. Tehnična stotnija je bila v Želimljah, etapna četa v Pliberku. Z 10. julijem 1919 je prenehala obstajati tehnična stotnija, njeni pripadniki so bili porazdeljeni po drugih enotah.

Kot drugi slovenski polki je tudi Slovenski planinski polk julija 1919 izgubil svoje dotedanje slovensko ime in s 15. julijem 1919 postal v skupni velikosrbski vojaški organizaciji polk s številko 47 (47. pešadiski puk). Težko je reči, kako daleč so bili takrat procesi razslovenjanja te slovenske vojaške enote, zelo daleč pa verjetno niso mogli biti, saj drugače polk 5. julija 1919 ne bi dobil kapetana Sretena Živojinoviča »za instruktora oficira in podoficira«. Polkovna zgodovi-

na o teh instrukcijah ne pove nič, toda srbski kapetan gotovo ni prišel v polk zato, da bi tudi od sebe višjim po činu razlagal strategijo ali taktiko. Ker je dokumentirano znano, da so približno v istem obdobju začeli v Mariborskem polku potekati tečaji srbsčine za oficirje in podoficirje, je to ali vsaj podobno nalogo gotovo opravljal kapetan Živojinović v Slovenskem planinskem polku. Veliki večini slovenskih oficirjev in podoficirjev je bil srbski jezik povsem tuj, še posebej vojaško izrazoslovje.

Številko 47 je prejšnji Slovenski planinski polk nosil samo do 1. novembra 1919. Takrat je postal 40. pešadiski puk, popolnoma razslovenjen pa je bil kot drugi slovenski polki z demobilizacijo maja 1920. Slovenski oficirji in rekruti so morali na jug države, v polk pa so prihajali srbski oficirji in obvezniki z neslovenskih območij. Tako je bila pravzaprav farsa, ko je junija 1920 regent Aleksander ob svojem obisku v Ljubljani polku dodelil naziv Triglavski in mu s tem, kot je bilo obrazloženo, izkazal posebno naklonjenost. Polk, čeprav nastanjen na slovenski zemlji, ni imel s Slovenci in našim simbolom Triglavom nič skupnega. Kolikšna pa je bila njegova bojna vrednost in enako drugih polkov starojugoslovanske velikosrbske armade, pa se je pokazalo ob prvi resni preizkušnji aprila 1941. Tako država kot vojska, kjer so bili državljani in vojaki na silo skupaj, sta morali razpasti.

OPOMBE

1. Plaschka, Haselsteiner, Suppan: Innere Front, Wien 1974. — 2. Ivan Matičič: Skozi plamene prve svetovne vojne, Ljubljana 1966. — 3. Več o bojni poti polka J.J. Švajncer: Svetovna vojna 1914—1918, Maribor 1988. — 4. Viktor Andrejka: Razvoj vojaštva in vojaški dogodki od prevrata do danes, Slovenci v desetletju 1918—1928, Zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine, Ljubljana 1928. — 5. Lojze Ude: Upori slovenskega vojaštva v avstro-ogrski armadi, Zgodovinski časopis, Ljubljana 1968, str. 185—205. — 6. Arnošt Adamič: Ljudje v viharju, Ljubljana 1940. — 7. Prepis te zgodovine je v fondu Lojzeta Udega v Arhivu SR Slovenije, tam ga je našel zgodovinar Damijan Guštin z IZGD in mi posredoval njegovo kopijo, za kar se mu iskreno zahvaljujem. — 8. Predvsem Lojze Ude: Vojaški boji na Koroškem v letu 1918—1919, Koroški plebiscit, Ljubljana 1970, str. 131—210. — 9. V Pokrajinskem arhivu Maribor, Maistrov fond. — 10. Jurij Mušič: Z drugo stotnijo Slovenskega planinskega polka v borbi za Korotan, Kronika, leto VII, Ljubljana 1959, str. 103. — 11. Slovenec 15. I. 1919. — 12. L. Ude, n.d., str. 180. — 13. Metod Mikuž: Slovenci v stari Jugoslaviji, Ljubljana 1965, str. 107. — 14. Jurij Mušič, n.d., str. 104. — 15. Vlatko Uzorinac: Operacije naših dobrovoljaških odreda u Međumurju, Koroškoj i Štajerskoj godine 1918—1919, Zbornik Hrvati u borbama za oslobođenje sjevernih krajeva Jugoslavije, Zagreb 1940. V omenjenem besedilu je zapisano, da je na območju Černeč prevzel poveljstvo nad delom 2. stotnije Slovenskega planinskega polka komandir 2. čete 3. bataljona Karlovškega pešpolka. Vlatko Uzorinac je pisal verjetno na osnovi skopih beležk in po spominu, tako je njegov opis dogodkov težko uskladiti z Udetovim, dovolil pa si je

celo takšne spodrsaljaje, kot je na primer pripisovanje poveljstva Labotskega odreda podpolkovniku Škabarju. — 16. Jurij Mušič, n.d., str. 103. — 17. Spominski zbornik ob 60-letnici bojev za severno slovensko mejo 1918—1919, Ma-

ribor 1979, str. 188. — 18. Jurij Mušič, n.d., str. 103. — 19. Spominski zbornik ob 60-letnici bojev za severno slovensko mejo 1918—1919, Maribor 1979, str. 188. — 20. Lojze Ude, n.d.

HAZENA — ŽENSKA ŠPORTNA PANOGA

BORIS ROZMAN

Prehod iz 19. v 20. stoletje je pomenil veliko spremembo za telesno kulturo. Razvoj, ki ga je začela doživljati, je z večletno zamudo začel prihajati tudi na Slovensko. Število športnih panog, ki so prihajale k nam in preko katerih se je pričel razvijati naš šport, je bilo v primerjavi z drugimi, razvitejšimi deželami, sila skromno. V glavnem je šlo za planinstvo, kolesarstvo, nogomet, nekoliko tenisa ter skromne poskuse atletike, plavanja, sankanja, smučanja in letalstva.¹ Panoge so se razvijale kot posebna vrsta v klubih (nogometnih, kolesarskih itd.). Po prvi svetovni vojni se ti ne specializirajo le za eno panogo, pač pa začno gojiti več vrst športnih dejavnosti (npr. Športni klub Ilirija).

VSTOP ŽENA V ŠPORTNO DELOVANJE

Do prve svetovne vojne so se pri nas s športom ukvarjali le moški. Na to, da bi ženska počela kaj takega, mnogi niti pomislili niso. Ko so se te vse bolj pojavljale z idejo, da bi pričele gojiti šport, so se mnogi začeli zgražati. Prepričani so bili, da se ženske zaradi konstitucije telesa ne morejo ukvarjati s športno dejavnostjo. Bile so le »nežna bitja«, ki morajo skrbeti za dom in družino.² Tako mišljenje je prevladovalo kljub izkušnjam v Sokolu, kjer so se ženske že dalj časa pred tem ukvarjale s telesno kulturo in v katerem je telesna vzgoja tudi pri ženskah dosegla že visok nivo.³ Kaj kmalu pa so morali popustiti. Analize v Angliji in Franciji, kjer je bil ženski šport najbolj uveljavljen, so pokazale, da je šport za ženske potreben in koristen. Številni časopisi pri nas so začeli objavljati članke telesnokulturnih strokovnjakov, ki so govorili o pomembnosti športa za ženske in jih hkrati vabili, naj se vključujejo v športna društva.

Seveda ženskam niso priporočali vseh vrst športa. Nasprotovali so zlasti igranju nogometa, ki je bil po njihovem mnenju popolnoma neprimeren. Odsvetovali so tudi telovadbo na orodju, »kar je zdravniško dognano zelo škodljivo«.⁴ Bolj so se ogrevali za pa-

noge, ki naj bi pospeševale »uglajenost oblik, preciznost gibov, ki naj bi se opravljale brez vidnega napora z lahkoto in eleganco in ki naj bi žensko krepile in zabavale.«⁵

Vzpodbujali so plavanje, drsanje, jahanje, tenis in kriket. Niso nasprotovali tudi lahki atletiki, vendar so se tu zavzemali le za nekatere panoge: tek na 50 do 75 metrov, met krogle, ki ne sme biti težja kot 5 kg, metanje žoge, kopja ter pri telovadbi proste vaje, vaje s kiji, palicami ipd.⁶ Najbolj so se navduševali nad skupinskimi igrami, ki po njihovem mnenju »pospešujejo disciplino, smisel za organizacijo in skupnost«.⁷ Pri tem so mislili zlasti na hazeno, šport, idealen za žensko telo. Zanj je namreč značilna ravno prava začetna hitrost, vztrajnost, elastičnost in mehkoča pri lovljenju žog in gibčnost pri preigravanju nasprotnic.⁸

KAJ JE HAZENA

Hazena je oblika rokometa, ki je nastala na Češkem.⁹ Začetnik igre, profesor Anton Krištof, asistent na realki v Pragi, je leta 1905 uvedel nov način igranja z žogo in za to igro takoj dobil privržence po vsej Češki, Slovaški in v tujini. Igro so začeli imenovati češka hazena (od češke besede *haziti*, kar pomeni vreči — žogo).¹⁰ Gre za igro, ki naj bi nadomestila nogomet, saj bi igralci igrali z rokami in naj bi bila namenjena moškim. Igrali bi jo predvsem Sokoli, ki nogometa na začetku niso smeli igrati. Anton Krištof se je pri pisanju pravil zgledoval pri podobni češki igri, imenovani *cilová* (terčová).¹¹ Seveda so bila pravila večkrat predelana in popravljena ter leta 1909 tudi izdana.

Prvič so jo predstavili javnosti že leta 1907 dijaki Strokove akademije v Pragi. Igra je zbudila precej zanimanja, tako da je profesor Krištof že naslednje leto ustanovil prvi samostojni »Krožek házená Praha«.¹² Klubov je bilo vse več, vanje so začela prihajati tudi dekleta, saj so športni mojstri ugotovili, da je igra za njih idealna. Sčasoma je hazena postala sa-

Eden prvih posnetkov igralk hazene Športnega kluba Ilirije iz leta 1920. (Fotografija last Helene Zupančič, Ljubljana).

mo ženska igra, ki so jo začeli vsi priznavati. Anton Krištof je leta 1909 osnoval zvezno komisijo hazenskih skupin (Svózová komise kroušku házene). Leta 1911 jo je češki olimpijski odbor priznal kot športno panogo.¹⁴ Največji uspeh je dosegla leta 1912, ko je bila v času 6. vsesokolskega zleta v Pragi pred 70.000 gledalci odigrana propagandna tekma.¹⁵

Leta 1918 je Čeh Jaro Trantina izdal nova, predelana pravila hazene. Dve leti kasneje je bila ustanovljena Čehoslovaška zveza hazene in ženskih športov, v Parizu pa je bila že ustanovljena mednarodna federacija ženskih športov, ki je vključevala tudi hazeno. Začeli so s številnimi propagandnimi tekmami čehoslovaških igralk po Evropi (Monte Carlo, Pariz) in hazena se je vse bolj širila. V letih 1923 in 1924 so bila odigrana že prva mednarodna srečanja v hazeni. Leta 1930 pa je bilo na 3. svetovnem prvenstvu za ženske v Pragi hkrati tudi prvo svetovno prvenstvo v hazeni, ki se ga je udeležila tudi naša reprezentanca. Bila je druga, takoj za Čehoslovaško. Štiri leta kasneje so naše hazenašice na 2. svetovnem prvenstvu v Londonu premagale tudi Čehinje z rezultatom 6:4 in osvojile prvo mesto. To je bil hkrati prvi in do takrat največji

uspeh jugoslovanskega kolektivnega športa na svetovnih prvenstvih in olimpijskih igrah.¹⁶

HAZENA PRI NAS

Leta 1920 so pričeli igrati hazeno oziroma češki rokomet tudi v Jugoslaviji. Študentje, ki so študirali v Pragi in Brnu, so jo v času letnih počitnic prenesli k nam. Da bi jo čimbolj uveljavili, so jo začeli imenovati rokomet,¹⁷ ker so bili mnjenja, da bo takšno ime bolj vžgalo in da bo igri prineslo večjo popularnost kot češki naziv hazena. Med naše ljudi so igro širili tudi Čehi in Slovaki, ki so prihajali k nam in se ukvarjali s športom.¹⁸

Prvi so jo začeli igrati v dijaškem športnem klubu Olimpija v Slavonskem Brodu. V času zleta židovske mladine Jugoslavije je bila 10. avgusta 1920 v Osijeku prva javna tekma med družinama¹⁹ iz Vukovarja in Osijeka. Led je bil prebit in igra se je začela naglo širiti. Septembra 1920 je bila v okviru Športnega kluba Ilirija Ljubljana ustanovljena hazenska sekcija, ki jo

Gostovanja na Češkem je konec. Še posnetek za slovo. (Fotografija last Helene Zupančič, Ljubljana).

je vodil nogometni trener J. Loos iz Prage.²⁰ Mariborčani seveda niso hoteli zaostajati in so kmalu za tem ustanovili sekcijo v okviru Prvega slovenskega športnega kluba Maribor. Njihov trener je bil R. Šepc. Sekcije so ustanovili tudi v Derventi, Sarajevu, Tuzli in Beogradu po zaslugi Čeha K. Stanjeka. Na področju Vojvodine je bila prva sekcija osnovana leta 1921 v Zrenjaninu, sledile so še v Subotici in Somboru. Na Hrvaškem je prvi dobil hazensko sekcijo hazene varaždinski športni klub, medtem ko so jo v Zagrebu na začetku igrane samo učenke gornjegrajske 2. gimnazije. Od leta 1924. je delovala hazenska sekcija v Kotorju, od leta 1925 pa v Skopju in Velesu (danes Titov Veles).

Zelo pozno, junija 1923, je bila hazena priključena Jugoslovanski atletski zvezi in takrat so bila sprejeta tudi pravila V. Chylaka. Leto kasneje pa končno dobimo lastno Jugoslovansko hazensko zvezo s podvezami v Ljubljani, Zagrebu, Beogradu, Velikem Bečkerek (danes Zrenjanin) in Slavonskem Brodu,²¹ ki je organizirala podvezna državna in mednarodna prvenstva. Podvezna prvenstva so se redno, državna pa so se s prekinitvami igrala do leta 1938, ko je zanimanje za hazeno po »zaslugi« njenih vodstvenih organov začelo upadati.²²

Poskus, da bi jo po drugi svetovni vojni oživili, ni uspel. Leta 1948 je bil organiziran turnir, na katerem so sodelovale v glavnem tekmovalke iz Hrvaške (Osijek, Belišće, Brod, Borovo) in iz Valjeva. Leta 1949 je bil ustanovljen odbor za hazeno pri fizikulturni zvezi Hrvatske, leto dni kasneje pa Hazenska zveza Hrvatske. Istega leta je bilo organizirano drugo in hkrati zadnje prvenstvo Hrvatske. Tretjega prvenstva ni bilo. V drugih delih Jugoslavije so poskusi oživitve propadli že na samem začetku, medtem ko v Sloveniji praktično sploh niso poskusili. Z uvedbo malega rokmeta pri nas 1945/50 se vse družine prilagodijo novemu načinu igranja. Hazenska zveza Hrvatske se preimenuje v rokometno zvezo Hrvatske in vključi v rokometno tekmovalstvo.²³ Leta 1953 je odigrano prvo državno prvenstvo v rokometu.

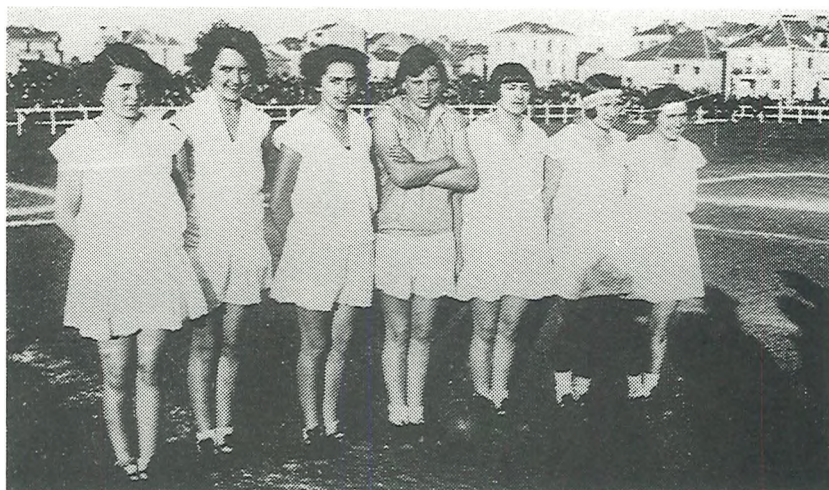
HAZENA V SLOVENIJI

Športni klub Ilirija Ljubljana je bil prvo društvo v Sloveniji, ki je začelo gojiti to vrsto športa.²⁴ Zasluge za to moremo pripisovati nogometnemu trenerju Čehu J. Loosu iz Prage. V septembru 1920 je ustanovil Damsko sekcijo za rokomet²⁵ in v okviru Ilirije z dekleti, katerih starost je bila od 15 do 20 let, začel intenzivno trenirati. K sekciji so jih pripeljali njihovi bratje, starši, prijatelji, ki so bili navdušeni privrženci športa, ali pa so se sami ukvarjali z njim. Mnoga dekleta so tudi sama čutila željo po igranju hazene.

Prvo javno in propagandno tekmo med skupinama A (rdeče) in B (zeleno) je organiziral 24. oktobra 1920. Zmagala je ekipa rdečih z rezultatom 8:1. Ljubljancani so tekmo pozdravili. Časopisi so se razpisali o pomenu hazene za ženske. Bili so prepričani, da »se sedaj nudi damam priložnost za izdatno gibanje na prostem zraku in da se skuša podreti železni obroč konservativnosti naše publike.«²⁶ Po tem dogodku so dekleta začela še intenzivneje trenirati in se pripravljati na nove tekme. Dobile so novega trenerja Baltežarja, s katerim pa niso bila zadovoljna. Prišlo je do spora, katerega posledica je bila, da je več kot polovico igralk zapustilo Športni klub Ilirija in v okviru Telesnega kulturnega društva Atena ustanovilo novo družino hazene.²⁷

Kasneje dobi Ljubljana še naslednje hazenske družine: Športni klub Hermes, Športni klub Jadran, Akademski športni klub Primorje in Športni klub Slovan. Tudi v Mariboru niso hoteli zaostajati za Ljubljano. Na pobudo R. Šepca, ki je študiral v Pragi, so v okviru prvega slovenskega športnega kluba Maribor osnovali sekcijo, ki je 7. novembra 1920 odigrala propagandno tekmo. Pomerili sta se ekipa A (rdeče) in ekipa B (bele). Tekma se je končala neodločeno.²⁸ Kmalu sta sledila še Telesnošportni klub Merkur in Športni klub Rapid. Tretji hazenski center so postale Jesenice s tremi družinami: Športno organizacijo Borec, Športnim klubom Bratstvo in Športnim

V Bolgariji (Sofiji) so leta 1926 članice Ilirije in Atene skupaj nastopile kot reprezentanca Ljubljane. Na sliki od leve proti desni: Ida Jenko, Olga Zupančič, Boža Šaplja, Marica Cimperman, Helena Zupančič, Vika Jančigaj in Marta Petrič. (Fotografija last Evgena Betetta, Ljubljana).

klubom Gorenje. Važno vlogo pa je igrala tudi družina Mure iz Murske Sobote. Tako je v Sloveniji delovalo 22 družin:

Celje	SK Celje
Cerknica	SK Slivnica
Jesenice	SO Borec SK Bratstvo SK Gorenje
Kamnik	SK Kamnik
Kranj	SK Korotan
Ljubljana	TKD Atena SK Hermes SK Ilirija SK Jadran ASK Primorje SK Slovan
Maribor	ISSK Maribor TSK Merkur SK Rapid
Murska Sobota	SK Mura
Novo mesto	SK Elan
Ptuj	SK Ptuj
Rakek	SK Javornik
Sevnica	SK Sora
Tržič	SK Tržič ²⁹

ŠPORTNI KLUB ILIRIJA

Najpomembnejša družina v Sloveniji je bila vsekakor družina Športnega kluba Ilirije. Hazeno je vključevala v »sekciji za hazeno in lahkootletiko«, ki so jo kasneje začeli imenovati »damsko oz. žensko sekcijo«, saj so mnoge žene, da bi bile boljše hazenašice,

trenirale in tekmovalle tudi v lahki atletiki. Potem se je zopet imenovala »hazenska in ženska lahkootletska sekcija«, dokler se ni dokončno preimenovala v »hazensko sekcijo« Ilirije.³⁰ V času od leta 1920 do 1937 je bila enajstkrat podzvezni (danes bi lahko imenovali republiški) prvak Slovenije. Od leta 1920 do 1927 je bila najboljša slovenska ekipa. Državnega prvenstva ji ni uspelo osvojiti, kljub igralkam, ki so nastopale v državni reprezentanci (Anica Oman, Fani Bernik). Leta 1928 pa so državno prvenstvo osvojile njihove nasprotnice iz Maribora.³¹

Svoje znanje so igralkle Ilirije prenašale po vsej državi. S številnimi propagandnimi tekmami in turnejami po Srbiji, Hrvaški, Banatu, Bosansko-hercegovaškem področju (današnji Bosni in Hercegovini) in južni Srbiji (današnji Makedoniji) so širile razvoj hazene in se od povsod vračale kot zmagovalke. Tudi v tujini so nastopale. Pomembni sta bili zlasti turneji v Bolgarijo in Češkoslovaško — državo, kjer je bila hazena ustanovljena. S svojo igro so dokazale, da niso nič slabše od svojih nasprotnic, v nekaterih momentih igre celo boljše.³²

Ob igralski zasedbi, kakršno so imele, to ni bilo nič čudnega. Kezeletova je npr. leta 1930 v 15 nastopih dosegla 95 zadetkov, Alenka Papež 34 v 13 nastopih in Dobrletova 30 v 8 nastopih. Dobri sta bili tudi Helena in Olga Zupančič. Med tem, ko je Helena začela igrati pri Iliriji in je nato prestopila k Ateni, je bila Olga najprej vratar pri Ateni kasneje pa pri Iliriji.³³

Ravno v najpomembnejših trenutkih pa so dekleta odpovedala. Deloma po svoji krivdi (neredna vadba, neposlušnost na treningih), deloma po krivdi podzveznih in zveznih organov, ki igre niso hoteli sprejeti. Še vedno so raje pospeševali nogomet. Hazene niso podpirali niti moralno, kaj šele finančno. V sezoni 1935/36 je bilo igralkam odvzeto celo igrišče za treninge, kar je hkrati že pomenilo konec hazene.³⁴ V tej sezoni niso odigrale niti ene tekme. Zadnja tekma, s katero je pri nas hazena dokončno prenehala delovati, je bila leta 1937 na Vrhniki in še to je bila propagandna.³⁵ V vseh teh letih je Ilirija odigrala 221 te-

Reprezentanca Ljubljane se je 6. maja 1926 v Sofiji pomerila z reprezentanco Beograda in zmagala. (Fotografija last Helene Zupančič, Ljubljana).

kem, največ leta 1926 in 1931. Istočasno z zatonom slovenske hazene lahko govorimo o zatonu hazene na celotnem področju Jugoslavije.

Tabela števila članic in tekem 1920 do 1937³⁶

leto	število tekem	število članic
1920	1	
1921*	4	
1922*	4	
1923*	12	
1924*	10	
1925*	18	37
1926*	31	30
1927*	20	21
1928	17	24
1929*	19	24
1930	19	23
1931	8	22
1932*	24	18
1933*	20	29
1934*	13	17
1935	—	
1936	—	31
1937	1	26

* leta, ko so osvajale podzvezno prvenstvo

VZROKI PROPADA

Na začetku ni bilo niti ene športne organizacije, ki bi skrbela za novo nastajajoče klube oziroma družine hazene. Hazenske družine so bile v času svojega nastajanja brez nekoga, ki bi jim svetoval in pomagal pri začetnih težavah. Tako so mnoga društva zaradi mode ustanavljala hazenske sekcije, nato pa te niso mogle zaživeti. Po nekajmesečnem životarjenju so bile prisiljene prenehati z delovanjem. Šele leta 1924 so ustanovili samostojno zvezo.

Strokovnjakov, ki bi se natančno spoznali na igro, ni bilo dovolj, zlasti je primanjkovalo trenerjev in sodnikov. Še tisti, ki so bili, so bili samouki, trenerjskih šol takrat še ni bilo. Prva enoletna šola za vadiatelje in učitelje telesne vzgoje, ki je vključevala tudi učenje hazene, je bila ustanovljena v Beogradu šele v šolskem letu 1938/39. Za hazeno žal prepozno. Mnogi so se sicer lotili trenersekega dela, a so ga kaj kmalu opustili. Igra je bila zanje preveč tuja, da bi jih motivirala, zato so svoj čas raje posvečali nogometu. Velikokrat so družine ostajale brez trenerjev, ker so le-ti morali na novo delovno mesto, v vojsko ali na študij. Igralke so nekaj časa sicer še trenirale same, a ker niso imele trenerja, so postajale nedisciplinirane. Treningov se niso več redno udeleževale in družina je propadla. Strokovne literature ni bilo. Prva in edina navodila o hazeni so izšla leta 1924, se pravi, ko je mnogo družin že prenehalo delovati.³⁷

Pomanjkanje sodnikov so reševali tako, da so tekme sodili trenerji ali pa tehnični referenti domačih ha-

Tekme med Ilirijo in Ateno so bile vedno zanimive, privlačne in prava paša za radovedneže. Tekma 5. julija 1931 se je končala brez zmagovalca. (Fotografija last Olge Zupančič, Ljubljana).

zen. Na začetku ni bilo niti pravil,³⁸ tako da je vsak sodil, kakor se mu je zdelo. Zaradi tega je dostikrat prišlo do raznih nesoglasij pri sojenju, kar je negativno vplivalo na gledalce, ki so velikokrat prav zaradi takih stvari nehali hoditi na tekme.

Težak materialni položaj, v katerem so bila društva oziroma klubi, je bil vzrok, da so hazeni prepustili popolno samostojnost, kar je pomenilo, znajti se, kakor so vedeli in znali. Na občnih zborih se je maloštevilno vodstvo hazene stalno borilo za sredstva, a skoraj vedno brez uspeha. Ker je bilo treba ob tekmah vedno plačati tudi davek (sodniška taksa, uporaba igrišča) in še vrsto drugih, večjih dajatev (državni, banovinski, mestni davek, ki so se plačevali od vsake prodane vstopnice), se je velikokrat zgodilo, da so se sekcije, ki tega niso zmogle, razšle. Deloma so ta problem reševali tako, da so igralke igrale v predtekmah na nogometnih turnirjih. Seveda to ni bila rešitev. Gledalce je namreč zanimala osrednja tekma.

Družin, ki so res igrale dobro in kvalitetno hazeno, je bilo malo. Tako je na tekmah velikokrat prihajalo do velike razlike med eno in drugo družino. Slabše igralke so zaradi tega izgubile voljo do igranja in se raje začele posvečati drugim športnim panogam. Dogajalo se je tudi obratno. Katastrofalen poraz je igralkam vlil tako voljo in željo po igranju, da so storile vse za napredek.

Le redkokatera družina je imela za tekme in trenin-

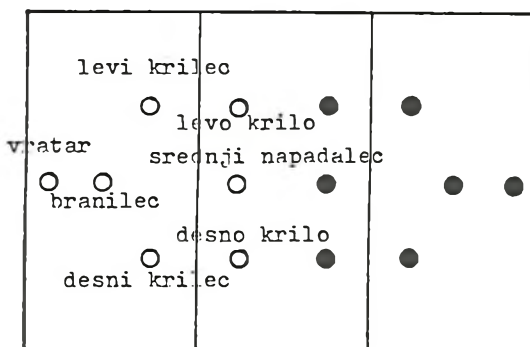
ge lastno igrišče. Ponavadi so igralke uporabljale nogometna igrišča, ki so bila vedno zasedena. Na voljo so jim bila enkrat na teden, sicer pa so lahko trenirale le zjutraj ali pa v kakšnem kotu igrišča. Že ob najmanjšem nogometnem dogodku so morale igrišče zapustiti. Na propad hazene so vplivali tudi drugi, manj pomembni vzroki: ni bilo podmladka, premajhna propaganda, številne dolžnosti deklet v šoli, na delovnih mestih...³⁹

Leto 1938 je dokončno pokopalo hazeno — vrsto športa, ki je bil najprimernejša oblika telesne kulture za ženske. Oživljanje po drugi svetovni vojni hazene ni moglo spraviti na noge. Vsebolj smo se začeli zanimati za mali rokomet.⁴⁰ Hazena pa je danes igra, ki jo igrajo še na Češkoslovaškem, Sovjetski zvezi in na Poljskem.⁴¹

OSNOVNA PRAVILA IGRE⁴²

Igro, ki je že po nekaj letih svojega nastanka postala izključno ženska, je igralo sedem igralk na travnatem igrišču velikosti 48 m x 32 m.⁴³ Igrišče je bilo razdeljeno na tri polja, dve obrambni in srednje polje. Medtem ko sta bili obrambni polji široki 16 m, je bila velikost srednjega odvisna od velikosti igrišča. Igrali so dvakrat po 25 minut, če ni bilo drugače dogovorjeno.⁴⁴ Vmes je bil desetminutni odmor.

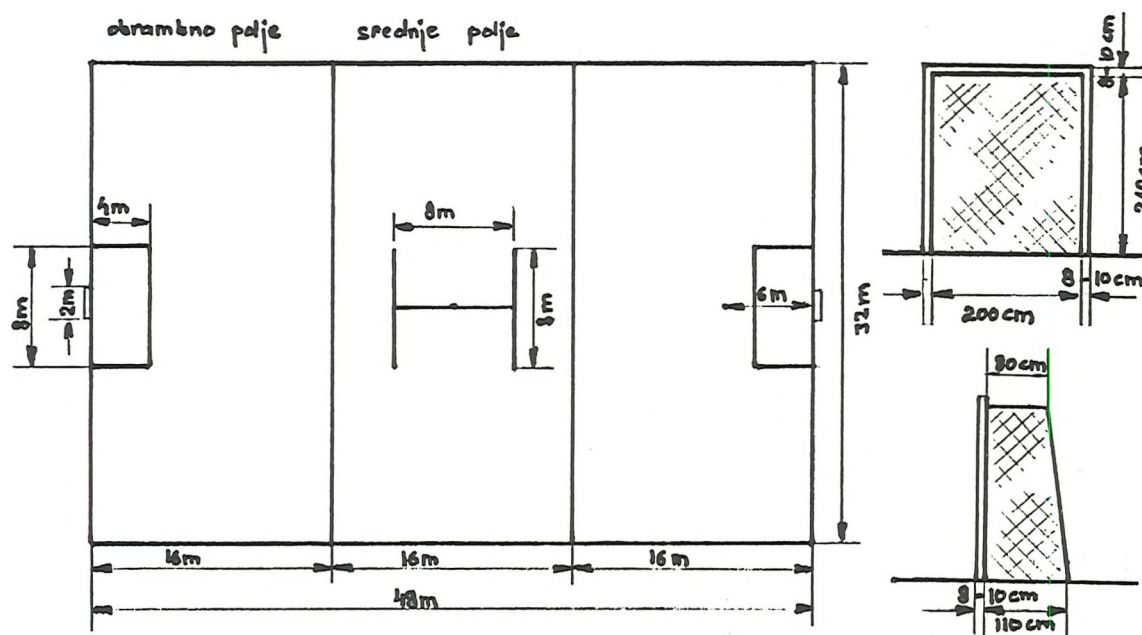
Cilji igre so bili: Igralke si prizadevajo, da s hitrimi kombinacijami in skupnim napadom zadenejo nasprotnikov gol, ki je širok 2 m in visok 2,40 m. Igralka sme nositi žogo največ tri korake, ali jo držati najdlje 3 sekunde. Žogo lahko meče nad glavo, koli-

Postavitev igralk na igrišču.

korkrat hoče, a samo dvakrat zapored jo lahko vrže ob tla. Pri podajanju žoge mora biti igralka od igralke, ki žogo poda, oddaljena najmanj 2 metra. Obledene morajo biti v temno krilce, bluzo, črne dolge nogavice in lahke čevlje. Razdeljene so na tri napadalke (levo in desno krilo, srednja napadalka), dve branilki (levi in desni krilec), obrambno igralko in vratarico. Medtem ko napadalke ne smejo iti nazaj v svoj obrambni prostor, je branilkama prepovedano teči v nasprotnikovo obrambno polje. Branilki in vratarica ne smejo zapustiti obrambnega polja. V kazenskem prostoru vratarica lahko igra z rokami, nogami in pestmi, vendar žoge ne sme nositi oziroma držati več kot 5 sekund.

Spotikanje, suvanje z nogo, prijemanje z roko, odrivanje ali naskakovanje nasprotnih igralk je kaznivo. Sicer se za vse napake dosodi prost met. Pri prostem metu morajo biti nasprotnice oddaljene naj-

Igrišče in gol za igranje hazene.

manj 4 metre od mesta, kjer se prosti met izvaja. Gol se doseže, če je žoga prešla nasprotnikovo prečno črto v notranjost gola, vendar pri tem nobena od igralk ne sme napraviti prekrška. Zmaga tista ekipa, ki doseže več zadetkov. Če je zadetkov enako število ali se tekma konča brez zadetka, se ekipi razideta brez zmagovalca.

ZAKLJUČEK

Hazena se torej pri nas ni obdržala. Poskus obnovitve po drugi svetovni vojni se ni obnesel. Tako moški kot ženske so začele igrati mali roket (danes samo še roket), ki ga imajo za naslednika hazene. Roket še zdaleč ni tisto, kar je bila hazena, nad katero so se v času med vojnami navduševale naše babice. Preveč krut, surov, celo nasilen je, pravijo. Hazena pa je bila, po njihovem mnenju, graciozna in elegantna. Krepila je telo, bistrila duha, ravno toliko, kolikor ga potrebuje »nežno, idealno bitje, polno sentimentalnosti«.⁴⁵

OPOMBE

1. Drago Stepišnik, Oris zgodovine telesne kulture na Slovenskem, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1968, str. 137. — 2. Žena in šport, Jugoslovanski šport, Šport, 24. 10. 1920. — 3. Šport, 18. 10. 1920, šte. 17, str. 2—5. — 4. Ženski šport, 11. 3. 1921, šte. 11, str. 81. — 5. Žena in šport, Jugoslovanski šport, Šport, 24. 10. 1923. — 6. Ženski šport, 11. 3. 1921, šte. 11, str. 81. — 7. Rokomet, Šport, 18. 10. 1920, šte. 17, str. 2—5. — 8. Bogdan Cuvaj, Hazena v Bosni in Hercegovini, Sarajevo 1977, str. 9—50. — 9. Hazeno imenujejo tudi češki roket. — 10. Knjiga o športu, Zagreb 1977, str. 87. — 11. Enciklopedija fizičke kulture, od A—O, šte. 1, Zagreb 1975, str. 317—319. — 12. Ante Vosatka, Zgodovina hazenskega športa in njegove organizacije v ČSR, Naš šport, 21. 4. 1926, šte. 7, str. 5. — 13. Pravila govorijo tudi o možnosti igranja fantov in deklet skupaj. — 14. Enciklopedija fizičke kulture, od A—O, šte. 1, Zagreb 1975, str. 317—319. — 15. Ante Vosatka, Zgodovina hazenskega športa in njegove organizacije v ČSR, Naš šport, 21. 4. 1926, šte. 7, str. 5. — 16. Bogdan Cuvaj, Hazena v Bosni in Hercegovini, Sarajevo 1977, str. 14. — 17. Kljub temu pa so še vedno vsepovsod uporabljali besedo hazena. — 18. Bogdan Cuvaj, Hazena v Bosni in Hercegovini,

Sarajevo 1977, str. 16—18. — 19. Vsak klub je imel sekcijo hazene, ki se je imenovala družina. — 20. O hazenski sekciji pri ŠK Ilirija in ostalih slovenskih družinah govorim na str. 228. — 21. Enciklopedija fizičke kulture, od A—O, šte. 1, Zagreb 1975, str. 317—319. — 22. O vzrokih glej na str. 229. — 23. Enciklopedija fizičke kulture, od A—O, šte. 1, Zagreb 1975, str. 317—319. — 24. ŠK Ilirija je bila začetnica mnogih športnih panog v slovenskem in jugoslovanskem merilu. — 25. Omeniti je treba tudi, da so v okviru sekcije delovale tudi tekmovalke v lahki atletiki. — 26. Šport, 31. 10. 1920, šte. 19. — 27. Po pripovedovanju nekdanje igralk hazene Helene Zupančič dne 9. julija 1988. — 28. ZAL, ŠK Ilirija, a.e. 2, občni zbor 9. 5. 1925. — 29. Bogdan Cuvaj, Hazena v Bosni in Hercegovini, Sarajevo 1977, str. 23. V tekstu uporabljam izraz »športna« (namesto sportna), pri kraticah pa sem pustil stare nazive. — 30. ZAL, ŠK Ilirija, a.e. 14—29. Imena sem dobil v poročilih sekcije za občne zборе od 1920—1937. — 31. Drago Stepišnik, Oris zgodovine telesne kulture na Slovenskem, Ljubljana 1968, str. 262. — 32. Po pripovedovanju nekdanje igralk hazene Helene Zupančič dne 9. julija 1988. — 33. Po pripovedovanju nekdanje igralk hazene Olge Zupančič dne 24. 8. 1988. — 34. ZAL, ŠK Ilirija, a.e. 29. občni zbor 21. 12. 1936. — 35. Propagandne tekme so v glavnem popularizirale hazeno in pomagale pri ustanavljanju novih družin. Poleg teh so igralk igrale še na prvenstvenih in prijateljskih tekmah. — 36. Tabelo sem sestavil na osnovi poročil hazenske sekcije, ki so bila prebrana na občnih zbore od leta 1920 do 1937. Seveda so možna manjša odstopanja, to pa zato, ker so ponekod skupaj navajali tekme hazene in lahke atletike. — 37. V 4. številki Male športne biblioteke je v Zagrebu leta 1924 izšla knjižica o hazeni. Njen naslov: Hazena, trening, tehnika, taktika in pravila igre s 26 slikami. Knjigo je napisal Ralph Hoke, akademski učitelj športa, natisnil in založil pa ST Kugli, Zagreb. — 38. Slovenska revija Šport je bila edina, ki je že oktobra 1920 v dveh nadaljevanjih objavila hazenska pravila. — 39. Bogdan Cuvaj, Hazena v Bosni in Hercegovini, Sarajevo 1977, str. 181—205. — 40. Danes ga imenujemo samo še roket in ga igrajo tako moški kot ženske. Njegovi domovini sta Nemčija (roket na prostem) in Danska (roket v dvoranah). — 41. Enciklopedija fizičke kulture, od A—O, šte. 1, Zagreb 1977, str. 317—319. — 42. Kot sem že napisal, so bila pravila izdana v posebni izdaji Male športne biblioteke, Zagreb 1924. Objavilo jih je slovensko glasilo Šport oktobra 1920 v Ljubljani. V povzetkih so pravila objavljena tudi v Enciklopediji fizičke kulture. — 43. Mere igrišča so bile različne, odvisne so bile od velikosti igrišča. V glavnem je šlo za prostor dolg od 48 m do 51 m in širok od 30 m do 34 m. — 44. Moški so igrali 5 minut dlje kot ženske (2-krat 30 minut), mladinci pa 5 minut manj (2-krat 20 minut). — 45. Žena in šport, Jugoslovanski šport, Šport, 24. 10. 1920. Skici na strani 230 je narisal Žare Bizjak.

ŠOLSTVO V ŠENČURJU PO LETU 1945

ANDREJ VOVKO

Čas po osvoboditvi je podobno kot na vsa druga področja družbenega življenja prinesel tudi odločilne premike v šolstvo, torej v tisto dejavnost, ki po besedah znanega izreka sicer ni vse, je pa začetek vsega. Področje vzgoje in izobraževanja je doživelo korenite spremembe, njegov razvoj pa je tesno povezan s splošnimi tokovi napredka naše družbe. Eno osnovnih značilnosti povojnega obdobja pomeni tesno medsebojno povezovanje in soodločanje šol ter okolja, v katerem le-te živijo. Ta povezanost nedvomno bogati obe vanjo vključeni strani. Ob vsem velikem napredku, ki ga je področje šolstva doživelo v pogojih nove, socialistične družbene ureditve, pa ne smemo zapirati oči pred problemi, ga še tarejo in bi jih bilo treba čimprej odpraviti.

Prav je, da uvodoma vsaj na kratko prikažemo nekatere pomembnejše razvojne stopnje našega osnovnega šolstva po letu 1945, preden se lotimo orisa razvoja osnovne šole v Šenčurju v tem obdobju. Vojne grozote so tudi na šolskem področju zapustile globoke rane. Osvoboditev je le-to dočakalo razdeljeno na šole na osvobojenem in na še okupiranem ozemlju. Narodna vlada Slovenije je upoštevala to dvojnost, ko je 21. junija 1945 določila, naj na vseh šolah, ki so do osvoboditve delovale na osvobojenem ozemlju, šolsko leto zaključijo s 30. junijem, na ostalih pa z 31. julijem 1945. Pri tem dodatnem pouku naj poučujejo slovenski jezik, računstvo in zgodovino narodnoosvobodilnega gibanja. Določeno je bilo tudi, naj ob zaključku šolskega leta 1944/45 šolska spričevala prejmejo le tisti učenci, ki so obiskovali šolo na ozemlju, ki ga je kontrolirala narodna oblast.

Istega leta je izšel odlok o organizaciji osnovnih ter srednjih šol. Med drugim so z njim podržavili zasebne šole, ki so jih do takrat upravljali cerkveni redovi. Verouk je postal najprej neobvezen šolski predmet, za katerega so starši pisмено prijavljali svoje otroke, pozneje pa so ga začeli poučevati zunaj šole v okviru verskih ustanov. Ukinili so meščanske šole, posebno obliko nižjih strokovnih šol, iz katerih ni bil možen prehod v višje srednje šole. Namesto teh so odpirali nižje gimnazije. S temeljnim zakonom so 11. 7. 1947 uvedli sedemletno šolsko obveznost, kar pa je v našem prostoru z dolgoletno tradicijo osemletnega obveznega šolanja pomenilo korak nazaj. Ta ukrep so sprejeli kot izhod v sili zaradi pomanjkanja kadrov in tudi zato, ker je bil le del mladine dejansko deležen osemletnega osnovnega šolanja. Šoloobvezni otroci so bili zajeti v štiri razrede osnovne ter tri razrede višje osnovne šole ali prve tri razrede gimnazije.

V letu 1950 so spet uvedli osemletno šolsko obveznost in del sedemletk so spremenili v nižje gimnazije. Te so tako postale obvezne šole in ustanovili so jih v

velikem številu naših krajev. Odlok o obveznem osemletnem šolanju je 8. oktobra 1953 določil šolsko obveznost od sedmega do petnajstega leta starosti. Istega leta so se že začele priprave za šolsko reformo z ustanovitvijo ustrezne komisije. Temeljni zakonski akt, ki je uravnal delovanje osnovnega ter drugega šolstva pri nas, je bil *Splošni zakon o šolstvu*, ki ga je jugoslovanska zvezna skupščina skupaj z Uvodnim zakonom za splošni zakon o šolstvu sprejela leta 1958. Z njim je bila na vsem jugoslovanskem ozemlju prvič uzakonjena osemletna šolska obveznost brez kakršnihkoli olajšav. V letu 1959 je na osnovi zveznega izšel republiški *Zakon o osnovni šoli*, s katerim je bil v Sloveniji uzakonjen proces šolske reforme in podani temelji za razvoj reformirane osnovne šole. Nastajati je začela mreža osemletk, nekdanje osemletne gimnazije so postale štiriletne in bile omejene na prejšnje višje štiri razrede.¹

Obdobje od sprejetja šolskih zakonov do danes predstavlja čas pomembnih in bistvenih premikov na šolskem področju, katerih pomen bo mogoče v celoti ugotoviti šele iz določene časovne oddaljenosti. Omenimo le nekatere: ukinitev učiteljskih in nastanek pedagoških gimnazij v letu 1968, širjenje vzgojno-varstvenih ustanov, uvajanje male šole, oddelkov podaljšane bivanja ter prizadevanja za uvajanje celodnevne osnovne šole, na srednji in višji oziroma visoki stopnji šolstva pa uvajanje usmerjenega izobraževanja.²

* * *

Staro, dotrajano in za vzgojno-izobraževalno dejavnost neuporabno poslopje šenčurske šole je »preživelo« vojno viхро. Med vojno so dvema obstoječima učilnicama dodali še tretjo, ki so jo predelali iz dveh stanovanjskih sob in predsobe stanovanja šolskega upravitelja.

V Šenčur se je po osvoboditvi vrnil predvojni šolski upravitelj Vlado Rape, ki ga je nemški okupator leta 1941 aretiral in pregnal v Srbijo ter predvojni učiteljici Cecilija Rape in Marija Miselj. »Dopolnilni« pouk v duhu že omenjenega odloka Narodne vlade Slovenije se je začel 11. junija 1945. Vlada Rapeta so že pred tem 6. junija na predlog Vaškega odbora OF v Šenčurju z dekretom Okrajnega odbora OF v Kranju imenovali za začasnega učitelja in šolskega upravitelja, njegovo ženo Cecilijo z dekretom okrožnega odbora OF za ljubljansko okrožje 3. julija za časno učiteljico. Namestitvene dekrete za šolo v Šenčurju so v juniju oziroma juliju 1945 prejele še Marija Miselj, Dana Bajt in absolventka učiteljskega Jožefa Ham.³

Prvo šolsko leto po osvoboditvi, ki naj nam pomeni izhodiščno točko pri orisu razvoja šolstva v Šenčurju, se je začelo 15. oktobra 1945. Šola je

imela takrat dva prva, drugi, tretji in četrti ter 1. do 3. višji razred. V njih je bilo na začetku leta 106 dečkov ter 116 deklic, skupaj 222, ob koncu šolskega leta 30. junija pa 100 dečkov ter 108 deklic, skupaj 208 učencev. Že pred začetkom šolskega leta sta odšla Cecilija in Vlado Rape na novi službeni mesti v Ljubljano, 20. oktobra pa sta ju nadomestila Valentin in Justina Frece. Valentin je prevzel šolsko upraviteljstvo. Ob začetku šolskega leta so razen njiju učile še Marija Miselj, Jožefa Ham in Dana Bajt. Hamova in Bajtova sta med šolskim letom 1945/46 odšli na novi službeni mesti, prišla je Marija Vidic, Karolina Zupančič pa je poučevala v novembru in decembru 1945, potem pa stopila v pokoj.

Po vseh teh spremembah je 1. a razred poučevala Justina Frece, 1. b in 2. Marija Miselj, 3. in 4. Marija Vidic ter višji oziroma 5. Valentin Frece. Pouk je bil tako v dopoldanskih kot v popoldanskih urah, uspeh pa zadovoljiv ob dejstvu, da so učenci zaradi okupacije izgubili štiri šolska leta. Zaradi nezadostnih ocen je zaostalo 18 % učencev.

Okupator je popolnoma uničil tako učiteljsko kot šolsko knjižnico iz starojugoslovanskega obdobja. Pouk je oviralo pomanjkanje učil, šolskih in pomožnih knjig ter neprimerno šolsko poslopje, ki pa so ga uspeli prečistiti in prepleskati. Novo nastali knjižnici sta ob koncu šolskega leta 1945/46 imeli učiteljska 20, šolarska pa 65 knjig. Šolo so obiskovali učenci iz Šenčurja in Srednje vasi.

S 1. decembrom 1945 se je začel na šoli strokovni tečaj za vajence, ki so med okupacijo ali po njej s pomanjkljivim znanjem zapustili osnovno šolo; trajal je do 30. junija 1946, vanj pa se vpisalo 13 vajencev in ena vajenka, lesne, kovinske, oblačilne in živilske stroke. Poučevali so učitelja Valentin Frece in Marija Miselj ter mizarški mojster Mihael Ajdovec, pri pouku pa so bili poudarjeni slovenski jezik, matematika, zgodovina in osnove strokovnih ved. Vsi vajenci so tečaj uspešno dovršili, vendar je bil v naslednjem letu ukinjen, ker ni bilo zanj zadostnega minimalnega števila (20). Po koncu šolskega leta je šolski upravitelj štiri ure tedensko pripravljaj šest učencev za sprejemni izpit v gimnazijo, ki so ga ti tudi uspešno opravili.

Povezovanje šole z okoljem je v tem šolskem letu potekalo predvsem s skupnimi prireditvami, tako v šolskem poslopju, kot tudi v Domu prosvete v sodelovanju z množičnimi organizacijami. Med drugim so proslavili obletnico osvoboditve Beograda, obletnico 2. zasedanja AVNOJ, kulturni teden od 1. do 8. februarja, ustanovitev OF in Rdeče armade, Dan zmage 9. maj, 1. maj ter 25. maj kot obletnico Titovega rojstva.

Šolarji so med šolskim letom pripravili tri šolske akademije z igrkami, petjem in deklamacijami v Domu prosvete. Čisti dohodek ter prireditve je bil namenjen ustanovitvi šolskih knjižnic.

Na šoli sta delovali dve organizaciji: pionirska organizacija in podmladek Rdečega križa. Pionirsko organizacijo so ustanovili že v prejšnjem

»dopolnilnem« šolskem letu, v šolskem letu 1945/46 pa je bilo vanjo vključenih 92 šolarjev. Področje njihovega delovanja je obsegalo skupno učenje, pomoč šolarjem, ki imajo z njim težave, medrazredna tekmovanja v učenju, izdelovanje stenskih časopisov, pevske nastope in podobno. Podmladek Rdečega križa je štel 191 članov.

Duh novega časa so v razmerju med šolo in starši šolarjev prinašali roditeljski sveti, ena najpomembnejših novosti in pridobitev z obdobja NOB in partizanskega šolstva. Roditeljski svet so na šoli v Šenčurju ustanovili na prvem roditeljskem zboru 2. decembra 1945. V njem so bili: prosvetni referent Krajevnega ljudskega odbora Janko Remic (predsednik), šolski upravitelj Valentin Frece (tajnik) ter odborniki Pavla Ropret (zastopnica Antifašističnih žensk), Amalija Golob (zastopnica Ljudske mladine Slovenije) ter Albin Okorn in Franc Prestor kot zastopnika staršev iz všolanih krajev Šenčur in Srednja vas. Roditeljski svet je med drugim poskrbel, da so v eni izmed učilnic postavili novo peč ter popravili in prekrili drvarnico. Kot prvi korak v prizadevanjih za zgraditev nujno potrebnega novega šolskega poslopja je Krajevni ljudski odbor od zemljiškega sklada agrarne reforme dobil 3 ha zemljišča za bodočo šolo.

Kot zanimivost ter ilustracijo takratnih razmer naj omenimo še, da je bilo med učenci na šenčurski šoli v šolskem letu 1945/46 šest »Bosančkov«, vojnih sirot iz okolice Foče. V začetku so imeli težave pri prilaganju novemu okolju, julija 1946 pa so se zelo neradi vrnili domov. Znaka svojega časa sta bila tudi obdovanje šolarjev s sladkorjem in ribjim oljem, ki ga je pripravil Rdeči križ, in velik pomen, ki so ga pripisovali stenskim časopisom, znanim »sten-časom«.

V šolskem letu 1946/47 je šolsko poslopje po več kot štiridesetih letih dobilo novo zunanje podobo in bilo deležno še nekaterih drugih popravil. Učitelji so kot drugi državni uslužbenci slovesno zaprisegli, 28. novembra 1946 najprej šolski upravitelj na uradni konferenci v Kranju, naslednji dan pa še ostali šenčurski učitelji »po končani šolski proslavi v ozaljšanem razredu«.

Učenci šenčurske šole so med šolskim letom sodelovali v raznih nabiralnih in drugih akcijah. Med ostalim so razžagali in spravili v šolsko drvarnico 30 m³ drv, v pogozdovalni akciji zasadili preko 1200 smrečic, zbirali sta pločevino in tekstilne odpadke.

Kako skromne so bile še takrat razmere, lepo pričajo šolski izleti: prvi razred si je ogledal Brdo in se povzpел na Šmarno goro, učenci najvišjega oddelka pa so se povzpeli na Krvavec in Koren. Šolarji so potem izrazili željo, »da bi potovali kam dalje, da bi se vozili ne le z avtobusom, pač pa tudi z železnico«.

Skromne razmere in takratno miselnost ljudi kaže tudi dejstvo, da se je ob koncu tega šolskega leta po opravljenem sprejemnem izpitu na kranjsko gimnazijo vpisala le ena učenka. V istem obdobju so bili na kranjski gimnaziji le štirje šoloobvezni učenci iz Šenčurja. Starši šolarjev so na roditeljskih sestankih svoje odločitve, da sicer sposobnih učencev ne pošiljajo

naprej v šole, utemeljevali s trditvami: »*Ako gre v tovarno, ima takoj denar, tako pa preveč stane.*«

Šolski upravitelj Frece si je še naprej prizadeval za učiteljsko in šolarsko knjižnico. V tem šolskem letu je prva narasla na 124, druga pa na 70 knjig. Knjige za šolarsko knjižnico so nabavili v glavnem iz izkupičkov šolskih prireditev. Sodelovanje šole z krajem je podobno kot prej potekalo predvsem s pripravljanjem skupnih prireditev oziroma proslav. Razen tega so učitelji delovali zunaj šole, zlasti na kulturnoprosvetnem področju. V svetu Ljudske knjižnice v Šenčurju, ki so jo ustanovili 22. decembra 1946, sta bila tudi učitelja Marija Šušteršič in Valentin Frece. Slednji je vodil tudi knjižničarske posle in vpisal vse knjige.

Na šoli sta še naprej delovali le dve organizaciji: pionirski odred in podmladek Rdečega križa. Odred je 1. maja 1947 dobil svoj prapor z uvezenim naslovom: Pionirski triglavski odred št. 28 Šenčur in z njim 21. maja sodeloval v Titovi štafeti, v juniju pa na paradi pionirjev kranjskega okraja. Pionirji so se odpeljali v Kranj s tremi okrašenimi vozovi.

V šolskem letu 1948/49 so na šenčurski šoli prvič pripravili novoletno jelko. Delovala je šolska kuhinja, ki sta jo vodila Justina in Valentin Frece. Šolsko delo je oviralo premajhno število učiteljev in njihovo pogosto premeščanje, saj so bili ob koncu tega šolskega leta na šoli le štirje za 196 učencev. Delovanje roditeljskega sveta je »zaspalo«.

Šenčurski učenci so uspešno nastopali s svojim pionirskim pevskim zborom, ki ga je vodila Justina Frece in skupaj z učitelji sodelovali pri akcijah pogozdovanja, uničevanju majskih in koloradskih hroščev, nabiranju zdravilnih zelišč in gob. V šolskem letu 1949/50 je v Tednu varčevanja 73 učencev kot vlagateljev pristopilo v Narodno banko. Šolsko poslopje v Šenčurju je 7. julija 1950 prizadela huda toča. Uničila je okrog 200 strešnikov in 38 okenskih šip ter na zahodni strani obtokla omet. Učiteljski zbor šenčurske šole je 16. junija 1951 za svoje delo dobil pohvalo in denarno nagrado. Oboje so mu podelili na zborovanju učiteljsva na Kokrici.⁴

Začetek šolskega leta 1952/53 je na šenčurski šoli povzročil pravo »preseljevanje narodov«. Nekaj časa je ostala na šoli le ena učiteljica. Zakonca Frece so premestili v Smlednik, od tam pa sta prišla »proti svoji volji« učitelja Ana in Filip Jevševar, slednji tudi za šolskega upravitelja. Ker sta Frecetova oddala ključne stanovanja drugi stranki, sta se morala Jevševarjeva skupaj z leto in pol starim otrokom zasilno naseliti v šolski pisarni.

V začetku leta 1953 je Občinski ljudski odbor Šenčur začel z akcijo za gradnjo prepotrebne novega šolskega poslopja. Komisija Okrajnega ljudskega odbora Kranj, v kateri sta bila tudi šolska upravitelja Jevševar in Martin Kuharič iz Volklega, si je ogledala dve zemljišči, ki sta prihajali v poštev za novo poslopje. Prvo je bilo na zahodni strani Šenčurja ob cesti Šenčur—Britof, drugo pa na severni strani ob cesti Šenčur—Visoko. Odločili so se za

drugo možnost. Predsednik ObLO Šenčur Vinko Mešec in šolski upravitelj Jevševar sta bila 8. februarja 1953 v Ljubljani na Svetu za prosveto LRS in v projektivnem podjetju Slovenija-Projekt, kjer sta dobila navodila za sestavo programa gradnje. Program sta izdelala projektant ing. Štrukelj iz Ljubljane in upravitelj Jevševar. O njem je razpravljala revizijska komisija Gospodarskega sveta pri Izvršnem svetu LRS na seji 7. julija tega leta in odločila, naj ponovno pregledajo obstoječe šolsko poslopje in zberejo dodatne podatke za gradbeni program. Na drugi seji komisije 4. septembra 1953 so program odobrili, zastopnik OLO Kranj Dušan Bavdek pa je izjavil, da bodo gradnjo šenčurske šole uvrstili v družbeni plan za leto 1954, takrat pa naj bi tudi začeli z gradnjo.

Do tega pa na žalost ni prišlo, čeprav je 3. junija 1954 sanitarna inšpekcija okrajne higienske postaje Kranj označila stanje šolskih prostorov, stranišč in šolske stavbe v celoti kot »porazno«. Na njeno zahtevo so v počitnicah prebelili notranjost šole, odstranili stara stranišča in na novo sezidali vse tri dinamike. Šolski upravitelj Jevševar, ki je vodil obnovitvena dela in še vedno stanoval v šolski pisarni, se je v šolski kroniki pritoževal nad brezbriznostjo občinskih oblasti do gradnje nove šole in reševanja stanovanjskih vprašanj učiteljsva.

V šolskem letu 1954/55 je začel na šenčurski šoli delovati šolski odbor kot organ družbenega upravljanja v šolstvu. Imel je dve seji, sestavljali pa so ga: predsednica Pepca Erzin, gospodinja iz Šenčurja, tajnik Filip Jevševar in člani Stane Vidmar, šofer iz Šenčurja, Franc Kristan, kmet iz Srednje vasi, Marija Kalan, učiteljica iz Šenčurja, Ciril Weingerl, uslužbenec iz Šenčurja, in Janko Remic, mizar iz Šenčurja.

S 1. septembrom 1955 je bila ukinjena občina Šenčur in vključena v novo nastalo kranjsko občino. Vse šole s področja bivše šenčurske občine (Šenčur, Volklo in Olševke) so prišle pod Svet za prosveto in kulturo občine Kranj.⁵

V začetku šolskega leta 1958/59 je bil Filip Jevševar prestavljen na osnovno šolo Primskovo, za vršilca dolžnosti šolskega upravitelja pa je ObLO Kranj postavil Marijo Maučič. V tem šolskem letu je šola dobilo četrto, a »dislocirano« učilnico v prostorih nekdanje trgovine in kasnejšega poštnege urada pod Krajevnim uradom, na podstrešju Gasilskega doma pa so s sredstvi, ki jih je odobril Svet za šolstvo ObLO Kranj, zgradili dve stanovanji za učitelje. Istočasno pa se je že pojavila pobuda za gradnjo učiteljskega stanovanjskega bloka, s katerim bi rešili tovrstne probleme učiteljskega kadra, katerega število naj bi se povečalo vzporedno z odprtjem novih razredov.⁶

Ti novi razredi so bili povezani z že omenjenimi šolskimi zakoni iz let 1958 in 1959. Tudi šenčurska šola se je začela postopoma preoblikovati v popolno osemletko. V začetku šolskega leta 1959/60 je postal šolski upravitelj Franc Fojkar, na šoli pa je že obstajal 7. razred, vendar še v obliki kombiniranega pouka.

Šolski leti 1960/61 ter 1961/62 pomenita eno najpomembnejših prelomnic v povojni zgodovini šenčurske šole, oziroma v njeni celotni zgodovini od ustanovitve dalje. Šola je postala popolna osemletka. Pouk v 8. razredu je bil najprej še kombiniran, učenci pa so zdaj prvič lahko zaključili svojo osemletno šolsko obveznost v kraju samem in se jim ni bilo več treba voziti v Kranj. Ta pomembni vzgojno-izobraževalni dosežek šenčurske šole je bil toliko dragocenejši, ker je bil dosežen v nemogočih materialnih, predvsem prostorskih razmerah. Šola je dobila peto učilnico v klubski sobi Zadružnega doma, tako je bil pouk zdaj v treh stavbah, oddaljenih med seboj tudi 300 m. Tako za normalno šolsko delo nevzdržno stanje se je moralo odpraviti, saj je škodilo tako učiteljstvu in šolarjem kot krajanom Šenčurja v celoti.

Hkrati s spreminjanjem Šenčurja iz kraja z izrazito kmečkim v kraj s pretežno delavskim prebivalstvom se je začelo »tajati«¹ že zakoreninjeno vzdušje nezaupanja in trenj med šolo in krajanji ter njihovimi družbenopolitičnimi organizacijami, ki je »pobralo«² kar tri povojne šolske upravitelje ter se posebno zaostriло v času delovanja upravitelja Jevšvarja. Tragična posledica teh nepotrebnih nesporazumov je bila, da se vprašanje začetka gradnje nove šole ni premaknilo z mrtve točke.

V letih 1959 in 1960 pa je v Šenčurju nastalo novo ozračje sodelovanja in razumevanja med učiteljstvom in krajanji. Rezultat te »otoplitve«³ je bilo uspešno rešeno vprašanje novega šolskega poslopja, ki se je kot žalostna dediščina vleklo še iz habsburškega obdobja, kot tudi rešitev perečega vprašanja učiteljskih stanovanj z izgradnjo stanovanjskega bloka.

Ceprav so bili vsi potrebni načrti za šolsko poslopje

pripravljeni že leta 1961, se je gradnja zaradi finančnih vprašanj začela šele 1. avgusta 1962. Medtem je pouk v Šenčurju še naprej potekal v starih, nemogočih razmerah, »omrežje«⁴ učilnic pa se je razširilo še na eno v sejni sobi Gasilskega doma. V šolskem letu 1961/62 je začel delovati delovni aktiv kot novi organ samoupravljanja, izvolili so tudi nov šolski odbor, ki je štel enajst članov in mu je predsedoval Miha Ajdovec. Kot že omenjeno, so v tem šolskem letu v Šenčurju dokončno organizirali popolno in samostojno osemletko z vsemi osmimi razredi in sicer v povezavi z osnovnima šolama v Volkem in v Olševku, od koder so v Šenčur prihajali k pouku učenci višjih razredov.

S 1. januarjem 1963 je bila z odločbo ObLO Kranj priključena osnovna šola Voklo kot podružnična šola. Šenčurska osnovna šola je kot matična šola prevzela personalne zadeve, administrativno in finančno poslovanje ter pedagoško vodstvo vokelske šole, na kateri so takrat učili vodja šole Peter Jankovič in pet učiteljic.

V šolskem letu 1962/63 je bilo na šenčurski šoli osem razredov z dvanajstimi oddelki in 331 učenci. Na njej je poučevalo trinajst rednih in dva honorarna pedagoška delavca, med njimi dva profesorja in pet predmetnih učiteljev. Na šoli so delovale naslednje organizacije: pionirska in mladinska, Podmladek Rdečega križa, prometni krožek, avto-moto krožek, poklicno usmerjanje, mladinski tisk, pionirska knjižnica, zavarovanje mladine, hranilna služba, športni krožek, strelski krožek, dramatski krožek, likovni krožek in tehnični krožek. Učiteljstvo je aktivno delovalo v izvenšolskih dejavnostih učencev, kot tudi v krajevnih in občinskih političnih, kulturnih in drugih organizacijah.

Novo poslopje osnovne šole Šenčur pri Kranju, zgrajeno 1964. (Iz dokumentacijske zbirke Slovenskega šolskega muzeja, v Ljubljani).

Veliko pozornost je vodstvo in učiteljstvo šenčurske šole seveda posvečalo gradnji novega šolskega poslopja, ki pa ni potekala brez težav. Šolsko poslopje bi moralo biti po načrtu dograjeno do 1. septembra 1963, vendar so se dela zavlekla za leto dni. Gradbeno podjetje, ki je dela prevzelo, zaradi slabe organizacije dela in pomanjkanja strokovnega kadra ni bilo kos zahtevni gradnji. Kritičnih pripomb so bili deležni tudi šolski načrti (ravna streha, nepodkletena stavba, telovadnica ločena od glavnega šolskega poslopja itd.), vendar pa jih niso spreminjali, ker bi to vzelo preveč časa in bi lahko celo ogrozilo samo gradnjo. Pojavili so se tudi predlogi, da ne bi gradili tako velike šole, temveč bi učence višjih razredov vozili v novo osemletko na Primskovem. Z prizadevnim delom samoupravnih organov, šolskega vodstva in predstavnikov kranjske občine so težave pri gradnji postopoma odpravljali. Veliko naporov je terjalo tudi opremljanje nove šole, ki je bilo povsem prepuščeno šolskemu vodstvu. Sredstva za to opremo je vodstvu šole v letu 1963 uspelo dobiti pri novo ustanovljenem skladu za gradnjo šol v kranjski občini.

Celotni stroški gradnje in opreme šole so znašali 205 milijonov din, vanje pa so bili všteti tudi transformatorska postaja, električni in telefonski priključek ter zunanja ureditev. Nova šola je imela osem učilnic, kemijsko-fizikalno in pevsko predavalnico, učilnici za tehnični in gospodinjski pouk, pionirsko in zdravstveno sobo, govorilnico za starše, tri kabinete za učila, telovadnico, zbornico in dve pisarni. Za asfaltiranje poti do šole in šolskega dvorišča je bilo dodeljeno 10, za ureditev košarkarskega, roketnega, odbojkarskega igrišča, tekališča ter drugih naprav za lahko atletiko in zelenic pa 9 milijonov. Oprema za šolsko telovadnico, ki jo je dobavil begunjski Elan, je stala preko 3, oprema za tehnično delavnico, kuhinjo, učilnico za gospodinjski pouk ter za fizikalni kabinet 8, ostala šolska oprema (pohištvo ipd.) pa 15 milijonov.

Kljub vsem težavam in pomanjkljivostim pa je pomenilo odprtje novega šolskega poslopja izjemno pomemben dogodek tako za učitelje in učence šenčurske šole kot tudi za krajanje Šenčurja. Slovestna otvoritev šolskega poslopja je bila na občinski praznik občine Kranj 1. avgusta 1964. Kljub slabemu vremenu se je na proslavi zbralo mnogo prebivalcev Šenčurja, ki so skupaj s predstavniki republiških in občinskih družbenopolitičnih organizacij proslavili pomemben dogodek v zgodovini tega kraja. Šolo je odprl predsednik občinske skupščine Kranj Martin Košir. Učenci šole so pripravili kulturni program, ki sta mu sledila ogled šole in pogostitev. Slednjo je organizirala krajevna skupnost Šenčur. Staro šolsko poslopje je odkupilo šenčursko Avto-moto društvo.

Omenili smo že, da so v Šenčurju v letu 1959 začeli z akcijo za gradnjo učiteljskega bloka. Kljub velikemu prizadevanju učiteljstva in vsestranski podpori krajanov so ta prepotrebni blok začeli graditi šele junija 1964. Dogradili so ga januarja 1966. Zapletov s tem še ni bilo konec, saj so nastala precej-

šnja nesoglasja o tem, ali naj v njem stanujejo samo šenčurski prosvetni delavci ali še kdo drug. Končno je zmagalo stališče vodstva šole, naj bodo stanovanja samo za šenčurske učitelje, pri čemer so ga podprle krajevna skupnost Šenčur ter družbeno-politične organizacije. V blok se je vselilo nato devet učiteljev, šest v družinska in trije v samskem stanovanju.

V šolskem letu 1964/65 se je šenčurska šola tudi uradno preselila v novo zgradbo. Pouk v njej je bil do vključno 4. razreda razredni, od 5. do 8. pa predmetni. Šola je imela ožji in širši šolski okoliš. V ožjega so spadali učenci iz Šenčurja in Srednje vasi, ki so hodili v šenčursko šolo osem let, v širšega pa učenci iz Voklega, Vogelja, Luž, Visokega in Olševka, ki so hodili v šenčursko šolo po končanem četrtem razredu.

Kot naslednji pomemben premik v šolski in krajevni zgodovini Šenčurja so v novi šolski stavbi 16. novembra 1964 odprli eno prvih vzgojno-varstvenih ustanov podaljšane bivanja v Sloveniji. Imela je dva oddelka, vodila pa jo je Marija Lokar. Oddelka sta štela povprečno 25 učencev. Dopoldanski je deloval od 8. do 13. ure, v njem pa so bili učenci prvih štirih razredov, ki so imeli popoldanski pouk. V popoldanski »izmeni« so bili učenci višjih razredov, ki so bili deležni varstva od 13. do 18. ure.

Predšolski varstveni oddelk je imel povprečno 20 otrok, deloval je od 5. do 16. ure, vodila ga je Ivica Mušič. Pojav vzgojno-varstvenih oddelkov v Šenčurju lepo priča o spremembah socialne sestave prebivalstva tega kraja, o naraščanju števila delavcev in zaposlenih mater, saj je znano, da v pretežno kmečkih sredinah vprašanje otroškega in šolskega varstva ni tako aktualno.

Glede na novi statut šole, ki so ga sprejeli konec prejšnjega šolskega leta, so novembra 1964 izvedli volitve v svet šole in v njen upravni odbor. V svet so izvolili devet notranjih članov ter šest zastopnikov krajevnih skupnosti ter SZDL iz Šenčurja in Voklega. Predsednik sveta je postal predmetni učitelj na šenčurski šoli Roman Hlebec. Petčlanskemu upravnemu odboru, ki so ga sestavljali delavci šole, je predsedoval Peter Jankovič, vodja podružnične šole v Voklem.

V šolskem letu 1965/66 je prišlo do spremembe širšega šolskega okoliša, saj je osnovna šola Olševka postala podružnična šola preddvorske. Na šoli v Šenčurju so v tem šolskem letu zgradili šolsko kuhinjo in učilnico nad njo, nadaljevali pa so z urejanjem okolice šole, kjer pa se je podobno kot pri šolski stavbi »izkazal« izvajalec del, ki se je hotel čimbolj poci ni in s čimmanj napora »izmazati«. Okolico šole so končno uredili v naslednjem šolskem letu, na šolskem posloppu pa odpravili nekatere pomanjkljivosti, ki so jih ugotovili ob prevzemu.

Šolo v Šenčurju so v tem obdobju poimenovali po domačem prvoborcu in predvojnem skojevcu *Stanku Mlakarju*, ki je padel septembra 1942 v Ud nem borštu kot politični komisar. Novo šolsko poslopje je že v šestdesetih letih postajalo premajhno za vso vzgojno-izobraževalno dejavnost na šoli glede na obseg šolskega okoliša, število učencev ter vzgoj-

no-varstvene oddelke. V tem obdobju so začeli tudi z malo šolo, s pripravljanjem otrok za 1. razred. V šolskem letu 1967/68 so učilnice preuredili za kabinetni pouk.

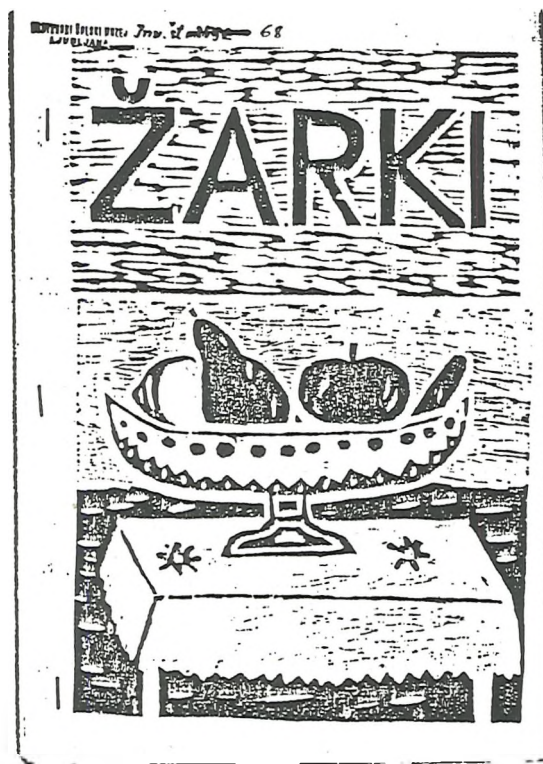
V šolskem letu 1969/70 je bilo na šenčurski osnovni šoli 6 oddelkov z razrednim ter 8 oddelkov s predmetnim poukom s 387 učenci, vzgojno varstveni oddelek za predšolske otroke (18) ter dva oddelka podaljšane bivanja, prvi za učence od 1. do 4. drugi od 5. do 8., vsak s po 20 učenci. Poleg ravnatelja Fojkarja je na šenčurski šoli delovalo v vseh naštetih oddelkih enajst vzgojiteljic in učiteljev(ic), devet predmetnih učiteljev ter trije učitelji. Na šoli so bili zaposleni še socialna delavka, hišnik, dve kuharici in tri snažilke. V obdobju od marca do maja sta delovala dva oddelka male šole. Značilno za učiteljstvo šole je bilo veliko prizadevanje za strokovno izpopolnjevanje in pridobivanje višjih stopenj izobraževanja. Šest pedagoških delavcev je izredno študiralo na višjih ali visokih šolah. Od izvenšolskih dejavnosti učencev omenimo na tem mestu literarno glasilo šenčurske osnovne šole Žarki, ki so ga izdajali člani literarnega krožka od sredine šestdesetih let dalje in je bil na razstavah šolskih glasil deležen pogostih pohval tako zaradi literarne vsebine, kot tudi zaradi likovne opreme.

Učiteljski kolektiv šole se je kot v prejšnjih letih tudi v tem dejavno vključeval v delo krajevnih družbeno-političnih organizacij. Ravnatelj Fojkar je bil med drugim tudi predsednik gradbenega odbora za izgradnjo Kulturnega doma, za svoje medvojno in povojno delovanje pa je prejel občinsko priznanje Osobodilne fronte.

V omenjenem šolskem letu je prišlo do pomembnega dogodka, ki je vplival na nadaljnji uspešen razvoj šenčurske osnovne šole. V kranjski občini so z referendumom izglasovali samoprispevek za gradnjo novih šolskih prostorov, v okviru katerega je bila predvidena tudi gradnja prizidka k Osnovni šoli Stanka Mlakarja: šest učilnic, kuhinja z jedilnico, shramba, soba za socialnega delavca in še en večnamenski prostor. Načrte za prizidek so začeli pripravljati v naslednjem šolskem letu.

V začetku sedemdesetih let je postala pereča razmejitve širših šolskih okolišev šol Šenčur ter Predoslje in Predvdvor, zlasti v vaseh Milje in Visoko. V šolskem letu 1972/73 je prišlo do sprememb meja šolskih okolišev in učence iz Milj ter višje razrede iz Visokega so prešolali v Predoslje. Zlasti slednja odločitev je izzvala med krajani Visokega nezadovoljstvo, tako da je bilo potem »rečeno«, naj hodijo šolarji iz Visokega v tisto šolo, za katero se odločijo.

Po štiriletnih pripravah in letu zidave so 26. julija 1975 slovesno odprli prizidek šenčurske šole in prenovljeno prejšnjo šolsko poslopje. Zaradi gradnje in obnove je bil v šolskem letu 1974/75 pouk nekoliko oviran, posebno od aprila dalje, ko so se v obstoječi šolski stavbi začela gradbena in obrtniška dela. Tako so morali šolsko kuhinjo začasno preseliti v umivalnico telovadnice, sama telovadnica pa je bila do polovice založena z novo opremo. V prizidku, ki je veljal 8

Naslovnica glasila osnovne šole Šenčur »Žarki«, 1966/67. (Dokumentacijska zbirka Slovenskega šolskega muzeja).

milijonov, je bilo osem novih učilnic s kabineti. Kolektiv šole je poleg tega denarja iz samoprispevka zbral še dodatna 2 milijona za preureditev obstoječe šolske stavbe, zlasti za predelavo prejšnje ravne strehe v dvokapno, tako kot jo je dobil prizidek.

Podobno kot otvoritev šole leta 1964 je bila tudi otvoritev prizidka slovesno dejanje, povezana s kulturnim programom. Poleg predstavnikov kranjske občinske skupščine, družbenopolitičnih organizacij ter samoupravnih skupnosti so se je udeležili tudi zastopniki pokrovitelja šole Letališča Brnik ter delegacija mladih iz pobratenega francoskega kraja La Ciotat. Nove in prenovljene šolske prostore je odprl predstavnik Letališča Brnik Rafael Pintar.

Veselje ob obnovljeni in povečani osnovni šoli so v šolskem letu 1975/76 nekoliko zagrenile razne odkrite pomanjkljivosti, zaradi katerih je šole po naporih Koordinacijskega odbora za izgradnjo šol in vrtcev poslopje dobilo uporabno dovoljenje. Zaradi skrčenja prvotnega obsega gradnje šenčurska šola kljub novo pridobljenim šolskim prostorom ni mogla uvesti enoizemskega pouka. Ta je ostal v osmih oddelkih na nižji stopnji še vedno izmenski, v višjih devetih s predmetnim poukom pa je bil samo dopoldanski. Ob koncu šolskega leta 1975/76 je šenčurska šola dobila svojo psihologinjo.

V šolskem letu 1976/77 so na šenčurski šoli organizirali samoupravni in obrambni dan. V prvi

akciji so učenci na podlagi razpisov »zasedli« delovna mesta na šoli, pri čemer je bilo največ zanimanja in kandidatov za kuharice ter snažilke, manj pa za učiteljska, strokovna in upravna mesta, ter so en dan sami vodili delo na šoli. Dobro je uspel tudi široko zastavljeni in natančno organizirani obrambni dan 28. maja 1977. Koncept zanj je izdelal ravnatelj Fojkar, posredoval pa ga je tudi drugim šolam v občini Kranj ter zunaj nje. Učenci šole so bili organizirani v vojaške enote, koncept obrambnega dne pa je bil povezan z obrambnim načrtom šole in je tako pomenil tudi preizkus ter potrditev slednjega.⁷

V šolskih letih 1977/78 in 1978/79 je učiteljstvo šenčurske šole vložilo veliko naporov v spreminjanje samoupravne organiziranosti šole ter izdelavo in sprejemanje samoupravnih aktov v skladu z zakonom o združenem delu. Kot drugim delovnim kolektivom z majhnim številom delavcev, ki nimajo ustreznih skupnih služb in strokovnjakov, je tudi njim povzročala težave izdelava samoupravnih aktov ter dejstvo, da je vsak posamezni član delovnega kolektiva vključen v več samoupravnih organov.⁸

V okviru velikega poudarka, ki ga daje šenčurska šola ohranjanju in razvijanju tradicij NOB, so jo 29. septembra 1978 preimenovali iz šole Stanka Mlakarja v šolo *Janka in Stanka Mlakarja*. Dodatno ime je dobila po starejšem Stankovem bratu Janku, ki je kot prva partizanska žrtev iz Šenčurja padel 27. decembra 1941 kot borec Cankarjevega bataljona na Polhovcu pri Pasji ravni. V duhu zgoraj omenjenih naporov so tudi pionirski odred že prej poimenovali po borcu-mladincu Janku Beleharju, ki so ga Nemci 24. oktobra 1942 obesili sredi Šenčurja. Šenčurski partizanski odred se tega dogodka vsako leto spomni s posebno prireditvijo, Beleharjev spomin pa počasti tudi ob njegovi spominski plošči.

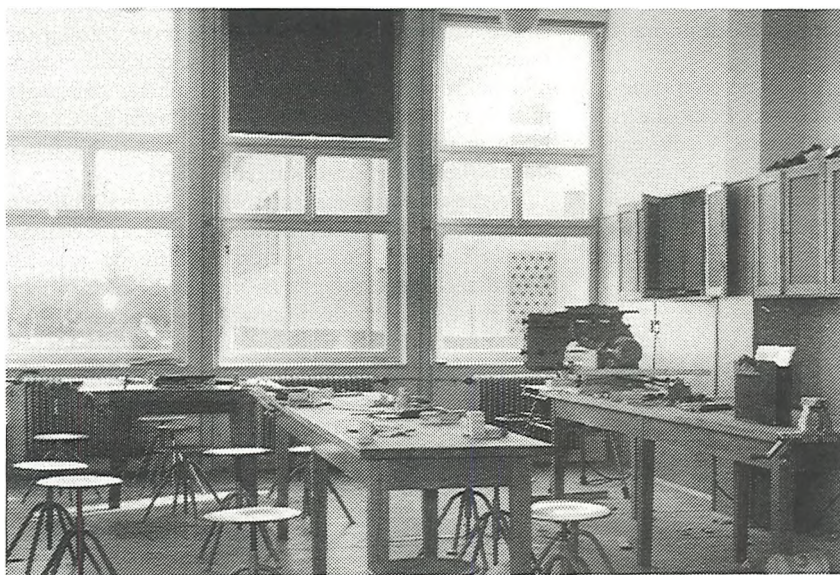
Slovesnega preimenovanja se je udeležilo nad 500 pionirjev in mladincev, sorodniki padlih, borci, pred-

stavniki družbenopolitičnih organizacij občine Kranj, delovnih organizacij ter krajanji Šenčurja in okolice. O obeh bratih Mlakarjih je govoril njun predvojni sodelavec in soborec Franc Štefe-Miško, nato pa so učenci osnovne šole izvedli bogat kulturni program.⁹

Zaključimo naš prikaz šenčurske šole v obdobju po osvoboditvi s šolskim letom 1979/80. Ožji šolski okoliš te šole je obsegal kraja Šenčur in Srednjo vas, od koder so hodili učenci v šenčursko šolo vseh osem let. Učenci iz Voklega in Voglja, ki so prva štiri leta hodili v podružnično šolo v Voklem, so od 5. do 8. razreda nadaljevali šolanje na šenčurski šoli, prav tako pa tudi učenci iz Luž, ki so prve štiri razrede praviloma obiskovali podružnično osnovno šolo v Olševku. Tja so hodili tudi učenci iz Visokega, ki so potem nadaljevali šolanje po izbiri v Šenčurju, Preddvoru in Predosljah.

Na osnovni šoli Janko in Stanko Mlakar Šenčur (brez podružnične šole Voklo) je v tem šolskem letu delovalo 26 oddelkov, in sicer 2 oddelka priprave otrok na vstop v osnovno šolo, 2 oddelka predšolske vzgoje in varstva, 3 oddelki podaljšanega bivanja (za 1., 2., ter skupaj 3. in 4. razred), 8 oddelkov razrednega ter 11 oddelkov predmetnega pouka. Pouk na razredni stopnji (1.—4. razred) je bil izmenski, na predmetni (5.—8. razred) pa samo dopoldanski. Na šenčurski šoli je bilo zaposlenih 47 delavcev, od tega 2 vzgojiteljici, 3 učitelji v oddelkih podaljšanega bivanja, 8 učiteljev na razredni, 16 na predmetni stopnji, knjižničar, socialni delavec in psiholog. Od teh je imelo 19 delavcev višjo, 5 pa visoko šolo. V 19 oddelkih osemletke je bilo 460 učencev.

Na šoli sta delovali pionirska in strokovna učiteljska knjižnica. Pionirska je delovala v posebnem prostoru, ki pa je bil glede na število učencev in obstoječi fond 4585 knjig že premajhen. Učiteljska strokovna knjižnica je štela 4050 knjig, spravljenih v zbornici šole. V omenjenem šolskem letu so izposodi-

Delavnica za tehnični pouk na osnovni šoli Šenčur pri Kranju, 1966. (Iz dokumentacijske zbirke Slovenskega šolskega muzeja, Ljubljana).

li 2517 knjig, na novo pa so jih nabavili 416.

Poleg že omenjenega podaljšanega bivanja, ki je v delovanje šenčurske šole vnašala elemente celodnevne šole (za prehod na celotno celodnevno šolo je primanjkovalo zlasti prostora, nerešeno pa je bilo tudi vprašanje novih pedagoških delavcev in stanovanj zanje), je bilo organizirano tudi varstvo za učence-vozače iz šolskega okoliša. Kot v prejšnjih letih je bila organizirana šola v naravi (pouk smučanja), pouk plavanja, prometna vzgoja s kolesarskimi izpiti, pouk prve pomoči, obrambe in zaščite, v okviru katerega in sekcije NNNP 1979 so na šoli pripravili obrambni dan z zamisljo obrambe pred zračnim napadom.

Na šoli so bile organizirane številne izvenšolske interesne dejavnosti. Delovala sta pionirski in mladinski pevski zbor, v katera je bilo vključenih 147 učencev, nonet učenek višjih ter kvartet učenek nižjih razredov. V okviru šolskega kulturnega društva je delovala dramska sekcija, na kulturno-umetniškem področju pa še likovni in lutkovni krožek, krožek angleškega in nemškega jezika in odbor za izdajanje šolskega glasila Žarki. Na telesno-kulturnem področju so delovali košarkaški, atletski, namiznoteniški in nogometni krožek, planinska sekcija, šahovski in strelski krožek, poleg njih pa še obrambni, fotokrožek, krožek ročnih del, pionirska prometna šola, prometni krožek, podmladek Avto-moto društva, podmladek turističnega društva in klub OZN.

V okviru pionirske, mladinske organizacije ter šolske skupnosti so se učenci vključili v naslednja tekmovanja: bralna značka, Vesela šola, šolsko prometno tekmovanje, šolsko prvenstvo v šahu, v atletiki, v tekmovanju v znanju nalog SLO in DZS, matematično tekmovanje ter planinska šola. Šola je kot celota prejela občinsko priznanje za uspešno izvajanje nalog s področja SLO in DZS, njeni učenci šahisti so bili ekipni občinski in regijski prvaki, uspešno so tekmovali na občinskem tekmovanju Tito, revolucija, mir, na občinskem košarkaškem in atletskem tekmovanju ter na tekmovanju o prometu. Za svoje delovanje sta dobila priznanje dramska sekcija in krožek ročnih del, člani strelskega krožka pa so se uvrstili na republiško tekmovanje.

Na področju samoupravljanja so bili delavci šole kot prejšnja leta zelo dejavni. Med drugim so izvolili svet šole, disciplinsko komisijo in samoupravno delavsko kontrolo ter konstituirali svet staršev, ki mu je postal predsednik Jože Vrtačnik. Velika pozornost je bila kot v prejšnjih letih posvečena tudi vzgoji učencev za samoupravljanje. Samoupravljanje učencev je bilo zlasti prisotno na sestankih razrednih skupnosti, šolske skupnosti, pionirske in mladinske organizacije ter pri delovanju izvenšolskih organizacij. Izražalo se

je na razrednih urah, pionirskih in mladinskih sestankih ter na oddelčnih konferencah.

V okviru razvijanja tradicij NOB se je 35 tročlanskih ekip učencev udeležilo pohoda od spomenika do spomenika NOB v krajevni skupnosti, sprejema Kurirčkove pošte, podmladek turističnega društva pa je v svoj delovni program vnesel tudi skrb za urejanje spomenika padlim talcem. Pripravili so več proslav in komemoracij ter se vključili tudi v tovrstne akcije na področju krajevnih skupnosti. Poleg teh oblik vključevanja šole v družbeno okolje so bile še druge. Delavci šole so se vključevali v organe krajevnih samouprav, starši učencev in delegati družbenopolitičnih organizacij kraja v svet šole in svet staršev. Razen pri proslavah so delavci šole in učitelji sodelovali še pri drugih akcijah (očiščevalne, zbiralne akcije ipd.). V prejšnjih letih nekoliko zamrlo sodelovanje šole s kolektivom Letališča Brnik je spet zaživel na podlagi skupnega programa sodelovanja. Sodelovanje učitelstva v delu krajevnih družbenopolitičnih organizacij je nekoliko motilo dejstvo, da precej pedagoških delavcev ne stanuje v Šenčurju.¹⁰

Če si ponovno priključimo v spomin skromne razmere, v katerih je delovala šenčurska šola takoj po osvoboditvi, potem nam podatki, ki smo jih ravno navedli, lepo pričajo o velikem koraku naprej, ki ga je bilo kljub težavam deležno šolstvo v tem kraju po letu 1945.

OPOMBE

1. France Ostanek, Pregled osnovne šole na slovenskem ozemlju od 1869—1969, Ob stoletnici osemletne obvezne osnovne šole na Slovenskem, Slovenski šolski muzej, Ljubljana 1969, str. 27—30. — 2. Določeno sliko povojnega razvoja šolstva je mogoče najti tudi v publikaciji: Andrej Vovko, Vzgoja in izobraževanje v dokumentih kongresov KPS/ZKS, Slovenski šolski muzej, Ljubljana, 1982, 51 str. + 7 fotografij. — 3. Šolska mapa osnovne šole Šenčur, Dokumentacijska zbirka Slovenskega šolskega muzeja v Ljubljani. — 4. Šolska kronika osnovne šole v Šenčurju 1945—1957, vpis Valentina Freceta. — 5. Šolska kronika osnovne šole Šenčur 1945—1957, vpis Filipa Jevšvarja. — 6. Šolska kronika osnovne šole Šenčur, 1958—1977, vpis Marije Maučič. — 7. Šolska kronika osnovne šole Šenčur, 1958—1977, vpis Franca Fojkarja; Ustni podatki Franca Fojkarja, 25. 8. 1983. — 8. Šolska kronika osnovne šole Šenčur, 1977, vpis Franca Fojkarja. — 9. Pavle Žerovnik, Osnovna šola Janko in Stanko Mlakar Šenčur, TV-15, Ljubljana 1978, 19. 10., str. 18; Šolska kronika osnovne šole Šenčur, 1977, vpis Lojzeta Godca. — 10. Šolska kronika osnovne šole Šenčur, 1977, vpis Lojzeta Godca; Franc Fojkar, OŠ Janko in Stanko Mlakar, Šenčur, Analiza učinkovitosti dela in poslovanja vzgojnoizobraževalne organizacije v šolskem letu 1979/80, (12. 10. 1980) 20 str.; Ustni podatki Vide Miklič, 25. 8. 1983.

ZAPISKI IN GRADIVO

POROČILO O KONTROLI KRČMARSKIH MERIL IZ LETA 1579

SERGIJ VILFAN

Kakor so se razločki med krajevnimi merami v teku srednjega veka čedalje bolj povečevali, tako je bil nadzor nad merili neenoten in prepuščen v glavnem zemljiškim gospodstvu in mestnim avtonomnim organom. K nekoliko večji enotnosti (npr. glede uteži) je včasih najbrž bolj prispeval trgovski promet kot pa oblast.

V 16. stoletju so se povečale težnje po poenotenju (npr. žitnih mer za vso deželo), organizacija nadzora pa je slej ko prej ostala precej razdrobljena. Ob uvedbi vinskega daca so v tretji četrtini 16. stoletja predpisali nove, enotne mere za točenje vina na drobno. Vinski dac je bil davek na potrošnjo (trošarina, akciza) vina, torej posredni davek, ki so ga nalagali krčmarjem in ki naj bi ga prejemal deželni knez. Za odmero in pobiranje tega davka so uvedli mero za dac (*ratzmass*), ki je do leta 1576 (po dosedanjih podatkih iz literature) imela prostornino okroglo poldruga litra (1,4994), nato pa so jo zmanjšali na 1,381 litra. V nadaljnjem se bo pokazalo, da podatek o zmanjšanju leta 1576 vsaj za Kranjsko ne drži, vendar je to posebna tema. Razlike med raznimi bokali in še povrh spremenjanje bokala za dac so namesto poenotenja prinesle pravo zmedo in seveda odprle krčmarjem nove možnosti za goljufijo pri meri — bodisi na račun davka, bodisi na račun strank ali pa obeh.

Ker je šlo za deželnoknežji dohodek in za enotno predpisano mero, je moral za red skrbeti upravitelj deželnoknežjega premoženja. Na Kranjskem je bil to deželni vicedom s sedežem v Ljubljani, ki je bil hkrati nadzorni in drugostopenjski organ za deželnoknežja mesta, kjer je bilo tudi največ krčmarjev. Na gospodva fevdalcev pa je mogel seči le z njihovim pristankom.

Tako je vicedom okrog leta 1574 razposlal po Kranjskem vzorce meril za vinski dac. Ko neredu pri vinskih merah ni hotelo biti konca, je sklenil, naj se merila kontrolirajo na terenu in je — vsaj ponekod — to delo opravil s svojim osebjem. O tej kontroli, ki je izjemoma niso opravili avtonomni mestni in tržni organi, temveč je bila izvedena na deželni ravni, je ohranjeno poročilo, ki ga je 9. februarja 1579 predložil vicedomski urbarski davkar Gašper Slatinšek neimenovanemu naslovniku, gotovo samemu vicedomu, ki ga naslavlja »*vaša strogost in gospod*«. Iz datuma poročila lahko sklepamo, da je bila kontrola opravljena v začetku leta 1579 ali (če poročilo ni bilo sestavljeno takoj po opravljenem delu) proti koncu leta 1578.

Slatinšek je objezdil Gorenjsko četrto, in sicer po vrsti: Kamnik, Kranj, Tržič, Radovljico in Škofjo Loko. Povsod se je najprej zglasil pri mestnem sodni-

ku in mu pokazal vicedomovo pooblastilo. Ponekod so sestavili bolj ali manj številno komisijo, ki je pod Slatinškovim vodstvom obhodila krčme, kjer so ji morali pokazati merila. (Ali so res vsa videli, je vprašljivo in tudi Slatinšek je ponekod o tem podvomil.) Kositrna merila so pogosto imela znotraj po dva čepa ali gumba (*zapfen*), od katerih je eden zaznamoval odpravljen mero za dac, drugi pa staro mero na čep (*zapfenmass*), ki je bila veljavna. Takim merilom je Slatinšek z nožem odstranil čep, ki je zaznamoval mero za dac, pravi čep pa je pustil. Kjer pa je naletel na nepravne lončene mere, jih je ali razbil ali pa prepustil mestnemu sodniku, ki naj bi krivca kaznoval. Nekatera mesta v Slatinškovem poročilu je mogoče razumeti tudi tako, da so bila lončena merila sploh prepovedana.

V Kamniku je Slatinšek začel kar pri samem sodniku (ki je torej očitno sam imel krčmo). Kositrna posoda na polici je imela pravo mero. Poliču, iz katerega so vpričo njega pili domačini, je Slatinšek izrezal čep in ga vrgel na mizo, češ da sodniku ne pristoja, da bi točil vino z mero za dac. (Nadzorniki so očitno vedno ljubili nekoliko slikovit nastop.) Vendar je Slatinšek sumil, da ima sodnik v kleti še taka in podobna merila, ki mu jih ni pokazal. V spremstvu treh mestnih svetnikov je nato pregledal dvanajst krčem, kjer je iz kositrnega posodja rezal čepe za dac. Lončene bokale, poliče in maseljce je deloma razbil in lastnike dal poklicati pred sodnika. Tako je »*Pri palici na trgu*« našel nepravna merila: en bokal, pet poličev in pet maseljcev. Ali je sodnik krivce res kaznoval, Slatinšek ni preveril, menil pa je, da bi bilo treba sodnika samega kaznovati, če tega ni storil. To bi bilo potrebno zaradi doslednosti in zato, da bi se — krili stroški.

Posebej poroča Slatinšek o tem, kako sta s sodnikom prišla v hišo Petra Šavnicarja, ki ga ni bilo doma, njegova žena pa se je nespodobno vedla in je preklinjala ter zmerjala vicedoma in druge, tako da sta morala brez uspeha oditi, ne da bi bila videla kakih dvajset lončenih meril, ki naj bi bila »*gori v izbi ob zidu*«, a so vsa — na začudenje Slatinškovih spremljevalcev — izginila. Mesto sicer ni prav jasno, vendar je videti, kot da hoče pisec namigovati na coprnijo. Peter Šavnicar očitno ni bil meščan, tako da komisija ni mogla vztrajati pri pregledu.

V Kranju, kjer je mestni sodnik sklical kar šest svetnikov, so Slatinšku zagotovili, da se drže tegale reda: Tiste vinske mere, ki so jih pred petimi leti dobili od pokojnega vicedoma, izročajo ob vsakolenih volitvah novemu sodniku z nalogom, naj dvakrat letno obhodi in preveri merila. Imajo tudi »*železno zna-*

menje mesta«, s katerim hodijo po hišah in zaznamujejo nova kositrna vinska merila, ki še niso bila preizkušena, tako da so povsod prava, z mestnim znamenjen opremljena merila. Kranjčani so torej imeli mestni pečatnik, s katerim so zaznamovali preverjena kositrna merila; gotovo je bil majhen v obliki štanice ali punce, s podobo mestnega grba. Z idealno podobo, ki so mu jo prikazali Kranjčani, se je Slatinšek iz tega ali onega razloga zadovoljil, saj o kakem pregledovanju po krčmah ne govori.

Iz Kranja je Slatinšek prijezdil v Tržič, ki ni bil deželno knežji trg, temveč je obsegal dva dela in je na ta način imel tudi dva gospoda. Po Valvasorju in sicer vemo, da je oba dela ločila cesta, ki je nekaj potekala skozi naselje. Del Tržiča je spadal pod gospodstvo Paradajzarja, drugi pod Winklerjevo. Winklerjev oskrbnik se je o Slatinškovem obisku posvetoval s Paradajzarjem, ki je z vso vljudnostjo sporočil pozdrave za vicedoma, vendar je dal Slatinšku jasno vedeti, da Tržič spada pod deželne stanove. Izjavil je, da bo od deželnega odbora (torej od stanovskega organa!) zahteval vzorce za vinsko mero in obljubil, da bo skrbel za red. V Tržiču torej Slatinšek ni ničesar opravil.

Za neuspeh v Tržiču se je odškodoval v Radovljici. Tam mu je sicer sodnik (podobno kot kranjski mestni očetje) zagotovil, da je še to leto z etalonom, ki ga je dobil pred petimi leti, kontroliral merila. Kljub temu zagotovu je Slatinšek v družbi sodnika in še meščana Klemena Prešerna obšel vse krčme, kjer je baje na mnogih krajih našel nepravne lončene posode in jih deloma razbil. Druge je skupaj s tremi premajhnimi kositrnimi poliči prepustil sodniku. Iz mnogih kositrnih posod — bokalov, poličev in maseljcev — je izrezal čep za dac. Ker je kljub sodnikovu zagotovu, da je pred kratkim kontroliral merila, našel še veliko nepravilnih posod, je Slatinšek sumil, da si sodnik ni upal dovolj resno ukrepati. Naročil mu je, naj krivce kaznuje, sicer bo vicedom kaznoval njega, sodnika.

V Radovljici je Slatinšek celo spisal seznam lastnikov nepravilnih meril: Lovre Mule — kositrn polič z dvema čepoma; Lenart Videc — prav tako in lončen bokal (zaplenjen); Matevž Zavit — nepravil vrč-bokal (zaplenjen) in dve kositrni posodi s po dvema čepoma; čevljar Žerjavac — kositrna posoda z dvema čepoma, nepravil lončen vrč-bokal (zaplenjen); farovž — kositrna posoda z dvema čepoma; kositrn polič je Slatinšek na sredi predrl in vanj zvrtil veliko luknjo, pri čemer je bil navzoč župnik in nekaj kaplanov. Tako obilna, kot bi pričakovali po prejšnji pripovedi, bera očitno vendarle ni bila.

Slednjič je Slatinšek prijezdil v Škofjo Loko. Tudi ta ni bila deželno knežja, temveč freisinška, in bi se bili Ločani lahko vicedomovega poslanca znebili tako, kot sta se ga gospoda v Tržiču. Najbrž prav zato ni šel po krčmah, temveč je ostalo le pri pogovoru. Slatinškovo pooblastilo je moral škofjeloškemu mestnemu sodniku prebrati mestni pisar, saj sodnik sam ni znal ne brati, ne pisati in še manj nemški (*aber herr*

richter weder lesen, schreyben, noch weniger teutsch khan). Tudi tu je moral mestni sodnik dvakrat letno z etalonom, prejetim pred petimi leti, obhoditi mesto in kontrolirati merila. Sodnik je zagotovil, da je loško kositrno posodje označeno z mestnim znamenjem (gotovo grbom), lončenih merskih posod da v Škofji Loki nimajo. Slatinšek je opozoril sodnika, naj zabiča lončarjem, naj se obvarujejo škode, ki bi jim nastala, če bi v mesto nosili na prodaj lončene posode (merila). Sodnik je odgovoril, da bo to dal razglasiti na tedenskem sejmu; ker pa lončarji sami večkrat pridejo k njemu, jih bo tudi sam opozoril na to. S Škofjo Loko je Slatinšek končal svoj pohod po Gorenjskem. Kdo je objezdil druge dele Kranjske in kako je bilo tam, za zdaj ne vemo.

V vseh navedenih krajih so zahtevali, naj bo red tudi pri merilih v farovžih in na podeželju. Trdili so, da v farovžih uporabljajo za žita mala merila in ne deželne mere, kot je bila razposlana. (Res so med leti 1569 do 1577 poenotili kranjsko žitno mero na podlagi ljubljanske.) Župniki so prodajali (očitno desetinsko) žito, meščani pa so ga kupovali. Prodajalec rajši prodaja po manjši meri, kupec pa bi rad večjo — seveda pri enaki ceni.

* * *

Slatinškovo poročilo je zgodnji primer na terenu izvedene kontrole meril, hkrati pa tudi nazorna podoba o križih in težavah, ki so se pojavljali pri poenotenju mer in prilagoditvi meril predpisom. Pri tem so fiskalni predpisi le še prispevali k neredu.

Tudi sama kontrola ni potekala povsod enako. Pri samih krčmarjih je bila opravljena le v Kamniku in v Radovljici, pri čemer se ne moremo znebiti vtisa, da je bilo mnogo odvisno od slučaja (kakega vrčka ni težko skriti ali ga ne pokazati) in od Slatinškove dobre volje ali nejevolje. V Kranju se je zadovoljil z zagotovili, da je vse v najlepšem redu. V dveh krajih pa ni imel nobene moči — v Tržiču so ga prav vljudno postavili pred vrata, v Škofji Loki pa se je moral zadovoljiti z obljubami.

Mimogrede pa smo zvedeli za podatek, ki bo za marsikoga presenetljiv. Kdor še vedno verjame stari zgodbi, da so bili vsi meščani na Slovenskem Nemci, bo gotovo presenečen, da niti mestni sodnik v Škofji Loki ni znal nemški. Ker je predsedoval mestnemu svetu in sodišču, iz tega sledi, da so vsa uradna dejanja mestnega sodišča s pravednimi vred potekala v slovenščini.

OPOMBE

Glavni vir za ta članek je v Arhivu SR Slovenije, v vicedomskem arhivu I, fasc. 130, zdaj škatla 250, pod signaturo Lit. P I-6. Sem je bil pred nedavnim prenesen s svojega prejšnjega mesta v istem fondu, fasc. 104a. Ta vir sem navedel in samo deloma uporabil v razpravi: S. Vilfan, Prispevki k zgodovini mer na Slovenskem s posebnim ozirom na ljubljansko mero (16.—19. stoletje), Zgodovinski časopis VIII

(1954), 27—86. V tej razpravi so tudi nadaljnji napotki na vire in literaturo. Slatinškovo poročilo je vsaj za zdaj težko

uskladiti s podatki starejše literature o merah za vinski dac. O dachu so potrebne posebne raziskave.

O RAZŠIRJENOSTI ORGANIZACIJE JUGOSLOVANSKIH NACIONALISTOV NA SLOVENSKEM DO SREDINE LETA 1924

BRANKO ŠUŠTAR

Po prvi svetovni vojni se je iz težnje po močni, narodnostno enotni jugoslovanski državi iz mladinske organizacije osnovane marca 1921 v Splitu pod vplivom Demokratske stranke razvila Organizacija jugoslovanskih nacionalistov (Orjuna),¹ zagovornica centralizma in unitarizma. Nasprotovala je »vsakemu plemenskemu separatizmu«, internacionalizmu delavskih strank in bila nepomirjena z italijansko zasedbo krajev zahodno od rapalske meje. V svojem nastopanju se ni odpovedovala tudi fizični moči svojih članov, saj so menili, da je sila dobra in plemenita, če je uporabljena za visoke etične ideale.² Ta teroristični značaj organizacije pa je naletel na nasprotovanje in na enačenje s fašističnim gibanjem, tako pri Slovenski ljudski stranki kot pri delavskih strankah, zlasti komunistih. Orjuna je na Slovenskem poznana predvsem zavoljo spopada z delavstvom v Trbovljah 1. junija 1924 ter predstavljanja kot (pro)fašistična protidelavska organizacija najbolj v tej luči. Novejša ocena opozarja na neutemeljeno poudarjanje obračunavanja Orjune s KPJ in naprednim delavskim gibanjem ter izpostavlja izrabljanje Orjune s strani centralističnih in unitarističnih sil za teroristično organizacijo usmerjeno proti Radičevemu hrvatskem kmečkem gibanju, Slovenski ljudski stranki, revolucionarnem gibanju s KPJ itd.³ Opazna pa je tudi nestrpnost Orjune do pripadnikov manjšin, pri nas zlasti nemške.

Mestni odbori Organizacije jugoslovanskih nacionalistov (mestne Orjune) so nastajali z dejavnostjo poverjenikov, ki so zbirali somišljenike dokler ni njihovo število preseglo dvajset. Takšno poverjenišтво je sklicalo nato informativni sestanek, izbralo pripravljalni odbor, ki je sklical ustanovni občni zbor na katerem so izvolili definitivni odbor. Ta je bil dolžan javiti »pristojni pol. oblasti, da se je ustanovil mestni odbor za dotičen kraj.«⁴ Čeprav časopisne novice omenjajo, da obstaja Orjuna v nekem kraju že, ko je tam nastalo poverjenišтво ali so sklicali informativni sestanek, pa je za datum nastanka bolje upoštevati ustanovni občni zbor s katerim organizacija »prične delovati v smislu pravil.«⁵ Gotovo je za pričakovati, da so vesti v »Orjuni, organu jugoslovanskih nacio-

nalistov« o nastajanju novih organizacij tudi propagandnega namena, hkrati pa je bilo po pisanju tega glasila sodeč, v več krajih le poverjenišтво Orjune po pisanju njihovega glasila sodeč, ohranjena pa so potrjena pravila mestnih (krajevnih) odborov.⁵

V primerjavi z ostalimi deli Jugoslavije, se je Orjuna razširila na Slovensko najkasneje,⁷ a prav tu doživela kar presenetljiv odmev. Prve organizacije Orjune so omenjajo v začetku oziroma spomladi leta 1922. K razmahu nacionalistične Orjune iz Dalmacije v notranjost države so pripomogli zlasti dalmatinski študentje, ki so tvorili jedro v Ljubljani osnovane organizacije aprila 1922.⁸ Prva organizacija je doživela nasprotovanje klerikalcev, komunistov, starih liberalcev in zlasti državne oblasti, saj je pokrajinski namestnik Ivan Hribar menda kar štirikrat odbil, da jim potrdi pravila.⁹ V drugi polovici maja so v Orjuno vabili tudi v Jutru, ko je Odbor Orjuna Ljubljana pozival »nacionalno čuteče Jugoslovane, da pristopijo k organizaciji«.¹⁰

Tako tudi ni nenavadno, da je bil prvi nastop orjunašev vezan na študentsko življenje, ko je prišlo do incidenta na skupščini Podpornega društva jugoslovanskih akademikov 17. maja 1922 in je bil med splošnim pretepom izstreljen strel. Slovenec je dogodek komentiral v članku »Prvi nastop jugofašistov v Ljubljani«¹¹ ter za pretep obtožil dalmatinske študente, člane Orjune, pa tudi strel naj bi oddal eden izmed njih, kasnejši urednik glasila »Orjuna«.

Pomladi 1922 sta bili osnovani tudi organizaciji na Bledu in v Celju. Omemba blejske Orjune je povezana z bivanjem novoporočenega kraljevskega para junija 1922 na Bledu, ko so Aleksandru in Mariji Karadžordjevič v čast postavili člani Orjune slavalok z začetnicama A M. V tem času se omenja tudi Orjuna v Celju.¹² Konec leta 1922 je nastajala Orjuna tudi v Mariboru in zadnje dni januarja 1923 je bila osnovana mestna Orjuna v Mariboru, prva na področju mariborske oblasti.¹³ Konec leta 1922 je nastala Orjuna še v Radovljici in najbrž še na Jesenicah,¹⁴ pa tudi v Šiški.¹⁵

Največji razmah je doživela Orjuna v letu 1923. Na Notranjskem so osnovali podružnico Orjune v

Ena od naslovnih glasil Orjune (1924)

Planini pri Rakeku 6. januarja, dobra dva tedna zatem pa je bil ustanovni občni zbor mestne Orjune v Cerknici.¹⁷ Kasneje pa je prišlo do ustanovnih zborov organizacije še v *Starem trgu* (9. marca),¹⁸ v *Borovnici* (2. maja),¹⁹ kjer so omenili, da se je organizacija popolnoma samostojno razvila, in v *Logatcu* (10. junija).²⁰

Samostojne mestne organizacije Orjune, ki so se razvile iz poverjeništev Orjune, ko so ta številčno narasla, so nastajale na Gorenjskem zlasti v prvi polovici leta 1923. Februarja so osnovali Orjuno v *Kranju* (15. 2.),²¹ *Kamniku* (25. 2.) in v *Domžalah* (25. 2.),²² tedaj pa so napovedovali tudi ustanovni občni zbor *škofjeloške* Orjune.²³ Poročil o njem v nacionalističnem glasilu »Orjuna« ni najti, a najbrž so ga do maja, ko so predložili pravila v potrditev, že opravili. Marca sta bili osnovani Orjuni v *Bohinjski Bistrici* (10. 3.)²⁴ in v *Trzinu*, kjer je prišlo do formalne ustanovitve 28. marca, čeprav »je bila tukaj Orjuna že davno na trdnih nogah.«²⁵ V *Poljanski dolini* je nastala organizacija sredi aprila,²⁶ v *Lescah* pa maja, ko se je radovljška podružnica razdelila v dve krajevni organizaciji.²⁷ Jeseni so tekla prizadevanja za osnovevanje Orjune v *Javorniku*²⁸ in v *Železnikih*, kjer je bil 28. septembra ustanovni občni zbor Orjune za *Selško dolino*.²⁹

Ob povezovanju gorenjskih Orjun v začetku leta 1924 v zvezo »Triglavskih Orjun« pa zvezo še za krajevno organizacijo *Kranjska gora—Rateče* in za snujočo se Orjuno *Kropa—Podnart*.³⁰ Če upoštevamo še Orjuno v *Žireh* in v *Medvodah* — informativne sestanke so imeli sredi aprila oziroma sredi maja³¹ — ter še v letu 1922 ustanovljene organizacije, dobimo pregled krajev, kjer je na Gorenjskem nastajala Orjuna.

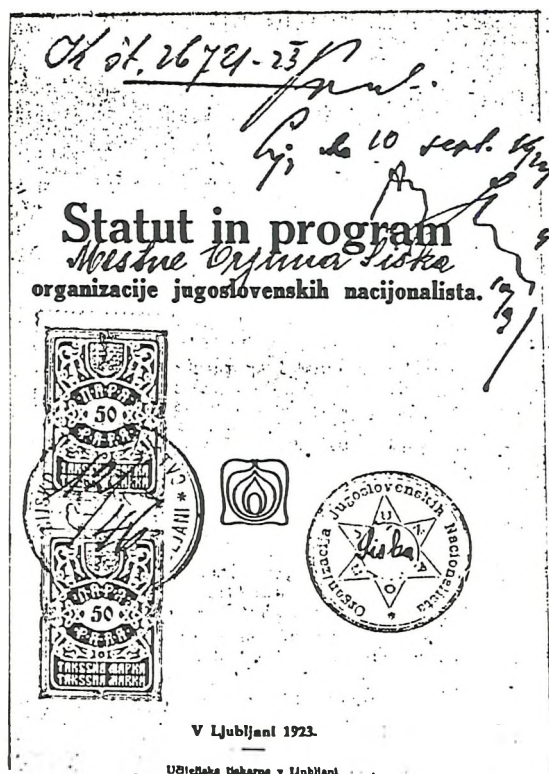
Že ob začetku izhajanja glasila nacionalistov »Orjuna«, srečamo v Ljubljani mestno organizacijo, Orjuna Šiška pa je februarja vabila na občni zbor.³² Orjuna je nastajala tudi na Viču (kasneje imenovana

Vič—Glince), kjer je bil že maja napovedan ustanovni občni zbor konec junija,³³ novembra pa so ustanovili mestno Orjuno za *Krasko in Trnovo*.³⁴ O ustanovnem zboru Orjune v *Mostah* so poročali že marca 1923, a aprila 1924 zopet vabili nanj ter pisali nato o nastanku zadnjega člena v vrsti ljubljanskih organizacij v »trdnjavi klerikalizma in komunizma«.³⁵

V letu 1923 sta nastali na Dolenjskem najprej dve Orjuni v februarju — v *Novem mestu*³⁶ in v *Mokronogu* za vso Mirensko dolino,³⁷ dokler ni leto zatem prišlo do delitve v organizaciji v Mokronogu in v *Mirni*.³⁸ Julija 1923 se je razširila Orjuna tudi na Belo krajino. V *Črnomlju* je raslo število naročnikov glasila »Orjuna«, sklicali so informativni sestaneke in sredi julija ustanovili organizacijo tudi v tem kraju.³⁹ Konec avgusta je nastal mestni odbor Orjune še v *Karteljevem* pri Novem mestu.⁴⁰ Vesti o nastajanju Orjune na Dolenjskem pa so tudi od drugod. Tako se februarja omenjajo tovrstna prizadevanja v *Mokricah*, kjer so se čudili, da nasprotujejo njihovi organizaciji »celo taki, ki so po jeziku in domovinstvu pristojni v deželo fašistov«,⁴¹ in v *Kočevju*,⁴² v *Sodražici* in v *Žužemberku*,⁴³ kjer so Orjuni potrdili pravila maja 1923.

V *Zasavju* so po vesteh v »Orjuni« nastale leta 1923 tri mestne organizacije: marca v *Trbovljah* (11. 3.),⁴⁴ aprila v *Litiji* (21. 4.), ko so že marca napovedana ustanovni občni zbor zaradi »tehničnih težkoč« preložili⁴⁵ in maja v *Zagorju* (13. 5.) »kljub vsem grožnjam in naporom delavskih demagogov«,⁴⁶ kakor so pisali. Čeprav je nastajala Orjuna tudi v *Hrastniku*, pa napovedanega ustanovnega zbora konec oktobra ni bilo, temveč so bili tamkajšnji orjunaši vključeni v trboveljsko organizacijo.⁴⁷ So pa jim potrdili pravila maja 1923. Do osnovevanja podružnice Orjune pa je prišlo konec novembra tudi v *Radečah—Zidanem mostu*.⁴⁸

V *Posavju* je prišlo do ustanovitve Orjune najprej v *Brežicah* v začetku marca 1923 (4. 3.), potem,

Statut in program mestne Orjune Šiška (1923)

ko so že v januarju začeli s pripravami,⁴⁹ v maju pa v *Krškem*⁵⁰ in v *Dobovi*,⁵¹ v začetku julija pa še v *Brestanici* (tedanjem Rajhenburgu).⁵² Vse štiri posavske Orjune so po jesenskih prizadevanjih leta 1923 osnovali v januarju 1924 zvezo posavskih Orjun in s tem pričele s povezovanjem organizacij posameznih področij.⁵³

Precejšnja aktivnost je pokazala Orjuna v letu 1923 na Štajerskem. V začetku leta 1923 so ustanovili krajevne organizacije Orjune v *Mariboru* in v *Šoštanju* (oboje 28. 1.),⁵⁴ konec februarja pa še v *Laškem* in v *Celju*, kjer je omenjena Orjuna že leta 1922.⁵⁵ Marca je nastala Orjuna v *Braslovčah*, ko so si prizadevali za osnove organizacije tudi v *Slovenski Bistrici*, do katere pa je prišlo šele v začetku aprila, a tudi tedaj ne brez incidentov.⁵⁶ Aprila sta nastali še mestni Orjuni v *Rogaški Slatini*⁵⁷ in na *Taboru* pri Vranskem (tedaj Sv. Jurij ob Taboru).⁵⁸ Junija 1923 je bil ustanovni občni zbor mestne Orjune v *Slov. Konjicah*⁵⁹ in v *Lovrencu na Pohorju*, v začetku julija pa so ustanovili Orjuno *Marnberg—Vuhred*⁶⁰ (Radlje ob Dravi), oktobra pa je nastala še organizacija na *Pragerskem*.⁶¹ V drugi polovici leta je bila ustanovljena Orjuna v *Studencih* pri Mariboru, najbrž tudi zaradi mariborske organizacije, ki je bila po ptujskih dogodkih (19. junija) prepovedana.⁶² Le omenja pa se nastajanje Orjune tudi v *Prevaljah*, *Dravogradu*, *Rušah*,⁶³ *Žalcu*,⁶⁴ *Libeličah*⁶⁵ ter v

Breznu ob Dravi.⁶⁶

Na področju med Dravo in Muro se sicer že v januarju in februarju omenja snovanje Orjune v večjih krajih, a nastala je le Orjuna v *Ptuju* konec februarja 1923.⁶⁷ Maja so nastale tri mestne organizacije v *Polenškaku*,⁶⁸ *Lenartu*⁶⁹ in v *Ormožu*,⁷⁰ junija (*Bolfenk* pri Središču, danes Kog)⁷¹ in avgusta (*Gradišče*, prej Sv. Trojica)⁷² pa še po ena Orjuna. Poleg teh šestih mestnih Orjun so nastajala še poverjenišтва ali pa se omenjajo različne (pred)priprave za osnove Orjune marca pri Sv. Urbanu (*Destrnik*) pri *Ptuju*,⁷³ aprila v Središču ob Dravi,⁷⁴ v *Jarenini*⁷⁵ in *Gornji Radgoni*.⁷⁶ Maja je bilo osnovano poverjenišтво v Št. Janžu na Ptujskem polju (sedaj Starše),⁷⁷ v juniju so napovedovali novi organizaciji v *Lovrencu* na Ptujskem polju in v *Ivanjkovcih*.⁷⁸ Junija napovedan ustanovni občni zbor Orjune v *Ljutomeru*, pa »se je moral vsled šikan okrajnega glavarstva preložiti«, kakor beremo v »Orjuni«.⁷⁹

Časopisne vesti v »Orjuni« večkrat govore o vplivih madžarizacije v *Prekmurju* in naglašajo pomen jugoslovanske nacionalistične organizacije v teh krajih. V letu 1923 so tu nastale tri krajevne organizacije Orjune: marca v *Murski Soboti*,⁸⁰ maja pa v *Gornji Lendavi* (Grad na Goričkem) in v *Dolnji Lendavi*.⁸¹ Priprave za ustanovitev pa so tekale še v *Beltincih*.⁸²

Do spopada v Trbovljah 1. 6. 1924 so nastale le še tri mestne Orjune (*Ptuj Breg* v februarju 1923, ki je nadomestila hkrati z mariborsko prepovedano ptujsko organizacijo,⁸³ *Mirna* v marcu in aprila v *Mostah* v Ljubljani), *Akademski klub Orjuna* v aprilu,⁸⁴ snovali so poverjenišтва v *Hotedršici*,⁸⁵ *Škocjanu* in v Št. Janžu na Dolenjskem,⁸⁶ junija pa se omenjata še poverjeništvu v *Adlešičih* v Beli krajini in v *Sevnici*.⁸⁷

In koliko je bilo organizacij Orjune na Slovenskem? V maju je »Orjuna« prinesla podatek o okoli sto podružnicah in poverjeništvih,⁸⁸ konec leta 1923 pa se omenja 84 organizacij Orjune v Sloveniji.⁸⁹ Na drugi oblastni skupščini slovenske Orjune v Celju februarja 1924 je bilo zastopanih 53 organizacij in poverjeništev od skupno 66 organizacij in 24 poverjeništev, kolikor jih je bilo po podatkih same Orjune.⁹⁰ Tudi pregled razprostranjenosti Orjune narejen po njihovem glasilu omenja skoraj 90 krajev v katerih je govor o Orjuni ali o njenem nastajanju.

Zanimivo bi bilo primerjati časopisne podatke s pravili mestnih organizacij Orjune, ki so jih predložili upravni oblasti v potrditev. V letu 1923 je bilo potrjenih 36 (razen enega vsi s področja ljubljanske oblasti), eno v letu 1924 (februarja *Mirna*) in dve leta 1925. Za ta del Slovenije lahko rečemo, da število potrjenih pravil ne dosega števila mestnih organizacij Orjune, kakor jih navaja časopisni vir. So pa ohranjena potrjena pravila krajevnih organizacij nekaterih krajev v katerih glasilo omenja le poverjenišтво (*Javornik*, *Železniki*, *Žiri*, *Žužemberk*, *Hrastnik* in *Radeče*).

Kažejo pa datumi potrjenih pravil odnos pokrajinske uprave do Orjune. V januarju so bila potrjena pravila štirih mestnih Orjun (*Maribor*, *Rakek*, *Novo*

mesto, Radovljica), nato pa — kakor kaže — do srede aprila 1923 pravil Orjune niso potrjevali. Nedvomno gre za reakcijo na teroristično dejavnost Orjune na Štajerskem proti Slovenski ljudski stranki in nemški manjšini februarja 1923 v Celju in Mariboru in aprila v Slovenski Bistrici. Kaže pa, da je bila centralna oblast Orjuni bolj naklonjena in od srede aprila 1923 so nato potrdili pravila kar enajstim Orjunam: Litija, Bled, Bohinjska Bistrica, Cerkljica, Kranj, Domžale, Mokronog, Poljane in Stari trg, nato pa še Trzin in Logatec. Maja so potrdili pravila še devetim Orjunam: v Žužemberku, Lescah, Zagorju, Borovnici, Škofji Loki, Hrastniku, Žirih, Dobovi in Trbovljah ter v juliju še trem (Ljubljana, Javornik, Kortejevo). Avgusta sta dobili potrjeni pravili Orjuni Št. Peter—Vodmat in Rajhenburg, septembra še Spodnja Šiška in Železniki, novembra pa Moste—Štepanja vas, Laško in Radeče.⁹¹

Naj ob prikazu širjenja Orjune na Slovenskem v letih 1923 in 1924 pred spopadom v Trbovljah pustimo ob strani zanimivo vprašanje številčnosti članstva te organizacije in njenega delovanja. Ob upoštevanju lista Orjuna in potrjenih pravil mestnih Orjun naštejemo v zahodnem delu jugoslovanske Slovenije (ljubljanska oblast) kakšnih 50 Orjun: za 3/5 teh so ohranjena pravila, za 1/5 navaja časopisni vir nastanek krajeve organizacije, in za zadnjo petino so na voljo le podatki o nastajanju poverjeništv. Kljub upravi-

čeni skepsi do poročil v »Orjuni«, ki so lahko tudi propagandnega značaja, pa slika dobrih 60 krajev v katerih je nastala organizacija Orjune in še okoli 25 takih v katerih so tekle priprave za njeno ustanovitev ponuja pregled razprostranjenosti Orjune. Za natančnejši prikaz bi morali upoštevati predvsem delovanje posameznih organizacij. Poleg Ljubljane so bile številne organizacije Orjune ob italijansko—jugoslovanski meji na Notranjskem in Gorenjskem — tu tudi v krajih ob Savi od Kranjske gore do Kranja ter v Trzinu, Domžalah in Kamniku, v večjih krajih Zasavja in Posavja, manj na Dolenjskem in v Beli krajini, zato pa več na Štajerskem. Tu je imela Orjuna svoje organizacije na področju spodnje Savinje, okoli Slovenske Bistrice in zlasti ob Dravi do Ormoža. In še v precej krajih med Dravo in Muro, pa tudi v treh—štirih v Prekmurju. Tako ne preseneča ocena, da je bila Slovenija »številčno in akcijsko najmočnejše orjunaško področje«.⁹²

OPOMBE

1. Temeljno delo za poznavanje Orjune je prispevek B. Gligoričevića, Organizacija jugoslovanskih nacionalista (Orjuna), v: Istorija XX veka, Zbornik radova V, Beograd 1963, str. 315-396, (odslej Gligoričević). Prim. še prispevek istega avtorja Profašistička organizacija »Orjuna« i revolucionar-

ni radniški pokret Jugoslavije, v: *Revolucionarno delavsko gibanje v Sloveniji v letih 1921—1924*, Ljubljana 1975, str. 123—134. Sumaren pregled delovanja Orjuna na Slovenskem je pripravil tudi B. Mlakar (*Elemente des Faschismus in einigen politischen Bewegungen in Slovenien*, v: *Faschismus in Österreich und International*, Jahrbuch für Zeitgeschichte 1980/81, Wien 1982, str. 151—165, posebej 153—155). — 2. Orjuna, organ jugoslovanskih nacionalistov 7. 1. 1923. Statut Orjuna, ki ga je konec leta 1922 potrdila centralna vlada, je v § 2 predvideval tudi uporabo fizične sile. (Statut in program Organizacije jugoslovanskih nacionalista, Ljubljana 1923). — 3. M. Zečević, Na zgodovinski prelomnici, Slovenci v politiki jugoslovanske države 1918—1929, L., Maribor 1986, str. 116—118. — 4. Gligorijević, str. 333. — 5. Orjuna 7. 1. 1923. — 6. Arhiv SR Slovenije, Zbirka društvenih pravil. — 7. Gligorijević, str. 330—331. — 8. N. Bartulović, Od revolucionarne omladine do Orjuna, Split 1925 (odslej: Bartulović), str. 87, 93; Gligorijević, str. 326. — 9. Bartulović, str. 100. Svoj odnos do Orjuna omenja Hribar tudi v svojih spominih. Prim.: Ivan Hribar, Moji spomini II, Ljubljana 1928, str. 510—513. — 10. Jutro, 17. in 18. 5. 1922. — 11. Slovenec, 18. 5. 1922 in Jutro 19. in 20. 5. 1922. — 12. Jutro 11. 6. in 15. 9. 1922, Slovenec, 23. 5. 1922; Bartulović, str. 93. Gligorijević, str. 330 omenja, da so bile prve organizacije »brzo razturene«. — 13. Jutro 17. 2. 1922 in Orjuna 4. 2. 1923. Vse navedbe iz časnika Orjuna so odslej označene le z datumom. — 14. 28. 1. 1923. — 15. 18. 2. in 25. 2. 1923. — 16. 21. 1. 1923. — 17. 28. 1. 1923. — 18. 18. 3. 1923. — 19. 6. 5. 1923. — 20. 7. 6. 1923. — 21. 18. 2. 1923. — 22. 4. 3. 1923. — 23. 25. 2. 1923. — 24. 18. 3. 1923. — 25. 1—4. 1923. — 26. 22. 4. 1923. — 27. 20. 5. 1923. — 28. 16. 9. 1923. — 29. 16. 10.

1923. — 30. 13. 1. in 23. 2. 1923. — 31. 22. 4. in 20. 5. 1923. — 32. 18. 2. in 25. 2. 1923. — 33. 28. 6. 1923, 9. 2. in 25. 2. 1924. — 34. 18. 11. 1923. — 35. 11. 3. 1923. — 19. 4. in 3. 5. 1924. — 36. 4. 3. 1923. — 37. 11. 2. 1923. — 38. 2. 2. in 15. 3. 1924. — 39. 29. 4. in 22. 7. 1923. — 40. 12. 8. in 2. 9. 1923. — 41. 1. 2. 1923. — 42. 18. 2. 1923. — 43. 29. 4. 1923. — 44. 18. 3. 1923. — 45. 29. 4., 25. 3. in 29. 4. 1923; 14. 6. 1924 označena kot Orjuna Litija—Šmartno. — 46. 20. 5. 1923. — 47. 4. 11. 1923. — 48. 30. 11. 1923. — 49. 18. 2., 14. 1. in 11. 3. 1923. — 50. 25. 2. in 13. 5. 1923. — 51. 13. 5. in 27. 5. 1923. — 52. 8. 9. 1923; 24. 3. 1924 se omenja kot Orjuna Rajhenburg—Senovo. — 53. 11. 2. 1923. — 54. 4. 2. 1923. — 55. 4. 3. 1923; Bartulović, str. 93. — 56. 18. 3. 1923, 15. 4. in 11. 11. 1923. Nastajanje Orjuna v Slovenski Bistrici je bilo povezano s t.im. »bistriškimi dogodki«. — 57. 15. 4. 1923. — 58. 6. 5. 1923. — 59. 24. 6. 1923. — 60. 28. 6. 1923. — 61. 16. 10. 1923. — 62. 10. 6. in 12. 12. 1923, 23. 2. 1924. — 63. 1. 1. 1923. — 64. 20. 5. 1923. — 65. 5. 9. 1923. — 66. 25. 2. in 19. 8. 1923. — 67. 4. 3. in 3. 6. 1923. — 68. 13. 5. 1923. — 69. 20. 5. 1923. — 70. 6. 5. in 25. 5. 1923. — 71. 10. 6. 1923. — 72. 27. 5. in 19. 7. 1923. — 73. 11. 3. 1923. — 74. 29. 4. in 6. 5. 1923. — 75. 22. 4. 1923. — 76. 29. 4. 1923. — 77. 20. 5. 1923. — 78. 3. 6. 1923. — 79. 10. 6. 1923. — 80. 25. 3. 1923. — 81. 27. 5. 1923. — 82. 25. 3. 1923. — 83. 16. 2. 1924. — 84. 3. 5. 1924. Več o akademski Orjuni: S. Kremenšek, Študentsko gibanje 1919—1941, Ljubljana 1972, str. 376. — 85. 19. 4. 1924. — 86. 15. 3. 1924. — 87. 14. 6. 1923. — 88. 20. 5. 1923. — 89. 12. 12. 1923. — 90. 9. 2. 1924. — 91. Kot opomba 6. — 92. Gligorijević, str. 349: »Slovenija je bila masovno i akciono najjača orjunaška oblast«.

ŽIVLJENJE NA NOVOMEŠKEM BREGU

MARINKA DRAŽUMERIČ

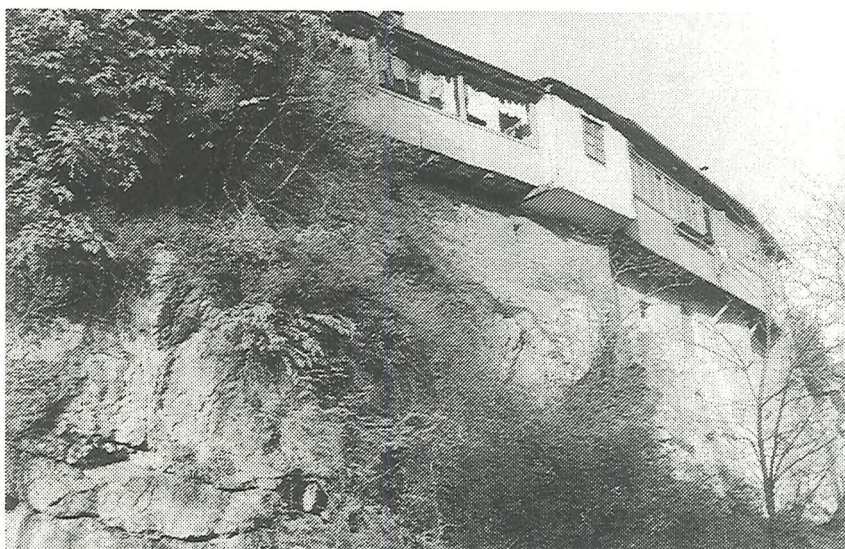
V začetku 80. let je v Novem mestu začela priprava za prenovu historičnega dela mesta. Leta 1981 je občina sprejela Odlok o razglasitvi omejitve graditve in omejitve spremembe namenske uporabe zemljišč in stavb na območju starega jedra Novega mesta. Na Zavodu za varstvo narave in kulturne dediščine Novo mesto, takrat še organizacijski enoti Zavoda za družbeno planiranje, so se pričele prve raziskave, ki naj bi prerasle v načrtno reševanje historičnega dela Novega mesta. Tako je nastala tudi etnološka podoba Brega z naslovom *Breg včeraj, Breg danes, Breg jutri*.¹ Vendar pa so vsa prizadevanja, da bi prenova načrtno stekla tudi v Novem mestu, ostala nerealizirana. Novo mesto je še danes eno redkih slovenskih mest, ki kljub nedvomnim kvaliteta v oblikovanju mestnega tkiva nima izdelanega načrta prenove, obnovitvena dela na posameznih stavbah potekajo stihijno. Tako doblje-

ni rezultati pa pričajo o odnosu do stavbne dediščine.

Za etnološko študijo življenja na Bregu smo se v okviru načrta za prenovu starega dela mestnega jedra odločili zato, ker je ta predel zaključena, za mesto značilna enota. Breg, v katerega sta vključeni tudi *Cvelbarjeva ulica* in ulica *Mej vrti*, predstavlja mestno četrt, za katero je značilno, da ima vsaka hiša večji ali manjši vrt, da arhitektura hiš posnema značilnosti ljudskega stavbarstva; da so do druge svetovne vojne tu kot podnajemniki živeli dijaki novomeške gimnazije in da je to predel, v katerem je živel nižji sloj meščanov.

Breg — vrsta tesno povezanih hišic, ki kakor ogrlica obkroža južni del kapiteljskega hriba, odseva v Krki in oblikuje enkratno podobo mesta. Nekatere stavbe so postavljene na živi skali, vse pa sledijo poteku nekdanjega srednjeveškega obzidja.

»Vrhu teh skalnatih strmin pred-
zno čepè male lesene kočice, ka-
kor pozabljeni klicaji iz davno mi-
nulih časov.«

Josip Jurčič je zapisal, da so bili »stari Novomeščani ravnó take nature kakor drugi ljudje poprejšnjih časov, da so stavili hiše tjakaj, kamor bi ne bil nihče mislil. Na levem bregu Krke vrhu precej visokih skal stoje še današnji dan ostanki selišč, kakor bi jih nanesel kragulj na svoje mladiče. Vidiš tu z novomeškega predmestja s "Kandije", sloneti kočè vrhu skal, da se bojiš, vsak hip se zvrne ta in ta v Krko, ako bi se kak vinski Štempihar naslonil nanje.«²

Arhitekt Marjan Mušič je manj literarno, a ravno tako doživeti opisal, da »silhueta postaja nemirna, nakloni streh neenaki. Vtis, ki ga nudi tak niz hiš je neuravnovešen, neharmoničen. V mislih imam posebej najstarejše, še ohranjene predele revnih meščanov "latinske četrti" pod Kapitljem vzdolž Brega in za frančiškani. Breg ustvarja pri pogledu s kandijske strani vtis monumentalnega podstavka s poudarjeno horizontalo kapitljskemu masivu z lepo cerkvijo. Niz hišic je postavljen na staro mestno obzidje vrhu skal.«³

Brežani se dobro zavedajo, da predstavljajo njihove hiše enega izmed najstarejših delov mesta. »To je prvi del Novega mesta. To je zgodovina. Breg je star že čez 400 let. Tu so hodili Francozi. Mesto je pogorelo, a Breg ne.« Tudi starejši Novomeščani poznajo Breg, »saj smo tako rekoč zrasli z njim«. Nekateri okoličani opredeljujejo pojem Breg z restavracijo Brega (Jakčeva rojstna hiša) na Cvelbarjevi ulici, drugi pa z njim povezujejo določen predel mesta: »Breg se reče tam, kjer so hiše za Krko. Morate na Glavni trg, kjer je ura, gresta po ulici gor na tržnico, potem dol in bo vedel vsak otrok povedati, kje je Breg.«

PREBIVALCI BREGA

Henrik Costa je leta 1848 zapisal, da »pogled na one hišice na Bregu, koder se pelješ čez most v mesto,

razodeva skrajno uboštvo njegovih prebivalcev; takele hišica, ki ima en sam prostor, kjer dobri ljudje in živinica stanujejo miroljubno skupaj kot nekdanj na Noetovi barki, je komaj nekaj tolarjev vredna«.⁴

Do druge svetovne vojne so na Bregu živele »starejše ženske. Velik del jih je bilo samskih, skoraj vsaka je bila služkinja.« V breških hišicah so živeli »taki reveži. Tukaj so živeli stari ljudje. Stare ženske, ki so se v službah izčrpale. Vse življenje so šparale denar in si kupile hišo.« Vse do povojnih let je bil »Breg starih ljudi. Ni bilo nobenega otroka, razen pri Žukovčevih. Na Bregu so živeli sami preprosti, stari ljudje, upokojene farovške in žandarske kuharice, stare tete iz kmetov, predvsem neporočene ženske.«

Takoj po končani drugi svetovni vojni so se na Bregu naselile mlade družine (nekateri so hišo podedovali, druge kupile). Zato je bilo na Bregu vedno veliko otrok. Toda že čez nekaj let so ti otroci odrasli in si ustvarili lastne družine. Nekaj časa so z njimi še živeli pri starših, ker pa so breške hiše dosti premajhne za dve družini, so si poiskali stanovanje drugje, največkrat v bloku. Tako so v pozni jeseni leta 1981 živeli na Bregu predvsem starejši ljudje, »to je kot ulica upokojencev«. Najbolj močna je bila starostna skupina med 60—70 leti (12 prebivalcev), najšibkejša skupina med 40—50 leti (3 prebivalci). Zanimivo je, da je leta 1964 prevladovala ravno ta starostna skupina (20 prebivalcev).

Franc A. Breckerfeld je v popisu novomeških ulic in Novomeščanov leta 1792 naštel na Bregu 20 odraslih oseb oz. ljudi, ki so bili lastniki breških hiš in so v njih tudi živeli.⁵ Za leta med obema svetovnima vojnama mi ni uspelo dobiti podatkov o točnem številu prebivalcev, Brežani so povedali, da je tu živel »veliko ljudi«, saj je takrat na Bregu stanovalo precej dijakov novomeške gimnazije. Čeprav so tu bivali le začasno, so kljub temu pomnožili število Brežanov. Leta 1964 je na Bregu živel 103, v Ulici Mej vrti 14 in v Cvelbarjevi ulici 40 prebivalcev. Novembra 1981, ko

Zadnja študentska teta Barbka Jakše — »teta Barbka«

je bila izvedena raziskava, je na Bregu živelo 43, v ulici Mej vrti 5 in v Cvelbarjevi ulici 16 ljudi. Vzrok velikemu padcu Brežanov je, da so otroci, ki so leta 1964 sestavljali veliko večino prebivalcev, odrasli in se odselili; podnajemniki, ki so tega leta še živeli na Bregu, so si poiskali drugo bivališče; nekaj vdov je umrlo, njihove hiše pa so ostale nenaseljene.

ODNOSI MED LJUDMI

Brežani so se med seboj vedno dobro poznali, saj je mestni predel majhen, hiše pa so tesno skupaj, kljub temu so bili tesnejši prijateljski stiki le med najbližjimi sosedi. »Sosedje smo se vsi poznali. Bili smo kot eden. Samo na steno smo potrkali, če je bilo komu slabo. Bili smo zelo složni, a vsaka hiša je bila svet zase.« Sosedje so si med seboj tudi pomagali. Sosedska pomoč pa ni bila brezplačna. Nekdanji grobar je povedal, da je sosedi ribal kuhinjo in lopatal vrt, ona pa mu je, v zameno za storjene usluge, pisala račune za izkopane grobove in mu pripravila vsakoletni obračun dela.

Pred drugo svetovno vojno so na Bregu živeli ljudje, ki so imeli enak socialen status, izstopala je le

družina, v katero se je priženil učitelj, ki je pozneje postal celo šolski upravitelj. Zaradi njegovega višjega družbenega položaja je vsa družina uživala med Brežani velik ugled, »vsi so jih tako rekoč čistili po božje«.

Dobri stiki so med Brežani še vedno živi, »sedaj s sosedi bolj poklepetamo, danes smo bolj klepetavi«. Sosedske vezi so, kljub zamenjavi ljudi, trdne, tudi sosedska pomoč pri pospravljanju drv, nabavljanju gospodinjskih potrebščin in težjih delih na vrtovih je vedno na voljo. Brežani so med seboj trdno povezani in tukaj res ni nevarnosti, da bi bili ljudje osamljeni in izločeni iz skupnosti, v kateri živijo.

VIRI ZA PREŽIVLJANJE

Brežani so zelo cenili zemljo, saj je večina izhajala iz kmečkega okolja. Čeprav stojijo hiše na vrhu skalnatih pečin, so si uredili večje ali manjše vrtičke, ki segajo vse do Krke. Starejši Brežan je povedal, da je kot trinajstleten fantič pomagal očetu urejati vrt. V koših sta iz Ločne nosila prst in z njo prekrila skale. Zemljo sta nosila celo poletje, pot iz Ločne pa sta prehodila tudi desetkrat v enem dnevu. Uredila sta tudi škarko, da ne bi s trudom prinesena zemlja zdrsula po bregu navzdol. Na zemljo, ki je pokrivala vrtičke, so »stare ženske zelo pazile. Vsako drevo, ki so ga posekali, vsako vejo, ki jo je prinesla Krka, so položile k bregu tako, da voda ni mogla odnašati zemlje. Na prst so tako pazile, da so na vrtovih štihtale od spodaj navzgor, da ne bi šla zemlja v nič.«

Tako velika skrb za zemljo in vrtove je izvirala iz tega, ker so bili pridelki marsikateri gospodinji edini vir zaslužka. Breški vrtovi so zaradi sončne lege enkratni, »nikjer drugje ni solate, ko je že na Bregu«, to pa so znale Brežanke s pridom izkoristiti. Vrtove so lastniki obdelovali sami. Le v enem primeru je sosed obdeloval vrt vdovi, ki tega sama ni več zmogla. Gnojili so jih z odpadki, ki so se celo leto nabirali v greznicah in gnojnih jamah. V gnojne jame so nalagali tudi konjske fige in odpadlo listje, ki so jih pobrali na ulicah oz. v Ragovem logu. Vodo za zalivanje so zajemali iz Krke, na vrtove pa so breške gospodinjice zlivale tudi vso umazano vodo.

Na vrtičkih so gojili predvsem zelenjavo in z njo oskrbovali novomeške gospodinjice. Lega vrta je tako ugodna, da je prva berivka zrasla že februarja, njej so sledili motovilec, redkvica, peteršilj, korenje, špinacija, fižol, čebula, paprika. Na vrtovih je bilo vedno dosti rož, marsikatera gospodinja jim je namenila posebno gredo.

Brežani so zelenjavo v glavnem prodali, »ženske so živele s spomladansko zelenjavo. Prodajale so jo na trgu, ponujale so jo tudi po hišah.« Na trg so jo nosile v košaricah, večjo količino so vozile »v šajtergah«. Zelenjavo so prodajale na merice. Ceno so določile same. Marsikatera gospodinja je imela stalne stranke, kuharice premožnih meščanskih družin so med tednom prihajale kupovat zelenjavo tudi na dom. Ob so-

Breški vrtovi so oblikovani na strmem skalnem pobočju nad Krko.

botah »so ženske sedele pred hišo, ob sebi so imele v košarah zelenjavo, pa smo hodili kupovat špinačo in solato. Otroci so tekali od ene do druge in spraševali katera ima lepšo solato in nižje cene«. Razen zasebnim gospodinjstvom so Brežanke prodajale zelenjavo, predvsem solato, tudi gostilnam npr. gostilni Polajner. Gostišča so odkupila naenkrat večjo količino, zato je bila zanje cena nižja, solato pa so za razliko od prodaje na trgu tehtale in prodajale na kilograme.

Še nekaj let po končani drugi svetovni vojni so Brežani intenzivno obdelovali vrtove in prodajali zelenjavo, zlasti zgodnjo solato. Z leti pa je število Novomeščanov raslo, potrebe so bile večje. Zelenjavo so pričeli prodajati tudi v trgovinah, preprodajalci iz Dalmacije in Makedonije so imeli večjo izbiro zelenjave kot Brežani, tudi njihove cene so bile bolj ugodne. Breška ponudba ni vzdržala konkurence in je začela stagnirati. Brežani sicer še vedno obdelujejo vrtove, a pridelek je namenjen izključno za domače potrebe. Zanimivo je, da so prenehali gojiti špinačo, ki je bila namenjena samo za prodajo. Ker posejejo le toliko zelenjave, kolikor je porabijo doma, se je obseg breških vrtov zmanjšal, nekateri vrtovi so celo zapuščeni; »vrtovi so najbolj zanemarjeni tam, kjer so v breme. Ljudje imajo dosti velike pokojnine in vrtov ne potrebujejo več. Tisti, ki so od njih živeli, so skrbeli zanje. Danes bi jih morali urejati vrtnarji.«

Poleg vrtičkarstva je bil do druge svetovne vojne in še nekaj let po njej eden od načinov preživljanja Brežank pranje perila; na Bregu so bile doma poklicne perice, »ki so prale perilo za gospodo in komije. Breško dekle je imelo dopoldan venček na glavi, popoldan pa škaf perila.« Perišče — splav, na katerem je »pralo vse mesto«, je stalo pod Bregom. Splav je bil dolg okoli 25 metrov. Ob njem sta bila zabita dva lesena kola, v katerih so tičali železni kavlji. Vanje so perice zatikale vrvi in sušile perilo.

Perice so prihajale po umazano perilo na dom

stranke. Prenašale so ga v čebrih, nekatere tudi vozile z vozički. Enkrat na teden so prale manjše kose: predpasnike, srajce, ovratnike, spodnjice ipd., enkrat na mesec pa je bila »velika žehta«. Perilo so kuhale doma, v Krki so ga le spirale. Vsaka perica je morala na perišče prinesiti perilnik in vrv. Ko so perilo oprale, so ga nekatere ob splavu tudi posušile, druge pa so počakale le toliko časa, da se je odteklo. Do konca so ga posušile na domačih balkonih. Kadar je bilo sonce, so perice »perilo razgrnile po travici in ga belile na soncu«. Pozimi so sušile perilo na balkonih ali v kuhinji.

Ena perica je prala štirim ali petim družinam. Plačilo peric je bilo slabo, saj je dobila perica od škafa perila pred drugo svetovno vojno pet din, »cela žehta je stala deset din«. Brežanke so se s pranjem perila ukvarjale vse do sredine 60. let našega stoletja. V tem času pa so se začeli pojavljati pralni stroji, ki so izpodrinili perice. Tudi splav je izgubil svojo vlogo. Ker ga meščani niso več potrebovali, so ga podrli.

Marsikatera Brežanka se je, zlasti v letih med obema svetovnima vojnoma, preživljala s »pedenanjem«, saj so imele »vse boljše novomeške gospe svojo perico in pedenarico«. Naloga slednje je bila, da je pospravljala stanovanje, večkrat pa sta bili perica in pedenarica združeni v eni osebi.

Brežani so se ukvarjali tudi z dokaj nenavadno dejavnostjo: sušili so meso. Med drugo svetovno vojno in še nekaj let po njej so Novomeščani redili prašiče, da bi se tako oskrbeli z mesom in mastjo. Ker meščanske družine za sušenje mesa niso imele primernih podstrešij, so nosili sušit meso na Breg, kjer so bile hiše lesene, imele so veliko vežo s črno kuhinjo in z odprtim ostrešjem. Kurili in kuhali so v krušni peči, pod stropom pa sušili krače in klobase. Najdlje so sušili meso v hiši št. 23, saj je ta najdlje ohranila črno kuhinjo in škodlasto streho. Največ mesa so posušili v hiši št. 18, kjer so »imeli tudi po trideset prašičev

obešenih v dimu».

Sušenje so računali od prašiča. V letih takoj po končani drugi svetovni vojni so za sušenje mesa in klobas enega prašiča računali četrto metra drv. Vendar se je zgodilo, da so stranke dajale slaba drva, »celo orehova« in slabe mere, »bogati so bili najslabši«. Spremembe v razporeditvi prostorov, druga kurjava (premog) in spremenjena stanovanjska kultura so prekinili tradicijo sušenja mesa. Kljub temu, da na Bregu že dolgo vrsto let ne sušijo več mesa, nam je marsikateri Brežan podjetno zatrjeval, da bi še lahko sušili, če bi imeli prostore.

Nekateri Brežani so si poiskali priložnostni zaslužek tudi v gostilni Murn (današnja restavracija Breg), ki je imela kegljišče, kamor so ob nedeljah popoldan in ob praznikih breški otroci in fantje hodili postavljat keglje. »Tisti, ki je podrl devet kegljev, je moral plačati groš nastavljaču.« Otroci so si tako zaslužili denar za šolske potrebščine, fantje pa za osebne potrebe.

Brežani so vse do sredine 60 let oddajali sobe podnajemnikom. Do druge svetovne vojne so bili to dijaki novomeške gimnazije, po njej pa učenci poklicnih šol in mladi delavci. Podnajemnikom so bile namenjene sobe pod gankom, ki so bile vlažne. Zato so največkrat predstavljale le izhod v sili. Danes na Bregu ne sprejemajo več podnajemnikov. Brežani menijo, da imajo sami premalo bivanjskega prostora; pritožujejo se, da zahtevajo dijaki preveč udobja (zakurjeno sobo, toplo vodo, kopalnico). Problem dijaških stanovanj uspešno rešuje dijaški dom, Brežani sami pa so se tudi finančno toliko opomogli, da jim dohodek od najemnine ni potreben. »Mi imamo sobo, kjer bi lahko dva stanovala, a sedaj jo sami rabimo. Pozimi imamo v njej rože, poleti se sin v njej uči. Če bi bila stiska, bi sobo oddala.«

DIJAKI

Breške gospodinje, predvsem samske ženske, so vse do druge svetovne vojne oddajale stanovanja dijakom gimnazije. Gimnazija v Novem mestu je bila ustanovljena leta 1746 in »je ena najstarejših v Sloveniji. Že pri sami ustanovitvi so računali s tem, da bodo obubožani meščani zaslužili kakšen dinar z oddajanjem sob, vrhu tega bi si prislužil marsikak meščan in marsikaka uboga vdova svoj kruhek, ker bi jemala dijake na stanovanje.«⁶ In res so se breške ženske še dve stoletji po ustanovitvi gimnazije »s tem živele«.

Dijaki so prihajali v Novo mesto v glavnem z Dolenjskega in Bele krajine pa tudi iz drugih krajev širše Slovenije (Ljubljana, Kamnik, Idrija ipd.). Meščani so jih imenovali kar študente. Na Bregu, najbolj revnem predelu mesta, so stanovali revni dijaki, predvsem Belokranjci. Ker so bile dijaške gospodinje največkrat samske, so lahko vzele pod streho več študentov. Tako je Barbka, znana študentska mamica, imela na stanovanju vedno po osem fantov. Sama si je

uredila kuhinjo in sobico v kleti, zgornje prostore (dve sobi) pa je oddajala. Pri eni od breških družin so imeli vedno eno sobo rezervirano za študente, v drugi so živeli domači, kuhinja pa je bila skupna. Ena od breških gospodinj je študentom oddajala obe sobi, sama pa je spala v kuhinji.

Nekateri študentje so dobili kosilo v frančiškanski kuhinji, drugi so hodili v dijaško kuhinjo, večini pa so kuhale stanodajalke. Brežani se spominjajo, da je Barbka »kupila žakelj moke, krompirja, fižol in to kuhala študentom«. Nekaj hrane so prispevali dijaki sami, saj so njihovi starši plačevali najemnino poleg denarja delno tudi v naturalijah. »Oče je za vso oskrbo in stanovanje plačal 4 goldinarje, vse drugo je dal "in natura". Jeseni je pripeljal voz s krompirjem, zeljem, repo, korenjem, žitom, pozneje še kolino, masti in suhega mesa.«⁷ Poleg stanovanja in hrane so gospodinje študentom tudi prale, skrbele za posteljnino in postiljale. Urejenost stanovanj so »prišli pogledat profesorji. Pregledali so tudi posteljnino, če je čista.«

Študentje so se učili doma, največkrat v kuhinji, ki je bila pozimi edini ogrevani prostor v hiši. Ko so se učili, »smo morali biti vsi tiho. Teta je govorila: "Fantje se učijo!" Sedeli so okoli mize, na kateri je stala petrolejka. Teta je sedela v senci v kotu, molila rožni venec, nadzorovala učenje in neprestano spraševala: Se učiš, se učiš?«

Študentske mamice so zelo skrbele za svoje študente. »Bile so kot mame, stroge kot mame, dobre kot mame. Študenti so morali biti ob uri noter; hodile so na roditeljske sestanke. Barbka je hodila prositi profesorje, če je kateri njen študent imel negativno oceno in ji je to povedal. Zelo je nadlegovala profesorja Dodiča, ki je stanoval v njeni bližini.« Gospodinje so skrbele, da so študentje zjutraj redno in točno odhajali k pouku. Tam, kjer je bila družina, so dijake vključili v družinski krog. »Študentje so bili zelo domači. Ravno tako so jih imeli radi kot domače sinove in hčere. So se vrasli v družino.«

Po besedah Brežanov se študentje, stanujoči na Bregu, niso zbirali in družili med seboj. Srečevali so se v šoli, nekateri so se zbirali okoli kateheta; večina dijakov je ob večerih hodila k vodnjaku na Glavnem trgu. Tam so postopali, čakali dekleta, ki so prihajala po vodo in jim nagajali. Stanodajalci se nekdanjih študentov radi spominjajo. Po toliko letih so ostale v spominu le njihove dobre lastnosti. Tako je tudi nekdanji cerkovnik z veseljem pripovedoval o nekem študentu, »da je bil priden. Dobro smo se razumeli. Skupaj sva hodila zvonit v Kapitelj.« Tudi večina dijakov je ohranila svoje gospodinje v dobrem spominu in marsikateri se še danes rad vrača na Breg na kratek obisk.

PRESKRBA Z ŽIVILI, VODO IN DRVMI

Pred drugo svetovno vojno je bila na Bregu trgovina, ki je bila »last gospodične Kastelčeve in je bila

bolj podobna trafiki. Vsa zaloga je bila v trgovini, ni bilo skladišča. Brežani so trgovino označevali kar s špecerijo, saj je gospodična Kastelčeva »prodajala vse stvari za jest: cukar, kavo, cikorijo, moko. Imela je tudi tobak, cigarete, vse, kar si rabil, kavo, malo bonbončkov«. Trgovinica je bila zelo priročna, saj so kupci »kar noter stopili in kaj malega kupili. Pred vojno se ni toliko trošilo kot zdaj. Brežanke so stvari, ki so jih rabile v gospodinjstvu, kupovale sproti in v majhnih količinah.« Gospodična Kastelčeva je robo nabavljala pri Oblaku, velikem trgovcu, ki je imel lokal na Glavnem trgu. Pri njem so Brežani kupovali večje zaloge hrane, nekateri tudi pri Picku, Medicu ali Kobetu, znanih novomeških trgovcih v obdobju med obema svetovnima vojnama.

Gospodinje so kupovale hrano tudi od kmetov. Te so hodile po hišah »ponujat stvari, ki jih niso prodale na trgu: jajca, smetano, solato, fižol.« Nekateri so imele na Bregu celo »svoje konte. Prodajale so tisto, kar se ni dobilo tukaj, največ jajca, maslo, smetano«. Kljub temu, da so kmetice ponujale robo ceneje, kot so jo prodajale na trgu, je bilo »na Bregu bolj malo kšefta. Ljudje so živeli zelo skromno in niso imeli doma zaloge«.

Prva leta po drugi svetovni vojni so tisti Brežani, ki so bili zaposleni, prejeli živilske karte. Zanje so v konzumu kupovali vse potrebno. Tisti, ki niso bili v rednem delovnem razmerju, so se preživljali, kakor so najbolje vedeli in znali, ponavadi so še bolj intenzivno obdelovali vrtove, sušili meso, oddajali sobe.

Brežani so, tako kot večina Novomeščanov, ohranili stara imena trgovin. Tako še danes kupujejo pri Picku (Mercator), Oblaku (Dolenjka) in Medicu (Tekstil — Dolenjka). Kadar so namenjeni v trgovine na Glavnem trgu, gredo tako kot v 30. letih, v mesto. Ob tržnih dnevih (ponedeljek, petek) pa kmetice večkrat ponujajo po hišah stvari, ki jih ne prodajo na trgu, »največkrat jajčka, fižol in sirček. A tega je že zelo malo«.

Posebno mesto zavzema oskrba s kruhom. Pred drugo svetovno vojno so samske gospodinje in tiste, ki niso imele na hrani študentov, kupovale kruh pri peku. Kupovale pa so star kruh, ker je bil cenejši, in ga namočile v kavo, da se je zmehčal. »Kruh so kupovale enkrat na teden, saj ga tudi niso porabile veliko.« Neka Brežanka je takrat, ko je imela na stanovanju študente, dvakrat na teden zamesila kruh in ga odnesla peč k peku. Ko sta ostali z nečakinjo sami, sta kruh kupovali. »Štručko, ki je ostala od prejšnjega dne, ker je bila cenejša. Stala je en dinar. Samo za naju dve se namreč ni splačalo peči kruha.« Tudi po drugi svetovni vojni, nekako do leta 1962, so breške gospodinje mesile kruh doma in ga v štručnicah nosile peč k peku. »Doma sem zamesila testo iz petih ali šestih kilogramov moke in ga nesla k peku na Glavnem trgu. Kruh smo imeli za cel teden.« Danes kupujejo kruh pri Mercatorju ali v Dolenjki. Mnoge trdijo, da je bil kruh, ki so ga same zamesile, dosti boljši od tega, ki ga kupujejo v trgovini.

Pred drugo svetovno vojno na Bregu ni bilo vodo. Brežani so si pomagali s »šternami«. »Ena je bila pri Hrovatovih (Breg h. št. 25), druga pri Koščkovi hiši (Cvelbarjeva h. št. 16?) in pri Kapitlju.« Vodo so prenašali v vedrih, skledah in vrčih. Nekateri gospodinje so jo nosile tudi v škafih na glavah. Po vodo so hodile največ ženske in otroci, ker »moški niso bili tako dobri kot danes«.

Tudi po drugi svetovni vojni, ko so v nekatere hiše napeljali vodovod, so marsikdaj gospodinje morale po vodo »na šterne«, saj voda iz vodovoda ni tekla redno. Pa tudi »šterne«, zlasti tista pri Hrovatovih, so večkrat odpovedale. Zato so gospodinje hodile po vodo celo v Kandijo, »kjer je bil pod železno studec«. Precej Brežanov je hodilo po vodo v vežo Sindikalnega doma. Med njimi in ljudmi iz Sindikalnega doma je večkrat prihajalo do nesoglasij, saj je »sindikaliste« motilo nenehno klopotanje veder. Tako, kot pred drugo svetovno vojno, so tudi po njej nekateri

Ulica v zgornjem delu Brega. Nasproti kamnitega zidu so Brežani postavili nov zid, saj so odprtine na ulico, razen vhodnih vrat, zazidali.

Brežani zajemali vodo iz Krke in jo uporabljali za pitje, kuhanje, pranje in zalivanje vrtov. Okoli leta 1960 so tisti Brežani, lastniki višje ležečih hiš, ki še niso imeli vodovoda, z udarniškim delom kar sami rešili težave pri preskrbi z vodo; izkopali so vodovod in napeljali vodo v vse breške hiše.

Pozimi so Brežani svoje hiše, največkrat samo kuhinjo, ogrevali le z drvmi. Tako kot večina meščanov, so drva kupovali pri kmetih, ki so jih ob tržnih dnevih pripeljali na trg, v jeseni pa so jih ponujali po hišah. Brežani so drva na ulici sami sežagali, jih razsekali in polena preko veže odnesli pod ganke, kjer so jih zložili. Žagovino so spravili in pozimi porabili za posipavanje ceste. Pepel so posipali po gredah in jih tako pognojili.

Ogrevanje hiš se na Bregu od let med obema svetovnjima vojnama ni dosti spremenilo. Še vedno so glavna kurjava drva, ki se jim je pridružil še premog. Drva kupujejo pri Gozdnem gospodarstvu, »ker so cenejša kot od kmetov«. Še vedno jih žagajo in sekajo na ulici pred hišami ter polena zlagajo pod gankom, nekateri tudi v kleti. Tudi žagovine ne zavrnejo; spravijo jo v žaklje in pozimi z njo posipavajo poledenelo ulico.

IN KAKO JE NA BREGU Z DOMAČIMI ŽIVALMI?

V obdobju med obema svetovnjima vojnama »ni bilo na Bregu nobene živalce, še muce ne«. Konec 30. let pa so v družini šolskega upravitelja kupili prašička, ga še malo poredili in zaklali. Njegovo pitanje je predstavljalo za sosede veliko neprijetnosti, saj je skrbna gospodinja kar precej časa spravljala pomije, ki so zlasti v poletnih mesecih širile neznosen smrad.

Med drugo svetovno vojno, ko je primanjkovalo hrane, so si Brežani pomagali tako, da so redili kokoši in prašiče. »Ko je bila vojna, so imeli vsi prašiča, tudi gospoda po mestu.« Meščani so jih redili na dvoriščih, pralnicah ali kletih, Brežani pa so si svinjake uredili pod stopnicami ganka. Tudi po končani vojni so Brežani še nekaj let redili prašiče. Hrano zanje so pridelali na vrtu, nekateri so vzeli v najem njivo na Marofu ali v Kandiji. Tako so sami pridelali buče, repo, korenje, krompir. Večino pridelka so porabili kot

hrano za prašiča, nekaj pa tudi zase kot ozimnico. Najbolj pridni so poljske pridelke tudi prodajali. Prašiče so gospodinje dobro zredile, tudi do 200 kilogramov. Mesarja, ki je prašiča zaklal, naredil klobase in pripravil meso za sušenje, so Brežani poiskali pri sorodnikih na kmetih.

Poleg prašičev je nekaj družin v kriznih letih redilo tudi zajce, nekateri kar v »kišti pod gankom«. Travo zanje so nabirali ob Krki in poteh, nekaj hrane pa so tudi kupili. V 60. letih je bilo z mestnim odlokom prepovedano rediti živali v mestu. Takrat so Brežani tudi opustili rejo prašičev, zajcev in kokoši.

OPOMBE

1. Objavljeni prispevek je izvleček iz obsežnejše študije, ki je del začrtane serije Izhodišča za pripravo programa o prenovi starega mestnega jedra Novega mesta. Študija nosi naslov Breg včeraj, Breg danes, Breg jutri. Etnološka podoba Brega. Izdelana je bila na Zavodu za družbeno planiranje Novo mesto, OE za VNKD, januarja 1982. Tipkopis hrani Zavod za varstvo NKD Novo mesto. — 2. Josip Jurčič: Kloštrski žolnir, Ljubljana 1960, str. 72. — 3. Marjan Mušič: Regulacijske smernice Novega mesta, Kronika slovenskih mest VI, 1939, str. 143—147. — 4. Josip Koštical: Novo mesto z okolico v »Popotnih spominih Henrika Coste«, Kronika slovenskih mest II, 1935, str. 26. — 5. Janko Jarc: Franc A. pl. Breckerfeld: O Novem mestu ob koncu XVII. stol., Kronika slovenskih mest V, 1938, str. 146. — 6. Ivan Vrhovec: Zgodovina Novega mesta, Ljubljana 1893, str. 244. — 7. Josip Wester: Novomeški spomini, Kronika slovenskih mest IV, 1937, str. 175. — *Za pričujoči spis so prispevali podatke naslednji poročevalci:* — Antonija Bajer, 1895, gospodinja, Breg 8, — Ivan Bajer, 1920, trgovski inšpektor v pok., Nad mlino 27, — Ana Dodič, 1912, vodja zemljiške knjige v pok., Cvelbarjeva 1, — Jožefa Granda, 1922, delavka, Cvelbarjeva 14, — Franc Hrovat, 1899, trgovec v pok., Breg 25, — Jože Kovačič, 1935, brivec v pok., Cvelbarjeva 16, — Pepca Kralj, 1924, zaposlena v Zdravstvenem domu, — Minka Mohorčič, 1902, trgov. poslovodja v pok., Breg 23, — Anton Novak, 1948, elektromehanik, Cvelbarjeva 5 — Marija Novak, gospodinja, Breg 7, — Mara Pezdiršek, 1924, pletilja v pok., Breg 5, — Slava Pezelj, 1922, gospodinja, Pugljeva 4, — Janez Pograjc, 1919, mizar v pok., Cvelbarjeva 10, — Ana Smole, 1924, gospodinja, Mej vrti 3, — Tasič Marija, 1921, upok. vratarica v bolnišnici, Breg 20, — Ana Vidic, 1904, Breg 16, — družina Plavec, Breg 21.

IZ STARIH FOTOGRAFSKIH ALBUMOV

AVGUST BERTHOLD (1880—1919) IN NJEGOV FOTOGRAFSKI ATELJE

MIRKO KAMBIČ

Po znanem potresu leta 1895 se je število poklicnih fotografov v Ljubljani zmanjšalo. Adresar za leto 1898 navaja le tri fotografe: Landaua, Müllerja in Rovška. V letu 1906 pa naletimo v Ljubljani že na sedem fotografskih ateljejev, kar je še vedno skromno število, vendar je bil razvoj obetaven. Ljubljana je imela takrat 38.000 prebivalcev; obnova porušenega mesta je že lepo napredovala.¹

V seznamu fotografov za leto 1906 naletimo v Ljubljani na novo ime: Avgust Berthold, Sodnijska ulica št. 11. Obrtni list je dobil Berthold že leto prej in svoj atelje v hiši na Sodnijski, sedanji Tavčarjevi ulici, je vodil uspešno vse do svoje smrti leta 1919. Potem je prevzela to znano fotografsko delavnico Bertholdova vdova. Vodila jo je tja do leta 1934.

Avgust Berthold ni dočakal niti štirideset let življenja, njegov atelje je bil odprt le okrog trideset let. Kljub temu se je Berthold, ki so ga že na začetku njegove fotografske dejavnosti javno označili za fotografa umetnika, trajno zapisal v slovensko kulturo.

BIOGRAFSKI PODATKI

Avgust Berthold se je rodil v gradu Puštal, v neposredni bližini starega mestnega jedra znamenite Škofje Loke, dne 20. julija 1880. Bil je plemenitega rodu, saj je bila njegova mati Ema sestra puštalskega barona Avgusta Wolkensperga, ki je bil lastnik gradu. Ema

se je kot 19-letno dekle poročila z mornariškim oficirjem, pozneje kapitanom fregate Jožefom Bertholdom. Ta je prihajal v goste h grajskim, ko je bila Ema še deklica in tako se je srce polagoma ogrelo za ljubezen. Žal, usoda ni bila naklonjena mladi družini, saj je mati umrla že mesec po porodu. Avgust je odrasčal na puštalskem gradu v krogu dobrih sorodnikov, vendar ne v kakšni žalostni izolaciji. Vključil se je v življenje škofovsko mladine in znašel se je v krogu dobrih, kulturno razgibanih vrstnikov.²

Leta 1903, ko mu je bilo 23 let, so bili v Bertholdovi družini 20-letni fotograf Gustav Blaznik, Ludvik Mikuž, študent prava, Anton Gaber, star tedaj 20 let, znan pozneje kot publicist in umetnostni zgodovinar. Berthold je bil v prijateljskih stikih tudi z Rihardom Jakopičem, ki je zahajal slikat v škofovsko okolico pa tudi z Ivanom Groharjem. Mlada družina je znala biti tudi ponočevalska in primerno važna, zato je prišla navzkriž s pravili o nočnem miru, vendar brez hujših posledic.³

Verjetno se je mladi Berthold navdušil za fotografijo in za slikarstvo v tej veseli in mladostno zagnani družini. Tu pa si je tudi oblikoval zavest o svoji pripadnosti slovenstvu, saj je pozneje v popisu ljubljanskega prebivalstva leta 1910 navedel kot svoj občevalni jezik slovenščino.⁴

Večina podatkov o Bertholdovi poteh na Dunaj in v München je še neznanih, drži pa, da se je tam šolal za bodoči fotografski poklic. V Münchnu naj bi bil

Poročna slika iz leta 1908, atelje A. Berthold. Na sliki sta ženin Viktor Kunc, fotograf; nevesta Jožefa r. Jenko. Priči sta Avgust Berthold, Kunčev svak (prvi z desne) in Miro Tomažič, poštni kontrolor (na levi).

kar dve leti, ko se je specializiral na tamkajšnji fotografski šoli. »*Lehr- und Versuchsanstalt für Photographie*« je bila odprta v Münchnu dne 15. oktobra 1900 kot prva šola te vrste za fotografijo v Nemčiji. Poučevali so priznani strokovnjaki za fotografijo, umetnost, kemijo in tehniko.⁵ Prestolnica Bavarske pa je bila hkrati priljubljeno središče slikarjev in fotografov; odtod je tudi izvirala naklonjenost slovenskih impresionistov do fotografije, saj je postal npr. slikar Jakopič vnet fotograf amater.⁶

In tako mimogrede dobimo odgovor, zakaj so priredili leta 1911 slovenski slikarji in fotografi skupno razstavo v Jakopičevem paviljonu v Ljubljani, zakaj sta bila v žiriji za fotografijo slikarja Vavpotič in Jakopič in zakaj je Ante Gaber napisal fotografom pohvalno kritiko. Ni šlo brez spomina na prijetno povezavo v Škofji Loki in na poznejše prijateljsko sodelovanje teh kulturnikov.⁷

Po pripovedovanju baronice gospe Hilde Swoboda je imel Berthold na Dunaju posebno srečo, ki je bila odločilna za njegovo fotografsko bodočnost. Na loteriji je zadel visok znesek in znal ga je pametno obrniti. Z denarjem iz loterije si je kupil v Ljubljani hišo na sedanji Tavčarjevi ulici in si na vrtu postavil po dunajskem vzoru secesijsko oblikovan atelje.⁸

Bertholdovo obrtno dovoljenje nosi datum: 17. 4. 1905, št. 13525. To je uradni začetek Bertholdove poklicne fotografije v Ljubljani. Od leta 1911 je bil Berthold član Zadruga poklicnih fotografov Kranjske.⁹ Po podatkih v matičnih knjigah je Avgust Berthold, rojen 20. 7. 1880 v Škofji Loki, oženjen, fotograf in posestnik, bivač v Ljubljani, Sodna ulica 13, umrl dne 1. avgusta 1919 za pljučno tuberkulozo. Pokopal ga je p. Hugolin Sattner.¹⁰

ATELJE AVGUST BERTHOLD

Bertholdov atelje je moral biti tipičen secesijski atelje: delno zidan, z železno konstrukcijo za stekleno steno in streho, z belimi in modrimi zavesicami za reguliranje difuzne dnevne svetlobe. »*Fotografira se tudi pri električni razsvetljavi*«, pove Bertholdov reklamni oglas leta 1910, v katerem naletimo tudi na navedbo »*moderni atelije za umetniško fotografiranje*«. ¹¹

Številne Bertholdove fotografije dokazujejo, da je mojster uporabljal v ateljeju skrbno urejene secesijske rekvizite: fotelje, mize, zavese z rastlinskimi vzorci, občasno pa tudi čisto nevtralno ozadje. Po pripovedovanju je utrpel Bertholdov atelje hude poškodbe, predvsem na zasteklenem delu, maja 1945 ob znani eksploziji municije na ljubljanski železniški postaji. Postal je zasilno skladišče in šele okrog leta 1950 ga je prezidal in obnovil slikar Zoran Didek.¹² V letu 1988 je atelje z vrtne strani še vedno dovolj opazna pritlična zgradba, vendar brez čara nekdanjih secesijskih steklenih ateljejev.

Na svojih izdelkih, fotografijah, je Berthold skromno navajal dvojezično, slovensko-nemško, naziv »*fotografski atelje*«, na mnogih slikah pa le svoje ime z navedbo mednarodnih priznanj za svojo umetniško fotografijo. Vseh slik seveda ne moremo izključno pripisati roki Avgusta Bertholda, saj je bil v vseh takratnih ateljejih običaj, da je imel mojster pomočnika, retušerja ali celó poslovodjo.

Bertholdova vdova Helena je po moževi smrti angažirala, kot je bilo objavljeno v časopisu, za poslovodjo odličnega fotografa Črnogorca Miliča Obrenoviča s posebnim poudarkom, da je ta sposoben fotograf nekoč že pomagal Avgustu Bertholdu. Ta Obrenovič je sodeloval leta 1912 v balkanski vojni, nato v 1. svetovni vojni. Bertholdu je uspelo, da ga je leta 1918 rešil ujetništva in ga zopet pripeljal v svoj atelje.¹³ Avgust Berthold je bil neposredni avtor številnih portretov in drugih motivov predvsem v svoji prvi dobi, ko ga še ni ovirala bolezen.

FOTOGRAFSKA DEDIŠČINA

Bogata fotografska dediščina iz Bertholdovega ateljeja se je sčasoma porazgubila. Marsikatera slika je ohranjena v starih družinskih albumih; nekaj slik in drugega gradiva je v tej ali drugi kulturni ustanovi, vse pomešano med razne slikovne zbirke; nekaj malega je tudi v obliki tiskanih reprodukcij. Nekaj gradiva hranijo potomci fotografa Bertholda. Evidenca Bertholdovega opusa še ni dokončna.

V slikovno-kartografskem oddelku Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani najdemo pod geslom Berthold kar lepo število slik, večinoma v origi-

Pisatelj Ivan Cankar, 1911, atelje A. Berthold. Slika je bila objavljena prvič v Dom in svetu 1911. Izvirna plošča (negativ) je ohranjena v NUK, Ljubljana.

nalni izvedbi, nekaj pa tudi v obliki tiskanih reprodukcij. Portretov je okrog 65, nekaj malega je pokrajinskih motivov. NUK ima v depozitu izvirne fotografije večjega formata na kartonu z žigom ateljeja Berthold, z zelo skrbnimi posnetki Crngroba, zunanjosti in notranjosti; dodanih je nekaj preslikav umetniških del.

Redkost pomenijo izvirne Bertholdove plošče formata 16,5 x 12 cm, 13 po številu. Gre za portrete znanih kulturnikov. Tu so portreti Otona Župančiča (3 plošče) in znameniti portret Ivana Cankarja iz leta 1911: pisateljeva podoba z velikimi brki, visokim poškrabljenim ovratnikom in metuljčkom. Ta portret je bil prvič objavljen v Dom in svetu 1911, pozneje pa nešteto krat uporabljen vse do danes, ne da bi uporabniki navajali ime avtorja Bertholda. K sreči je ta plošča kar dobro ohranjena. Tu je tudi plošča iz leta 1911, na kateri so Ivan in Izidor Cankar, Anton Vrovšek in pisatelj Finžgar, ko je ta služboval še v Sori.

Med malimi portreti na papirju, ki so ohranjeni v NUK, najdemo med drugimi naslednje osebe: Anton Aškerc, Emil Adamič, Fran Ilešič, Fran Levec, France Kralj, France Veber, Jure Adlešič, Ivan Ogrin, Franja Tavčarjeva, Pavel Golia, Stanko Kosovel, Alojz Gradnik in Juš Kozak. Med slikami večjega formata najdemo Bertholdov skupinski portret nekih združenih funkcionarjev iz leta 1910 (slika na kartonu, 59 x 48 cm).

Motivi, ki so prinesli Bertholdu posebno priznanje in naziv fotografa-umetnika, so ohranjeni v majhnem številu primerkov. Tako ima družina Kunc v Ljubljani motive: Morje z jadrnico (33 x 25 cm), Devinski grad (17 x 24 cm) in gorski pejzaž (28 x 38 cm). Navedeni nazivi niso izvirni, prilagojeni so motivu. Berthold jih je izdelal osebno s tako imenovanim gumi postopkom, ki je veljal za umetniško, precej težko tehniko ob koncu 19. in v začetkih 20. stoletja. Po letu 1931 so ta postopek uspešno izvajali nekateri člani Fotokluba Ljubljana.

Nekaj podobnih umetniških motivov iz kamere in roke Avgusta Bertholda je bilo objavljenih v tisku, npr. v Slovanu 1904—1905: motivi Slovenski svet, Za plugom, Ob Išci. Objavljeni so bili kot celostranske umetniške priloge.¹⁴ Že omenjene razstave v Jakopičevem paviljonu leta 1911 se je udeležil Berthold kot član žirije zunaj konkurence. Razstavil je 10 pokrajinskih motivov, izdelanih z gumi postopkom, ki je zahteval obdelavo motiva v temnici tako, da je fotograf brisal detajle, dodajal svetlobne efekte in ustvaril umetniško sliko. Med motivi so: Jesen, Po nevihti, Burja, Igra, Barje.¹⁵ V oglasu iz leta 1910 je Berthold priporočal svojo zalogo različnih motivov z Gorenjskega.¹⁶

Izjemno lep primer ateljejske Bertholdove slike je portret njegove žene Helene, verjetno iz leta 1906, v krasni secesijski izvedbi (format 21,7 x 13,5 cm). Portret je v družinski lasti. Leta 1918 je Avgust Berthold ponovno portretiral pisatelja Ivana Cankarja, naredil je tri variante. Cankar sam je bil s temi slikami zadovoljen. Eno teh je po Cankarjevi smrti povečal in pri-

pravil za tisk vrhniški fotograf Ivan Tišler, avtor izvirnika pa je bil vendarle Berthold.¹⁷ Po izjavi Bertholdovega sorodstva naj bi bile ohranjene tudi neke barve fotografije iz Bertholdovega ateljeja. To zanimivost bo treba raziskati.¹⁸

Z Avgustom Bertholdom je povezana še neka posebna oblika fotografiranja, ki nima nič kaj posebno skupnega z umetnostjo, temveč veliko bolj s kriminalom. Leta 1907 je ljubljanski magistrat razpisal natečaj za fotografiranje zločincev v ljubljanskih zaporih. Šlo je za prestopnike, ki so jih označevali z izrazom »zločinci«. Natečaja so se udeležili fotografi Janko Kotar, Ljudevit Krema, Davorin Rovšek in Avgust Berthold. Najugodnejša je bila ponudba slednjega, saj je bil pripravljen narediti 3 slike za ceno 2 kron, kolikor gre za portret. Za slike predmetov, ki so povezani s prestopkom, pa je zahteval Berthold točnejše podatke. Dogovor naj bi veljal za tri leta (1907—1909). Ali je postal Berthold portretist ljubljanskih prestopnikov, zločincev in predmetov? Arhivskega gradiva nisem našel, tudi slik ne.¹⁹

Leta 1910 je Berthold v že navedenem oglasu sporočil javnosti: »Na razpolago je tudi Roentgen aparat«. Nekaj izjemnega je ta podatek v fotografskih oglasih. Röntgensko fotografsko napravo si je menda Berthold kar sam uredil, slikal pa je z njo okostja po naročilu Narodnega muzeja. Po letu 1919 naj bi bil ta röntgen oddan v bolnišnico, kjer se je sled za aparaturo izgubila.²⁰

Avgust Berthold, Morje z jadrnico, gumi postopek, pred 1914, 33 x 25 cm. Zasebna last.

BERTHOLD KOT FOTOGRAF-UMETNIK

Slovan, mesečnik za književnost, umetnost in prosveto, ki je izhajal v kar luksuzni zunanji podobi, je pod uredništvom Frana Govekarja v letniku 1904/5 objavil kot umetniške priloge tri Bertholdove fotografije. Presenetljivo pa je besedilo, ki ga je urednik napisal k sliki Slovenski svet. Tako je zapisano dobesedno: »Slovenci imamo že nekaj umetniških fotografov, prvi pa je med njimi Berthold, ki si je otvoril v Ljubljani moderen atelier. Berthold ima oko in dušo umetnika slikarja in njegova dela v raznih tehnikah zbujajo splošno občudovanje. Njegove fotografije so tako mojstrske, da neuko oko ne razločuje, ali niso izvršene po slikah; Bertholdove fotografije najlepše dokazujejo, da more tudi fotografski aparat dosezati čisto umetniške efekte krajinarjev.«

To je nadvse zanimiva kritika, polna pohvale in načelnih izhodišč, s katerimi so v začetku našega stoletja presojali fotografijo kot umetnost. Gre za nekaj več kot za Bertholda samega, gre za zrcalo kulturnih dogajanj v takratni Evropi, za impresionizem in secesijo, ki sta zajela s teorijo in prakso tudi fotografijo. Žal se moramo omejiti le na nekaj stavkov, sicer bi zašli v obširno študijo.

Toliko občudovana, naravi zvesta fotografska slika je postala nekaterim prizadevnim amaterjem ob koncu 19. stoletja preveč vsakdanja, množična, neosebna. Ob stiku s slikarstvom, predvsem z impresionizmom, so prišli do poskusov, da s posebnimi tehnikami spremenijo fotografski motiv v slikarskega, umetniškega, čisto podobnega umetnini in ne le goli fotografiji. To so dosegali s postopki v temnici, ko so

razvijali negativ, predvsem pa pozitivno sliko na papir. Svetlobno občutljive snovi so mešali s topljivim gumi arabicum, potem so z osvetljevanjem in s ponovnim razvijanjem in izpiranjem brisali na sliki nepotrebne detajle in ustvarjali svetlobne efekte in kontraste, motiv pa podredili enovitemu, slikarskemu vtisu. Uporabljali so tudi barvila, pigmente in izdelovali prijetne enobarvne (rjave, rdeče, modre, zelene) slike.

Tem evropskim prizadevanjem so se pridružili še principi Dunajske secesije, ustanovljene 1897, ki je zajela med vsemi vejami umetnosti tudi fotografijo. Šlo je za revizijo dotedanjih klasičnih pogledov, ki so jih šteli za konservativno preteklost. Impresionistično in secesijsko usmerjeni fotografi so si postavili za osrednjo tematiko naravo, pejsaž. Vendar so se pridružili novi smeri tudi poklicni fotografi, vsaj nekateri, ki so začeli uporabljati gumi postopek v portretni fotografiji, predvsem v tisti, ki je bila namenjena za razstave ali ko je šlo za izbrane osebnosti.²¹ Vse te novosti ob začetku stoletja na Slovenskem niso bile neznanane, saj je Slovan izrecno navedel, da imamo tudi Slovenci že nekaj fotografov umetnikov, le da je med njimi na prvem mestu Avgust Berthold.

Berthold je bil s svojim bivanjem in šolanjem na Dunaju in v Münchnu odlično razgledan in obenem nadvse praktičen, vnet za novosti, ki ih je preskusil v praksi. Dobro, da si je postavil atelje v Ljubljani, od koder je navezoval stike z dogajanjem po Evropi. Sodeloval je na mednarodnih razstavah, kar je bilo za slovensko fotografijo v tistem času nekaj nadvse izjemnega, ob nagradah pa tudi nekaj čudovitega.

Berthold je prejel po navedbah na svojih fotografi-

Medalja, ki jo je prejel A. Berthold v Bruslju 1905 za svoje fotografske motive. To je bila razstava umetnosti in obrti v čast 75. obletnici narodne neodvisnosti Belgije. Medaljo hranijo Bertholdovi potomci, prav tako medalji dodano veliko diplomu.

jah tri mednarodna priznanja: leta 1905 v Bruslju, leta 1907 v Brnu, leta 1908 v Kristijaniji, sedanjem Oslu. Na srečo je nekaj dokazov še ohranjenih pri Bertholdovih potomcih, takó npr. imenitna medalja iz Bruslja (premer 6,6 cm, bronzirana), diploma (format okr. 50 x 70 cm) ter nekoliko bolj skromna diploma iz Kristijanije. Ne vemo pa, katere slike je tam razstavil.

Berthold je torej združil zelo uspešno svojo amatersko fotografijo, s katero je začel že pred 1905, s poklicno, ateljejsko, ko si je postavil 1905 lastni atelje. Kot zelo razgledan človek je znal združevati klasično fotografijo z ambicijami novo pojmovane umetniške fotografije. In tu je uspel odlično. Vse do smrti so mu bili slovenski kritiki in pisci dosledno naklonjeni, Berthold pa je svoje znanje velikodušno delil, saj je bil mentor slovenskim amaterjem tja do leta 1914.

SKLEPNA MISEL

Čeprav smo zbrali mnogo podatkov o fotografu Bertholdu, gre v tem zapisu vendarle za skico, ki kliče po obširnejši, s slikami bogato opremljeni monografiji. Avgust Berthold je tudi dandanes izziv za slovensko fotografijo. Bil je do neke mere tujec, pa je postal z dušo in srcem naš človek. Slovenščino je štel za svoj jezik*, slovenske kulturne delavce za svoje najdražje tovariše. Bil je edini slovenski fotograf grajskega porekla, rekel bi fotograf-baron. Bil je evropsko razgledan, poslovno sposoben. Solidno obrtno fotografijo je znal oplemenititi z zlahtnimi sadovi nove umetniško amaterske fotografije. Povezal je slovenske fotografe in slikarje na skupni razstavi v Jakopičevem paviljonu leta 1911. S svojimi mednarodnimi medaljami je počastil slovensko fotografijo in njeno fotografsko zgodovino.

* Njegovi predniki so bili slovenski Oblaki, ki so se pozneje preimenovali Wolkenspergi (Op. lektorja F. D.)

OPOMBE

1. Adressbuch, Laibach 1898. — I. slovensko-nemška nas-

lovna knjiga za Ljubljano (za 1906). — 2. Nadškofijski arhiv v Ljubljani, matične knjige žup. Škofja Loka: krstna za 1861—1890, knjiga umrlih za 1871—1895. — Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL), Domovinstvo, zglaševalne pole, fasc. 2 (B): Berthold Josef, kk Fregaten Capitain, priglašen 25. 1. 1885. — Pogovor avtorja z gospo Hildo Swoboda, roj. Wolkensperg (Wollkensperk) dne 14. 5. 1987. Polno ime novo rojenčka je bilo: Augustin Arthur Josef Berthold. Mati je navedena kot: Ema Freiin von Wolkensperg. — 3. France Štukl, Slikarja Rihard Jakopič in Ivan Grohar v Škofji Loki, Loški razgledi 34, Škofja Loka 1987, str. 72. — 4. ZAL, Popis prebivalstva Ljubljane 1910, Sodnijska ul. 11. Podatki (med drugim): občevalni jezik-slovenski, domovinstvo — Trst (po očetu, op. avtor), fotograf, imetnik fotografskega zavoda, glavni poklic: fotografska obrt, žena: Helena, roj. 1884 (iz družine Kunc, op. avtorja), hči Ema, roj. 1906. — 5. H. Gebhardt, Königlich Bayerische Photographie, München 1978, str. 280. — 6. Dva imenitna fotografska aparata iz začetka stoletja je hranila družina Ilc-Jakopič, oddana sta bila sorodstvu v Italijo. Jakopiču je izdeloval fotografije Fran Vesel, ohranjeni so še računi v rokopisnem oddelku NUK. — 7. Arhivsko gradivo Kluba slovenskih amater-fotografv v ZAL, reg. I, fasc. 1684, št. 1414/1911. — 8. Gl. opombo 1: pogovor 14. 5. 1987. — 9. Arhivsko gradivo Zadruga fotografv v Ljubljani, ZAL, Reg. 3, seznam članov (1896—1939). — 10. Matične knjige župnije Marijinega Ozn., Ljubljana, knjiga umrlih, Tom. XIII, str. 30, tek. št. 81, leto 1919). — 11. Trgovski koledar za leto 1910, Ljubljana 1920, oglasni del. — 12. Ustna informacija, ki mi jo je dala pred leti žena pok. slikarja Didka, Smiljana Didek. Podarila mi je tudi fotografski portret v kabinetnem formatu, delo Avgusta Bertholda. Slika predstavlja nekaj let starega Zorana Didka z njegovo materjo. — 13. Iz časopisne objave po Bertholdovi smrti. Žal fotokopija, ki sem jo prejel, ni imela potrebnih podatkov (časopis, datum). — 14. Slovan, mesečnik za književnost, umetnost in prosveto, leto III, 1904—5, Ljubljana, Berthold, priloge v 7., 8. in 12. zvezku. — 15. Glej opombo 7. — 16. Gl. opombo 11. — 17. France Dobrovoljc, Cankarjev album, Maribor 1972, slike 285—287 in tekst v opombah. — 18. Informacija prof. Pavla Vozliča, ki je nekaj arhivskega gradiva (plošče, slike) izročil NUK. Gre za plošče, ki sem jih omenil zgoraj. — 19. ZAL, Reg. I, fasc. 1256, št. 5600/1906—1908. — Pred natečajem je slikal zločince ljubljanski poklicni fotograf Julij Müller, ki je zaračunal za 2 sliki 1 krono. Razen obrazov je slikal ponarejen denar, kovček s ključavnico, zrušen zidarski oder itd. Müller je v letu 1906 portretiral 25 kaznjencev. — 20. Izjava Bertholdovih sorodnikov. — 21. Gl. razstavni katalog Geschichte der Photographie in Österreich, Band I., Bad Ischl 1983, str. 187—203.

DELO NAŠIH ZAVODOV IN DRUŠTEV

DRAGOCENE PRIDOBITVE KNJIŽNICE NARODNEGA MUZEJA V LETIH 1983 DO 1988

Knjižnica Narodnega muzeja v Ljubljani je v zadnjem desetletju pridobila z nakupi, zamenjavo ali z darovi povprečno 1460 bibliotečnih enot letno, od tega je bilo kupljenih povprečno 348, zamenjanih 813, darovanih 299 enot. Poleg običajne in tekoče nabave za študijske potrebe strok, ki se preučujejo v oddelkih muzeja, v drugih muzejih in sorodnih institucijah, muzejska knjižnica priložnostno pridobi tudi posamezne primerke ali sklope redkih in dragocenih tiskov — muzealij. Tako se več kot 100.000 zvezkov obsegajoči knjižni fond muzejske knjižnice — po Seme-niški in Narodni in univerzitetni knjižnici tretje najstarejše delujoče javne knjižnice v Sloveniji — še vedno bogati in izpopolnjuje, knjižnica pa tudi s tem ohranja v celotni bibliotečni strukturi tisti položaj in vlogo, ki jo uvršča med pomembne zgodovinske knjižnice.

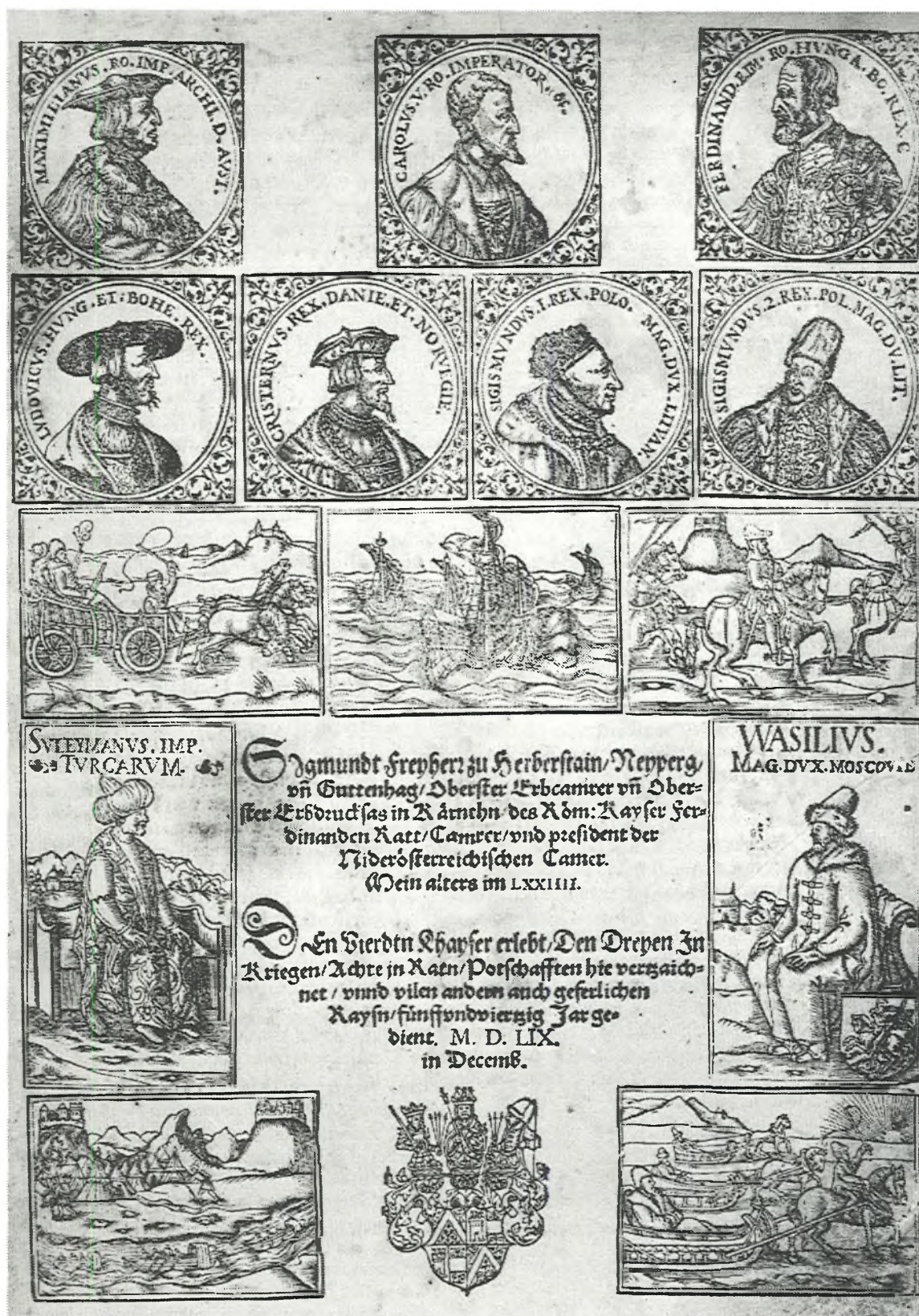
Ker sem o nekaterih izjemnih pridobitvah iz let 1977, 1979 in 1981 v bibliotekarski strokovni reviji že poročal (B. Reisp, Tri dragocene pridobitve Knjižnice Narodnega muzeja, Knjižnica 26, 1982, str. 207—209), je zaradi izjemnih pridobitev v letih 1983, 1987 in 1988 s tem smiselno nadaljevati. Pridobili smo namreč varianto avtobiografije Sigismunda Herbersteina iz leta 1559, tri primerke slovenskih protestantov, Vischerjevo in Valvasorjevo topografijo Štajerske oziroma Kranjske, nekaj slovenskih knjig iz konca 18. stoletja, med njimi dva prekmurska oziroma Prekmurcem namenjena tiska in nekaj letnikov redkih slovenskih časnikov.

Prva pridobitev je avtobiografija Sigismunda Herbersteina iz leta 1559 z naslovom: *Den Vierdtn Khayser erlebt / Den Dreyen In Kriegen / Achte in Ratn / Potschafften hie vertzaichnet / vnd vilen andern auch geferlichen Raysn / fünffvndviertzig Jar gediend. M.D.LIX in Decemb.* (brez navedbe kraja — domnevno je Dunaj — in tiskarja). Obsega 29 neoštevilčenih listov oziroma 58 strani, od tega je 10 listov oziroma 20 strani v rokopisu vstavljenih, tako da dopolnjujejo manjkajoče besedilo in na koncu nadaljujejo s podatki za leta 1550—1556 in tremi cesarskimi edikti. Na naslovnem listu je 9 majhnih lesorezov vladarjev, Herbersteinovih sodobnikov, 5 predstavitev Herbersteinovih potovanj in njegov grb, med besedilom pa 6 celostranskih lesorezov Sigismunda Herbersteina v raznih diplomatskih ornatih, dva datirana z letom 1559. Vse slike so nekolorirane. Primerek je bil naprodaj pri firmi Brockhaus — Antiquarium v Stuttgartu za 1.400 DEM, s posredovanjem Trubarjevega antikvariata Cankarjeve založbe ga je kupil Narodni muzej za 43.000 din (račun št. 180 010 z dne 20. 1. 1983). V akcisijsko knjigo je vpisan pod št. 75/1983.

Diplomat in zgodovinar Sigismund Herberstein, rojen v Vipavi 1486, umrl na Dunaju 1566, je ena najznamenitejših evropsko pomembnih osebnosti iz naših krajev. Najbolj je znan po svoji predstavitvi tedanje Rusije zahodni Evropi v delu *Rerum Moscoviticarum commentarii* (Moskovski zapiski), ki je eno prvih del o ruskih razmerah in zgodovini. Pomembno je tudi, da v svojih spisih pripoveduje, kako se je v mladosti učil slovenščine — njegov biograf Peter Paganus piše, da mu je bila materin jezik — ki mu je kasneje izredno koristila v diplomatski službi. Po šolanju doma v Vipavi, kjer se je učil tudi slovenščine, pri sorodniku proštu Viljemu Weltzerju v Krki na Koroškem in na dunajski univerzi, je sodeloval v vojnah proti Madžarom in Benečanom. Od leta 1514 pa je v službi cesarjev Maksimilijana I., Karla V. in Ferdinanda I. zaradi svoje erudicije, znanja jezikov in telesne kondicije zelo uspešno opravljal najrazličnejše težavne diplomatske misije.

Za Herbersteinovo delovanje so nadalje značilne nekatere humanistične poteze, njegove izjave o slovenščini pa so spodbudno vplivale na narodno zavest slovenskih protestantov, zlasti na Adama Bohoriča. Če so njegovi Moskovski zapiski pogostejši, tudi zaradi številnih kasnejših izdaj in prevodov, pa so nasprotno variante tiskane avtobiografije izredne raritete. Ludovik Modest Golia naše pridobitve v komentarju k slovenskemu prevodu Moskovskih zapiskov (Ljubljana 1951) sploh ne omenja (prim. str. 224), čeprav podaja izčrpen opis vseh Herbersteinovih del. Variante dela, ki pa po obsegu niso identične z našim primerkom, navajata Friedrich Adelung, Siegmund Freiherr von Herberstein, St. Petersburg 1818, str. 424 sl., in Franz Krones, Sigmund von Herberstein, Mittheilungen des historischen Vereines für Steiermark (Graz) 19, 1871, str. 66. Naš primerek je po informativnih pregledih literature morda unikum, vendar zaradi redkosti primerkov in oddaljenosti posameznih hranilišč, kar otežuje nujno primerjanje, ostajam le pri domnevi. Razen latinske izdaje Gratae posteritati, ki jo hranijo v Študijski knjižnici na Ptuj, v jugoslovanskih knjižnicah ni mogoče najti nobene Herbersteinove avtobiografije.

Brez dvoma največja pridobitev muzejske knjižnice v zadnjih desetletjih so trije slovenski protestantski tiski, in sicer: *Jurij Dalmatin, Karščanske lepe molitve, Wittenberg 1584; Adam Bohorič, Arcticae horulae succisivae de latinocarniolana literatura, Wittenberg 1584* in *Hieronim Megiser, Dictionarium quatuor linguarum, Gradec 1592*. Slovenske protestantike so redke, nekatere znane le po naslovu, druge ohranjene fragmentarno, dalje v enem ali dveh primerkih, povprečno pa posamezne izdaje oziroma

Sigismund Herberstein, Den Vierdtn Khayser erlebt..., Dunaj (?) 1559. (Knjižnica Narodnega muzeja, Ljubljana).

dela dosegajo deset ali nekaj nad deset ohranjenih oziroma evidentiranih primerkov, številnejši sta le Dalmatinova Biblija in Bohoričeva slovnica. Naše pridobitve sodijo med take izjemne redkosti.

V naslednjem bom napravil nekaj primerjav s podatki v sodobni bibliografiji slovenskih tiskov 16. stoletja: Branko Berčič, *Das slowenische Wort in den Drucken des 16. Jahrhunderts, Abhandlungen über die slowenische Reformation (Geschichte, Kultur und Geisteswelt der Slowenen, 1)*, München 1968, str. 152 sl. Če pustimo literarni in kulturnozgodovinski pomen pridobljenih del ob strani in jih le na kratko označimo ter opozorimo na njihova hranilišča in število, je stanje naslednje:

Dalmatinove *Karščanske lepe molitve*, prirejene po molitveniku Andreja Muscula, drugi slovenski molitvenik, Wittenberg 1584, hranijo v 8 knjižnicah v mestih Dresden, Kopenhagen, Ljubljana, London, München, Wittenberg, Wolfenbüttel in Zagreb v 9 primerkih (od tega so 3 v Jugoslaviji), pri čemer ne upoštevam izgubljenih ali evidenčno napačno navajanih primerkov v Berlinu in Bruslju (prim.: B. Berčič, n. d., str. 233). Naš primerek je torej 10. evidentirani in 4. v Jugoslaviji.

Bohoričeve *Arcticae horulae succisvae de latino-carniolana literatura*, prva slovnica slovenskega jezi-

ka in s tem znanstveni dokument njegovega obstoja s pomembnim predgovorom o jeziku in narodu, Wittenberg 1584, je številnejša in jo hranijo v 23 knjižnicah v mestih Bautzen, Bratislava, Cetinje, Chicago, Dresden, Dunaj, Göttingen, Gradec, Jena, Kopenhagen, Ljubljana, London, Lund, Maribor, München, Nova Gorica, Praga, Uppsala, Varšava in Zagreb v 26 primerkih (od tega jih je 9 v Jugoslaviji), ne da bi upošteval izgubljene ali evidenčno napačno navajane primerke v Berlinu in Gothi (prim.: B. Berčič, n. d., str. 235). Naš primerek je torej 27. evidentirani in 10. v Jugoslaviji.

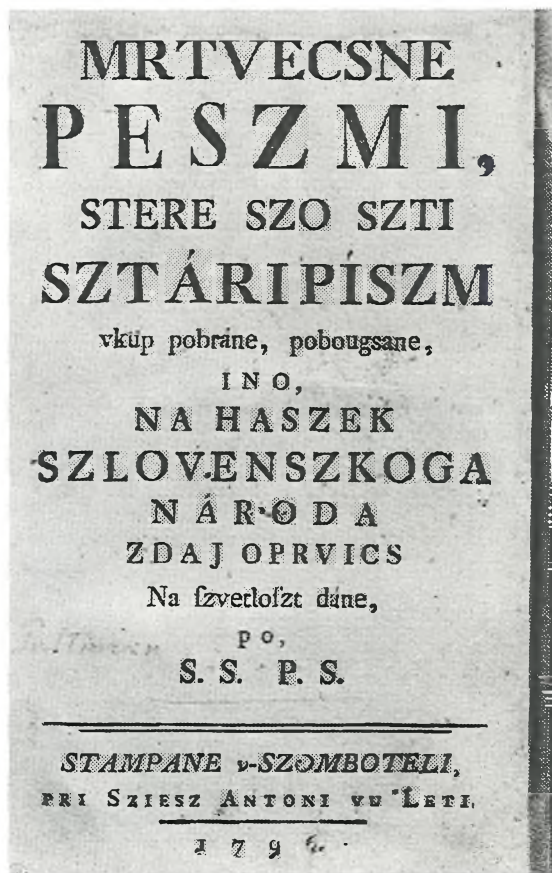
Megiserjev *Dictionarium quatuor linguarum*, prvi večji slovar, v katerem je sistematično obdelan slovenski besedni zaklad in je pomemben tudi za kasnejši razvoj slovenske lingvistike, Gradec 1592 (druga izdaja Frankfurt 1608, tretja Celovec 1744), hranijo v 7 knjižnicah v mestih Budimpešta, Dunaj, Gradec, Kopenhagen, Ljubljana, London in Uppsala samo v 8 primerkih (od tega sta le 2 v Jugoslaviji), (prim.: B. Berčič, n. d., str. 239 sl.). Naš primerek je torej 9. evidentirani in 3. v Jugoslaviji.

Pozneje, to je po izidu Berčičeve bibliografije, so odkrili še nekatere primerke in nahajališča slovenskih protestantik (prof. dr. Marijan Smolik), ker pa najdbe doslej še niso objavljene, ostajam v tem zapisu pri primerjavi z navedbami temeljne Berčičeve bibliografije.

Poleg že obravnavanih novih muzejskih pridobitev so v Knjižnici Narodnega muzeja shranjeni tudi naslednji slovenski protestantski tiski: Jurij Dalmatin, Biblija, Wittenberg 1584 v dveh primerkih; Primož Trubar, Hišna postila D. Martina Lutherja, Tübingen 1595; Felicijan Trubar, Lepe karščanske molitve, Tübingen 1595; Felicijan Trubar, Ta celi katehismus, eni psalmi inu... pejsni, Tübingen 1595. Zadnji dve deli sta izjemni rariteti, saj ju na svetu hranijo le v Knjižnici Narodnega muzeja in v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani. Izvoda v Gorici in Kopenhagenu sta izgubljena. Preden končam s protestantiko, bi omenil še pridobitev fragmenta Dalmatinove Biblije, ki je kot kulturni predmet in zgodovinski dokument prav tako vključen v Knjižnico Narodnega muzeja.

Verjetno največjo materialno vrednost predstavlja ta dve izdaji iz 17. stoletja: topografska albuma slovenskih krajev in gradov Janeza Vajkarda Valvasorja *Topographia Ducatus Carnioliae modernae, Bogenšperk* 1679, in *Jurija Matevža Vischerja Topographia Ducatus Stiriae, Gradec* 1681. Oba albuma sta redka in ker ju pogosto prodajajo po posameznih listih, da bi tako dosegli večji izkupiček, postajata še redkejša. Za muzejsko knjižnico je posebej dragocena pridobitev Vischerjeve topografije Štajerske, saj doslej tega dela, razen nekaj posameznih listov, ni bilo v njenem fondu. Oba albuma sta originalno vezana in imata širši respektni rob, kot je običajno.

Knjigotrško manj, zato pa znanstveno bolj zanimive so pridobitve nekaterih slovenskih knjig iz konca 18. stoletja. Najprej je tudi nekaj del za-

Štefan Sijarto, *Mrtvečne pesmi*, Szombathely 1796. (Knjižnica Narodnega muzeja, Ljubljana).

četnika slovenskega preroda *Marka Pohlina: Bukuvce za rajtengo, Ljubljana 1781*, so prva slovenska računica, dalje druga, spremenjena izdaja prerodno pomembne *Krajnske gramatike, Ljubljana 1783*, in priredba knjige nemškega razsvetljenca *Zacharije Beckerja, Kmetam za potrebo inu pomoč ali uka polne vesele inu žalostne pergode te vasi Mildhajm, Dunaj 1789*, kjer so napotki za kmeta v smislu fizioloških nauk.

Za prerod v obrobni slovenskih pokrajinah sta važni: slovensko-madžarski abecednik *ABC knjižica, Budimpešta 1790*, verjetno delo prekmurskega katoliškega pisatelja Mikloša Küzmiča, župnika in dekana v Kančovcih, in učitelja v Domanjševcih Štefana Sijarto (Sizjarto), *Mrtvečne pesmi, Szombathely 1796*, ki so nastale na temelju protestantskega slovstvenega izročila. Iz konca 18. stoletja je tudi prevod Valentina Vodnika *Kuharske bukve, Ljubljana 1799*, prva izdaja prve slovenske kuharske knjige, s katero je prevajalec vplival na poslovenjenje mnogih izrazov s področja kulinarike. Zadnja knjižna pridobitev je »prva slovenska samostojna pesniška zbirka« organista, učitelja in mežnarja Pavla Knobla *Štiri pare kratkočasnih novih pesmi*, izdana v Kranju 1801, ki pa sodi bolj v okvir svojevrstnega literarnega pojava bukovništva.

Poseben sklop pridobitev so časniki, zlasti redki primorski, saj se ta tisk ni sistematično stekal v nobeno znanstveno knjižnico razen na Dunaj, in nekaj letnikov in naslovov časnikov iz zgodnje dobe delavskega gibanja, na kratko naštet: *Jadranski Slavjan*, Trst 1, 1850 (drugi slovenski primorski časnik); *Na-*

prej, Ljubljana 1, 1863 (po letu 1848 prvi slovenski politični list, ki ga je zalagal Miroslav Vilhar in urejeval Fran Levstik); *Edinost*, Trst 21—23, 1896—1898 (najvažnejše politično glasilo tržaških in primorskih Slovencev); *Rdeči prapor*, Ljubljana 9—14, 1906—1911, 15, 1920 (glasilo Jugoslovanske socialnodemokratske stranke); *Zarja*, Ljubljana 1—3, 1911—1913 (nadaljevanje Rdečega prapora, prvi slovenski socialistični dnevnik); *Ljudski glas*, Ljubljana 3, 1921 (glasilo »Kmetstvo delavske zveze«); *Delavsko-kmetki list*, Ljubljana 1—2, 1924—1925; *Delavski obzornik*, Ljubljana 1—2, 1935—1936; *Stara pravda — Slovenska zemlja*, Ljubljana 1, 1936, 2, 1936 (glasilo skupin slovenskega kmečko-delavskega gibanja). V akcisijsko knjigo so obravnavane pridobitve vpisane pod št. 1549—1578/1987 in pod št. 495-501/1988. Nekatere knjige in časnike smo kupili, nekatere pa dobili v dar. Zdaj so ta dela v osrednji nacionalni ustanovi dostopna tako znanstveno raziskovalnim delavcem kot širši skupnosti.

Na koncu bi s poudarkom opozoril na dejstvo, ki se ga premalo zavedamo. Poleg protestantskih knjig, ki so bile izpostavljene načrtnemu uničenju, so tudi knjige poreformacijske, baročne in razsvetljenske dobe izredno redke, saj so shranjeni posamezni — pogosto nepopolno in slabo ohranjeni — primerki le v nekaterih večjih knjižnicah in samo izjemoma še kje drugje. To velja za vsa, latinska in nemška dela, najbolj pa za slovenska, ki so bila med ljudmi največ v rabi. Zato so te knjige kot raritete in temeljni dokumenti razvoja in ustvarjalnosti naših ljudi vredne posebne pozornosti.

BRANKO REISP

ZGRADILI BOMO NOVO GORICO

Razstava Pokrajinskega arhiva v Novi Gorici

Z otvoritvijo razstave, dne 8. 9. 1988, se je Pokrajinski arhiv v Novi Gorici pridružil nizu slovesnosti ob 40-letnici začetka gradnje Nove Gorice, ki je bila, kot je zapisal Slovenski poročevalec novembra 1947, »prvo novo, v Titovi Jugoslaviji zgrajeno mesto«.

Avtor razstave Jurij Rosa, arhivist Pokrajinskega arhiva v Novi Gorici, se je časovno omejil na dogodek konec leta 1946, predvsem pa na leti 1947 in 1948, ko so, po izgubi Gorice na mirovni konferenci 10. 2. 1947, intenzivno potekale glavne priprave na gradnjo novega upravnega, gospodarskega in kulturnega središča za goriško oz. primorsko območje in ko se je začela tudi gradnja sama. Razstavljeno gradivo pri-

kazuje pobude, prizadevanja, delovne uspehe in težave takratnega političnega vodstva goriškega okraja in republike za to veliko akcijo (določanje lokacije, načrtov, finančnih postavk, načrtovanje objektov in ustanov), vlogo gradbenih podjetij in drugih delovnih skupin ter razporeditev prebivalstva ob pričetku gradnje. Poseben poudarek je avtor namenil prikazu dela in življenja mladinskih delovnih brigad na gradbišču Nove Gorice.

Ekspoziti, zlasti časopisni viri, na eni strani s precejšnjo mero nekritičnega zanosa poročajo o velikih delovnih uspehih, na drugi strani pa zlasti arhivski dokumenti pričajo, da je gradnja novega mesta

Krajevni Odbor O.P.
V R T O J B A.

Tek. št. 26/47
Predmet: Resolucija.

Vrtojba, dne 15.XI.47.

Borcu na naše pravice - ministru
tovarišu

K R A I G H E R J U B O R I S U

L J U B I J A N C I

Vrtojbenci prešeti s duhom borbe, vam zagotavljamo,
da ni za nas več sепrek na svetu, ki bi jim ne bili kos.
Z 100 % izvedbo petletnega plana bomo pomagali graditi
Novo Gorico s katero si bomo utrlji pot v Gorico in Trst.
Smrt fašizmu Svoboda narodu!

Tajniki:

Koglot Adolf

Koglot Adolf

Predsedniki:

Gorkič Pavel.

Gorkič Pavel

Krajevni odbor OF Vrtojba je v resoluciji ministru LRS Borisu Kraigherju zagotavljal veliko aktivnost Vrtojbencev pri gradnji Nove Gorice. (Pokrajinski arhiv v Novi Gorici, Okrajni komite KPS Gorica — Nova Gorica, t.e. 95).

Razstavljeno gradivo izvira iz fondov in zbirk Pokrajinskega arhiva v Novi Gorici, Arhiva SR Slovenije, Arhiva Inštituta za zgodovino delavskega gibanja, Muzeja ljudske revolucije SR Slovenije, od privatnih imetnikov (Franc Mervič, Danica Cencič, Žarko Bole — vsi Nova Gorica, Miro Cetina — Postojna), iz stalne zbirke dokumentarnega gradiva Občine Nova Gorica ter iz sočasnih časopisov (Slovenski poročevalec, Nova Gorica, Mladina). Pisano gradivo prijetno popestrujejo številne fotografije in materialni preostanki (spominska značka mladinske delovne akcije Nova Gorica, značka udarnika, brigadirski jopič ter dva tiskarska klišeja za tiskanje glasila Brigadir).

Ob otvoritvi razstave je izšla publikacija, ki obsega 24 strani. V njej je avtor na kratko opisal dogodke v zvezi s temo razstave, podal seznam uporabljenih virov in literature in objavil nekaj dokumentov. Zaključuje jo obsežen katalog 168 eksponatov, vendar brez seznama materialnih preostankov, ki so bili zbrani posebej v dveh vitrinah.

Razstava je bila postavljena od 8.—22. septembra

Pripravljalna dela za gradnjo Nove Gorice — regulacija struge potoka Korna, 1948. (Zbirka fotografij o gradnji Nove Gorice. Franc Mervič — Nova Gorica).

spremljalo tudi kup težav (pomanjkljivi načrti, nevalitetno izvedena dela, nekoordinirano delo med posameznimi delovnimi skupinami, pomanjkanje delovne sile, delovnih sredstev in delovne discipline, slaba preskrba s hrano).

1988 v Galeriji Meblo v Novi Gorici, za daljši čas pa je v skrčenem obsegu na ogled v predverju stavbe Pokrajinskega arhiva v Novi Gorici.

METKA NUSSDORFER-VUKSANOVIČ

TRI STOLETJA STAREJŠEGA LJUBLJANSKEGA ARHIVA

Rokopisne knjige — vir za zgodovino Ljubljane od začetka 16. stoletja do 1850. leta

Zgodovinski arhiv Ljubljana je sicer že večkrat ob raznih prilikah predstavil posamezne drobce in lepše primere starejšega nelistinskega arhiva, v večjem obsegu oz. izboru pa še ni predstavil rokopisnih knjig oz. manuskriptov. Te je predstavil v Kulturno-informacijskem centru (KIC) Križanke od 20. oktobra do 5. novembra 1988. Na razstavi so res tudi posamezne listine, akti in pergamentni deli — listi — srednjeveških verskih knjig, vendar so to le priloge ali makulature izložene pred okoli 30-timi leti iz rokopisnih knjig.

Arhivsko gradivo, ki ga predstavljamo za to dobo, je odraz poslovanja in dela tedanjih mestnih upravnih in sodnih organov. Precej je ohranjenega tudi iz dela drugih ustanov kot npr. Urbar šentpeterske farne cerkve ali Knjiga dolžnikov in upnikov Žige Mospacherja v Ljubljani iz leta 1517. Ta letnica pomeni tudi najstarejši naši rokopisni knjigi. Štiri leta kasneje je začel nastajati najstarejši *Zapisnik mestnega sveta* kot Gemeiner Stadt Laybach Gerichts Protokoll, prvi ohranjeni v dolgi vrsti te serije do konca 18. stoletja. Navadno so pisani v eni knjigi za eno leto, včasih pa tudi za več let skupaj. Ti tudi najbolje predstavljajo

življenje v Ljubljani. Očitno pa je, da so za več let 16. stoletja ti zapisniki izgubljeni.

Obsežna je skupina *Knjig prihodkov in izdatkov mesta Ljubljane* (195 letnikov, za letnik pa posebej dohodki in posebej izdatki). Začenja z letom 1581 in skoraj neprekinjeno teče do konca 18. stoletja. V večini primerov so ohranjene še priloge. Za opekarne najdemo v teh prilogah za drugo polovico 17. stoletja natančne sezname količine in vrste prodane opeke z imeni kupcev. Ob prelomu 16. v 17. stoletja se pojavijo *davčne knjige* in večje število urbarjev. Davčnih knjig je ohranjenih skoraj 150, urbarjev pa 116. Poleg mestnih urbarjev so tu še urbarji raznih žup (Kozarje, Rakovnik, Dobrava etc.), pa tudi gospostev, beneficijev, sejemskih stojnic (die Innleute der Markt-Hütten). Dolgo vrsto let so v Ljubljani vodili svoje urbarje za posamezne dele mesta: Novi trg, Stari trg, Mestni trg.

Posebej so predstavljene *Privilegijske knjige mesta Ljubljane*. Gre za štiri prepise vseh privilegijev, ki jih je mesto dobilo od deželnega kneza. Prvi privilegij je iz leta 1320, zadnji vpisi pa so iz 18. stoletja. Precej je knjig, ki vsebujejo razne *davščine*. To so npr. Glavna

Slovenska prisega vinskega merčuna (merilca), Zgodovinski arhiv Ljubljana, Knjiga priseg, Cod. XXVI/3, 16./17. stol.

16-15

Weinmesser Aide
windisch

Iest N: perselchem Gospudi BOGV, inu tude
Gospudi Burgermeisteru, Richteriu, inu temu Pshte,
nimu Rathu tega poglavitega mesta Lublane, de iest
= ozhem en fuerst, Hlidsig, inu pokoren, Vinski mer-
shen biti, inu uufaki, Zhash enimu uslednimu bude
// ubosimo ali bogatimu, smois meržunsko, slusbo po,
Koren inu pernerzien biti, enimu uslednimu eno praua
moro, bregusega fortelna mereti, inu ta spodobni sol
inu prauita od tech istich Vinu noter temati, Koker
sem iest tyistie dolshan sturiti, inu enimu uslednimu
Vinskiu meržunu inu slushabniko se spodobi,
inu Koker iest netem, inu neunim sueto tegafitiga
morem Vushite, Koker meni BVG pomagei, inu usi
Suctniki. Amen ./.

jezik pri mestni upravi, dokazujejo *obrazci sodnih priseg* »uslužbencev« na magistratu. Kako je prisegel mestni čolnar (Zuelender) ali vinski merčun (danes po nepotrebnem odpravljen izraz merčun in zamenjan za merca) spoznamo iz Knjige sodnih priseg iz 17. stoletja. Posamezni dopisi oz. popravki spremembe priseg sežejo do leta 1726. Kako neizprosni in kruti so bili *sodni red* v Ljubljani, pa spoznamo na razstavi iz dveh skoraj identičnih prepisov sodnih redov iz leta 1586 oz. 1598. Oba sta ohranjena v prepisu. Vse te tri knjige (reda in prisegi) so bile pred časom (1984. leta) vrnjene na osnovi restitucije arhivov iz dunajske Avstrijske narodne biblioteke na Dunaju.

Kot *razne ljubljanske rokopisne knjige* označujemo 36 rokopisnih knjig za čas 1517 do 1850 leta. Največ je tu zapisnikov o tržnih cenah oz. o cenah žita v Ljubljani. Nekaj je tudi pravnih pogodb. Posebno lepe so platnice Knjige ljubljanskih meščanov. Vsakdo ni mogel biti meščan, čeprav je bil prebivalec Ljubljane. Vsebuje podatke o sprejemu v meščanstvo od 1823. do 1934. leta. Zanimive so knjige bolnikov, Repertorij zemljiško-knjižnih vpisov, Razpored prenočišč v zasebnih stavbah v primeru mobilizacije, Seznam premoženja sirot itd.

Omenjene so samo bolj pomembne skupine, razstavljenega je veliko več. Vseh rokopisnih knjig v ljubljanskem arhivu je 1166. Na razstavi pa jih je 82. Nekaj več kot je razstavljenih knjig je kopij teh knjig ali pa so predstavljeni posamezni listi kot priloge knjigam.

Posebno kategorijo predstavljajo *makulature*. Največ so to teološki-cerkveni teksti oz. note imenovane neume. Neume so namreč prvi glasbeni zapisi not s čudovitimi ilustracijami, zlasti pa inicialkami. Često so barve kombinirane z zlatom. Najstarejši tak list je antifonarij iz prve polovice 13. stoletja. Nekaj je še drugih tekstov (pergament!) iz tega stoletja, malo več iz 14., največ pa iz 15. stoletja. S cerkveno reformo po Tridentinskem koncilu so stare mašne knjige (misal) in tudi druge zgubile pomen in ker je pergament zelo trpežen material v primerjavi s papirjem, so knjigovezi razdrli stare pergamentne knjige in liste uporabili za vezavo novih knjig. Žal po odhodu dr. Boža Otorepca iz Mestnega arhiva, ni nikogar v arhivu, da bi razvozlaval paleografsko, teološko, glasbeno, cerkvenopravno zapletenost tudi kasneje pridobljenih tekstov (Sadnikova zbirka iz Kamnika v ZAL!).

Razstava vzorčno prikazuje dosedanje napore kako narediti rokopisne knjige čimbolj dostopne. Za Zapisnike mestnega sveta in Knjige dohodkov in izdatkov so narejene osebne, krajevne in delno stvarne

kartoteke do prve polovice 17. stoletja. Predstavljene je tudi nekaj literature. Le-ta pokaže, da so rokopisne knjige bolj uporabljali kot vir v prejšnjem stoletju razni zgodovinarji in drugi pisci. Razumljivo, znanje latinščine in nemščine z gotico ni bil za njih noben problem. Omenimo naj samo nekatere: P. von Radics, Fr. Komatar, I. Vrhovec, V. F. Klun, A. Müller. Iz tega stoletja pa so največ te vire uporabljali delavci tega arhiva. Naj omenim vsaj V. Fabjančiča, V. Valenčiča, B. Otorepca in S. Vilfana. Ta imena so navedena samo zato, da bi tisti, ki se bi zanimal za zgodovino Ljubljane v tej dobi, imel izhodišče za iskanje literature.

Vse kaže, da je zgodovina Ljubljane premalo upoštevana pri raznih načrtovanjih zgodovinarjev in njim sorodnih strokovnjakov. Videti je, da se premalo zavedamo, da je bila Ljubljana v tej dobi gospodarsko in kulturno še precej več kot samo deželno glavno mesto Kranjske. Kot je omenil ravnatelj Zgodovinskega arhiva ob otvoritvi razstave je zaradi avstrijskega forsiranja Trsta začela nazadovati Ljubljana, drugače bi se bila razvijala naprej v enega pomembnejših mest na jugu Avstrije.

Ob razstavi se je pokazalo vsaj arhivskim delavcem nekaj omembe vrednih stvari. Potrdila se je prava odločitev kulturnih delavcev v Ljubljani, da je nujno potreben kulturno-informativni prostor, kjer ne bi posamezne ustanove oz. delavci predstavljali samo eksponate, temveč predvsem informirali širše občinstvo o svojem delu, z delavci sorodnih ustanov in drugimi strokovnjaki pa izmenjali poglede, izkušnje, uspehe in neuspehe pri svojem delu. Pokazala se nam je tudi visoka strokovna in tehnična pomoč delavcev v KIC Križanke, saj delavci po arhivih niso tako vajeni na pripravo in postavitve razstav. Težava je tudi v tem, ker arhivski eksponati težko dosegajo zanimivost in privlačnost muzejskih predmetov. Nadalje ni bilo moč spregledati, da je arhitekt Marjan Loboda kot oblikovalec odlično poznal sam razstavni prostor in da je vedel, upoštevajoč vsebinski potek razstave, kaj kam sodi glede na prostor, svetlobo in dostopnost. Posebej se je pokazalo, da razstavljeno arhivsko gradivo zaradi tega, ker je večino potrebno brati, ne samo ogledati (niso predmeti!) zahteva veliko svetlobe, oz. reflektorje. Temu je bilo zadoščeno, žal pa so bili teksti ob naslovih, pa tudi podnapisi premalo povečani in preveč blede. In končno še eno spoznanje: Vsako količjak večjo razstavo mora postavljati več ljudi, ne en sam. Več ljudi več vidi. In vsem tem iz KIC Križanke in ZAL moram biti hvaležen kot idejni zasnovalec te razstave.

VINKO DEMŠAR

JUBILEJI

BRANKO REISP — ŠESTDESETLETNIK

Branko Reisp je eden redkih slovenskih zgodovinarjev, ki se je skoraj v celoti usmeril v preučevanje kulturne zgodovine na Slovenskem. Ta smer zgodovinarstva je bila pri nas doslej zanemarjena in premalo upoštevana.

B. Reisp se je rodil 17. julija 1928 v Žireh. Čeprav so mu vojna leta onemogočila redni gimnazijski študij, je to vrzel po osvoboditvi nadomestil in maturiral na VII. gimnaziji v Ljubljani leta 1948. Čeprav se je odločil za študij medicine in opravil več izpitov, je kmalu ugotovil, da ta stroka ni ustrezala njegovim nagnjenjem ter zadovoljivosti postavljenih ciljev življenjske usmeritve. Sledil je notranjemu klicu in se preusmeril na študij zgodovine. Zgodovinsko skupino na filozofski fakulteti v Ljubljani je začel študirati leta 1952 in diplomiral leta 1959. Po diplomi je začel delati kot bibliotekar v knjižnici Narodnega muzeja v Ljubljani. Od leta 1964 je vodja te knjižnice. V bibliotekarski stroki je dosegel naziv bibliotekarski svetnik. Konec decembra 1981 je na filozofski fakulteti univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani zagovarjal doktorsko disertacijo »*Kranjski polihistor Janez Vajkard Valvasor*«. Marca 1982 je bil promoviran za doktorja zgodovinskih znanosti. Za temi suhoparnimi biografskimi podatki se skriva petindvajsetletna plodna dejavnost B. Reispa na znanstvenem, kulturnem in poljudnoznanstvenem področju. O tem priča bogata bibliografija, ki obsega preko 140 bibliografskih enot.

B. Reisp časovno obravnava kulturno zgodovinski utrip na Slovenskem od 16. do 19. stoletja; tematsko pa sega na zelo različna področja. Bogat je njegov prispevek na področju krajevine zgodovine. Omenimo naj, da je prvi prispevek objavil leta 1962 v Kroniki (Mayrjev Catalogus librorum, prvi v Ljubljani tiskani knjižni katalog, spet v evidenci), v kateri je poleg objavljajal številne razprave in članke. Prvo večje področje Reispovega zanimanja obsega zgodovino tiskarstva, knjižnic ter starih tiskov. K tem raziskavam ga je izzvalo vsakodnevno ukvarjanje z bogatimi zakladi knjižnice Narodnega muzeja, ki jo ureja in sistematično pregleduje. Pri tem je odkril marsikaj neznanega ali pozabljenega. S tega področja je napisal B. Reisp vrsto tehničnih člankov, ter priredil vrsto faksimiliranih izdaj raznih starih tiskov, h katerim je napisal spremno besedo. Naj tu opozorim posebej na faksimilirano izdajo Dalmatinovega Jezusa Siraha, prvo v Ljubljani tiskano slovensko knjigo z razpravo o začetkih ljubljanskega tiskarstva (Situla 1974); razpravo o letaku-tiskani pesmi o zmagi Ivana Ferenbergerja nad Turki 1578 (Kronika 1975); razpravo o najstarejših tiskanih uradnih razglasih v slovenščini

(Kronika 1967); knjižico o knjižnici Narodnega muzeja v Ljubljani (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije 1976); pregled zgodovinarstva o knjižnicah na Slovenskem (Knjižnica 1974) in pregled posameznih slovenskih bibliotekarjev, ki je izšel v nemščini na Dunaju (Biblos 1975).

Drugo pomembno področje Reispove znanstvene in strokovne dejavnosti je preučevanje topografije in obdelave zgodovinskih opisov gradov na Slovenskem. Sem spadajo opisi, ki so izšli v zbirki Kulturni in naravni spomeniki Slovenije (Mehovo, Predjama, Krumperk in Tabor nad Ihanom, Turjak, Bogenšperk, Blejski grad, Škofjeloški grad, Kalec, Ljubljanski grad, Smlednik), nadalje prikazi gradov in njihove zgodovine, ki so izhajali v časopisu Naša obramba in mnogi članki v dnevnem časopisu.

Tretje delovno področje B. Reispa, ki je najbolj dognano, originalno in temeljni na novih arhivskih raziskavah — predstavlja pravzaprav Reispovo življenjsko delo — je preučevanje dela in življenja znamenitega kranjskega polihistorja Janeza Vajkarda Valvasorja in njegove dobe. Leta 1966 je objavil v Kroniki prvi članek povezan z Valvasorjem. V njem je obravnaval topografijo lamberskih gradov, redko publikacijo, ki jo je takrat pridobila knjižnica Narodnega muzeja. Odtlej se k Valvasorjevi tematiki vrača znova in znova. Oskrbel je faksimilirano izdajo Valvasorjeve Topografije (Topographia Ducatus Carnioliae moderna, Ljubljana-München 1970) in celotne Slave Vojvodine Kranjske (Die Ehre des Herzogthums Crain, Ljubljana 1970—1974, München 1971—1973), ki pomeni pravzaprav tretji natis tega znamenitega dela. Priredil je tudi krajši slovenski izbor (1968). Vsem tem publikacijam je dodal obsežno spremno besedo. O Valvasorju in njegovem delu ter dobi je napisal več razprav. Vrhunec preučevanja pa pomeni disertacija »Kranjski polihistor Janez Vajkard Valvasor«, ki je izšla v knjižni obliki pri Mladinski knjigi leta 1983. O Valvasorju in njegovem delu smo imeli v našem zgodovinarstvu nad dvesto študij. Toda Reispova monografija je pokazala, da je bila revizija dosedanjega vedenja potrebna in koristna. B. Reisp je odkril vrsto novih virov, zlasti pa mu je uspelo priti do mnogih novih spoznanj s poglobljenim raziskovanjem Valvasorjevih besedil, ki jih je doslej od vseh raziskovalcev najpodrobneje analiziral. Reispova monografija o Valvasorju je pomemben dosežek na zgodovinskem in še posebej na kulturnozgodovinskem področju. V ta sklop sodi tudi objava korespondence J. V. Valvasorja z angleško The Royal Society, ki je izšla v publikacijah Slovenske akademije znanosti in umetnosti leta 1987. Pri-

spevek B. Reipa k temeljitejšemu poznavanju osebnosti J. V. Valvasorja in njegovega dela pomeni ustrezno podlago k proslavljanju 300-letnice izdaje Slave vojvodine Kranjske leta 1989.

Obravnava genealoških okvirov rodbine Valvasorjev je Reipu odkrila vpogled v življenje takratne fevdalne družbe na Kranjskem. Dal je zelo nazorno sliko rasti in upada več fevdalnih rodbin, njihovega delovanja in gospodarskega uveljavljanja v slovenskih deželah. S posebno simpatijo opozarja na njihov delež pri slovenskem kulturnem dvigu v 16. stoletju v zvezi z reformacijo.

Posebej je treba podčrtati, da B. Reisp rad piše tudi poljudnoznanstvene članke, namenjene mladini in širšim krogom bralcev. Na prijeten način jim zna približati tudi zapletena znanstvena dognanja.

Dolgo časa je bil B. Reisp edini zgodovinar v Narodnem muzeju in je zato nosil glavno breme pri pripravi za začetek prirejanja zgodovinskih muzejskih razstav. S tem se je lotil pionirskega dela, s katerim se je začelo pripravljati razširjenje dejavnosti Narodnega muzeja. Zelo uspešno je postavil dve večji zgodovinski razstavi: prvo o Ilirskih provincah (1964), drugo pa o kmečkih puntih (1973). Obe razstavi sta imeli velik odmev v javnosti in med šolsko mladino, saj sta predstavljali izjemno dopolnilo pri pouku zgodovine. Ob obeh razstavah je napisal več strokovnih člankov. Še posebej pa je razpravljal o širših problemih prirejanja zgodovinskih razstav (Kronika 1966, Glasnik Slovenske matice 1980). B. Reisp je sodeloval v redakcijskih odborih kot urednik ali član pri pripravi več publikacij in zbornikov.

Za potrebe pouka zgodovine na naših šolah je pripravil nekaj televizijskih in šolskih radijskih oddaj. Bil je avtor več diafilmov, za katere je pripravil izbor slik in spremni tekst. Izdelal je projekcijske komplete za grafoskop. Od leta 1984, ko je bil izvoljen za izrednega profesorja, predava kot zunanji sodelavec zgodovino Slovencev od 16. do 18. stoletja za slušatelje oddelka za zgodovino na filozofski fakulteti v Ljubljani.

B. Reisp je družbeno politično aktiven vse od dijaških let naprej. Na delovnem mestu v Narodnem mu-

Branko Reisp

zeju in v Društvu bibliotekarjev Slovenije je opravljal razne, tudi vodilne funkcije. Zelo aktiven v društvu slovenskih zgodovinarjev. Bil je prvi predsednik Zgodovinarjev društva Ljubljane (1979—1982).

B. Reisp je pri sodelavcih in kolegih zelo priljubljen. Odlikuje ga umerjenost in delavnost. V razvoju slovenskega zgodovinopisja mu gre prav gotovo posebno mesto. Zlasti je dal novo vsebino in nove poglede na preučevanje posameznih segmentov s področja kulturne zgodovine pri Slovencih. Ob šestdesetletnici mu želimo še mnogo uspehov pri njegovem znanstvenem in strokovnem delu, predvsem pa osebnega zadovoljstva in trdnega zdravja.

IGNACIJ VOJE

NOVE PUBLIKACIJE

Maria Visintini, Storia friulana e vita nazionale nei nomi delle strade. Comune di Corno di Rosazzo, Udine 1982, 143 str.

Občina Corno di Rosazzo (v videmski pokrajini) leži v neposredni bližini slovensko-romanske jezikovne ter državne meje med Italijo in Jugoslavijo. Občino sestavljajo naselja Noax, Corno, Sant'Andrat del Judrio in Visinale del Judrio. Corno di Rosazzo sloveni Medvedov zemljevid slovenskih in italijanskih imen Furlanije, Julijske krajine in Benečije (1974) kot — Koren. Korenj imenuje S. Rutar potok (izvira kot Bistri potok pod Staro Goro v Beneški Sloveniji), ki teče skozi Corno di Rosazzo.

Slovenjenje se zdi prisiljeno, vendar imamo Slovenci obliko za drugi del toponima. Rosazzu pravimo Rožac, to je ime nekdanjega benediktinskega oziroma dominikanskega samostana, ki je imel zemljiško posest tudi na slovenskih tleh. V zgodovini Corna di Rosazzo je tako mogoče najti prenekatero stično točko s slovensko preteklostjo (zlasti bližnjih Brd); očitno pa Slovenci tega območja niso v zgodovini nikdar strnjeno naseljevali. Podnaslov knjige »vodnik za toponomastiko« nas lahko zavede v pričakovanjih, da bomo v knjigi našli podatke o krajevnem imenoslovju, ki bi lahko bilo zanimivo sprči bližine jezikovne meje tudi za Slovence.

Avtorica je v prvi vrsti opravila razlago uradnih imen ulic in drugih uradnih krajevnih označb v občini. Krajevno izvirno imenoslovje pa je pri tem zelo skromno udeleženo, saj je večina imen ulic posvečena osebnostim in dogodkom krajeve, italijanske in svetovne zgodovine. Knjiga ima predvsem poljudno funkcijo. V zelo redkih imenih ulic, ki nosijo domača krajevna imena, ne bomo našli sledi, ki bi z gotovostjo vodila na slovensko jezikovno področje.

Branko Marušič

Guida agli archivi e biblioteche privati del Friuli e Venezia Giulia, Centro di studi storici Giacomo di Prampero, Udine 1982

Giacomo di Prampero je eden izmed furlanskih domoznancev, deloval je v prvih desetletjih našega stoletja (rodbina Prampero je ena izmed najstarejših v Furlaniji; pojavi se najprej kot — »gospodje iz Humina«). Po njem so poimenovali središče za zgodovinske raziskave (Centro di studi storici), ki deluje v kraju Tavagnacco v neposredni okolici Vidma. Novembra leta 1982 je center objavil *Guida agli archivi e biblioteche privati del Friuli e Venezia Giulia*, vodnik po privatnih knjižnicah in arhivih v deželi Furlanija-Julijska krajina.

Publikacija je pravzaprav mapa s kartotečnimi li-

sti, vsak list predstavlja po eno popisno enoto. Kot avtorji popisa privatnih zbirk arhivskih in knjižnic se navajajo Marasinta di Prampero de Carvalho, Pier Cesare Ioly Zorattini in Luigi di Biasio. Značaj gradiva, ki so ga popisovali, je narekoval obliko publikacije tako, da je zaradi poznejših ugotovitev in sprememb kartotečne lite mogoče zamenjati z dopolnjenimi, ki naj bi se tiskali vsako leto (prvi tak dodatek je bil natisnjen leta 1984).

Kartotečni listi tako za knjižnice kot arhive dajejo zelo generalne podatke, navajajo stanje gradiva in seveda možnosti, da ga interesent lahko pregleduje. Vodnik oziroma kartoteke seveda niso zajele vseh hranilišč v deželi, seznam bi se nedvomno povečal, če bi podrobneje raziskali gradivo iz goriških in tržaških zasebnih zbirk. Popis obsega tudi privatne zbirke v okviru raznih javnih ustanov, navedene so tudi take zbirke, ki so danes uničene (da ne bi raziskovalci zaman izgubljali časa z iskanjem). Nekatera hranilišča so tudi označena brez navedbe lastnika (anonimno), v primeru zanimanja za gradivo, ki je pri »neznanih« lastnikih, pa lahko ustrezno posreduje objavitelj kartotečnega seznama. Seznam iz leta 1982 vsebuje 127 hranilišč privatnih arhivskih zbirk ter 15 knjižnic. Koliko dopolnil je po letu 1984 še izšlo pa avtor tega poročila ni uspel ugotoviti.

Branko Marušič

Kulturno društvo Rdeča zvezda Salež 1945—1985, brošura ob 40. obletnici ustanovitve. KD Rdeča zvezda, Trst 1985.

Najrazličnejši jubileji so velikokrat vzrok pri Slovencih v Italiji, da pripravijo publikacijo, s katero predstavijo svojo prisotnost in ustvarjanje na prostoru, na katerem žive stoletja. Tako je izšla konec leta 1985 publikacija Kulturno društvo Rdeča zvezda Salež 1945—1985, kjer je obeleženo štiridesetletno delovanje društva, ki je igralo zelo pomembno vlogo v življenju in kulturnem udejstvovanju prebivalcev zgoniške občine.

V prvem poglavju izvemo, kje leži občina Zgonik, katera so njena naselja, kakšna je zemljepisna lega, meje občinskega ozemlja, podan pa je tudi kratek zgodovinski pregled od prvih, najstarejših dokazov naselitve do obdobja NOB, ki pa je obdelano v posebnem poglavju. Tu izvemo predvsem za podatke za nekatere OF odbore, krajeve narodnoosvobodilne odbore, našete so partizanske šole, na osnovi katerih so po vojni nastale nove slovenske šole. Pregled prosvetnega delovanja se začne z letom 1848, ko se je v Trstu in okolici močno okrepila narodno zavest. S pomočjo podatkov, ki so jih zbrali pretežno v glasilu Edinost, je opisana dejavnost na prelomnici stoletja.

Obdobje fašizma tudi Saležu, Zgoniku in ostalim vsem ni prizaneslo. Po ukinitvi prosvetnega društva, je slovenska pesem ostala le še v cerkvi, vsa leta fašizma pa je v župnišču skrivoma delovala knjižnica.

Naslednje poglavje obravnava obdobje 1945—1985. Velika želja po ustvarjanju in sodelovanju je po vojni zopet zaživela še z večjo močjo. To je bilo obdobje upanja in velikih načrtov. Kratkotrajni jugoslovanski upravi je sledila zavezniška vojaška uprava, ki pa je ravno v teh vaseh naletela na največje težave in odpore. V prvih mesecih po vojni so se začeli povsod obnovljati pevski zbori, dramske skupine, prosvetna društva. Našteta so društva kot so nastajala po vaseh, nekatera z datumi ustanovitve, nekatera brez njih.

V Saležu je bilo društvo Rdeča zvezda ustanovljeno 24. 8. 1945. Ohranjen in objavljen je zapisnik ustanovnega sestanka. Iz brošure izvemo nadalje za dejavnost društva, ki je poleg raznih prireditev organiziralo tudi številna predavanja. Podatke o aktivnosti so avtorji črpali iz zapisnikov in poročil o delovanju, ki jih je društvo pošiljalo Slovenski prosvetni zvezi (nekaj časa Slovensko-hrvaški prosvetni zvezi).

Vsak praznik je bil obeležen s prireditvijo. To bogato društveno udejstvovanje je prizadela, tako kot vsa druga področja, resolucija Informbiroja in prosvetno društvo Rdeča zvezda je bilo izključeno iz Slovensko hrvaške prosvetne zveze. Temu je sledila ustanovitev Prosvetnega krožka Salež, tako da se je kulturno življenje v tej mali, a tako aktivni vasi, nadaljevalo z istim poletom.

Leta 1969 v poročilu občnega zbora beremo, da je postalo društvo Rdeča zvezda društvo vse zgoniške občine. Društvu je uspelo pritegniti v naslednjih letih veliko mladih članov, ki so še vedno gonilna sila vsega delovanja. Prav tako si je društvo vsa ta leta prizadevalo organizirati prireditve, ki so bile raznolike in zato primerne najrazličnejšim okusom. Gotovo pa je bilo to mogoče izvesti zato, ker so bili vaščani enotni in složni pri izvedbi vsake naloge pa naj je šlo za pripravo šagre, razstave vin, Miklavževanja ali kakršnekoli druge kulturne prireditve. Iz generacije v generacijo se je prenašala potreba in želja po kulturnem delovanju in po ohranjanju slovenske pripadnosti.

V naslednjem poglavju, pevski zbori, je povzet pregled delovanja pevskega zbora po letu 1945, zabeleženi so nastopi ob najrazličnejših priložnostih. Prav pevski zbor je med vsemi oblikami kulturnih dejavnosti tisti, ki se lahko ponaša s štiridesetletnim neprekinjenim delovanjem. Posebno poglavje je posvečeno Janku Obadu in Hermanu Miliču, požrtvovalnima in priljubljenima pevskima vodjama, ki sta svoje delo opravljala z veliko ljubeznijo. Sledijo kratki pregledi delovanja dramske skupine, otroške in mladinske folklorne skupine, tamburaškega zbora in otroškega pevskega zbora. Tekst dopolnjujejo številne fotografije.

Ta strnjen pregled delovanja kulturnega društva Rdeča zvezda je, kot je zapisal župan zgoniške občine Miloš Budin v uvodu, prostovoljno delo mladih članov odbora, ki niso zgodovinarji pa že od malih nog

sodelujejo v društvu in »čutijo poleg drugega tudi potrebo po raziskovanju preteklosti iz katere sami črpajo«.

Tudi pri pripravi te brošure je nudil strokovno pomoč Odsek za zgodovino pri Narodni in študijski knjižnici v Trstu.

Merka Gombač

Antifascismo e Resistenza nel Friuli Occidentale. Contributi. Pordenone 1985, 250 str.

Pokrajinska uprava v Pordenonu je izdala zbornik o antifašizmu in odporu v Zahodni Furlaniji; v tej ozemeljski oznaki je zajeto območje, zahodno od reke Tilment, danes sodi v pretežni meri v pokrajino Pordenone. Zbornik je izšel ob 40-letnici osvoboditve, namenjen pa je kot pomožen šolski učbenik. Objavlja 11 razprav, ki so seveda posvečene predvsem odporu gibanju na desnem bregu Tilmenta pa tudi partizanskemu boju v goratih predelih Karnije.

Gradivo zbornika vsestransko osvetljuje razmere in tako bomo med drugim našli tudi pregled Gianpaola Galla »*Resistenza e questione nazionale: collaborazione e contrasti tra Italiani e Sloveni al confine orientale*« (165—180). Pisec, ki je sodelavec furlanskega inštituta za zgodovino odporu, je napravil kompilacijo, razumljivo in poljudno zasnovano. Članek je pisan pošteno, brez iht, ki je tolikokrat nastajala tudi v literaturi v zvezi vprašanji, ki jih je med drugo svetovno vojno sprožal problem sodelovanja italijanskega odporu gibanja in slovenskega narodnoosvobodilnega boja. Vezi in razpoke v tem sodelovanju pa gotovo ni uravnavala borba proti skupnemu nasprotniku, marveč in predvsem vprašanje bodoče razmejitve med Jugoslavijo in Italijo.

Problematika slovensko-italijanskih stikov v odporu gibanju med drugo svetovno vojno je kompleksna in še ne povsem obdelano vprašanje, k njegovemu razreševanju se bodo zgodovinarji zaganjali.

Branko Marušič

Giovanni Russignan, Testamenti di Isola d'Istria (dal 1391 al 1579), Trieste 1986, 168 str.

Objave starih izvirnih zapisov so namenjene uporabnikom — raziskovalcem in ljubiteljem, ki jih zanima naša preteklost. Omogočajo neposreden in nezamuden pogled v nekdanje življenje. Kako hitro lahko v tiskanem prepisu preberemo stoletja stara besedila! Branje zapisov v izvirni obliki bi pač zahtevalo od nas dosti več truda in časa za razvozlanje bolj ali manj čitljivega in zapletenega rokopisa. Objava izvirnika v prepisu omogoča, da se lahko raziskovalec posveti predvsem vsebini zapisa in ni prisiljen deliti svojo po-

zornost med razbiranje besedila na eni in razumevanje vsebine na drugi strani. To pa je seveda le ena od mnogih prednosti, ki jih dajejo raziskovalcem tovrstne objave.

Tokratna novost s področja izdaj virov so izolski testamenti od zadnjega desetletja 14. do druge polovice 16. stoletja. Prepis dokumentov je pripravil Luigi Parentin, uvod in spremna pojasnila k dokumentom pa je sestavil Giovanni Russignan. Objavo sestavljajo: uvodni del s ponazorili, osrednji del s prepisi in tolmačenjem oporok ter zaključni del s kazalom.

Uvodno besedilo na kratko pojasnjuje namen objave, omenja poreklo (Izolski mestni arhiv) in mesto hrambe izvirnikov (Pokrajinski arhiv Koper), načela prepisa (zvest je izvirniku, vsebuje pa sodobno rabo ločil); opredeljuje objavljene testamente glede ohranjenosti, pisave in jezika, glede sestavnih delov (invokacija, datum, navedba prič ipd.). Ponazorila sestavljata dva risana zemljevida (prvi za področje izolske občine in drugi za ožji okoliš mesta Izole) ter dva posnetka izvirnih zapisov: zlasti prvi je dovolj velik, da omogoča branje brez povečevalnega stekla.

V osrednjem delu publikacije je predstavljenih 67 testamentov iz let 1391 do 1579; iz 14. stoletja je 1, iz 15. 14, večina — 52 testamentov — pa je iz 16. stoletja. Oporoke so naslovljene z velikimi črkami »TESTAMENTO« in zaporedno številko od 1 do 67. Naslovu sledi vpis leta, dne v mesecu in kraja, kjer je nastal zapis, nato pa še omemba, za čigavo oporoko gre. Glavo zaključujeta navedba mesta hrambe in porekla zapisa ter označitev dokumenta. Glavni del predstavitev vsake oporoke je neskrajšan prepis izvirnika. Temu sledijo odstavki s pojasnili k testamentu: uvaža jih ponovljen naslov z zaporedno številko testa-menta, zapisan v enakem tipu črk kot v glavi pred prepisom izvirnika. Nato so po enotnem obrazcu v italijanščini ponovljeni glavni podatki zapisa: datum, kraj, testator, notar, sodnik, vicedom, notar in prič. V posebnem odstavku so zaporeda naštetja volila, želje glede verskih obredov in naročila o izvajalcih ter pogojih oporoke. Sledi odstavek opomb — pojasnil k vsebini in videzu izvirnika ter nekaterih drugih piščevih razmišljanj. Zaključni del objave sestavljata seznam oseb in kazalo vsebine.

Po naštetih sestavnih delih je videti, da je delo zastavljeno dovolj široko in ambiciozno; natančnejše branje pa razkrije pri njem tudi nekaj pomanjkljivosti in površnosti:

Uvod je razmeroma kratek; pojasnjuje le nekatera načela objave in formalne značilnosti izvirnikov, njihovo vsebino pa pušča ob strani. Uvod bi precej pridobil na svojo težo, če bi ga pisec razširil v obsežnejšo študijo. Vanj bi namreč lahko celotno in sistematično pritegnil vrsto splošnih pojasnil, ki jih je v opombah k posameznim testamentom raztreseno in nepregledno razporedil po vsem osrednjem delu knjige. V uvod bi sodila podrobnejša razčlenitev pisave in njenih posebnosti (npr. črke ç — v testamentu št. 10), ki jih pisec omenja v opombah k posameznim oporokam.

Enako moremo ugotoviti glede jezika: testamente, kjer se pojavljajo narečne in druge zanimivosti, bi lahko skupaj predstavil v uvodu. Tudi pojasnila glede denarnih enot, ki jih omenjajo oporoke, bi našla priročno mesto za uporabnika v uvodu (ali stvarnem seznamu, ki pa ga delo nima). Tako pa je razmerje denariča, solida in libre navedeno v eni od opomb k testamentu št. 1, o vrednosti groša ni besede nikjer, o dukatu pa enkrat (testament št. 32) in to napačno (gl. spodaj)! V uvodu (ali stvarnem seznamu) bi najbrž ne bilo pretežko pojasniti tudi merske enote: urno, medro in libro olja. Drugi del uvoda bi celovito lahko zajel vrsto značilnosti iz življenja nekdanjih Izolanov, ki so omenjene razpršeno po opombah k raznim testamentom: o načinu, kako je prišlo do zapisov oporok, o nekaterih stalnih volilih, o odnosu do cerkve, o pokopališču in pokopavanju ipd. In ne nazadnje: prav uvod bi bil — ob seznamu osebnih in krajevnih imen (seznama s krajevnimi imeni pa to delo nima) — najprikladnejše mesto za skupen prikaz priimkov in toponimov, ki jih pisec opredeljuje in pojasnjuje na raznih mestih v številnih opombah k prepisom oporok.

Pri osrednjem delu: prepisih in komentarju izvirnikov, je zaradi preglednosti glava vsake oporoke pisana v štirih različnih tipih pisave. Posebej jasno je označen naslov in s tem začetek vsake enote, ki jo predstavlja posamezen testament. Pač pa ponovitev naslova, ki sledi prepisu izvirnika, to enoto po nepotrebnem razbija v dva dela in škoduje preglednosti. Nenotnost opažamo tudi glede tipa črk, v katerih so zapisane beležke s hrbta izvirnikov (prim. testament št. 2 in št. 37). Tudi pri pojasnilih k oporokam avtor ni dosleden. Pri prvi polovici testamentov v posebnem odstavku navaja volila in naročila glede izvajanja in pogojev oporoke. Take odstavke imajo testamenti št. 1 do 32 razen testament št. 8, ki ni bil dokončan, in testament št. 30. Testamenti št. 33 do 67 ta odstavek dosledno opuščajo. Pač pa imajo vse oporoke (od št. 1 do št. 67) poseben odstavek z opombami.

Omenili smo že, da bi avtor lahko del teh opomb ustrezneje predstavil v uvodu ali seznamih. V opombah se je lotil tudi pojasnjevanja pomena nekaterih izrazov, kar bi verjetno bolj spadalo v stvarni seznam ali slovarček zanimivih besed (ki pa ju publikacija nima). Več izrazov je pojasnjenih celo pomanjkljivo ali narobe. V testamentu št. 30 postavlja pisec pod vprašaj besedo »bradium« tu gre nedvomno za »brandium« oz. za vrsto tkanine. Prepis testament št. 32 vsebuje podatek, da ima dukat vrednost 6 1/4 libre; pisec pa iz tega v opombi izvaja, da je dukat vreden 6 liber in 4 (sic!) solide. Znano je, da šteje libra 20 solidov (kar ve tudi avtor sam — prim. testament št. 1); 1/4 libre (ali 1/4 od 20 solidov) pa niso 4 ampak 5 solidov: vrednost dukata je bila torej 6 liber in 5 solidov. Napačno je piščevo mnenje pri testamentu št. 34, da gre pri izrazih »case« in »caselle« za skrinje; izraz »casa« tu pomeni hišo, saj je testatorka v oporoki izrecno izjavila, da njeni potomci ne smejo vreči iz hiše njene snahe Lucije, dokler ne bo ovdovela (»non

possano descasar dicta Lucia de casa fin che la vedovara). V opombah k testamentu št. 47 pojasnjuje avtor, da so »entemelle de oro« prevleke za blazine (prim. opombe k testamentu št. 11), ki so obšite z zlatimi nitmi. V prepisu tega testamenta pa se sploh ne pojavljajo »entemelle de oro«, ampak »anelletto de oro«, tj. zlati prstanček. Očitno gre tu za prvotni napačni prepis, na katerega se opomba nanaša; ko pa je prepisovalec ob preverjanju prepisa besedo popravil, je pozabil odstraniti opombo. Zgolj oblikovnega značaja je napaka pri pojasnilih k testamentu št. 61, ko je prva vrstica pri naštevanju prič oporoke zapisana dvakrat. Morda lahko ugotovimo še, da si je avtor marsikdaj preveč prizadeval, da bi prav vsak zapis opremil z ustreznim številom opomb; verjetno bi lahko fraze kot »il testamento non apporta altro di importante« (testament št. 55), »il documento non ci dice niente di eccezionale« (testament št. 58), »qui non c'è cosa interessante da segnalare« (testament št. 64) izpustil brez posebne škode za bralca.

Od seznamskih pomagal ima publikacija samo seznam oseb. Sestavljen pa je preveč formalistično: ločeno namreč navaja vsa imena, ki se le za odtenek razlikujejo med seboj. Številne osebe tako nastopajo v njem po večkrat (npr.: Grasi/de/ Pollo, Grasis /de/ Paolo, Grassi /de/ Polo). Tako pri tem seznamu v resnici ne gre za seznam oseb, ampak za seznam vseh inačic imen. Moti tudi to, da je vrsta oseb abecedno razporejena po kraju, od koder izvira (pod Bologna, Carlino, Mantua, Milano, Monfalcone, Pinguente, Pirano, Segna, Serravalle, Tarvisio, Trieste, Umago, Ursaria, Valle, Verona, Vulcigrado itd.); osebe brez priimkov bi bilo pač treba razporediti po osebnih imenih. V osebнем seznamu pogrešamo navedbe o družbenem položaju oseb (kot npr. vzdevek »ser«), z redkimi izjemami (»podesta«, »plebano«) v njem niso omenjene službe in poklici oseb, ki nastopajo v oporokah. Nedvomno bi bilo koristno v ta ali v poseben seznam vključiti še vsa krajevna imena, še bolj pa bi delo obogatil stvarni seznam z ev. slovarčkom. Kazalo vsebine je obsežno in navaja tudi strani posameznih oporok, kar nedvomno olajšuje iskanje po besedilu.

Publikacija je dragocena zaradi zanimivega in bogatega gradiva, ki ga predstavlja, pa tudi zaradi piščevih prizadevanj za osvetlitev objavljenih prepisov. Žal pa je v nekaterih pogledih nedomišljena in nekoliko površna.

Darja Mihelič

Bibliografia storica friulana (1895—1915). Coordinamento Manlio Michelutti. Accademia di Scienze, Lettere ed Arti di Udine, Udine 1987, 542 str.

Prvo furlansko bibliografijo je sestavil Giuseppe Valentinelli in jo objavil v Benetkah leta 1861. Njegovo delo je nadaljeval — vendar samo za zgodovinski del — Giuseppe Occioni-Bonaffons. Svojo *Bibliogra-*

fia storica friulana je objavil trikrat (1883, 1887, 1899); bibliografsko in v obliki regestov je obdelal gradivo, ki se nanaša na furlansko zgodovino in je izšlo med leti 1861 in 1895.

Bibliografijo Occioni-Bonaffonsa je izdala videmska akademija, ista ustanova je sedaj poskrbela za njeno prvo nadaljevanje, ki obsega seznam objav za dobo dvajsetih let (1895—1915), da bi bila bibliografija lahko ažurna, je seveda potreba podati pregled za naslednjega tričetrto stoletja. Delo pri sestavi knjige, o kateri poročamo, je začelo leta 1984. Zastavljeno je bilo kolektivno in seveda opravljeno s sodobnimi raziskovalnimi pripomočki (računalniki). Sestavljajci sedanje furlanske zgodovinske bibliografije so seveda dali tudi nekaj dodatkov k bibliografiji Valentinellija in Occioni-Bonaffonsa, a ker niso izčrpali celote gradiva (zlasti lokalno časopisje), kjer tiče še prispevki za bibliografijo, ugotavljajo, da je v sedanji objavi uresničena šele prva faza celotnega načrta.

Knjiga ima predvsem tri sestavne dele: pregled bibliografskih enot, kjer je naveden avtor (2473 enot); pregled enot brez navedbe avtorja (292 enot) in predmetno kazalo. Bibliografija je stavljena po v Italiji uveljavljenih standardih. Ob vsaki bibliografski navedbi so navedeni še prav kratke notice o vsebini; popis Occioni-Bonaffonsa je pri tem bolj izčrpen. Če gre v sedanji knjigi furlanske historične bibliografije še za ne povsem neuresničeno namero, potem je še pričakovati, da bodo nadaljnji pregledi bolj izčrpani, tudi kar zadeva gradivo, ki je o furlanskih problemih nastajalo med Slovenci. Nobenega dvoma ne more biti, da je nadaljevanje Valentinellijeve in Occioni-Bonaffonsove bibliografije nadvse potrebna pobuda.

Branko Marušič

Orietta Altieri, Società e ambiente a Capriva del Friuli tra Settecento e Ottocento. 1987, 84 str.

Knjiga »Società e ambiente a Capriva del Friuli tra Settecento e Ottocento« je drugo samostojno delo Oriette Altieri. Ta je izdala pregled »La comunità ebraica di Gorizia: caratteristiche demografiche, economiche e sociali (1778—1900)«. Razpravo o naselju Capriva del Friuli (ker leži tik ob slovenski etnični meji, ga Slovenci poznajo bodisi kot Kopriva, Kapri-vo ali pa Koprivno) je izdala hranilnica za območje Ločnika, Farre in Koprive (Lucinico, Farra, Capriva) v sodelovanju z goriškim inštitutom za družbeno in cerkveno zgodovino.

Svojo pozornost avtorica namenja razmeram v 18. in 19. stoletju, pri čemer ji pomagajo vizitacijska poročila goriškega nadškofa Attemsja (1759) in elaborati v zvezi z izdelavo terezijanskega in franciscejskega katastra. Avtorica sicer nakaže zgodovino naselja od najstarejših časov. Omeni, da se kraj prvič pojavi v pisanih zgodovinskih virih leta 1224, ko je med priča-

mi v darovnici goriškega grofa Majnharda neki Majnhard iz Koprive (glej F. Kos, *Gradivo*... 5, št. 399). Verjetno je prav isti Majnhard priča v mirovni pogodbi med oglejskim patriarhom in goriškim grofom leta 1202 (glej F. Kos, *Gradivo*... 5, št. 13). Za to listino avtorica ne ve, prav tako tudi ne za tisto iz leta 1206, v kateri ponovno nastopa kot priča »Meinhardus de Coprivn« in za listino, ki je nastala med leti 1230 in 1232, kjer zopet srečamo Majnharda iz Koprive (de Copriwe) kot pričo (F. Kos, *Gradivo*... 5, št. 100, 532).

Kopriva je danes povsem romansko naselje, vendar dolguje svoje ime bližnjim Slovencem. Če bi po primkih iz 18. in 19. stoletja sklepali o narodnostnem sestavu vaškega prebivalstva, potem ni nobenega dvoma, da je bilo v pretežni meri romansko, čeravno najdemo med prebivalci tudi take s slovenskimi primki. Avtorica se srečuje tudi s tem problemom: povečanju slovenske prisotnosti v kraju naj bi pripomogla predvsem emigracija iz bližnjih Brd v drugi polovici 19. stoletja; vendar je do preseljevanja prihajalo tudi pred tem časom. Očitno je, da je slovenska naselitev v Koprivi in okolici stara, gotovo še od naselitvenih (in kolonizacijskih) časov po vdorih Madžarov) časov sem.

Razprava O. Altierijeve je zanimiv prispevek o življenju furlanskega kraja v neposredni bližini romansko-slovenske narodnostne meje. Za razliko od nekaterih krajev v spodnjem Posočju je bila vselej del ozemlja, ki so ga imenovali tudi »Friuli austriaco«, to pomeni, da se je šele leta 1918 vključila v italijanski državni prostor. Tudi v Koprivi kot v sosednjih krajih avstrijske Furlanije je bilo močno razširjeno Faidutti-jevo furlansko katoliško gibanje; bilo je politični nasprotnik liberalnemu iredentizmu. Hranilnica v Koprivi (1896) je nastala na Faidutti-jevo pobudo. Tudi o tem poroča avtorica v svojem delu.

Branko Marušič

Silvio Domini, Staranzano. Storis, società e culture nell'ambiente del territorio Monfalconese. Il edizione, Staranzano 1987, 373 str.

Silvio Domini je učitelj v pokoju; izdal je pet pesniških zbirk (pesmi v bizjaškem dialektu), marljivo pa se posveča tudi krajevni zgodovini in je soavtor obsežnega frazeološkega slovarja dialekta »bisiac«, ki ga še danes govore na področju Tržiča (Monfalcone). Monografijo o naselju Staranzano (ime kraja povezujejo z latinskim imenom Terentius, omenjajo pa tudi njegov morebitni slovanski izvor), ki leži v spodnjem Posočju, v ravnini in na levem bregu Soče, ne daleč od slovenske etnične meje, je pisec prvič objavil leta 1978. Druga izdaja je dopolnjena.

Staranzano, ki ga Slovenci poznajo tudi kot Štarančan (L. Čermelj; karta J. Medveda), se skupaj s pripadajočimi mu naselji Bistrigna (Bistrinja), Dob-

bia (Dobija) in Villaraspa razmeroma pozno pojavi v pisanih zgodovinskih virih (1375). Bistrigna, za katero ime meni jezikoslovec G. Frau, da je slovanskega izvora, pa se prvič omenja leta 1335. Slovanski izvor ima še kak toponim iz bližnje okolice Staranzana. V zgodovini kraja ni kakih izjemnih dogodkov. Med leti 1420 in 1797 je spadal pod beneško republiko, s katero je imela habsburška monarhija prav v spodnjem Posočju zelo zapleteno ozemeljsko razmejitve. Potem je seveda prišel kraj pod Avstrijo, pod Napoleona in zopet pod Avstrijo.

V drugi polovici 19. stoletja je kmečko naselje spreminjalo svojo socialno in gospodarsko podobo, izgubilo je za štirideset let svojo občino in se leta 1907 ponovno osamosvojilo. Staranzan je hudo prizadela tudi prva svetovna vojna in prav z njenim koncem (1918) se zgodovina kraja tudi zaključila. V dodatkih je pisec navedel več gradiva od leta 1918 do današnjih dni. Med drugim najdemo tudi obrazložitev pobratenja Staranzana z Renčami (obč. Nova Gorica). V Staranzanu je bilo močno razvito italijansko odporiško gibanje, Renče pa so bile eden izmed centrov NOB na Primorskem.

Branko Marušič

Spazi della storia. Spazi della memoria. Il Quartiere dei Ferrovieri racconta... Vicenza 1988, 285 str.

Ta zapis ni niti ocena niti poročilo, pač pa le opozorilo na knjižno izdajo, ki govori tudi o nekem segmentu naše preteklosti. Italijanska oblast je na Primorskem po letu 1918 načrtno razseljevala po ozemlju notranje Italije predvsem učitelje. Podobno pa je ravnala tudi z drugimi poklici, na primer železničarji. Prav zato postane pregled zgodovine železničarske četrti v Vicenzi, na katerega opozarjamo, upoštevanja vreden pripomoček za spoznavanje problematike slovenskih železničarjev v času fašistične Italije.

O tem beremo v knjigi naslednje poštene besede: »Železničarjem, ki so prišli iz Benečije, so se v letih 1928—1929 pridružile mnoge železničarske družine, prišle so z Goriškega in iz Istre; zaradi fašistične politike 'amalgama' so hoteli te nekdanje habsburške podložnike — na splošno so jih imenovali 'Slavi' in so bili v mnogih primerih že avstroogrske železničarji — pomešati s pravimi Italijani.« V knjigi najdemo vsaj petnajst takih železničarjev oziroma njihovih družin (Tavčar, Škrinjar, Kalc, Rebec, Markovič, Pavlin, Bratuž, Ribnikar, Vižin, Abram, Doljak, Podgornik, Švab...). Knjiga govori tudi o udeležbi vičentinskih železničarjev v drugi svetovni vojni in pri tem posebno poudarja, da so bili štirje sinovi železničarja Bratuža iz Solkana jugoslovanski partizani; eden med njimi je padel kot borec Gradnikove brigade.

Knjiga o četrti vičentinskih železničarjev je koristen napotek, kako pisati interdisciplinarno razpravo

o delavskem naselju. Taka oblika zgodovinopisja si je pri Italijanih že utrla pot. Z njegovo problematiko se ukvarja uvodna študija Emilia Franzina, njen naslov je obenem naslov knjige.

Branko Marušič

Loški razgledi 34, Škofja Loka 1987, 322 str.

Zasnova zbornika *Loški razgledi* se ni nič spremenila. 34. številka je s prvim člankom Branka Berčiča z naslovom *Snovanje in ustanovitev Muzejskega društva v Škofji Loki* posvečena 50-letnici Muzejskega društva v Škofji Loki. Avtor nam pripoveduje o pripravah za ustanovitev društva. Skupina loških meščanov in profesorjev se je na pobudo občinskega vodstva zbrala l. 1936 in izvolila pripravljalni odbor. Oblikovali so pravila, ki so jih poslali v obravnavo upravnemu odboru oddelka banske uprave v Ljubljani (1937). Ustanovni občni zbor je bil 23. julija 1937 v škofjeloški občinski posvetovalnici. Muzejsko društvo je imelo namen razširjati ideje o ohranjanju kulturne dediščine, za neposredni cilj pa si je zadalo nalogo — ustanoviti muzej v Škofji Loki.

Muzejsko društvo Škofja Loka je bilo z ukazom predsedstva SFRJ 14. oktobra 1987 odlikovano z redom zaslug za narod s srebrnimi žarki za »posebne zasluge pri razvoju muzejske dejavnosti in za prispevek k širjenju prosvete in kulture«. Ta ukaz je tudi natisnjen na prvi strani zbornika.

Emilijan Cevc nam v prvem sestavku v *Razgledih* z naslovom — *Slika sv. Barbare iz loškega uršulinskega samostana* opisuje zdaj izgubljeno(?) sliko svetnice, ki je bila še prezentirana na Zgodovinski razstavi slovenskega slikarstva l. 1922 na tedanji obrtni šoli. Na podlagi fotografije je delo pač težko oceniti — tako slogovno, kot tudi časovno. Vendar se slikar kvalitetno vključuje v slogovno atmosfero našega ozemlja v drugi četrtini 17. stoletja.

Umetnostnozgodovinski prispevek je tudi članek Sonje Žitko, v katerem nam avtorica v precej obsežnem članku predstavlja življenje in delo slovenskega kiparja 19. stoletja — Frana Ksaverja Zajca. Delo se zaključuje s seznamom kiparjevih del. Franc Štukl nas je spet presenetil z zanimivostmi; v sestavku *Slikarja Rihard Jakopič in Ivan Grohar v Škofji Loki* piše o življenju teh dveh umetnikov, o dnevih v Loki, ki so bili prežeti z delom in o nočeh, polnih pesmi.

Anton Ramovš opisuje nekdanji majhen kamnolom črnega kamna v globoki grapi severovzhodno od Crngroba. Članku je dal naslov *Zgornjetriasni tvalski apnenci nad Crngrobom*. Anton Polenec tokrat govori o pajkih iz Dolnjega konca Selške doline, pajčje vrste so nazorno prikazane z risbami.

Naslednji zanimiv prispevek je pripravila Mojca Ferle. Zbrala je zgodovinske podatke o kovačih v Škofji Loki. V listinah sta omenjena prva kovača v Loki že leta 1263, kovaštvo pa je bilo razvito tudi v Železnikih. Avtorica nam predstavi kovače, pove kje

vse so stale kovačnice, veliko izvemo tudi o delovnem prostoru, o opreми in orodju kovačev kot tudi o samih izdelkih; življenje vajencev in pomočnikov ter delovni dan le-teh, vključno z mojstrom, je opisano v posebnem poglavju.

Študija Mete Sterle, ki jo je naslovila *Prehrana na Loškem*, je obsežen prikaz prehranjevalnih navad loškega prebivalstva. Že freisinške arhivalije pokažejo razliko v prehrani med gosposko in tlačani. Podložniki so uživali enostavno hrano, gosposke mize pa so se šibile pod dobrotami. Avtorica podrobno opisuje dnevne obroke hrane (zajtrk, dopoldanska malica, kosilo, popoldanska malica, večerja), »ponudi« tudi kakšen recept, ki bi ga še danes z veseljem pripravili vsi, ki jim je kuharska umetnost pri srcu (zaliloški recept za pripravo salam, recept za domače pivo...). Hrana oziroma jedi so se razlikovale tudi po določenih dnevih. Ob praznikih se je jedlo drugače kot ob navadnih dnevih. Prehrana porodnice, otroka ali bolnika je bila spet drugačna; praznični dnevi kot božič, velika noč, ostali cerkveni prazniki, pustni čas, godovi (ki so jih praznovali bolj kot rojstne dneve) so imeli kar določene jedi, ki jih je bilo treba ponuditi... Bistvene spremembe je prehrana doživela nekaj let po vojni. Zdaj stara jedila prilagajajo izbirčnejšemu okusu; da pa ne pridejo v pozabo pa poskrbe kuharski tečaji in tudi kmečki aktivni žena z občasnimi razstavami.

Še en obsežen članek pa je prispeval Milko Matičetov. Naslovil ga je po *Po sledovih medveda s Križne gore*. Stara pravljica snov se je prebijala skozi prostor in čas po dveh tirih — po posvetnem in po nabožnem tiru. S tem prispevkom se zaključujejo *Razgledi*, ki tvorijo najobsežnejši del zbornika.

Zapiski in spomini nam kot prvi članek prinašajo *Ogled po Gorenškem — Poljanska dolina* kot je v Novicah naslovil svoj potopis Jožef Levičnik. Marija Stanonik, ki je ta potopis izbrskala pozabi, je opisala tudi življenje in delo avtorja. Predsednika Muzejskega društva dr. Branka Berčiča je ob njegovem jubileju — šestdesetletnici predstavil France Planina. Albin Igličar pa je opozoril še na enega jubilara, na dr. Alojzija Finžgarja, profesorja pravne fakultete. O življenjski poti — žal prezgodaj končani — in o umetniškem ustvarjanju akademskega kiparja Tonea Logondra, je spregovoril Anton Pavlovec. Spomin na dr. Viktorja Volčjaka, slovenskega partizanskega zdravnika je obudil Franc Podnar. Alfonz Zajec pa se spominja dveh ustanovnih članov Muzejskega društva v Žireh Janeza Sedeja in Tonea Nagliča.

Ivan Jan opisuje v razdelku NOB uničenje okupatorjevega policijskega oddelka 12. dec. 1941 v Rovtu nad Škofjo Loko. Anton Peternel - Igor nas spomni na zadnjo veliko sovražnikovo ofenzivo leta 1945 na Loškem; Stane Pečar pa nadaljuje s prispevkom iz 33. št. LR o okupatorjevem uničevanju domačij.

Sestavek v Leposlovju: *Oj ta vojaški boben*, je poglavje iz povesti Janeza Dolenca, ki jo je posvetil prebivalcem rojstne vasi Četena ravan in ji je dal naslov Četenci.

Zadnji razdelek so Poročila in gradivo. *Janko Kandiž* — dolgoletni učitelj na lesnoindustrijski šoli na Trati je ob 30-letnici šole prispeval kratek pregled delovanja šole. France Planina je opozoril na novo domoznansko knjigo Marije Stanonik: *Promet na Žirovskem*. Avtorica nas seznaja o oblikah prometa, o prometnih sredstvih v kmečkem gospodarstvu, o avtomobilizmu na Žirovskem... Zbornik se končuje s člankom o poteku občnega zbora Muzejskega društva in s *Prispevkom h kroniki škofjeloške občine*, ki ga je pripravil Franc Podnar in je kazalo zanimivih dogodkov preteklega leta v občini.

Bogat zbornik — tako po vsebini člankov, kot tudi po slikovnem gradivu — nudi bralcem, ki ga vzamejo v roke, pogled na življenje in delo Škofje Loke, občine, njenih prebivalcev nekoč in danes.

Barbara Skok

Arhivski dokumenti iz zgodovine Novega mesta. Razstava dokumentov Zgodovinskega arhiva Ljubljana, Enota za Dolenjsko in Belo krajino, Novo mesto. Novo mesto 1988, nepaginirano.

Institucija z dolgim nazivom, ki se že 15 let trudi, da bi v večjem delu Dolenjske in v Beli krajini zaščitila in obvarovala del našega kulturnega bogastva, je v Novem mestu predstavila delček svojega gradiva. Ker so tovrstne razstave v Ljubljani nedvomno povečale zanimanje ljudi za arhive, je upati, da se bo kaj takega zgodilo tudi v deželi ob Krki in onkraj Gorjancev. Ker pa se Dolenjcev zaradi njihove prirojene nezaupljivosti nekatere stvari bolj težko »primejo«, so izdali tudi zelo zanimiv katalog kot trajni spomin, sporočilo in opozorilo.

Ker so Novomeščani v preteklosti slabo skrbeli za svojo arhivsko dediščino, najstarejši »domač« dokument je šele iz 16. stoletja, so si za starejše obdobje pomagali s sposojenim gradivom. Gledano v celoti, gradiva o Novem mestu in Dolenjski namreč ni tako malo, le raztreseno je zelo (Ljubljana, Dunaj, furlanski arhivi). Le na tak način je organizatorjem uspelo, da so lahko zajeli skoraj 600-letno obdobje.

Izbor dokumentov nedvomno zasluži pohvalo. Posebno bi opozorili na tistega iz konca 18. stoletja, ki opisuje jezikovno kulturo (8), na pismo prošta Petra Urha, ki izredno plastično slika gospodarske, socialne in higienske razmere sto let kasneje (20), prošnjo županstva iz leta 1909, da bi Rudolfovo ponovno postalo Novo mesto, ker »naše mesto imenovalo se je v slovenskem jeziku od pamtiveka Novo mesto« (34), pravila društva Prosvete iz leta 1919, katere drugi predsednik je bil naš pokojni akad. prof. dr. Fran Zwitter (38), petletni plan 1947—1951 (50) in zadnji dokument, ki govori o začetkih Industrije motornih vozil (54). Ob pohvali izboru je treba pohvaliti še celne regeste oziroma uvode v posamezne dokumente, ki le-te postavijo v čas in prostor.

Kot vse kaže, pa so avtorji pri izdelavi kataloga ne-

koliko preveč hiteli. Drugače si ni mogoče razložiti hude napake pri datiranju trosilnih listkov (47), tudi govorjenje o ustanovni listini v uvodu ni primerno, še zlasti ker pri regestu (1) te napake ni, pa še nekaj manjših napak bi lahko našli. Pogrešamo, da ni vsaj z enim stavkom omenjeno povojno uničevanje dokumentov in knjig, ki jih danes še kako pogrešamo. Kljub vsemu pa ne gre prezreti dobrega namena organizatorjev razstave oziroma delavcev arhiva. Predlagal bi, da bi podobno razstavo v naslednjih letih ponovili z gradivom, ki se hrani zunaj Novega mesta, Dolenjske in Bele krajine. Potrebno je le malo organizacijskega talenta in dobre volje. Uspeh ne bi manjkalo.

Stane Granda

Idrijski razgledi XXXIII, Idrija 1988, 155 str.

Najnovejša številka revije *Idrijski razgledi*, ki jo izdaja tamkajšnji Mestni muzej, ima izrazit vsebinski »skupni imenovalec«: predstavitev prizadevanj za ohranitev naravne in kulturne dediščine področja, ki ga pokriva.

Uvodnemu razmišljanju sociologa mag. Emila Milana Pintarja iz Republiškega komiteja za raziskovalno dejavnost in tehnologijo o prihodnosti Slovenije ter Jugoslavije in o njunih razvojnih dilemah sledi obširen povzetek pogovora za okroglo mizo o izredno občutljivem vprašanju graditi ali ne graditi hidroelektrarno Trebuša. Okroglo mizo so v sklopu svojih zelo odmevnih *Muzejskih večerov* (svojevrsne zelo domiselne pobude, kako približati dejavnost te ustanove širšemu krogu zainteresiranih »uporabnikov«) 16. aprila 1987 organizirali Mestni muzej Idrija, Muzejsko društvo Idrija in Koordinacijski odbor za varstvo okolja in zraka pri OK SZDL Idrija. Večera se je udeležila okrog 350 ljudi, več kot 20 pa jih je sodelovalo v diskusiji, kar vse lepo priča o izredni občutljivosti vprašanja. Drugi sklop vprašanj varovanja naravne in kulturne dediščine je posvečen predstavitvi projekta krajinskega parka doline zgornje Idrijce, ki zajema take naravne in kulturne spomenike, kot so to Divje jezero, kanjon Idrijce v Kramaršci, antični limes, vodna črpalka »Kamšt«, vodne pregrade »klavže« ter partizanska bolnišnica »Pavla«. O tem projektu, izdelanem že leta 1972, pišeta arhitekt Milan Božič, direktor idrijskega Ateljeja za projektiranje in akademski slikar Rafko Terpin iz osnovne šole Cerkno. Naslednje vprašanje iz tega področja, ki je temeljito obdelano pričujoči številki, je predstavitev cerkve Sv. Trojice v Idriji in njene obnove v obdobju 1981—1984. Njeno zgodovino, umetnostno-zgodovinski pomen in potek obnove predstavljajo idrijski dekan Stanko Medvešek, kobariški dekan Franc Rupnik, geolog ter strokovni vodja Raziskovalne enote pri Rudniku živega srebra Idrija, dipl. ing. arhitekture France Kvaternik, akademski slikar in restavrador Rudi Pergar, samostojni kamnosek Andrej

Mravlje, kipar in restavrator Ivan Pavlinec, akademski slikar Lojze Čemažar ter akademski slikar in restavrator Izidor Mole.

Zgodovinar in kartograf Branko Korošec nam v svojem prvem delu svojega biografskega krokijskega predstavlja življenje in delo kameralnega komisarja rudnikov, gozdov in cest na Notranjskem Franca Antona Steinberga, upravnika idrijskega rudnika in znanega avtorja opisa Cerkniškega jezera do njegovega prihoda v Idrijo. Narodni heroj in udeleženec španske državljanske vojne Stane Bobnar objavlja spomine na dr. Aleša Beblerja med državljansko vojno v Španiji, kustos idrijskega Mestnega muzeja Janez Kavčič pa predstavlja življenje in delo slikarja Ivana Seljaka-Čopiča ob njegovi šestdesetletnici. Arheolog na Inštitutu za arheologijo ZRC SAZU Ivan Turk je prispeval zelo zanimivo rekonstrukcijo življenja jamskih medvedov in neandertalcev ter njihovih čisto zelo burnih »bližnjih srečanj«, študent geografije Igor Šebenik pa prispevek o megli in padavinah na Idrijskem. V literarnem »oddelku« objavlja svoje pesmi rezkalec v tovarni Kolektor Idrija Darko Kaučič, krajšo prozo pa delavka v tovarni ETA Cerkno Ivanka Čadež.

V rubriki, namenjeni ekološkemu vprašanju, piše Igor Šebenik o švicarski varianti problematike varstva okolja, v rubriki Zapisi pa kustos-dokumentalist idrijskega Mestnega muzeja Tomaž Pavšič o knjigi Janeza Kavčiča Prva slovenska realka, ravnatelj istega muzeja Samo Bevk o fotografski zapuščini nekdanjega idrijskega rudniškega zdravnika dr. Milana Papeža kot novi pomembni pridobitvi idrijskega Mestnega muzeja, slavistka na Srednji šoli Jurija VEGA v Idriji Lidija Kleindienst o XI. občinskem pevski reviji Naša pesem 1988, objavljen pa je tudi slavnostni govor predsednice skupščine občine Idrija Ivice Kavčič ob otvoritvi spominske sobe dr. Aleša Beblerja v idrijskem Mestnem muzeju 27. aprila 1988. V rubriki Raziskave piše geolog pri Raziskovalni enoti pri Rudniku živega srebra Idrija Jože Janež o vprašanju, kje najti dovolj pitne vode za Ravne pri Cerknem, dipl. ing. elektrotehnike in raziskovalec pri isti enoti Vojko Boškovič pa predstavlja delo odbora za pospeševanje inovacijske in raziskovalne dejavnosti pri občinski raziskovalni skupnosti Idrija v zadnjih dveh letih. Članke v pomin dr. Joži Vilfanu, učitelju ter slikarju Albinu Vončini ter muzejskemu delavcu Srečku Logarju so napisali Ana Štucin, Janez Kavčič in Tomaž Pavšič. Najnovejšo številko Idrijskih razgledov so likovno opremili z deli slavljenca Ivana Seljaka-Čopiča.

Tudi najnovejša številka idrijskih razgledov nam s svojimi tehnimi prispevki odkriva pisano zbirko najrazličnejših vprašanj, povezanih s tem zanimivim delom naše domovine ter zlasti z njegovim čisto ogroženimi naravnimi in kulturnimi znamenitostmi. Vredno poudarka je tudi dejstvo, da je velik del prispevkov delo avtorjev iz Idrije ter okolice.

Žirovski občasnik 14, Žiri 1988, 203 str.

Žirovski občasnik je ena od tistih naših krajevnih revij, ki po svoji svežini in domiselnosti pristopa ter aktualnosti in tehtnosti prispevkov pomenijo dobrodošlo osvežitev med publikacijami svoje vrste. Pozornosti vredno je tudi dejstvo, da uspe uredništvu napolniti številke pretežno s prispevki avtorjev, ki živijo, so bili rojeni, ali pa njihov rod izvira iz Žirov ter bližnje okolice in to ne na »osnovnošolski«, pač pa povsem na »univerzitetni« ravni. O tem lepo pričajo tudi avtorji v najnovejši, štirinajsti številki revije, ki je pretežno tematska in posvečena sedemdesetletnici nastanka jugoslovanske države. Tej temi je posvečen že uvod glavnega urednika občasnika, v katerem med drugim primerja stališča do jugoslovanskega vprašanja, kot so jih izoblikovali nekateri vidni predstavniki našega preteklega kulturnega, političnega in znanstvenega življenja. Med navedenimi posebej naglašajo izjavo dr. Ivana Tavčarja iz leta 1882, ko le-ta zatrjuje, da Slovenci ne bi imeli nič proti temu, da se ne bi več govorilo o dveh narodih, slovenskem in hrvaškem, ampak samo o »narodu hrvatskem« ter prizadevanja znanega slovenskega teologa dr. Aleša Ušeničnika za jugoslovansko državo tik pred razpadom Avstro-Ogrske.

Na oba zgoraj omenjena moža se nanaša tudi rubrika (Jugo)slovenskih razgledov, v kateri je objavljena fotokopija članka dr. Tavčarja Slovenci v Zagrebu iz Slovenskega naroda iz leta 1882 ter prvi slovenski prevod spisa dr. Ušeničnika *Um die Jugoslawien. Eine Apologie* (Za Jugoslavijo. Apologija) iz zadnjega leta Avstro-Ogrske, ki ga končuje s trditvijo, da more biti usoda slovenskega naroda samo »*Jugoslavija ali smrt*«. Dr. Ušeničnikov tekst sta prevedla v slovenščino Marjana in Zvone Škofič, prevodu pa je dodano tudi pet ocen te publikacije spisa iz nekaterih takratnih slovenskih in drugih časopisov. V tej rubriki je objavljen tudi tekst Majniške deklaracije ter fotokopije izjav in podpisov zanj iz Žiri.

Tudi v rubriki Ob 70-letnici Jugoslavije sta prva dva prispevka posvečena dejavnosti dr. Ušeničnika. Najprej je objavljen odlomek o slovenskem narodnostnem vprašanju in nastanku Jugoslavije iz knjige teologa ter asistenta na teološki fakulteti Urbanianske papeške univerze v Rimu dr. Jožka Pirca Aleš Ušeničnik in znamenja časov s podnaslovom Katoliško gibanje na Slovenskem od konca 19. do sredine 20. stoletja, ki je izšla v Ljubljani leta 1986, nato pa o stališčih dr. Ušeničnika v omenjeni Apologiji jugoslovanske države razmišljajo profesor filozofije in sociologije ter namestnik predsednika Republiškega komiteja za raziskovalno dejavnost in tehnologijo SRS mag. Emil Milan Pintar, sociolog in asistent na FSPN mag. Pavle Gantar, sociologinja in znanstvena svetnica v Raziskovalnem centru FSPN mag. Spomenka Hribar in diplomirani pravnik ter pisatelj Vladimir Kavčič. Pravnik in redni profesor ljubljanske Pravne fakultete dr. Ivan Kristan v svojem prispevku razpravlja o sedemdesetletnici Jugoslavije kot primerni

priložnosti za razpravo o samoodločbi jugoslovanskih narodov, psihologinja ter docentka na FSPN dr. Mirjana Nastran-Ule, o »slovenskem sindromu«, ekonomist in podpredsednik republiške konference SZDL mag. Viktor Žakelj pa razmišlja o dilemah Avstro-Ogrske pred sedemdesetimi leti in sedanjih jugoslovanskih.

V rubriki Iz sveta pod Blegošem sta objavljena fotoponatisa razprav dr. Pavleta Blaznika Kolonizacija Poljanske doline iz leta 1938 ter dr. Svetozarja Ilešiča Škofjeloško hribovje — Geografski opis Poljanske in Selške doline iz istega leta. V rubriki Odmevi dr. Angelos Baš podpira pobudo mag. Marije Stanonik za ustanovitev žirovske muzejske zbirke obutve na Slovenskem, Branko Mlinar in Ina Ferbežar pa ocenjuje ta knjigo mag. Stanonikove Promet na Žirovskem — etnološki vidik. Precej prostora je posvečenega tudi »pojavi Žirovski občasnik«, predvsem odmevom nanj v sredstvih javnega obveščanja.

Kot vidimo, je dobršen del prispevkov v najnovejši številki Žirovskega občasnika ponatis že objavljenih prispevkov. Taka uredniška politika ima seveda svoje dobre in slabe plati. Po eni strani tako približa dragocene, manj dostopne prispevke širšemu krogu bralcev, toliko bolj, če gre kot pri dr. Ušeničnikovem delu za prvi prevod v slovenščino, po drugi strani pa se tako seveda zmanjša delež novih, izvirnih prispevkov iz širokega in kvalitetnega kroga so delavcev, ki si jih je občasnik že pridobil. Po vsej verjetnosti kaka tovrstna številka ponatisov bolj koristi kot škodi, vendar pa to najbrž ne bi smela postati prevladujoča uredniška politika.

Andrej Vovko

Časopis za zgodovino in narodopisje, 59, n.v. 24, št 1, Maribor 1988, 164 str.

Kljub težkemu finančnemu položaju je z denarno pomočjo Raziskovalne skupnosti Slovenije, Kulturne skupnosti Slovenije, Raziskovalne skupnosti Maribor in Kulturne skupnosti Maribor ugledal luč sveta prvi zvezek Časopisa za zgodovino in narodopisje za leto 1988, letnik 59, nova vrsta 24. Vsebinska zasnova in tehnična oprema tega zvezka je tradicionalna, prispevki pa so razdeljeni na tri zaokrožene enote. V prvo in po številu strani najobsežnejšo spadajo razprave, sledi kronika in na koncu ocene novih publikacij.

V prvem zvezku Časopisa za zgodovino in narodopisje za leto 1988 je na 142 straneh objavljenih 9 razprav. Vsaka razprava ima povzetek v angleškem oziroma nemškem jeziku, ter izvleček do deset vrstic v slovenskem in angleškem jeziku. Tematsko ta zvezek ni zaokrožena enota, vendar pa lahko rečemo, da je posvečen dvema osebnostima. Prva je prekmurski rojak Avgust Pavel, druga pa Andrej Perlach. Kratek pregled vsebin prispevkov pa naj služi kot osnovna informacija o pestrosti vsebin tega zvezka.

Dr. Štefan Barbarič literarni zgodovinar in ravnatelj Slovenske knjižnice iz Ljubljane v razpravi z naslovom *Avgust Pavel in slovensko ljudsko izročilo (posebej v zvezi z mitom Kralja Matjaža)* — *Ob stoletnici rojstva A. Pavla* ugotavlja, da je Avgust Pavel (rojen je bil leta 1886 v Cankovi, umrl v Szombatheľu 1946) posvetil veliko svojega truda posredovanju slovenskega ljudskega izročila pri Madžarih. Tako v njegovem delu zavzema mit o Kralju Matjažu osrednjo vlogo in pomeni v nekem smislu simbol slovensko-madžarskega kulturnega zbliževanja in sodelovanja. Zaslužni profesor dr. Vanek Šiftar pa po uvodni predstavitvi Pavlovega življenjepisa v razpravi *Ob stoletnici dr. Avgusta Pavla (Agoston Pavel) 1886 — 1986* našteva prireditve, ki so se zvrstile na Madžarskem in tudi v Sloveniji, kritično ocenjuje njihovo vsebino in odmevnost, opozarja na pomanjkljivosti ter nakazuje naloge, ki še čakajo raziskovalce Pavlovega življenja. V času od leta 1868 do 1872 je v Mariboru izhajal Slovenski narod — glasilo mladostlovecev. Ravno to obdobje štirih let izhajanja imenovano mariborsko nam skuša približati Jaro Dolar upokojeni ravnatelj Narodne in univerzitetne knjižnice iz Ljubljane v prispevku *Rojstvo časnika, Ob 120. letnici Slovenskega naroda*.

V razpravi *Ob novih odkritjih srednjeveških fresk v mestni župnijski cerkvi Sv. Jurija v Ptuj* s podnaslovom *Preliminarna opažanja in ugotovitve* daje dr. Janez Höfler z ljubljanske Filozofske fakultete začasno poročilo o najdbah med obsežno restavracijo notranjščine cerkve, ki jo je izpeljal Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine v Mariboru s sodelovanjem restavratorja akad. slikarja Viktorja Gojkoviča. Na žalost do sedaj še ni bilo raziskano arhivsko gradivo, če le-to sploh obstaja, da bi bile s pisnimi viri dokazane hipoteze umetnostnih zgodovinarjev o preurejanju in poslikavi notranjščine omenjene cerkve. Dr. Manica Špendal s Pedagoške fakultete Maribor v prispevku *Maribor — prizorišče dogajanja v pogrešani operi La sorella di Mark' (Markova sestra)* italijanskega skladatelja Giacoma Setacciolija poroča, da je italijanski libretist Enrico Golisciani izbral Maribor oziroma njegovo okolico za prizorišče dogajanj v operi *La sorella di Mark*. Znano je, da je s tem izpolnil željo slavne pevke Gemme Bellincioni-Stagno (1864—1950), ki je tudi nastopila v glavni vlogi krstne predstave 6. maja 1896 v Teatro Constanzi v Rimu. Ohranil se je le libreto, zato ni mogoče povedati nič določenega o glasbenem delu opere. Dokončen odgovor na vprašanje zakaj je ravno Maribor izbran za prizorišče omenjene opere bi verjetno našli v avtobiografskem delu *Io e il palcoscenico* (Jaz in gledališki oder) zgoraj omenjene pevke, vendar se tudi to delo ni ohranilo. Andrej Perlach in njegov prispevek *k razvoju merjenja časa* je naslov razprave dr. Friderika Pušnika iz Maribora. Po prikazu življenja in dela profesorja matematike in medicine, zdravnika, pesnika in dobrotnika študentov s slovenskega Štajerskega, dekana dunajske medicinske fakultete, rektorja dunajske univerze doktorja znanosti in medicine An-

dreja Perlacha (rojen v Svečini nad Mariborom leta 1490, umrl na Dunaju 1551 leta) opozarja avtor na to, da je Andrej Perlach s pravilnim ugotavljanjem inkubacijske dobe mogel že preventivno ukrepati v boju proti kugi, ko je le-ta razhajala na Dunaju.

Dr. Jože Koropec s Pedagoške fakultete Maribor v razpravi *Svečinski svet do leta 1600* razgrne pred bralce rezultate svojih raziskovanj za območje zahodno od Šentilja v Slovenskih goricah. Ugotavlja, da se je že v drugi polovici 12. stoletja oblikovala župnija Svečina, ki je bila inkorporirana samostanu Admon-tu, svečinsko zemljiško gospodstvo pa je bilo dodeljeno samostanu Seckau. Iz istega stoletja imamo tudi podatke o vinogradništvu, ki je pozneje preraslo v glavno gospodarsko panogo. Velikega pomena za prebivalstvo je bila še živinoreja. Avtor ugotavlja, da je bila družba v začetku 16. stoletja na tem območju že zelo razslojena. Iz svečinskega okolja je izšel tudi znameniti Andrej Perlach. Dr. Jože Mlinarič, arhivski svetovalec v Pokrajinskem arhivu Maribor in redni profesor na Pedagoški fakulteti v Mariboru, obravnava na podlagi arhivskih virov v razpravi *Posest cistercijanske opatije Rein na slovenskem Štajerskem* zgodovino vinogradniške posesti tega samostana od prve pridobitve posesti v letu 1276 do okoli 1600. Opatija Rein je imela vinograde v okolici Maribora, Ljutome-ra in Gornje Radgone. *Oris 12 najpomembnejših gradbenih objektov v Mariboru I* je naslov razprave umetnostnega zgodovinarja Jožeta Curka iz Ljubljane. V tej razpravi so predstavljeni objekti: mestni grad, stolna cerkev, minoritski samostan, jezuitski kolegij, žički dvor in mestno obzidje. Drugih 6 pomembnih objektov pričakujemo v eni izmed naslednjih številč Časopisa za zgodovino in narodopisje. Vsi ti objekti so že bili predmet njegovih razprav, vendar je pri večini od njih odkril nove podatke in s tem tudi nove poglede na njihov gradbeni razvoj. Slednje velja posebno za mestni grad, stolno cerkev in mestno obzidje. Medsebojni odnos teh treh objektov in obstoj že davno izginulih kasarne, proviantne hiše in orožarne pa dokazuje, da je imel Maribor veljavo kot utrdba vse do leta 1782.

Dr. Edvard Glaser iz Maribora je v zapisu Primarij dr. Eman Pertl 1907—1987 na kratko predstavil življenjepis in znanstven opus medikohistorika, zdravnika specialista dermatovenerologa dr. Eman Pertla.

Dr. Sergej Vrišer ocenjuje najnovejšo knjigo dr. Angelosa Baša z naslovom *Oblačilna kultura na Slovenskem v Prešernovem času*, ki je izšla pri Državni založbi Slovenije leta 1987; mag. Marjan Žnidarič pa knjigo dr. Matjaža Klemenčiča z naslovom *Ameriški Slovenci in NOB v Jugoslaviji*, ki je izšla pri Založbi Obzorja Maribor leta 1987.

Jože Curk pa nam je pripravil kar štiri ocene in predstavitev publikacij in to *Prizadevanja sekovskih škofov M. Brennerja in J. Eberleina... za versko prenovo na Štajerskem v luči protokolov 1585—1614 in vizitacijskih zapisnikov iz 1606, 1608 in 1617—19*. izpod peresa dr. Jožeta Mlinariča. Publikacija je izšla v zbirki Acta ecclesiastica Sloveniae 5 leta 1983. Dalje

je ocenil publikacijo *Župnije na slovenskem Štajerskem v vizitacijskih zapisnikih arhidiakonata med Muro in Dravo 1656—1774* avtorja dr. Jožeta Mlinariča. Tudi ta publikacija je izšla v zbirki Acta ecclesiastica Sloveniae 9, leta 1987. *Trije popisi cerkva in kapel na Kranjskem in Slovenskem Štajerskem s konca 16. stoletja* je naslov tretje publikacije katero ocenjuje Jože Curk. Avtor te publikacije, ki je izšla v zbirki Viri za zgodovino Slovencev 6 leta 1982 je dr. Janez Höfler. Četrta ocenjena publikacija pa nosi naslov *Kulturni zakladi ptujskega in ormoškega območja*, ki je izšla 1987 leta.

Pričujoči zvezek Časopisa za zgodovino in narodopisje pomeni pomemben prispevek k spoznavanju zgodovine slovenskega naroda s posebnim ozirom na področje severovzhodne Slovenije in ravno s tega stališča si je želeli, da bi kljub vsem težavam publikacija vendarle kolikoli se bi dalo tudi v naprej redno izhajala.

Miroslav Novak

Kronika Prekmurja, Glasilo Zgodovinskega društva za Pomurje, letnik I., št. 1., Murska Sobota 1988, 36 str.

Skromna oblika razodeva, da je prva številka glasila pomurskega zgodovinskega društva nastala kot poskus, ki naj bi utrl pot nastanku pomurske zgodovinske ali kompleksnejše družboslovne revije. V letih, ki so pretekla od izhajanja revije Svet ob Muri je bilo že nekaj podobnih poskusov, ki pa niso pustili pomembnejših sledov. Sedaj so poskusili tudi zgodovinarji in na šestintridesetih straneh tipkopisa pripravili Kroniko Pomurja.

Prvi med prispevki je prispevek Ivana Rihtariča o Atilovem gradu v Kocjanu, srednjeveškem stolpu okoli katerega se je spletla zanimiva ljudska legenda, ki jo poskuša avtor opredeliti z zgodovinskimi dejstvi. Sledi mu prispevek Matija Žižka o fevdalcih in kmetih graške fevdalne posesti. Avtor, ki se že vrsto let ukvarja z zgodovino Grada na Goričkem ali nekdanje Gornje Lendave, nam poskuša v strnjeni obliki predstaviti življenje pri Gradu v času, ko je bil pretežno del Prekmurja pod upravo njegovih fevdalnih gospodov. Jože Bence piše o Turnišču kot srednjeveškem mestu od prve omembe kraja leta 1265 do konca 17. stoletja. Podrobneje je nakazan razvoj turniške prazupnije ter imen Turnišče in Črnc, prvotno dveh krajev, ki sta se zlila v enega.

Vpade Krucev na slovensko Štajersko je v svojem prispevku opisala Marija Rihtarič. Med kronološko razvrščenimi prispevki je še en prispevek Ivana Rihtariča, ki nosi naslov: *Trije drobci iz bogatega deklaracijskega gibanja na slovenskem Štajerskem*. Ivo Orešnik predstavlja delovanje Mirka Bagarja-Jana prvega prekmurskega sekretarja SKOJ od njegove vključitve v revolucionarno delavsko gibanje leta 1938 do smrti, kot sovjetskega obveščevalca v Budimpešti, leta 1945.

Metka Fujs v svojem prispevku v obnovi podeželja in Zakonu o agrarni reformi in kolonizaciji v strnjeni obliki podaja zakonske osnove za ustvarjanje fonda državne zemljiške lastnine in agrarne reforme v Jugoslaviji po drugi svetovni vojni.

Upamo, da bo prva številka Kronike Pomurja čakala tudi svoje nadaljevanje in tako nadomestila vrzel, ki jo v slovenskem zgodovinopisju predstavlja pomurska, še bolj pa prekmurska zgodovina.

Metka Fujs

NAVODILO SODELAVCEM

V želji po enotnejši podobi člankov v Kroniki ter v pomoč novim sodelavcem, je uredništvo pripravilo tole navodilo.

1. Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino objavlja krajše izvirne prispevke s področja krajevine zgodovine, pa tudi poročila in ocene tovrstnih posvetovanj, razstav in publikacij.
2. Uredništvo ima pravico tekste jezikovno lektorirati.
3. Prispevke v obsegu največ do ene avtorske pole (t.j. do 16 strani tipkopisa) pošljite na naslov uredništva natipkane samo na eni strani. Število vrstic naj ne preseže običajnih trideset (30), na levi strani pa pustite 3 do 4 cm širok rob.
4. Takemu čistopisu priložite tudi povzetek in sinopsis. *Povzetek* naj predstavi glavne rezultate prispevka (v obsegu do strani in pol oziroma 50 vrstic tipkopisa), *sinopsis* pa naj vsebuje kratek opis prispevka z opozorilom na vire (do 15 tipkanih vrstic) ter podatke o avtorju v zaporedju kakor so v Kroniki v navadi. Uredništvo bo oskrbevalo prevod sinopsisa v angleščino in prevod povzetka v tuj jezik, ki bo zaradi obravnavane tematike najprimernejši; lahko pa za prevode poskrbi tudi avtor.

Primer sinopsisa (ostale podatke vpiše uredništvo):

Mlinarič Jože, dr., arhivski svetovalec, Pokrajinski arhiv Maribor,
62000 Maribor, Glavni trg 7, YU

Posest cistercijskega samostana Rein na Dolenjskem 1275—1693

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, št. , 198, str. , cit. lit. 117

Avtor članka obravnava na osnovi arhivskih virov, ki jih hrani opatija Rein pri Gradcu zgodovino posesti tega samostana na Dolenjskem od prve pridobitve v letu 1275 pa do leta 1693, ko je ta prišel v last stiškega samostana.

5. Razdelitev prispevka naj bo logična in pregledna. Tiskarski znaki za poudarke naj bodo enotni in sicer: podčrtano za razprto in valovito podčrtano za ležeče (kurzivno). Kurzivno navadno uporabljamo tudi za citate in objave (delov) virov.
6. Slikovno gradivo (3—4 fotografije na prispevek) priložite posebej in na hrbtni strani označite zaporedno številko legende. Legenda (podnapisi) slikovnega gradiva z navedbo nahajališča vira naj bo priložena na posebnem listu.
7. Vse opombe morajo biti pisane enotno. Ko delo prvič citiramo navedemo ime (ali vsaj začetnico)

in priimek avtorja, naslov navedenega dela — če gre za članek še revijo ali zbornik — kraj in leto izida ter stran(i).

Milko Kos, Zgodovina Slovencev od naselitve do reformacije, Ljubljane 1933

Miroslav Pahor, Fevdalna posest na piranskem ozemlju do konca 13. stoletja, v: Kronika 29, št. 1, Ljubljana 1981, str. 1—8.

8. Pri nadaljnjih navedbah napišemo samo avtorja, kratiki n.d. (navedeno delo) in strani.

J. Šorn, n.d., str. 94—97

9. Pri citiranju arhivskih virov navedemo najprej arhiv, nato ime fonda ali zbirke in signaturo (oz. številko fascikla, škatle ali arhivske enote). Temu lahko sledi še opis ali pripomba. Če navajamo isti arhiv oziroma fond večkrat, navadno uporabljamo kratico, ki jo navedemo prvič v oklepaju, če tega nismo storili že na začetku opomb.

Arhiv SR Slovenije (AS), Zbornica za trgovino, obrt in industrijo (TOI), fascikel (fasc.) 309/2 Č—E, Popisni listi industrije;

Zgodovinski arhiv v Celju (ZAC), Mestna občina Celje, fasc. 18, Predsedstveni spisi za leto 1885, prošnja Agnese Tellian z dne 21. 10. 1885.—

10. Posamezna dela ali navedbe virov v isti opombi ločimo s podpičjem, opombo pa zaključimo s piko in vezajem.

M. Smole, Graščine nekdanjem Kranjskem, Ljubljana 1982, str. 171; M. Kos, n.d., str. 182.—

11. Na kratice v tekstu moramo opozoriti na začetku prispevka ali pa v prvi opombi. Pri kraticah upoštevamo določila Slovenskega biografskega leksikona.

12. Pri poročilih oz. ocenah novih publikacij navedemo v naslovu avtorja publikacije, naslov (tudi podnaslov), kraj in leto izida ter obseg.

L'uomo e la vite. Človek in trta, Trieste — Trst 1987, 196 str.

13. Ob koncu teksta naj avtor napiše svoj polni naslov, telefonsko številko in številko žiro računa.

14. Prvi korekturni odtis prispevkov iz rubrik »Članki in razprave« in »Zapiski in gradivo« navadno uredništvo posreduje avtorjem, ki so dolžni po opravljenih popravkih v treh (3) dneh vrniti tekst in korekturni odtis uredništva. Tekst popravljamo s pomočjo korekturnih znamenj, ki jih najdemo npr. na koncu Slovenskega pravopisa, Ljubljana 1962. Širjenje obsega teksta ob korekturah ni dopustno. Druge korekture opravimo v uredništvu.

15. Avtorje prosimo, da navedena navodila vedno in natančno upoštevajo.

UDK 949.712 Šenčur "12/14"

Otorepec Božo, dr., znanstveni svetnik, Zgodovinski inštitut Milka Kosa pri ZRC SAZU, 61000 Ljubljana, Novi trg 3, YU

Šenčur in okoliški kraji v srednjem veku

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 36, št. 3, 1988, str. 147—158, cit. lit. 193

Članek obravnava na osnovi listinskega gradiva in urbarjev zgodovino Šenčurja in okoliških vasi v srednjem veku. To področje vzhodne Gorenjske je staro slovensko naseljitveno ozemlje, ki je v srednjem veku v glavnem pripadalo samostanu dominikank v Velesovem, ustanovljenem 1238. Urbar samostana iz 1458 vsebuje imena vasi, kmetov in njihovih dajatev. Nekaj podložnikov iz teh vasi je spadalo tudi pod ortenburški urad na Primskovem, nekaj jih je bilo podložno grofom Celjskim, ostanek pa bogatejšim meščanom Kranja, Škofje Loke, Kamnika in Ljubljane.

UDK 623.4(494.12 Ljubljana)"15"

Simoniti Vasko, asistent, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 12, YU

Cesarska (deželno knežja) orožarna v Ljubljani

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 36, št. 3, 1988, str. 159—168, cit. lit. 53

Članek obravnava cesarsko (deželno knežjo) orožarno v Ljubljani v 16. stoletju na podlagi arhivskega gradiva shranjenega v Arhivu SR Slovenije. Članek zajema ustanovitev orožarne, službe v njej, nekatere vrste obrti, vrste orožja, smodnika in streliva ter samo založenost orožarne. Avtor poudarja, da je predstavljala orožarna osrednji preskrbovalni center z orožjem za Kranjsko in Hrvaško krajino. Glede na to pomembno vlogo pa je bilo z delovanjem orožarne povezano niz gospodarskih dejavnosti (gozdarstvo, ogljarstvo, rudarstvo, topilnice, vrsta obrti, trgovina), katere so predstavljale oborožitveno gospodarstvo, ki je imelo tudi na Kranjskem precejšen delež v celotnem gospodarstvu dežele.

UDK 656.8(497.12 Štajerska)"15/16"

Hozjan Andrej, stažist-raziskovalec na oddelku za geografijo in zgodovino, Pedagoška fakulteta, 62000 Maribor, Koroška 160, YU

Zapisi o poštne prometu in prvih poštah na slovenskem Štajerskem

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 36, št. 3, 1988, str. 169—174, cit. lit. 56

Sestavek je napisan na podlagi različnih vrst gradiva, največ virov pa je avtor našel v fondu Pošta Štajerskega deželne arhiva v Gradcu. S pomočjo teh ter več študij in razprav dokazuje obstoj najstarejših poštne postaj na slovenskem Štajerskem v teku 16. in 17. stoletja.

UDK 929 Kumerdej B.

Slanovic Branko, farmacevtski tehnik v p. 64260 Bled, Planinska cesta 3, YU

Blaž Kumerdej

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 36, št. 3, 1988, str. 175—184, cit. lit. 8

Avtor predstavlja na osnovi matičnih knjig rod in družino Blaža Kumerdeja, kar preveč pozabljenega šolnika in filologa, rojenega 27. januarja 1738 v Zagoricah na Bledu. Prispevek s tem tudi popravlja napačno navajan datum njegovega rojstva.

UDC 656.8(497.12 Štajerska)"15/16"

Hozjan Andrej, Probationer-Researcher at the Department for Geography and History, Pedagogical Faculty of Maribor, 62000 Maribor, Koroška 160, YU

Records on the Postal Traffic and the first Post Offices in Slovene Styria

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 36, n. 3, 1988, pp. 169—174, notes 56

The article is based on a number of archives and documents, but its fundamental source was provided by The Post of the Styrian Regional Archives in Graz. By means of these and other treatises the author proves the existence of the oldest post offices in Slovene Styria during the 16th and 17th century.

UDC 929 Kumerdej B.

Slanovic Branko, Pharmaceutical Technician in retirement, 64260 Bled, Planinska cesta 3, YU

Blaž Kumerdej

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 36, n. 3, 1988, pp. 175—184, notes 8

On the basis of the register books, the author represent the origin and family of Blaž Kumerdej, a famous, but nearly forgotten teacher and philologist, born in January 27th at Bled-Zagorice. With this article the author gives the right date of his birth.

UDC 949.712 Šenčur "12/14"

Otorepec Božo, Dr., Research Counsellor, Historical Institute of Milko Kos at the Centre of Scientific Research, Slovene Academy of Sciences and Arts, 61000 Ljubljana, Novi trg 3, YU

Šenčur and its Neighbourhood in Middle Ages

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 36, n. 3, 1988, pp. 147—158, notes 193

On the basis of archives and land registers, the author discusses the history of Šenčur and its neighbourhood in middle Ages. The eastern part of Upper Carniola is known as an old Slovene settlement, belonging to Dominican nunnery at Velesovo, founded in 1238. The land register from 1458 contains the names of villages, individual farmers and their tributes. Some serfs from these villages belonged to the ortenburgh municipal at Primskovo, others to the County of Celje or to rich bourgeois from Kranj, Škofja Loka, Kamnik and Ljubljana.

UDC 623.4(494.12 Ljubljana)"15"

Simoniti Vasko, Assistant, Faculty of Arts, Department for Historical Studies, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 12, YU

The Principal Arsenal in Ljubljana

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 36, n. 3, 1988, pp. 159—168, notes 53

On the basis of archives, held in the Record Office of the SR of Slovenia, the author deals with the status and development of the Principal Arsenal in Ljubljana. He discusses its foundation, different jobs and crafts it disposed with, the types of arms, powder and munition and the stores of the arsenal itself. The author underlines that the arsenal represents the central provision of arms for all Carniola and Croatia. It was connected with a number of economic branches (wood-industry, charcoal, mining and metal foundry industry and commerce), representing a considerable part in the armament of Carniola.

UDK 929.52 Čop, družina "1748/1848"

Golec Boris, študent, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta,
61000 Ljubljana, Aškerčeva 17, YU

Iz življenja malih graščakov Čopov v obdobju 1748—1848

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 36, št. 3, 1988, str. 185—194, cit. lit. 146

Sestavek govori o štirih generacijah iz rodu Čopov, lastnikov podeželskega dvorca Podšentjur v zasavskih hribih, v zadnjih sto letih pred zemljiško odvezo. Prikazana sta kratkotrajen vzpon in desetletja trajajoč gospodarski propad rodbine, ki jo slednjič prisili v pokmetenje.

UDK 329.12(450.361)"1860/1878"

Simčič Tomaž, prof. zgodovine in slovenščine, Državni trgovski tehnični zavod Žiga Zois,
34128 Trieste — Trst, Strada di Guardiella 13/2, Italija

Sociefà di Minerva v Trstu in oblikovanje italijanskega narodno liberalnega gibanja 1860—1878

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 36, št. 3, 1988, str. 195—205, cit. lit. 84

V prispevku, ki je zamišljen kot del obširnejšega prikaza tržaškega meščanstva (tako italijanskega kot slovenskega) v šestdesetih in sedemdesetih letih 19. stol., avtor opisuje delovanje eno od glavnih kulturnih žarišč italijanskih izobražencev v letih 1860—1878 ter poudarja vlogo liberalne ideologije pri oblikovanju političnih in nacionalnih stališč tržaškega vodilnega sloja.

UDK 325.2:311.3/.4"1892/1913"

Drnovšek Marjan, raziskovalni sodelavec, Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU,
61000 Ljubljana, Novi trg 3, YU

Nekatere evidence o izseljevanju v Ameriko pred prvo svetovno vojno

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 36, št. 3, 1988, str. 205—217, cit. lit. 56

V prispevku so najprej prikazane nekatere evidence o izseljevanju, ki so jih vodile občine, okrajna glavarstva in deželno predsedstvo za Kranjsko ter izseljenske pisarne pred prvo svetovno vojno. To so bile: občinski sezname izseljencev, registri izdanih potnih listov, sezname odsotnih nabornikov, okrajna poročila o izseljevanju, sumarna poročila o izseljevanju iz Kranjske ter sezname potnikov izseljenskih pisarn. S prispevkom želim opozoriti na pestrost gradiva, ki je nastajalo pri spremljanju izseljevanja pri nižjih avstrijskih upravnih organih na primeru dežele Kranjske in mesta Ljubljane, saj se v strokovni literaturi večinoma citirajo le objavljeni statistični viri. Ohranjenost arhivskega gradiva po posameznih deželah pa je naloga konkretnih pregledov vsega ohranjenega gradiva nižjih upravnih organov. Na podlagi ohranjenih konceptov polletnih poročil o izseljevanju v Ameriko z območja mesta Ljubljane v času 1892—1913 je narejen tudi številčni, poklicni oz. stanovski pregled izseljencev.

UDK 356.16(497.12)"1918/1920"

Janez J. Švajncar, novinar
62000 Maribor, Gregorčičeva 13, YU

Slovenski planinski polk (Ob 70-letnici nastanka slovenske vojske 1918)

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 36, št. 3, 1988, str. 218—225, cit. lit. 20

Članek predstavlja nastanek in razvoj Slovenskega planinskega polka, ene izmed temeljnih enot slovenske vojske 1918—19. Polk je nastal iz slovenskega jedra avstro-ogrskega gorskega strelskega polka št. 2 novembra 1918. Kmalu po ustanovitvi je imel 96 oficirjev in 1048 podoficirjev ter mož. Na koroškem bojišču je bil od konca decembra 1918, sodeloval je v ofenzivah 29. aprila in 28. maja 1919. Poleti 1919 je polk v novi velikosrbski vojaški organizaciji najprej dobil številko 47, novembra istega leta številko 40, dokončno razslovenjen je bil ob demobilizaciji maja 1920.

UDC 325.2:311.3/.4"1892/1913"

Drnovšek Marjan, Research Collaborator, Institute for Slovene Emigration,
Centre of Scientific Research, Slovene Academy of Sciences and Arts,
61000 Ljubljana, Novi trg 3, YU

Some Evidences Regarding the Emigration to America before the First World War

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 36, n. 3, 1988, pp. 205—217, notes 56

The author enumerates the basic evidences, held by individual communities, district-boards and provincial presidency for Carniola and the emigration offices before the first World War. These evidences were: communal lists of emigrants, the registers of passports drawn out, the list of the absent recruits, district reports on the emigration, Carniola summary reports and the lists of passengers held by emigration offices. With all these evidences the author wishes to give the insight into a great variety of documents, which served the lower Austrian governmental bodies to follow, on the example of Carniola and Ljubljana itself, the process of emigration to America. In professional literature, we often find as the only source the published statistical data. The conservation of the archives in individual countries is the task of concrete surveys of all the materials held by the lower governmental bodies. Following the same sources, a numerical and rank emigration survey for the town of Ljubljana had been elaborated for the period 1892—1913, as far as emigration to America is concerned.

UDC 356.12(497.12)"1918/1920"

Jazen J. Švajncer, Journalist and Publicist,
62000 Maribor, Gregorčičeva 13, YU

Slovene Mountain Regiment (At the 70th Anniversary of the Foundation of Slovene Army in 1918)

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 36, n. 3, 1988, pp. 218—225, notes 20

The article describes the foundation and the development of the Slovene mountain regiment, one of the fundamental units of Slovene army in 1918—1919. The regiment developed out of the core of the Austro-Hungarian mountain rifle regiment n. 2, in November 1918. Soon after the foundation, it had 96 officers and 1048 sub-officers and men. It fought in Carinthia until the end of December 1918, then took part in the offensives on April 29th and May 28th. In summer 1919 the regiment first got n. 47 in the new Great Serbian military organization, then in november n. 40, to be finally de-slovenized at the demobilization in May 1920.

UDC 929.52 Čop, družina "1748/1848"

Golec Boris, Student, Department for History, Faculty of Arts,
61000 Ljubljana, Aškerčeva 12, YU

From the Life of the Čop Little Lords in the Period from 1748 to 1848

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 36, n. 3, 1988, pp. 185—194, notes 146

The article presents four generations of the Čop family, the owners of the country-seat Podšentjur in Zasavje hills, in the last hundred years before the land-redemption. The short-fastening prosperity and ten year economic decline of the family is described, which had finally, led to the rustication.

UDC 329.12(450.361)"1860/1878"

Simčič Tomaž, Professor of History and Slovene, State Commercial Technical Board
Žiga Zois,
34128 Trieste, Strada di Guardiella 13/2, Italia

Società di Minerva in Trieste and the Formation of the Italian National Liberation Movement 1860—1878

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 36, n. 3, 1988, pp. 195—205, notes 84

The article has been conceived as an integral part of a broader survey of the Trieste middle-classes (Italian and Slovene) in the 60s and 70s of the 19th century. The author describes the activity of one of the main cultural centres of Italian intelligence in years 1860—1878 and underlines the role of liberal ideology in the formation of the political and national standpoints of the Trieste leading social class.

UDK 796.32"1920/1937" Rozman Boris, arhivist, Zgodovinski arhiv Ljubljana, 61000 Ljubljana, Mestni trg 27, YU Hazena — ženski šport Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 36, št. 3, 1988, str. 225—231, cit. lit. 45 Avtor v sestavku govori na osnovi literature, časopisnih in arhivskih virov o danes že pozabljenem športu hazeni — obliki rokmeta, ki je nastala na Češkem. V času od leta 1920 do leta 1937 je bila v Sloveniji in Jugoslaviji najbolj priljubljen ženski kolektivni šport.	UDK 37(497.12 Šenčur)"1945/1980" Vovko Andrej, mag., višji raziskovalni sodelavec, Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU, 61000 Ljubljana, Novi trg 4, YU Šolstvo v Šenčurju po letu 1945 Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 36, št. 3, 1988, str. 232—239, cit. lit. 10 Šolstvo v Šenčurju je doživelo po letu 1945 pomemben razvoj. Razprava prikazuje posamezne etape tega razvoja, od obdobja neposredno po osvoboditvi, ki je prineslo nekatere pomembne organizacijske novosti, preko prizadevanj za izboljšanje šolskega pouka ter delovnih razmer za učiteljsvo in šolarje, katerih vrh nedvomno pomeni novo šolsko poslopje, odprto 1. avgusta 1964, ter gradnje prizidka, odprtega 26. julija 1975. Podrobno je predstavljeno življenje na šoli z vsemi svojimi zelo pestrimi šolskimi in izvenšolskimi dejavnostmi ter razmerje šole do kraja in širše okolice.
UDK 351.821"1579" Vilfan Sergij, akademik, dr., prof. pravne fakultete, 61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 10, YU Poročilo o kontroli krčmarskih meril iz leta 1579 Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 36, št. 3, 1988, str. 240—242 V letu 1579 je bila na Gorenjskem ob pritegnitvi lokalnih funkcionarjev izvršena pri krčmarjih kontrola meril za vino, ki so bila pred kratkim na novo normirana. Le v dveh mestih je bila opravljena v krčmah, kjer je kontrolor (sicer deželnoknežji davkar) iz kositrnih posod izrezal neveljavne oznake ali pa merila razbil. Drugod se je zadovoljil z zagotovili, da mestni organi sami občasno kontrolirajo vinska merila ali pa — če za kak kraj ni bil pristojen — z obljubami. Pri tem je kontrolor opazil, da škofjeloški mestni sodnik ne zna nemški.	UDK 329.17(497.12)"1922/1924" Šuštar Branko, kustos, Slovenski šolski muzej, 61000 Ljubljana, Plečnikov trg 1, YU O razširjenosti "Organizacije jugoslovanskih nacionalistov" na Slovenskem do sredine leta 1924 Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 36, št. 3, 1988, str. 242—246, cit. lit. 92 Na osnovi poročil v glasilu "Orjuna" in zbirke društvenih pravil v Arhivu SR Slovenije podaja prispevek oris nastajanja Organizacije jugoslovanskih nacionalistov (Orjuna) na Slovenskem. Od leta 1922 do sredine 1924 so — največ v prvi polovici leta 1923 — nastale krajevne Orjune v dobrih 60 krajih, v še okoli 25 pa se omenjajo poverjenišтва ali prizadevanja za nastanek organizacije. Poleg Ljubljane z večimi organizacijami so zastopani kraji ob jugoslovansko-italijanski meji na Notranjskem in Gorenjskem, tu še posebej ob Savi okoli Bleda, nato večji kraji v Zasavju in Posavju, manj Dolenjska in Bela krajina ter Prekmurje, zato pa več Štajerska. Organizacije Orjune se omenjajo na področju spodnje Savinje, okoli Slovenske Bistrice ter v krajih med Muro in Dravo.

UDC 351.821"1579"

Vilfan Sergij, Academic, Dr., Professor at the Faculty of Law,
61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 10, YU

The Report on the Innkeeper's Measures Control in 1579

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 36, n. 3, 1988, pp. 240—242

In 1579, special wine measures control was carried out by local officials in Upper Carniola; wine measures had been, namely, newly standardized. The control had been carried out in inns themselves (by cutting out the invalid signs on tin's vessels or by breaking the measures themselves). In some places, the controller (the provincial taxman) was satisfied by the assurances of the local organs that they would control the wine measures by themselves, or by mere promises. At this occasion the controller was faced by the fact that the town judge of Škofja Loka does not know German.

Šuštar Branko, Custos, Slovene School Museum,
61000 Ljubljana, Plečnikov trg 1, YU

Upon the Expansion of the "Organization of Yugoslav Nationalists" in Slovenia until the Middle of 1924

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 36, n. 3, 1988, pp. 242—246, notes 92

On the basis of the reports, published in "Orjuna" and the collection of association regulations, held in the Record Office of SR Slovenia, the article gives the insight in the foundation of the Organization of Yugoslav Nationalists (Orjuna) in Slovenia. From 1922, up to the middle of 1924, local organizations, named Orjuna were founded in 60 places, while in about 25 of Slovene localities a kind of commissionerships were established. Besides in Ljubljana itself, these organizations were founded at the Slovene-Italian border, in Notranjska, Gorenjska (especially at the Sava river and at Bled), in some bigger places in Zasavje, Posavje, and to a lesser degree in Dolenjska, Bela krajina and Prekmurje. A considerable number of Orjuna organizations is recorded in Styria (Štajerska); here the organizations named Orjuna are mentioned in relation to some places near Savinja, around Slovenska Bistrica and in some places between the Mura and the Drava.

UDC 796.32"1920/1937"

Rozman Boris, Archivist, Historical Record Office of Ljubljana,
61000 Ljubljana, Mestni trg 27, YU

Handball (Hazena) — Women's Sports Discipline

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 36, n. 3, 1988, pp. 225—231, notes 45

On the basis of literary, newspapers and other archives and documents, the authors discuss the "hazena", a kind of handball, that had its origins in Bohemia. In the period from 1920 to 1937 it was the most popular women's collective sport in Slovenia and Yugoslavia.

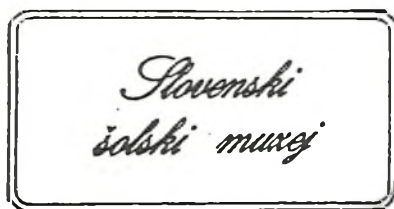
UDC 37(497.12 Šenčur)"1945/1980"

Vovko Andrej, M.A., Senior Research Collaborator, Institute for Slovene Emigration,
Centre for Scientific Research, Slovene Academy for Sciences and Arts,
61000 Ljubljana, Novi trg 3, YU

Schools at Šenčur after 1945

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 36, n. 3, 1988, pp. 232—239

After 1945, the schooling had reached a considerable growth at Šenčur. The treatise deals with individual phases of the its development, from the period directly after the Second World War, when a number of organizational changes had taken place, through the efforts for more efficient instructional work and the improvement of teachers' social and material status up to 1964, when the new school was built and reconstructed in 1975. In detail, the author describes the everyday school life, pupils' extracurricular activities and the connection of the school with the environment.

Zbornik za zgodovino šolstva in prosvete izdajajo Hrvatski školski muzej u Zagrebu, Pedagoški muzej u Beogradu in Slovenski šolski muzej v Ljubljani. Iz vsebine 21. zvezka (1988):

Slavica Pavlič: Ob devetdesetletnici Slovenskega šolskega muzeja. Vasilij Melik: Šolstvo in pedagogika na Slovenskem pred drugo svetovno vojno v zgodovinske pisju. Jasna Horvat: Stalna razstava o zgodovini civilizacije in kulture na Slovenskem. Jože Ciperle: Po poti nastajanja razstave Šolstvo na Slovenskem skozi stoletja. Mladen Tancer: Petindvajset let višjega pedagoškega šolstva v Mariboru. France Ostanek: Pomen šolskih kronik za krajevno zgodovino. Pavlovič-Lazarevič-Jovanović: Sadržaj »Zbornika za historiju školstva i prosvjete od 1964. do 1987. godine (1—20).

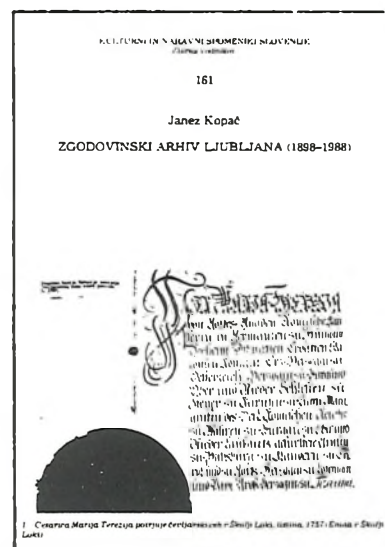
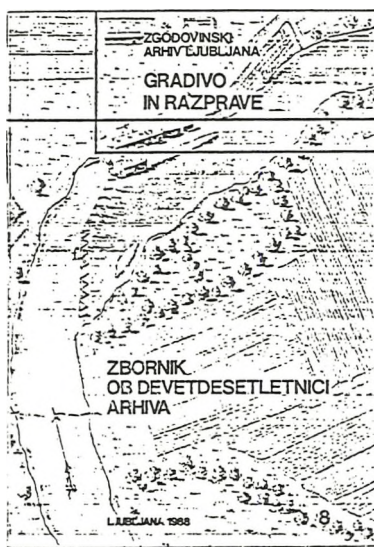
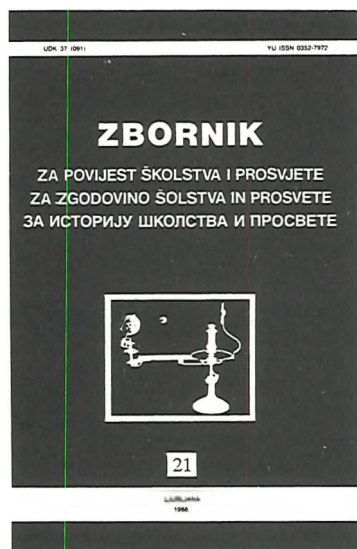
J. Ciperle—A. Vovko. Šolstvo na Slovenskem skozi stoletja, Ljubljana 1987. Pregledno in lepo ilustrirano delo o razvoju šolstva na Slovenskem do današnjih dni s pregledom virov in osnovne literature ter povzetki v tujih jezikih.

T. Hojan: Slovenski učitelj. Bibliografsko kazalo 1872—1877, Ljubljana 1988. Bibliografija »Slovenskega učitelja« 1872—1877 razgrinja vsebino liberalno usmerjenega pedagoškega glasila, ki ga je izdajal Ivan Lapajne. Poleg bogato razčlenjene vsebine so bibliografiji dodana še kazala.

Razstveni katalog občasne razstave Vzgojni zavodi prinaša študiji Jožeta Ciperla in dr. Vinka Skalarja ter bibliografijo prispevkov o skrbi za zanemarjeno mladino od 1853 do 1986.

Šolstvo na Slovenskem skozi stoletja I (do 1848), Ljubljana 1988. Prvi del stalne razstave pa dopolnjuje še razstveni katalog v katerem sta avtorja (J. Ciperle—A. Vovko) predstavila strnjen pregled posameznih obdobij šolske zgodovine do sredine 19. stoletja ter v tekst vpela številne ponazoritve in ilustracije.

Slovenski šolski muzej, Plečnikov trg 1, (061/213-024), Ljubljana.

ZGODOVINSKI ARHIV LJUBLJANA

Zbornik ob devetdesetletnici arhiva, Ljubljana 1988. Zbornik 17 člankov sedanjih in nekdanjih sodelavcev arhiva obravnava teme iz zgodovine Kranjske, posebej še Ljubljane, Škofje Loke, Tržiča, Kranja in Šentvida od 15. stoletja do sredine 60. let tega stoletja. Tako so predstavljeni trgovec in mestni sodnik v Ljubljani Matko Videc v 15. stoletju, mestne računske knjige kot zgodovinski vir, mlin in žaga Kolesija konec 16. stoletja, delniške družbe na Kranjskem, zemljiška knjiga kot vir za kulturno zgodovino, občinski red za Kranjsko leta 1866, notariat od sredine 19. stoletja do 1945, odmevi delavskih nemirov v dnevnih policijskih poročilih 1901—1911, Športni klub Ilirija do prve svetovne vojne, zapisniki občinskega odbora mesta Kranja leta 1919, le-

karnarska zbornica v Ljubljani v letih 1931—1941, javna zdravstvena služba v novomeškem okraju med obema vojnama, Šentvid nad Ljubljano v šolski kroniki, odmevi povojnih skrbi Ljubljančanov jeseni 1945 in spomladi 1946 na zbora volivcev, sindikalna organizacija v Ljubljani v obdobju obnove in graditve ter viri za preučevanje gospodarskega razvoja v fondu okraja Ljubljana 1955—1965.

Arhivski dokumenti iz zgodovine Novega mesta, Novo mesto 1988. Katalog razstave dokumentov o zgodovini Novega mesta prinaša pregled razvoja skrbi za arhivsko gradivo, predstavlja gradivo z območja Novega mesta, ki ga hrani »novomeški arhiv« ter kratek pregled zgodovine Novega mesta. Temu sledijo predstavitev 54 arhivskih dokumentov, pri katerih je z avtorico Zorko Skrabi sodelovala tudi Marjeta Matijević.

Zgodovinski arhiv Ljubljana (1898—1988), Maribor 1988. V seriji Kulturni in naravni spomeniki Slovenije je izšla knjižica o razvoju Zgodovinskega arhiva Ljubljana, ki predstavlja v ilustracijah tudi gradivo ter navaja bibliografijo člankov o arhivu.

Zgodovinski arhiv Ljubljana, Mestni trg 27, (061/310-566) Ljubljana

Del električnega omrežja v Sp. Šiški 1934 — 66
 Soška dolina od Avč do Plav — 82
 Karta zemljiška gospodstva v 14. in 15. stoletju — Šenčur z okolico (iz knjige J. Žontar, Zgodovina mesta Kranja, str. 21) — 148
 Cerkevna razdelitev do druge polovice 18. stoletja — Šenčur z okolico (iz J. Žontar, Zgodovina mesta Kranja, str. 52)
 Del karte poštne linij in postaj v nemškem cesarstvu, 1733 — 172
 Igrišče, postavitve igralk in gol za igranje hazene — 230
 Skica razprostranjenosti Orjune na Slovenskem, 1924 — 245
 Detajl Florjančičevega zemljevida Kranjske 1744 (Lož z okolico) — naslovnica št. 1—2
 F.X. Müller-J.K. Kindermann: Dolenjska ali novomeško okrožje, Gradec 1796 (detajl: spodnja Krka z okolico) — naslovnica št. 3

PREGLEDNICE

Rodovnik Kumerdejevih — Pri Primož (Ribno 14) — 182-183
 Čopov rod — 191
 Poklicna in stanovska struktura ljubljanskih izseljencev 1892—1912 — 214-215
 Mesto Ljubljana: število in struktura izseljencev 1892—1912 — 216

OSEBE

Fran Zwitter — 5
 Albert Lettis in Ivan Vidmar, letalca — 31
 Kjuder-Renčeljevo letalo na razstavi v Ljubljani 1911 — 32
 Rudolf Holeka v letalu — 33
 Nadporočnik Franjo Malgaj, Velikovec decembra 1918 — 41
 Nadporočnik Viktor Rode — 42
 Skupina borcev Celjskega polka spomladi 1919 — 45
 Ranjeni koroški borci pred zasilno bolnišnico v Šoštanju 1919 — 46
 Matej Hubad — 49
 Zbor Glasbene matice na Dunaju 1986 — 51
 Porušeni Maribor: obnova Melja — 1946 — 70
 Maršal Tito z delegacijo slovenskih kulturnih delavcev maja 1945 — 101
 Delavci Mestnega arhiva konec maja 1952 — 108
 Delavci Mestnega arhiva ljubljanskega junija 1958 — 110
 Delavci Zgodovinskega arhiva Ljubljana decembra 1987 — 116
 Poštni jezdec, o. 1520 — 169
 Nürnberški mestni sel, 16. stol. — 171
 Skupina pripadnikov slovenskih gorskih strelcev 1917 s por. Zmagom Kristanom 1917 — 219
 Pripadniki Slovenskega planinskega polka na Koroškem 1919 — 220
 Igralke hazene Športnega kluba Ilirija 1920 — 226
 Igralke hazene na gostovanju na Češkem — 226
 Reprezentantke Ljubljane v Sofiji 1926 — 227
 Med igro hazene — Ljubljana : Beograd v Sofiji 1926 — 228

Med igro hazene — Ilirija : Atena, v Ljubljani 1931 — 229
 Ena od prebivalk novomeškega Brega, Barbka Jakše — 248
 A. Berthold: Poročna slika Viktorija Kunca in Jožefe Jenko, 1908 — 253
 Ivan Cankar 1911 — 254
 Branko Reisp — 267

Predmeti

Pečatnik »Francosko ilirske lože prijateljev rimskega kralja in Napoleona« v Ljubljani — Narodni muzej — 19
 Predpasnik učenca — Narodni muzej — 20
 Predpasnik pomočnika — Narodni muzej — 21
 Domnevni medaljon mojstra — »prečastitega« ilirske lože. Narodni muzej — 22
 Litoželezni nagrobnik J. Pavliča, poštnega mojstra, Šent-ožbolt 1836 — 25
 Plastična upodobitev Šentožbolta 1842 (celota) — 26; (detajli) — 26-28
 Mestni grb, Ljubljana, Breg 22, 1589 — 74
 Rebrasti (maksimiljanski) vojaški ploščni oklep — o. 1520 — 160
 Helebardi, tretja četrtina, 16. stol. — 162
 Karabinka, detajl, 16. stol. — 163
 Podoficirska epoleta Slovenskega planinskega polka, 1919 — 221
 Medalja A. Bertholda, Bruselj 1905 — 256

Tiski in arhivski dokumenti

»Glava firme« na dopisih Električne zadrage v Spodnji Šiški o. 1920 — 60
 Žig Električne strojne zadrage v Zgornji Šiški o. 1922 — 62
 »Glava firme« na dopisih Električne zadrage za Sp. in Zg. Šiško o. 1930 — 63
 Iz krstne knjige župnije Bled, vpis 1738 — 176
 Prve tri strani potnega lista V. Stepca iz Tlake, okrajno glavarstvo Litija, 1970 — 207
 Občinsko potrdilo prosilcu za potni list, Škofja Loka 1900 — 209
 Reklamni listič o parnikih Hamburg—Amerika — 212
 Žig Stotnije strojnih pušk Slovenskega planinskega polka, 1919 — 223
 Naslovnica glasila osnovne šole Šenčur »Žarki«, 1966/67 — 237
 Ena od naslovnice glasila Orjuna, 1924 — 243
 Statut in program mestne Orjune Šiška, 1923 — 244
 S. Herberstein, Den Vierdtm Khayser erlebt..., Dunaj(?) 1559 — 259
 Š. Sijarto, Mrtvečne pesmi, Szombathely 1796 — 260
 Resolucija krajevnega odbora OF Vrtojba B. Kidriču o izgradnji Nove gorice, 1947 — 262
 Slovenska prisega vinskega merčuna (merilca), Knjiga priseg, Ljubljana 16.—17. stol. — 263
 Del lista cerkvene knjige iz 15. stoletja (himnarij) z zlato inicialko — 264
 Drugo
 V vaški šoli (z razstave Šolstvo na Slovenskem skozi stoletja I.) — 120

NOVE PUBLIKACIJE

- Žirovski občasnik: revija za vsa vprašanja na žirovskem 8, 11-13, Žiri 1987 (*Drago Bajt*) — 133-134
- Carlo M. d'Attems primo archivescovo di Gorizia 1752—1744, vol. I., Gorizia 1988 (*France M. Dolinar*) — 140-142
- Kronika Pomurja, glasilo zgodovinarskega društva za Pomurje, št. 1, Murska Sobota 1988 (*Metka Fujs*) — 277-278
- Traditiones: zbornik Inštituta za slovensko narodopisje 16, Ljubljana 1987 (*Marjetka Golež*) — 132-133
- Kulturno društvo Rdeča zvezda Salež 1945-1985, Trst 1985 (*Metka Gombač*) — 268-269
- Marija Stanonik: Promet na Žirovnik. Etnološki vidik, Žiri 1987 (*Stane Granda*) — 132
- Arhivski dokumenti iz zgodovine Novega mesta, Novo mesto 1988 (*Stane Granda*) — 274
- Goriški letnik 12-14, Nova Gorica 1985—1987 (*Olga Janša-Zorn*) — 131—132
- Argo: informativno glasilo za muzejsko dejavnost, Ljubljana 1986 (*Mira Kalan*) — 129-130
- Tatjana Hojan: Slovenski učitelj 1872—1877. Bibliografsko kazalo, Ljubljana 1988 (*Alenka Kačičnik*) — 139-140
- Bamberška gozdna reda za Kanalsko dolino in Bleiberški okoliš 1584. Prepis, prevod in komentar Darja Mihelič, Ljubljana 1987 (*Dušan Kos*) — 138-139
- Giovanni Russignan: Testamenti di Isola d'Istria (dal 1391 al 1579), Trieste 1986 (*Darja Mihelič*) — 269-271
- Maria Visintini: Storia friulana e vita nazionale nei nomi delle strade. Comune di Corno di Rossazzo, Udine 1982 (*Branko Marušič*) — 268
- Guida agli archivi e biblioteche privati del Friuli e Venezia Giulia, Udine 1982 (*Branko Marušič*) — 268
- Antifascismo e Ristenza nel Friuli Occidentale, Pordenone 1985 (*Branko Marušič*) — 269
- Bibliografia storica friulana 1895—1915, Udine 1987 (*Branko Marušič*) — 271
- Orieta Altieri: Società e ambiente a Capriva del Friuli tra Settecento e Ottocento, 1987 (*Branko Marušič*) — 271-272
- Silvio Domini: Staranzano, Staranzano 1987 (*Branko Marušič*) — 272
- Spazi della storia. Spazi della memoria. Il Quartiere dei Ferrovieri racconta..., Vicenza 1988 (*Branko Marušič*) — 272-273
- Časopis za zgodovino in narodopisje 58, n.v. 23, Maribor 1987 (*Miroslav Novak*) — 135-137
- Časopis za zgodovino in narodopisje 59, n.v. 24, št. 1, Maribor 1988 (*Miroslav Novak*) — 276-277
- Celjski zbornik, Celje 1987 (*Andreja Rihter*) — 134-135
- Loški razgledi 32, Škofja Loka 1985, 33, Škofja Loka 1986 (*Barbara Skok*) — 127-129
- Loški razgledi 34, Škofja Loka 1987 (*Barbara Skok*) — 273-274
- Jurij Beltram: Tukaj je Jugoslavija, Goriška 1945-1947, Koper—Trst 1983 (*Peter Stres*) — 127
- Primorski biografski leksikon, 13. snopič, Gorica 1987 (*Peter Stres*) — 138
- Milan Krajčovič: Slovenska spločnost u Uhorsku, Bratislava 1986 (*Peter Vodopivec*) — 130-131
- Tatjana Hojan: Mihael Vošnjak; Ljubljana 1987 (*Andrej Vovko*) — 139
- Idrijski razgledi XXXII, št. 2, Idrija 1987 (*Andrej Vovko*) — 137

Idrijski razgledi XXXIII, Idrija 1988 (*Andrej Vovko*) — 274-275

Žirovski občasnik 14, Žiri 1988 (*Andrej Vovko*) — 275-276

NAVODILO

Navodilo sodelavcem (*Uredništvo*) — 143, 278

LETNO KAZALO

Kronika 36/1988 — 279—281

IZVLEČKI

Izvečki iz rubrik »Članki in razprave« in »Zapiski in gradivo«, Kronika 36/1988 — I-XVI

KAZALO SLIK

POKRAJINE, GRADOVI, NASELJA, OBJEKTI

- Otroški vrtec Družbe sv. Cirila in Metoda na Savi pri Jesenicah 1910 — 36
- Del električne napeljave ob Celovski pod hotelom Bellevue o. 1935 — 65
- Veduta ljubljanskega pristanišča, detajl, o. 1750 — 75
- A. Herrlein, Požar v Krakovem — 75
- Kanal—Predmost, Vojašnica Baudaž pred I. svet. vojno — 83
- Kanal—Predmost, pred prvo svet. vojno — 84
- Šolsko poslopje v Bohinjski Beli o. 1935 — 95
- Hotela Petran in Central ter počitniške vile na Mlinem (Bled) pred 1941 — 98
- Porušena vas Avče med I. svet. vojno — 118
- Velesovski samostan v Valvazorjevem času, Valvasor, Ehre XI, str. 366 — 153
- Kumerdejeva domačija v Zagoricah na Bledu — 177
- Cerkev sv. Krištofa v Ljubljani — 180
- Podšentjur v Valvazorjevem času — 185
- Pogled z Graca na Podkum s Čopovino v ospredju — 187
- L. Hoffmeister — Joh. Poppel: Veliki trg v Trstu — 196
- J. Varoni — Trst, 1857 — 199
- Poslopje osnovne šole Šenčur pri Kranju, zgrajeno 1964 — 235
- A. Berthold: Morje z jadrnico, pred 1914 — 255
- Delavnica za tehnični pouk na osnovni šoli Šenčur, 1966 — 283
- Stavbe na novomeškem Bregu — 247, 249, 251
- Pripravljalna dela za gradnjo Nove Gorice, 1948 — 262

NAČRTI IN ZEMLJEVIDI

- Franciscejski katastrski načrt k.o. Nadlesk 1823 (izrez) — 10
- Geometrijski posnetek Šentožbolta — 23
- Preskrba Ljubljane z elektriko: odjemna področja 1932 — 64
- Načrt transformatorja na Frankopanski ulici v Šiški o. 1932 — 64

LETNO KAZALO

AVTORSKO KAZALO

ČLANKI IN RAZPRAVE

- Cveto Budkovič*: Matej Hubad — 48-59
- Marjan Drnovšek*: Nekateri evidence o izseljevanju v Ameriko pred prvo svetovno vojno — 205-217
- Boris Golec*: Iz življenja malih graščakov Čopov v obdobju 1748—1848 — 185-194
- France Golob*: Likovna upodobitev poštne postaja v Šent-
ožboltu — 23-29
- Andrej Hozjan*: Zapisi o poštne prometu in prvih poštah
na slovenskem Štajerskem — 169-174
- Stane Okoliš*: Nadlesk v zapisih jožefinskega in francis-
skega katastra ter matičnih knjig — 7-16
- Božo Otorepec*: Šenčur in okoliški kraji v srednjem veku —
147-158
- Jože Prinčič*: Obnova slovenske industrije v letu 1945 —
68-71
- Boris Rozman*: Hazena — ženska športna panoga — 225-231
- Tomaž Simčič*: Societä di Minerva v Trstu in oblikovanje
italijanskega narodno liberalnega gibanja 1860—1878 —
195-205
- Vasko Simoniti*: Cesarska (deželno knežja) orožarna v Ljub-
ljani — 159-168
- Sandi Sitar*: Začetki letenja v Ljubljani — 30-34
- Branko Slanović*: Blaž Kumerdej — 175-184
- Branko Šuštar*: Začetki elektrifikacije Spodnje in Zgornje
Šiške — 59-68
- Janez J. Švajncar*: Celjski polk (Ob 70-letnici nastanka slo-
venske vojske) — 40-48
- Janez J. Švajncar*: Slovenski planinski polk (Ob 70-letnici
nastanka slovenske vojske 1918) — 218-225
- Peter Vodopivec*: Prostožidarska loža »Priatelj rimskega
kralja in Napoleona« v Ljubljani v luči francoskega gradi-
va — 16-23
- Andrej Vovko*: Podružnice Družbe sv. Cirila in Metoda na
Gorenjskem do 1918 — 34-40
- Andrej Vovko*: Šolstvo v Šenčurju po letu 1945 — 232-239

ZAPISKI IN GRADIVO

- Marjeta Adamič*: Srečanje maršala Tita s predstavniki slo-
venskih kulturnih delavcev v maju 1945 v Ljubljani —
100-104
- Božo Benedik*: Blejski hoteli in vile v času nemške okupacije
— 96-100
- Jože Curk*: Grad Rotenturn in njegov pomen za Slovenj
Gradec — 72-74
- Vinko Demšar*: Bakrene plošče za Florjančičev zemljevid
Kranjske 1744 — 76-77
- Marinka Dražumerič*: Življenje na novomeškem Bregu —
246-252
- Tatjana Hojan*: Prispevki o slovenskem šolskem v Zborniku
za zgodovino šolstva in prosvete (1) 1964 — (20) 1987 —
104-107

Uroš Lubej: Mestni grb na pročju nekdanje Zoisove pala-
če — 74-76

Maruša Pleterški: Bohinjska Bela v času gradnje bohinjske
proge — 78-81

Drago Sedmak: Dogodki v občini Kanal od 28. junija 1914
do 7. avgusta 1915 — 81-93

Branko Šuštar: O razširjenosti Organizacije jugoslovanskih
nacionalistov na Slovenskem do sredine leta 1924 —
242-246

Sergij Vilfan: Poročilo o kontroli krčmarskih meril iz leta
1579 — 240-242

Andrej Vovko: O šolstvu v Gorjah in Bohinjski Beli —
93-96

IZ STARIH FOTOGRAFSKIH ALBUMOV

Mirko Kambič: Avgust Berthold (1880—1919) in njegov fo-
tografski atelje — 253-257

DELO NAŠIH ZAVODOV IN DRUŠTEV

Vinko Demšar: Stalna razstava v Slovenskem šolskem mu-
zeju — 121-122

Vinko Demšar: Tri stoletja starejšega ljubljanskega arhiva.
Rokopisne knjige — vir za zgodovino Ljubljane od začet-
ka 16. stoletja do leta 1850 — 263-265

Metka Nussdorfer-Vuksanović: Zgradili bomo Novo Gori-
co. Razstava Pokrajinskega arhiva v Novi Gorici —
261-262

Branko Reisp: Dragocene pridobitve knjižnice Narodnega
muzeja v letih 1983 do 1988 — 258-261

Branko Šuštar: Od hospitalov, prisilnih delavnic do vzgoj-
nih zavodov — 121-122

Borut Uršič: Umetnine iz depojev Kamniškega muzeja —
119-120

Lilijana Vidrih Lavrenčič: Podobe soške fronte. Razstava
goriškega muzeja — 118-119

Jože Žontar: Devetdeset let Zgodovinskega arhiva Ljublja-
na — 108-117

POSVETI IN ZBOROVANJA

Vinko Demšar: Zgodovina v krajevnih zbornikih. IV. po-
svet, 20. novembra 1987 v Škofji Loki — 123-125

Branko Šuštar: Pedagoška historiografija nekdanj in danes
— Stalna postavitev v Slovenskem šolskem muzeju —
125-126

JUBILEJI

Ignacij Voje: Branko Reisp — šestdesetletnik — 266-267

IN MEMORIAM

Stane Granda: Fran Zwitter (24. 10. 1905 — 14. 4. 1988) —
5-6

UDC 05 + 07:016

Hojan Tatjana, Library Science Counsellor, Slovene School Museum,
61000 Ljubljana, Plečnikov trg 1, YU

Contributions on Slovene Schools in the Miscellany for the History of Schools and Education 1964—1987

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 36, n. 1—2, 1988, pp. 104—107

The author presents the Miscellany for the History of Schools and Education, published by the Slovene School Museum in collaboration with School Museums from Zagreb and Beograd. The article comprises the bibliography of Slovene contributions on schools in the last 20 volumes of the above mentioned miscellany.

UDC 930.25(497.12 Ljubljana)"1898/1988"

Žontar Jože, Dr., Professor at the Faculty of Arts, Director of the Historical Record Office in Ljubljana,
61000 Ljubljana, Mestni trg 27, YU

90 Years of the Historical Record Office of Ljubljana

Kronika, A Magazine of Slovene Local History, 36, n. 1—2, 1988, pp. 108—117, notes 26

The article discusses the development of the Town Record Office of Ljubljana, founded in 1898, and transformed to the Regional Record Office for central Slovenia (The Historical Record Office of Ljubljana). He pays attention to the past efforts of the staff of the institution, its role in the foundation of *Kronika*, A Magazine for Slovene Local History. He added an extensive list of sources, connected with the problem.

UDC 391/397(497.12 Novo mesto)

Dražumerič Marinka, Ethnologist, Conservator, Institute for the Protection of Natural and Cultural Heritage Novo mesto,
68000 Novo mesto, Kidričev trg 3, YU

The Life on the Breg (of Novo mesto)

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 36, n. 3, 1988, pp. 246—252, notes 7

The article is a shortened version of the treatise "Breg yesterday, Breg today and Breg tomorrow", written at the occasion of the renewal of the historical core of Novo mesto. It represents the characteristics of that part of the town, where the architecture imitates the nature of popular architecture, where each house has got its own garden. It is interesting to mention that this part of the town was attractive for the students of the Novo mesto Grammar school, who lived there as subtenants together with lower middle class.

UDC 779:929 Berthold A.

Kambič Mirko, M.A. Researcher, Nonresident Collaborator of the Scientific Institute of the Faculty of Arts,
61000 Ljubljana, Aškerčeva 12, YU

August Berthold (1880—1919) and his Photo Studio

Kronika, A Magazine for Slovene Local History, 36, n. 3, 1988, pp. 253—257, notes 21

In 1905, August Berthold founded a solid photo studio and led it successfully up to 1919. He studied in Vienna and in Munich and got familiar with the new impressionistic and secessionist views on the photography and art. He was awarded medals at the international exhibitions in Brussels (1905), Brno (1907), Oslo (1908). In his work, he was closely connected with Slovene impressionists with whom he prepared an exhibition in 1911. Berthold was ranged among photographers-artists; his heritage as a whole, has not yet been kept record of.

UDK 391/397(497.12 Novo mesto)

Dražumerič Marinka, dipl. etnol., konservator, Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine
Novo mesto,
68000 Novo mesto, Kidričev trg 3, YU

Življenje na novomeškem Bregu

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 36, št. 3, 1988, str. 246—252, cit. lit. 7

Prispevek je povzetek iz širše etnološke razprave Breg včeraj, Breg danes, Breg jutri, ki je nastala ob začetkih prenove historičnega jedra Novega mesta. Predstavljeno je življenje ljudi mestnega predela, za katerega je značilno, da ima vsaka hiša večji ali manjši vrt, da arhitektura hiš posnema značilnosti ljudskega stavbarstva, da so do druge svetovne vojne tu kot podnajemniki živeli dijaki novomeške gimnazije in da je to predel, v katerem je živel nižji sloj meščanov.

UDK 779:929 Berthold A.

Mirko Kambič, mag., raziskovalec, zunanji sodelavec Znanstvenega inštituta Filozofske fakultete,
61000 Ljubljana, Aškerčeva 12, YU

Iz starih fotografskih albumov: Avgust Berthold (1880—1919) in njegov fotografski atelje

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 36, št. 3, 1988, str. 253—257, cit. lit. 21

Avgust Berthold je ustanovil leta 1905 v Ljubljani soliden fotografski atelje in ga uspešno vodil vse do 1919. Šolal se je na Dunaju in v Münchnu in si osvojil nove impresionistične in secesijske poglede na fotografijo kot umetnost. Prejel je medalje na mednarodnih razstavah v Bruslju (1905), v Brnu (1907) in v Oslu (1908). Bil je tesno povezan s slovenskimi slikarji impresionisti, s katerimi je pripravil skupno razstavo slikarjev in fotografov leta 1911. Bertholda so šteli že od leta 1904 dalje za fotografa-umetnika. Zapuščina še ni evidentirana v celoti.

UDK 05+07:016

Hojan Tatjana, bibliotekarska svetovalka, Slovenski šolski muzej,
61000 Ljubljana, Plečnikov trg 1, YU

Prispevki o slovenskem šolstvu v Zborniku za zgodovino šolstva in prosvete 1964—1987

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 36, št. 1—2, 1988, str. 104—107

Avtorica predstavlja Zbornik za zgodovino šolstva in prosvete, ki ga izdajajo Slovenski šolski muzej iz Ljubljane, zagrebški šolski muzej in beograjski pedagoški muzej. Nato pa predstavi bibliografijo slovenskih prispevkov o šolstvu v 20. zvezkih tega zbornika.

UDK 930.25 (497.12 Ljubljana) "1898/1988"

Žontar Jože, dr., prof. Filozofske fakultete, ravnatelj Zgodovinskega arhiva Ljubljana,
61000 Ljubljana, Mestni trg 27, YU

Devetdeset let Zgodovinskega arhiva Ljubljana

Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 36, št. 1—2, 1988, str. 108—117, cit. lit. 26

Prispevek obravnava razvoj leta 1898 ustanovljenega ljubljanskega mestnega arhiva, sedaj regionalnega arhiva za področje osrednje Slovenije (Zgodovinski arhiv Ljubljana). Opozarja na arhivistična in zgodovinska prizadevanja delavcev arhiva, njegovo vlogo pri nastanku **Kronike**, časopisa za slovensko krajevno zgodovino ter navaja obsežno literaturo o tem.

ZALOŽBA OBZORJA p. o. MARIBOR

V zbirki »Iz antičnega sveta« je izšla dolgo pričakovana knjiga

Pavel Diakon: ZGODOVINA LANGOBARDOV

Opombe h knjigi sta napisala dr. Bogo Grafenauer in dr. Kajetan Gantar, spremna besedila pa so delo dr. B. Grafenauerja. Knjiga je dragocen in zanesljiv dokument tudi za najstarejša stoletja slovenske zgodovine. Izdana je v latinskem izvirniku in slovenskem prevodu, je bogato ilustrirana in opremljena z zemljevidi in drugim gradivom.

Obseg knjige 422 str., cena din 44.800

Iz zbirke »Kulturni in naravni spomeniki Slovenije« so v letošnjem letu izšli:

Magdalenska gora	2.600 din
Lenart	2.600 din
Ad Pirum-Hrušica	2.600 din
Zgodovinski arhiv Ljubljana	5.600 din
Donačka gora	2.600 din
Roj. hiša V. Vodnika	2.600 din

Iz našega programa vam nudimo še

Adam Bohorič: Zimske urice proste	48.400 din
Tone Ferenc: Fašisti brez krinke	39.800 din
Milan Ževart: Lackov odred 1/2	53.600 din
ured. J.J. Švajncar: Boj za Maribor 1918—1919	65.400 din
L. Ambrožič-Novljan: Po čem je zmaga	26.700 din

Opozarjamo vas, da imamo na zalogi še več izvodov starejših števil revije »Časopis za zgodovino in narodopisje« po zelo ugodnih cenah, tako da si lahko kompletirate zbirke z manjkajočimi številkami.

Knjige lahko dobite v vseh knjigarnah ali jih naročite neposredno pri Založbi Obzorja Maribor, Gosposka 3.

Cene veljajo do 31. 12. 1988

**Prispevke v tej številki
so pripravili:**

**Božo Otorepec, Vasko Simoniti, Andrej Hozjan,
Branko Slanovic, Boris Golec, Tomaž Simčič,
Marjan Drnovšek, Janez J. Švajncer, Boris Rozman,
Andrej Vovko, Sergij Vilfan, Branko Šuštar,
Marinka Dražumerič, Mirko Kambič**

**Izdaja Sekcija za krajevno zgodovino
Zveze zgodovinskih društev Slovenije**